

ITINERARIUM HUNGARICUM



ŐSKORI EMLÉKEK
ÉS GYŰJTEMÉNYEK
MAGYARORSZÁGON



ARCHAEOLINGUA

ITINERARIUM HUNGARICUM

régészeti és építészeti útikalauz megjelent és tervezett kötetei

Őskor (megjelent)

Római kor (megjelent)

Népvándorlás és honfoglalás kor

Árpád-kor - Dunántúl

Árpád-kor - Alföld (és Erdély)

Árpád-kor - Észak-Magyarország (és Felvidék)

Anjou-kor - Mohács: Dunántúl

Anjou-kor - Mohács: Alföld (és Erdély)

Anjou-kor - Mohács: Észak-Magyarország (és Felvidék)

Török kor

A Rákóczi-szabadságharc kora

ITINERARIUM HUNGARICUM

II

14

307324

ŐSKORI EMLÉKEK ÉS GYŰJTEMÉNYEK MAGYARORSZÁGON

Sorozatszerkesztő

VISY ZSOLT

A kötet szerkesztői

JEREM ERZSÉBET és MESTER ZSOLT

Technikai szerkesztő

CSEH FRUzsINA

Szerzők

CSEH FRUzsINA, JEREM ERZSÉBET, KALICZ NÁNDOR,
MESTER ZSOLT, NOVÁKI GYULA, VICZE MAGDOLNA

HONTI SZILVIA és NÉMETH PÉTER GERGELY

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

MTAK



0 00003 20072 8



ARCHAEOLOGUA

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alapprogram

MTAK

KC-100.537

Óskori emlékek és
gyűjtemények
Magyarországon
200903682



Borítókép

Szabadhídvég-Pusztavár légifotója
Szabó Máté (Pécsi Légitérképészeti Téma)

Térképek

Rennerné Székelyhidi Mária (Euro-Midi Kft.)
Iván Mária (Narmer Építészeti Stúdió)

Fotók

az egyes képaláírásokban feltüntetett szerzők

Rajzok

Kőnig Frigyes és Nováki Gyula

Felületmodellek

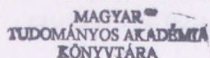
Vasáros Zsolt (Narmer Építészeti Stúdió)

Szöveg

Cseh Fruzsina (Cs. E.), Honti Szilvia (H. Sz.),
Jerem Erzsébet (J. E.), Kalicz Nándor (K. N.),
Mester Zsolt (M. Zs.), Németh Péter Gergely (N. P. G.),
Nováki Gyula (N. Gy.), Vicze Magdolna (V. M.)

Magyar nyelvi lektorálás

Donkó Katalin



© ICOMOS Történeti és Régészeti Emlékhelyek,
a szerzők és az Archaeolingua Alapítvány

HU ISSN 1218-5418
ISBN 978-963-8046-91-8

200903682

Sorozatterv: Kemény Zoltán

Borítóterv: Jerem Erzsébet

Tördelés és layout: Kardos András

Nyomdai előkészítés: ARCHAEOLOGIA Alapítvány

Nyomda: AduPrint Kft., Budapest

Előszó

Az Itinerarium Hungaricum sorozatot Hajnóczi Gyula professzor, az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Régészeti Műemlékhelyek Szakbizottságának akkori elnöke képzelte el, tervezte meg és indította útjára 1995-ben. Célja a tudományos eredmények minél tágabb körben való közkinccsé tétele volt, amit a római kori régészeti műemlékhelyeket bemutató kötet bevezetőjében a következőképpen fogalmazott meg: „A cím azt jelenti, hogy e könyv útikalauz, amely a klasszikus múltba vezet vissza, és olyan emlékekről szól, amelyek régészeti feltárások útján a földből születtek újra.” E kötetet ő és e sorok írója hozta tető alá Mezős Tamás és Nagy Mihály közreműködésével.

Az eredetileg 11 kötetre tervezett sorozatnak azonban eddig csak ez az egy kötet jelent meg, igaz, a magyaron kívül angol, német és olasz nyelven is. A hosszú szünetet részben Hajnóczi Gyula halála okozta, de 2000-től újabb lendületet vett a sorozat előkészítése és szerkesztése. A Régészeti Műemlékhelyek Szakbizottsága szerkesztői ülésein folytatott viták eredményeként a korábbi sorozatterv tartalma és felosztása részben átalakult. 2002-ben úgy döntöttünk, hogy ugyan a korábbi tervben foglaltak szerint, de azt némileg módosítva, először a régészeti módszerekkel feltárt emlékek bemutatására törekszünk, és mivel a középkori emlékek ismertetése hiányos és érthetetlen lenne csupán a mostani államhatárok keretein belül, e kötetekben rendre kitérnénk a szerzők a határon túli emlékhelyekre is. Ez azonban azzal a következménnyel jár, hogy az e korszakok emlékeit bemutató munkákat több kötetre kell osztani:

- I. Óskor
- II. Római kor (megjelent)
- III. Népvándorlás és honfoglalás kor
- IV/a. Árpád-kor - Dunántúl
- IV/b. Árpád-kor - Alföld (és Erdély)
- IV/c. Árpád-kor - Észak-Magyarország (és Felvidék)
- V/a. Anjou-kor - Mohács: Dunántúl
- V/b. Anjou-kor - Mohács: Alföld (és Erdély)
- V/c. Anjou-kor - Mohács: Észak-Magyarország (és Felvidék)
- VI. Török kor
- VII. A Rákóczi-szabadságharc kora

A kötetek előkészítése és megírása az egyes kötetekre felkért szerkesztők irányításával megkezdődött, illetve folyamatban van. Az őskori emlékeket bemutató kötet szerkesztését Poroszlai Ildikó vállalta magára, aki azonban 2006-ban váratlanul elhunyt. Munkáját Jerem Erzsébet vette át, aki sikerre vitte a kötet ügyét.

A nagy elismerést kivívó és nagy keresettségnek örvendő Itinerarium Hungaricum sorozat újabb, az őskori régészeti műemlékhelyeket bemutató kötetét kegyelettel ajánljuk Hajnóczi Gyula és Poroszlai Ildikó emlékének.

Pécs, 2008. szeptember 8.

Visy Zsolt
elnök

ICOMOS
Régészeti Emlékhelyek Szakbizottsága

Őskori emlékek és gyűjtemények Magyarországon

Az őskor múltunk legtávolabbi és leghosszabb időszaka, melyet az emberi kultúra felbukkanásától az írásbeliség megjelenéséig számítunk. Magyarország területén a régészetileg biztosan kimutatható első emberi megtelepedést a vértesszőlősi előembertelep képviseli mintegy 350 000 évvel ezelőttről, s az írásbeliséget pedig a Dunántúlnak a rómaiak általi meghódítása hozza el a Kr. u. I. században. E többszázezer év leforgása alatt rendkívül sokszínű és változatos történelmet vetítenek elénk a feltárt régészeti emlékek: barlangi és szabad ég alatti táborok, falvak, településdombok, földvárak, temetők és egyéb lelőhelyek.

Köszönhető ez annak, hogy földrajzi helyzeténél és természeti adottságainál fogva a Kárpát-medence – s benne a mai Magyarország területe – mindig is találkozási pont és összekötő kapocs volt „Kelet és Nyugat határán”, ahogyan a Magyar Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításának címe is kifejezi. Az Alpok és a Kárpátok magasba nyúló hegyvonulatai nemcsak védőn körülölelik a tágas medencét, hanem különös jelentőséget is kölcsönöznek neki, mert a rajta áthaladó Duna völgye jelenti az egyetlen közvetlen összeköttetést Nyugat-, Közép- és Délkelet-Európa között. A kontinens második leghosszabb folyója természetes útvonalat kínált nemcsak az emberek, növények és állatok, hanem az anyagi és kulturális javak áramlásához is. Ehhez az északnyugat-délkeleti irányhoz, észak-déli útvonalak is társultak, amilyen a földközi-tengeri Spondylus-kagyló útja a neolitikumban vagy a borostyánkő út a vaskorban.

Környezetrégészeti kutatások is igazolták, hogy a Közép-Duna-medencében Európa három nagy természetföldrajzi régiója találkozik: a nyugati óceáni, a keleti kontinentális és a déli mediterrán, s ez klimatikus vonatkozásban is érvényesül napjainkig. Az óceáni éghajlati hatás a Dunántúl nagy részét érinti, míg a kontinentális hatás az Északi-középhegységre és az Alföld északi részére terjed ki, a mediterrán éghajlat pedig elsősorban a Dunántúl délkeleti szegletét és az Alföld déli felét vonja hatása alá. Az ebből fakadó különbségek megfigyelhetők a növényzet és az állatvilág összetételében ugyanúgy, mint a talajtípusok elterjedésében. Nem meglepő, hogy a régészeti kulturák földrajzi elterjedése terén ugyanezt tapasztaljuk az őskorban. A Dunántúlon lakó népcsoportoknak Ausztrián és Nyugat-Szlovákián át nyugat felé voltak szoros kapcsolatai a paleolitikumtól kezdve egészen a vaskorig. Az észak-magyarországi lelőhelyeken feltárt kőeszközök különleges nyersanyagai bizonyítják, hogy a felső paleolitikum vadászai kapcsolatban álltak az ukrainai területen élő csoportokkal. A keleti országrészre a sztyeppvidék felől érkeztek betelepülők a rézkorban és a vaskorban, s ugyanígy a déli területekre a Balkán felől, különösen a neolitikum és a bronzkor elején. A késő neolitikum és a középső bronzkor telljei a Tisza-vidéken a legészakibb elterjedését jelentik e mediterrán eredetű, fejlett gazdálkodási és települési móddal rendelkező civilizációknak.

Ez a gazdag kulturális örökség körülvesz bennünket mindennapjainkban, még ha nem is mindig tudunk róla. Megőrzése az utókor számára nemcsak a régészek és muzeológusok feladata. A legnagyobb törvényi szigor és a legnagyobb anyagi és emberi erőfeszítés sem képes megőrzésére, ha nem figyelünk, és nem fordítunk rá gondot mindannyian. Ennek záloga pedig – meggyőződésünk szerint – az, ha megismerjük és megtanuljuk megbecsülni értékeit. Az őskori emberek emlékei többnyire nem látványosak. Egy egyszerű földsánc, egy törött cserépedény, egy pattintott kőszerszám, egy marék állatcsont, egy szerény sír az által válik – sokszor felbecsülhetetlen – értéké, amit el tud nekünk mondani a régmúlt idők embereinek életéről. Ahhoz, hogy közvetítsék mindazt az információt, amelyet évszázadokon, évezredekken keresztül őriztek a föld mélyén vagy a föld felszínén, szükség van a szakemberek gondos feltáró, megfigyelő, elemző munkájára. Ahhoz, hogy ez a tevékenység igazán eredményes legyen, a régészek és a természettudósok nem nélkülözhetik a földben és a földön található emlékekkel kapcsolatba kerülő nem szakemberek támogatását sem. Földművelők, bányászok, építők, kirándulók, járókelők odafigyelése és segítsége nélkül az örökség védelme végtelen és kilátástalan küzdelem. Útikönyvünket azzal a szándékkal készítettük, hogy minden érdeklődő ember, fiatal és idős egyaránt, tájékozódhasson a bennünket körülvevő, az évezredek során létrejött kultúrtájban.

Ellentétben az *Itinerarium Hungaricum* sorozat első kötetében bemutatott római kori – főként építészeti – emlékekkel, az őskori régészeti lelőhelyek sajátossága, hogy többségük ma még nem látványos turisztikai célpont. Ez a körülmény különösen indokolja, hogy az útikönyvben megpróbáljuk láttatni a különböző karakterű lelőhelyeket és tárgyi emlékeket. A modern vizualizálási eszközök (virtuális modellezés, térbeli rekonstrukciók, digitális felületmodellek stb.) segítségével úgy lehet megmutatni az egykori valóságot, hogy az szinte átékelhető. A rajzokon, fotókon ábrázolt leletek által igyekeztünk érzékelteni az egykori emberek anyagi kultúráját. Az útikönyv illusztrációit és leírásait felhasználva ne sajnáljuk szabadjára engedni teremtő fantáziánkat sem a felkeresett helyszíneken, sem a múzeumok meglátogatásakor, hogy

teljesebbé váljon az élmény. Napjainkban szerencsésen egyre szaporodnak azok a kiállítások, bemutatóhelyek, régészeti parkok, ahol ehhez vizuális segítséget is kaphatunk.

Magától értetődik, hogy az útikönyvben bemutatott és meglátogatásra javasolt helyszínek csak töredékét jelentik az országban ma ismert több mint ötvenezer régészeti lelőhelynek és emlékeknek. Az elkerülhetetlen válogatásnál nem volt könnyű dolgunk. Mivel az útikönyvnek a turizmust kell szolgálnia, az impozánsabb, jól megközelíthető helyeket részesítettük előnyben. Ugyanakkor célunk volt az őskori régészeti örökségünk mind teljesebb megismertetése is, így nem hagyhattuk ki az egyes korszakok vagy kultúrák szempontjából kiemelkedő lelőhelyeket, még ha ott ma már nem is sokat lehet látni. Kötetünk jellegéből és terjedelmi korlátaiból fakadóan csak arra vállalkozhat, hogy ráirányítsa a figyelmet az emlékekre, s hogy felkeltse irántuk az érdeklődést. További tájékozódásra ajánljuk az egyes helyszínekhez feltüntetett népszerűsítő és szakirodalmakat, valamint a magyarországi régészet eredményeit összefoglaló legutóbbi mű őskori fejezeteit: Magyar régészet az ezredfordulón. (Főszerkesztő: Visy Zsolt) Budapest, 2003.

A kötet szerzőiként és szerkesztőiként reméljük, hogy sikerült bemutatni rendkívül gazdag őskori emlékeink legjavát. Szeretnénk, ha ez a kis útikalauz is hozzájárulna ahhoz, hogy a történeti és régészeti érdeklődésű olvasók, s rajtuk keresztül egyre többen megismerjék, értékeljék és őrizzék mindazt, „mit ránk hagytak a századok”.

Az őskori utazáshoz jó szórakozást, fizikai és szellemi kalandozást kívánnak valamennyi közreműködő nevében a szerkesztők.

Jerem Erzsébet és Mester Zsolt

Őskori kirándulás Magyarországon az Itinerariummal

Az ország területén meglátogatásra javasolt helyszíneket hét régióba csoportosítottuk. Ebben nem a közigazgatási beosztást, hanem a turizmus gyakorlati nézőpontját tartottuk szem előtt.

- I. régió: Budapest területe és a Dunántúl északkeleti része (Pest, Komárom-Esztergom és Fejér megye)
- II. régió: a Dunántúl északnyugati része (Győr-Moson-Sopron és Vas megye)
- III. régió: a Balaton tágabb környéke (Veszprém, Zala és Somogy megye)
- IV. régió: a Dunántúl délkeleti része (Tolna és Baranya megye)
- V. régió: az Északi-középhegység nyugati fele és az Alföld északnyugati része (Pest, Nógrád, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megye)
- VI. régió: az Északi-középhegység keleti fele és az Alföld északkeleti része (Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar megye)
- VII. régió: az Alföld középső és déli része (Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Kiskun, Csongrád és Békés megye)

Minderről áttekintést adnak a kötetben elhelyezett, régióként eltérő színű térképek. Az első belső borító térképe az ország Dunától nyugatra eső részét ábrázolja az I-IV. régiókkal, a hátsó belső borítóé pedig a Dunától keletre eső részt az V-VII. régiókkal. A fejezetek élén az adott régió térképe szerepel. Azért, hogy jobban olvashatóak legyenek, az I. régió kivételével e térképeket két oldalon helyeztük el. A bal oldalra a régió nyugati, a jobb oldalra a keleti fele került, s a szélükön lévő átfedés lehetővé teszi az útvonalak követését.

A régiókban belül a helyszíneket kirándulási útvonalakra fűztük fel, amelyek a fejezeteken belül ennek megfelelő sorrendben követik egymást. Így ez a hosszabb túrák mellett segítséget nyújt egy-egy körzet bejárásához is. A javasolt helyszíneinken vagy azok közvetlen közelében még számtalan nem őskori régészeti, kultúrtörténeti és turisztikai látnivaló is érdemes lenne megtekintésre, ám ezeknek pusztá felsorolása is messze túlhaladná témánk kereteit. A természeti értékekre több helyen utalunk, de távolról sem a teljesség igényével.

A kirándulások tervezését próbáltuk segíteni a helyszínek fejlécén elhelyezett jelölésekkel. A fejléc színe azonos a régió térképével. A fejléc bal oldalán látható betű és szám a szokásos módon adja meg a hely koordinátáit. Ezek alapján kikereshetők a belső borítón lévő térképeken.

A fejléc közepén a fényképezőgép mellett szereplő szám arra utal, mennyire „látványos” a helyszín. Három kategóriát állítottunk fel: a 3-as szám a leglátványosabbat jelöli, amely megnézésre feltétlenül ajánlott. A 2-es szám olyan helyszín, ahol az őskori emlékből kevesebb látható. Az 1-es számmal azokat a helyszíneket láttuk el, ahol az őskori emlékből már szinte semmi sem maradt, de a lelőhely jelentősége miatt a hely „atmoszféráját” érdemes érzékelni, s a leírás alapján az őskori emberek világát odaképzeltethjük.

A fejléc jobb oldalán a bakancs melletti szám a helyszín felkeresésének „nehézségi fokát” jelzi. Az 1-es szám a járművel, illetve könnyű sétával elérhető helyet jelöli, a 2-es számú meglátogatása jelentősebb túrát igényel, a 3-as szám az igen nehezen elérhető helyszínre utal. Mind a látványossági, mind a nehézségi kategóriák csupán tájékoztató jellegűek, hiszen minden ember számára más a szép és a nehéz.

Annak érdekében, hogy útikönyvünk minél könnyebben használható és áttekinthető legyen, az egyes helyszínek ismertetésének felépítése is egységes.

A fejléc alatt a helynév olvasható, amelynek első tagja mindig annak a településnek a neve, amelynek közigazgatási területéhez a helyszín tartozik. Kivételes esetekben előfordul, hogy a régészeti szakirodalomba nem ezzel a településsénnel került be a lelőhely, erre a szövegben utalunk. A helynév többi tagja a helyszín pontosabb megnevezését adja.

Az ismertetés első egysége a helyszín megközelítésének leírása. Ezek legnagyobb része régészeti lelőhely. Ilyenkor általában a megközelítés módját a településhez képest adjuk meg. A múzeumok és bemutatóhelyek esetében a cím (utca és házszám) feltüntetése elegendőnek tűnt, amennyiben ez az egyszerűbb. Ezen helyszíneknél a jelenleg érvényes nyitva tartási időt is feltüntetjük. Mivel változások lehetségesek, egy információs telefonszámot is megadunk, amelyen érdeklődni lehet. A nemzeti parkoknál a megközelítés azok turisztikai központját adja meg, ahol általában a legfontosabb, legérdekesebb látnivalókat bemutató kiállítás is található, s ahonnan a park meglátogatását szervezik.

Az ismertetés következő egysége a leírás. Ez tartalmazza a szakmai információkat a kutatás jelenlegi állása szerint. A régészettudomány állandó fejlődése miatt a lelőhelyek megítélése, értelmezése, a velük kapcsolatos ismereteink akár többször is változhattak a felfedezésük óta eltelt időben. Részben ez indokolja, hogy a leírásban kutatástörténeti adatok is szerepelnek. A leírás java azokat az ismereteket közli, amelyeket a lelőhelyről ma tudunk. Ez kiterjed az előkerült

leletekre, az azonosított régészeti kultúrákra és korszakokra. Ahol lehet, ott utalunk arra is, hogy a leletanyag melyik múzeumban látható. A leírás részletessége nagyon változó, köszönhetően annak, hogy mennyire részletesen kutatott maga a lelőhely, illetve hogy az információk mennyire tarthatnak számat a nagyközönség érdeklődésére, valamint hogy azok mennyire elérhetőek népszerűsítő irodalmakban.

Az ismertetés utolsó egysége az irodalomjegyzék. A listában többnyire csak egy válogatás szerepel a lelőhelyre vonatkozó szakirodalomból. Nem volt könnyű a válogatás, hiszen a legfontosabb publikációk, szakcikkek, tudományos monográfiák mellett az ismeretterjesztő irodalomra is igyekeztünk figyelemmel lenni. Éppen emiatt elkerülhetetlen volt, hogy a jegyzékbe idegen nyelven megjelent szakirodalom is bekerüljön.

Nagyon kevés kivételtől eltekintve, az ismertetésekhez illusztrációk társulnak. Ezek között találhatók tájfotók, légifényképek, dokumentációs rajzok, rekonstrukciók, tárgyi leletekről készült fotók és rajzok. Az illusztrációk célja egyrészt benyomást adni a meglátogatásra javasolt helyszínről, másrészt ízelítőt adni a régészeti leletanyagból, harmadrészt segíteni az őskori emlékek megértését. Ez utóbbi különösen fontos az erődített telepeknél és földváraknál, ahol a szükséges látószög és a gyakorlott szem hiányát pótolhatja a légifotó és a felmérési rajz. A képek forrását a képaláírás végén zárójelben adtuk meg. Az illusztrációk legnagyobb részét publikációkból származnak, ilyenkor az irodalomjegyzékből kereshető ki a forrás a szerző neve és a megjelenés dátuma alapján.

Az ismertetésekben előforduló szakkifejezések, fogalmak, régészeti kultúrák rövid magyarázatai a kötet végén elhelyezett glosszáriumban találhatók.

Azok számára, akik csak egy-egy helyszínrre kíváncsiak, illetve egy-egy korszakhoz vagy témakörhöz tartozó helyszínek iránt érdeklődnek, a kötet végén levő mutatók segítik a keresést, az információk gyorsabb megtalálását.

I. RÉGIÓ

G 3

3

1

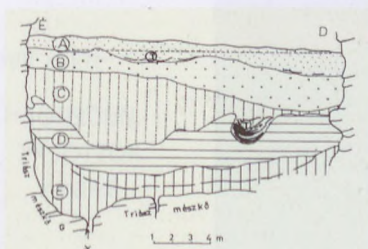
Tatabánya-Szelim-barlang

Megközelítés: A ma már Tatabánya városrészének számító Bánhida fölé magasodó Köhegy sziklapere-mén áll a hatalmas bronz turulmadár, a bánhidai csata emlékműve. Tőle északra a sziklaperem alatt nyílik a Szelim-barlang, melynek nagy négyszögletű szájja jól látható az útról és a vasútról is. A Turul-emlékműtől sétaút vezet a barlanghoz. Bemenni azonban nem a lentől látott nagy nyíláson tudunk, hanem egy oldalsó hasadékon át.

A lenyűgöző méretű üregbe lépve a falakon szembetűnnek a triász kori mészkő ferde padokban elváló rétegei, amelyek között a barlang kialakult. Középen széles kúrtó nyílik a tetőre. A barlangot 1932–34-ben tárta fel Gaál István. Az üregben felhalmozódott, helyenként 12,5 m vastagságú kitöltést 5 rétegre tagolta (A–E). Az A réteg a holocénben, a többi a pleisztocénben, az utolsó eljegesedés (Würm) idején jött létre. A pleisztocén rétegek állatsontanyagában végig a barlangi medve van a legnagyobb számban, csak a löszrétegnek (B) a felső felében váltja fel a rénszarvas. A legelső sárga barlangi agyagban (E réteg) talált, kavicsból készült szerszámokat a Mousterien kultúrához sorolták, mert hasonlítottak a tatai és az érdi középső paleolitikus telep eszközeire. A lösz (B réteg) alsó felében egészen másfajta kőeszközök kerültek elő. Ezek a Jankovich-barlang leleteire emlékeztettek, ezért előbb a felső paleolitikumba, a Protosolutréen kultúrába, majd a dunántúli Szeletienhez sorolták be. A budapesti Remete-Felső-barlang ásatása után a dunántúli Szeletien többi lelőhelyével együtt ez a leletanyag is a középső paleolitikus Jankovichien kultúra emlékegye lett. Leleteit a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. (M. Zs.)



A Szelim-barlang óriási terme (fotó: Mester Zs.)

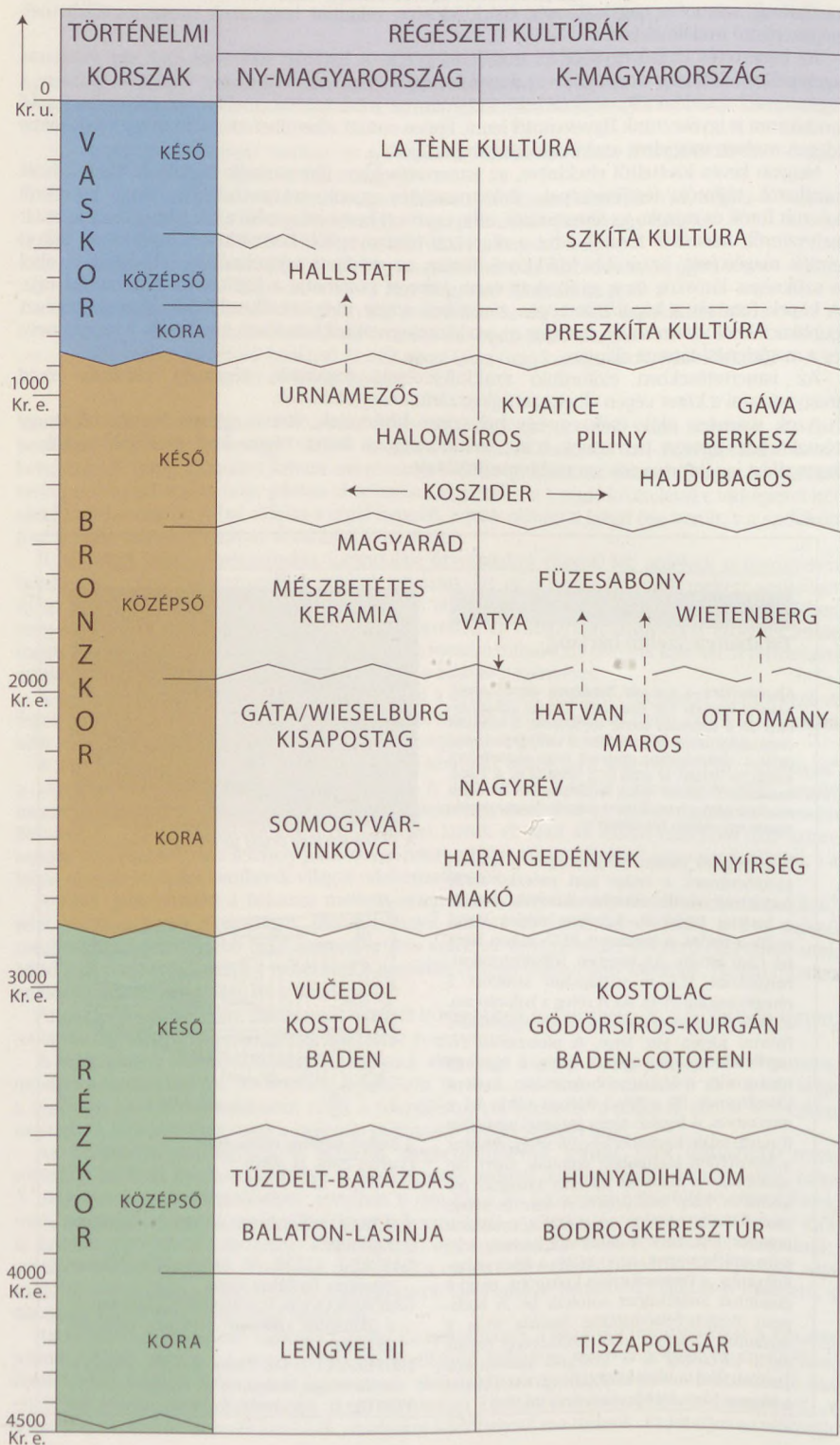


A Szelim-barlang rétegsora (Vértés 1965, 14. ábra)

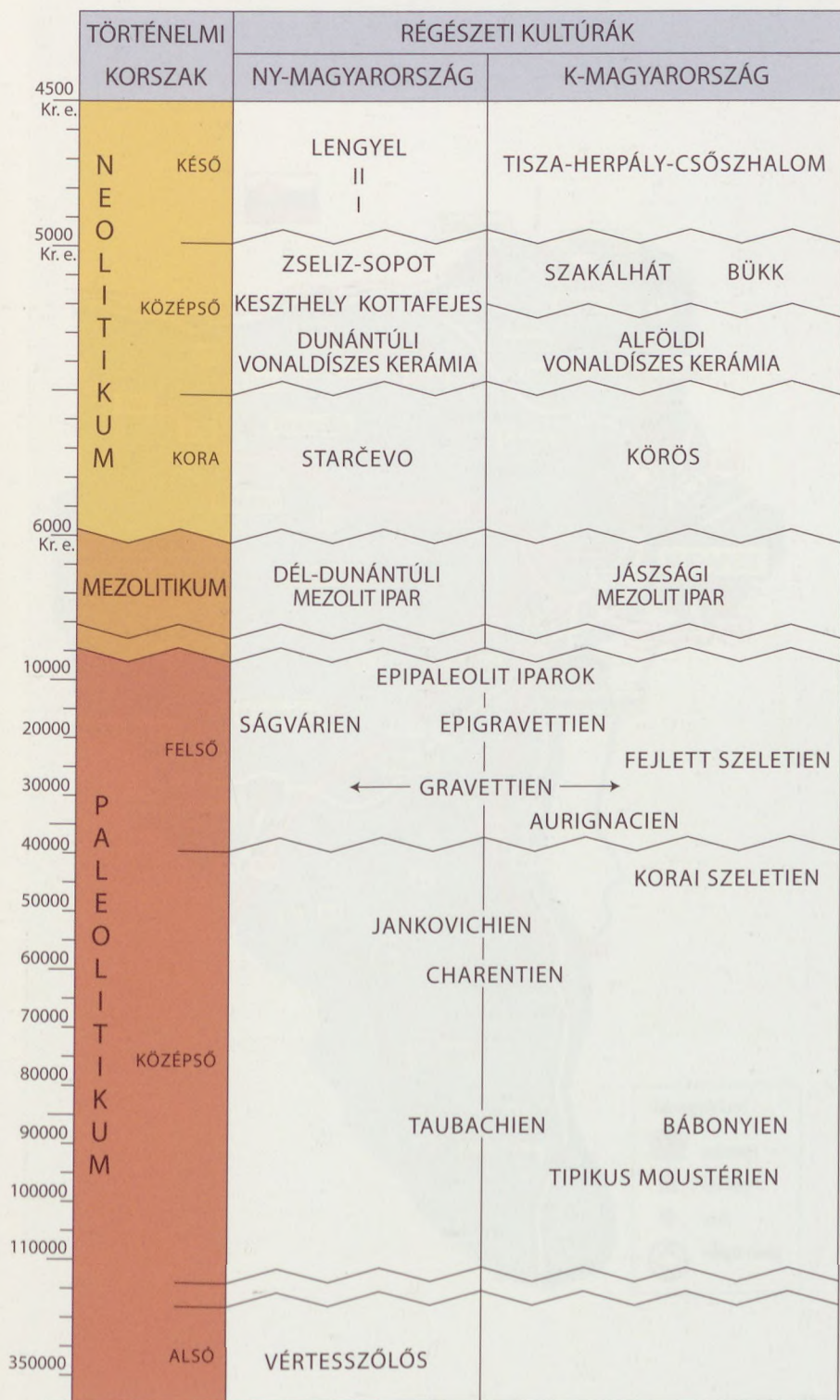
- T. DOBOSI V.: Ősember az Által-ér völgyében. Tata 1999.
- GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.
- GÁBORINÉ CSÁNK V.: A Remete-Felső-barlang és a „dunántúli szeletien”. Budapest Régiségei 26 (1984) 5–32.
- HILLEBRAND, J.: Die Ältere Steinzeit Ungarns. Archaeologia Hungarica 17, Budapest 1935.
- VÉRTES, L.: Die archäologischen Funde der

Időrendi táblázat

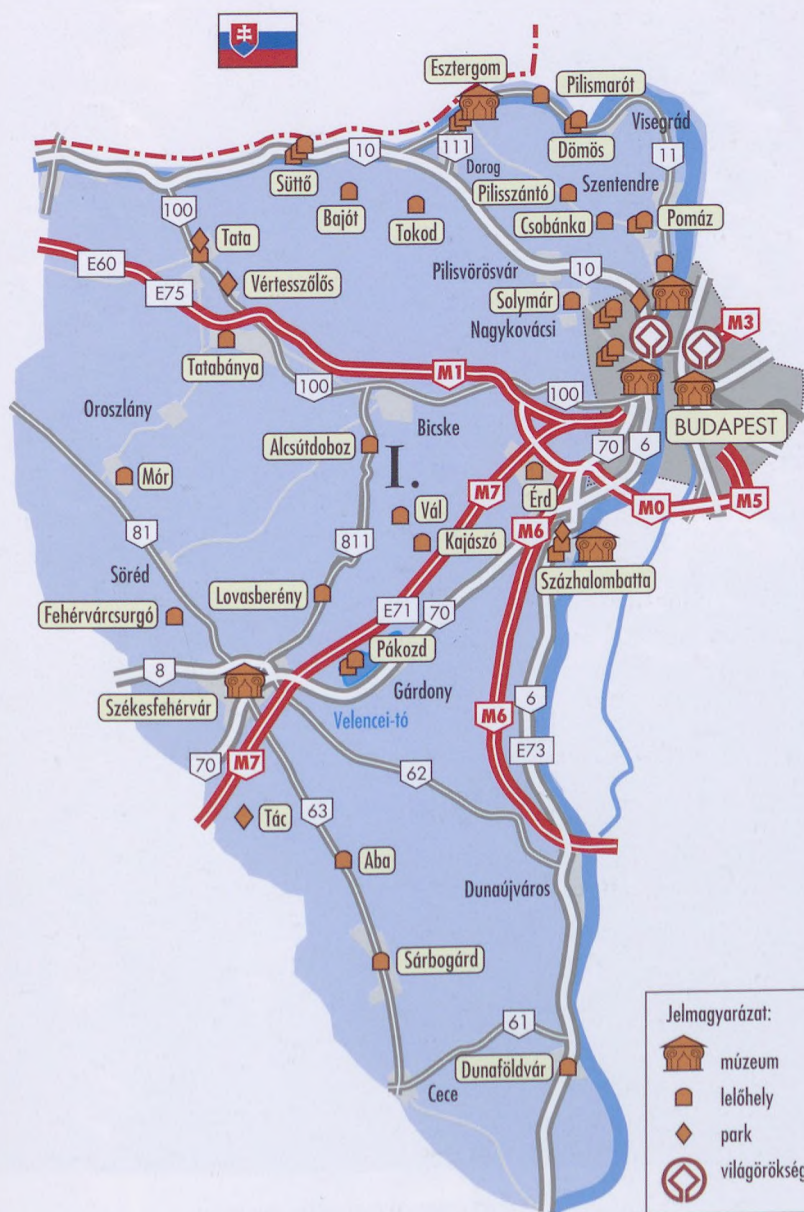
Az őskor egyes korszakainak főbb régészeti kultúrái Magyarország területén
(Kovács T., Raczky P. főszerk.: A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei. Budapest 2000,
14. old. időrendi táblázata nyomán módosítva és kiegészítve)



I. RÉGIÓ



I. RÉGIÓ





*Amfora alakú gyöngyökből álló nyaklánc
(Pilismarót)*

13

3

1

Budapest Magyar Nemzeti Múzeum

Megközelítés: Budapest VII. ker., Múzeum krt. 14-16.
Tel.: 1/338-2122

Nyitva tartás: K-V 10-18 h

A múzeum állandó régészeti kiállítása 2002-ben nyílt meg „Kelet és Nyugat határán. A magyar föld népeinek története. Kr. e. 400 000 – Kr. u. 804” címmel. A kiállításon öt terem fogja át az őskor történetét. Az első terem az őskor és az átmeneti kókor, a második az újkőkor és a rézkor emlékeit mutatja be, míg a harmadik és negyedik teremben a bronzkori, az ötödikben pedig a vaskori leletek láthatók.

Magyarország területén a mintegy 350 ezer éves vértesszőlősi telep képviseli a leg-regebbi emberi megletelepedést. Az őskor idején a természeti környezet is eltért a maitól. A jégkorban számos olyan állat élt a Kárpát-medencében, amely azóta kihalt (pl. kardfogú tigris, mamut, barlangi medve, őriásszarvas) vagy a sarkvidéki területekre vándorolt el (pl. rénszarvas, pészmatulok). A mai emberhez vezető biológiai evolúció során kialakult különböző emberelődök éltek a Kárpát-medencében az évszázazredek alatt. Csontmaradványaik előkerültek egyes lelőhelyeinken, közülük Vértesszőlősen (*Homo*



A Magyar Nemzeti Múzeum épülete
(fotó: MNM)

erectus) és a Suba-lyukban (*Homo neanderthalensis*) találták a legjelentősebbeket. Az őskorban az embercsoportok vadász-gyűjtögető életmódot folytattak, kőszerszámaikat pattintással, csonteszközeiket csiszolással alakították ki. Kultúrájukról, szokásaikról, hiedelmeikről az előkerült tárgyakon kívül a telepmaradványok és a természeti környezet elemzésével, valamint néprajzi analógiák felhasználásával festhetünk képet. A Magyar Nemzeti Múzeum rendelkezik a hazai őskor leggazdagabb gyűjteményével. A teremben látható barlang-installációban elhelyezett, mintegy 30 ezer éves tűzhelyet Vértesszőlősi tárt fel 1947-ben az Istállóskői-barlangban, s szállította onnét a múzeumba. A vadászfigura öltözeke és felszerelése a régészeti leletek

A Magyar Nemzeti Múzeum kiállítása: az újkőkori és rézkori terem részlete
(Vasáros – Rezi-Kató 2002, 39. oldal)



alapján elképzelt rekonstrukció. A tárlókban bemutatott kőeszközök az őskőkori kultúrák sokféleségéről árulkodnak. Kiemelt helyen látható az a nagyméretű levél alakú lándzsahegy, amelyet Miskolcon 1891-ben találtak egy építkezésen (innen kapta a „Bársony-házi szarkóca” elnevezést), s amely lelet elindította a jégkori ember korának régészeti kutatását Magyarországon. Különleges lelet a barlangi medve csontjából kialakított fuvola (Istállóskői-barlang), a rénszarvasagancsból faragott „lyukas bot” (Ságvár), valamint a jávorszarvas lábszárcsontjából készült fejtőszerszámok (Lovas), amelyeken még látszik a kibányászott okker vörös színe.

Kb. 10 ezer évvel ezelőtt véget ért a jégkor, s alapvető éghajlati és természeti környezeti változások kezdődtek a Föld északi féltekéjén, amelyek fokozatosan a mai viszonyok kialakulásához vezettek. A változások az életmód átalakulását vonták maguk után. Az új életforma, a termelő gazdálkodás először DNY-Ázsiában jött létre, onnan terjeszkedett Európa felé a Balkánon keresztül. Az új gazdálkodás új technológiák (kerámiakészítés, kősiszolás, szövés-fonás) elterjedésével járt együtt. A Kr. e. 7. évezredben a Közel-Kelet felől érkező népesség elérte a Kárpát-medencét, s magával hozta természetett növényeit (búza, árpa) és háziállatait (juh, kecske). Régészeti emlékeiket a Körös- és a Starčevo kultúra leletanyagai képviselik. E kultúrákból alakult ki a Kr. e. 6. évezred közepére a vonaldíszes

kerámiákkal jellemzett, Európa széles térségeit átfogó kultúrkör. A letelepült életmód tartós településeket eredményezett, amelyeken oszlopvázas, agyagfalú házak álltak. A Tisza-vidéken az évszázadok során településdombok (tellek) keletkeztek. A leégett, összedőlt házakban ottmaradt berendezési tárgyak, eszközök és élelemmaradványok alapján ismerjük a korszak népeinek mindennapjait. A kiállítóteremben eredeti méretben rekonstruált házrészlet a Berettyóújfalú-Herpályon feltárt eredeti alapján készült. A településeket számos esetben vették körül árokkaival és kerítéssel, amelyek méreteiről fogalmat alkuhatunk a bemutatott palánkrészlet alapján. Ezt a Tiszaútc-Sarkad rézkori településén megfigyelt szerkezetek felhasználásával rekonstruálták. Az agyagból készült plasztikák, állat- és emberalakok bepillantást engednek az újkőkori emberek hitvilágába. A használati és dísz tárgyak készítéséhez szükséges nyersanyagokat nagy távolságokat behalózó kapcsolatrendszeren keresztül szereztek be. Ennek különleges példája a nagyméretű obszidián magkövekből álló nyírlugosi depólelet. Az arany és a réz mint nyersanyag használatba vétele új korszakot nyit a Kárpát-medencében. A fémművesség fellendülését jelzik a Kr. e. 5-4. évezredben a nagy mennyiségben felbukkanó réztárgyak (balták, csákányok, fokosok), valamint a rézolvastás és -öntés eszközei. A társadalmi szerkezet átalakulásáról tanúskodnak a kincsleletek

A Magyar Nemzeti Múzeum kiállítása: a bronzkori terem részlete (Vasáros - Rezi-Kató 2002, 44. oldal)





A Magyar Nemzeti Múzeum kiállítása: az őskőkori terem részlete
(Vasáros – Rezi-Kató 2002, 25. oldal)

és a gazdag sírok. Az újkőkör végén jelent meg és a rézkor végén vált gyakorivá a temetkezéseknél a halotthamvasztás szokása. A hamvakat a sírgödör aljára vagy erre a célra készített edénybe helyezték. A hamvasztásos rítus különleges emlékei az Ózd-Centeren feltárt, emberi alakot formázó urnák.

A Kárpát-medence kora bronzkora az új kalibrált ^{14}C kronológia szerint a Kr. e. 3. évezred elején, a 2800-as évek körül kezdődik. Ebben az időszakban egy rendkívül fontos új technológia terjedt el, a bronz feldolgozása. A bronzöntés technikai eljárásainak kimunkálása és finomítása az első ötvözetek megjelenésétől évszázadokon át tartott, végül a 90% réz és 10% ón vagy antimon ötvözetéből előállított tárgyak (ékszerek, fegyverek, edények) készítését az ötvösök kiváló minőségűre fejlesztették. Az ezzel kapcsolatos leletanyag hangsúlyosan kerül bemutatásra, mert a második évezredtől kezdve a késő bronzkor végéig olyan színvonalú fémmunkák készültek elsősorban az erődtített telepeken, amelyekkel Európa-szerte kereskedtek. Ez az akkor élt népcsoportok viszonylagos gazdasági stabilitásához vezetett. A korszakot részben a virágzó tell-települések, részben a magaslati

telepek első erődtítésrendszereinek kiépítése jellemzi. Igen fontos újítás volt a ló háziasítása, amely már a korszak elején bekövetkezhetett. A kocsik elé fogott lovak lehetővé tették a közlekedés és a távolsági kereskedelem megélénkülését, valamint a harci technika megváltozását. Az uralkodó temetkezési rítus a hamvasztás volt. A középső és késő bronzkorban nagy kiterjedésű urnatemetőket létesítettek, majd megjelent a halom alá temetés szokása is. Külön tárlókban kerülnek bemutatásra a híres aranykincsek, köztük igazi remekművek találhatók.

A vaskor egy új fém megjelenéséről kapta nevét, melynek kelet felőli elterjedése mélyreható gazdasági és társadalmi változásokat vont maga után. A vaskori teremben részben a preszkíta és szkíta kori kultúrák alföldi és ÉK-magyarországi lelőhelyekről származó leletegyütteseit, részben a dunántúli Hallstatt-kor, illetve a késő vaskorban élt kelta népcsoportok emlékanyagát tekinthetjük meg. Először az Észak-Kaukázus és a sztyeppe vidékéről bevándorolt kisebb csoportok hatása érzékelhető a fegyverek és lőszerszámok készítési technikájában, formakincsében. A korszak második felében már a mezőgazdasági

és egyéb eszközöket is vasból állították elő. Ez gyökeresen megváltoztatta nemcsak a mezőgazdasági termelést, hanem a környezetet is a tömeges fakitermelés következtében. A néha több száz halomsírból álló temetőkben sírépítményeket, az erősített telepeken pedig védműveket készítettek fából és kőből. A kézműipar addig soha nem látott fejlettségi fokot ért el, a fazekaskorong általános alkalmazása tömeges termelést tett lehetővé. A különleges formájú vagy díszítésű edényekkel és fémtárgyakkal (mint az ún. magyar kardstílusú fegyverek) kereskedtek. Egyre nagyobb területeket öleltek fel a kulturális kapcsolatok. A Kr. e. 3. századtól a Kárpát-medencében is megjelent a pénzverés, amely elsősorban a törzsek egymás közti kereskedését szolgálta. Azok a kelta törzsek, amelyek kapcsolatba kerültek a Földközi-tenger medencéjében felvirágozott civilizációkkal, a Kr. e. 1. századra már eljutottak az urbanizáció kezdetéig. Az általuk létrehozott fejlett út- és településhálózat nyomai napjainkig megmaradtak. (M. Zs., J. E.)

KOVÁCS T. (főszerk.): Kelet és nyugat határán. A magyar föld népeinek története Kr. e. 400 000 – Kr. u. 804. Budapest 2002.

VASÁROS ZS. – REZI KATÓ G.: Kelet és Nyugat határán. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállítása, 2002.

I 3

3

1

Budapest Budapesti Történeti Múzeum

Megközelítés: I. ker., Szent György tér 2., Budavári Palota É.p. Tel.: 1/225-7815

Nyitva tartás: március 1 – május 15: H, Sze-V 10–18 h; május 16 – szeptember 15: H-V 10–18 h; szeptember 16 – október 31: H, Sze-V 10–18 h; november 1 – február 28: H, Sze-V 10–16 h

Az őskori kiállítás a lépcsőház második emeleti részén, a lépcsőt körülvevő térségben található. Az őskori leletek a főváros területén végzett ásatások gazdag leletanyagából adnak szűk keresztmetszetet a legjelentősebb leletek felvonultatásával.

Az első tárló mutatja be a Budapest területén az őskor (a kezdetektől Kr. e. 8000-ig) idejében élt embercsoportok emlékanyagát. A paleolitikum középső szakaszát (Kr. e. 135 000–35 000), a neandervölgyi ember korát képviselik a Remete-Felső-barlang kőeszközei, valamint az érdi telep főleg kvarcitkavicsból pattintott szerszámai. (Ez utóbbi lelőhely ugyan nem a főváros területén található, de a Budapesti Történeti Múzeum végezte a feltárását.) A neandervölgyiek vadászásármányáról adnak képet a barlangi medve, a jégkori vadló és a gyapjas orrszarvú kiállított csontjai. Az őskor felső szakaszában (Kr. e. 35 000–10 000) a Gravettien kultúra embe-



A Budapesti Történeti Múzeum bejárata
(fotó: Cseh F.)

rei a Dunakanyar vidékét lakták, legdélebbi telepük Budapest-Csillaghegyen került elő. Technikai tudásukról a szépen kidolgozott pengeeszközök árulkodnak. Az őskori szerszámok készítéséhez felhasznált kovaköveket helyenként már bányászattal szereztek be az emberek. Ennek példáját a Budapest-Farkasréten feltárt bánya leletei szolgáltatják. A gímszarvas agancsából készített fejtszerszámok mellett a kitermelt kovagumók és a feldolgozásuk után maradt kovaszilánkok is láthatók.

A második tárlóban főleg az újkor fiatalabb időszakából (kb. Kr. e. 5200–4900) láthatók olyan ritka leletek, mint a trónuson ülő nő alakú edény és a kétarcú edények, melyek közül az egyik gazdagon díszített. Számos többiek is képviseli az arcok edényeket, melyek feltehetően vallási szertartások kellékei lehetnek. Különlegeseek voltak a Bükk hegység vidékéről származó máig sem felülmúlt finom, művészi szintű karcolással díszített, importként Budapest területére került edények.

A Budapesti Történeti Múzeum kiállítása:
az őskori tárló (fotó: Cseh F.)



A harmadik, rézkori tárlóban a város különböző részein végzett középső és késő rézkori (kb. Kr. e. 4000–2600/2500) ásátásokból származó háztartási edények mellett hangsúlyos az erősen stilizált nő alakú szobor, melynek jellegzetessége, hogy feje változtatható volt, s a fej helyén található lyukba helyezték az időnként valamilyen vallási okból változtatott fejet. A szerves anyagból készült fejet feltehetően elpusztították. Figyelemre méltó a kétosztású díszített tál is, amely szintén nem közösséges táplálék befogadására szolgált.

A negyedik, kora bronzkori (kb. Kr. e. 2900/2800–2000) tárlóban vannak a közösségnek jellegzetes, különösen finoman kidolgozott edényei is, amelyeket ha megfordítunk, akkor harang alakot mutatnak. Ezeknek az égő vörösre festett fényezett edényeknek a felületét készítéskor még vízszintes zónákra is osztották, és finoman fogazott mintát nyomtak váltakozva festve vagy pecsételve az edény falába. Különlegessége ezeknek az edényeknek, hogy Spanyolországtól kiindulva egész Nyugat- és Közép-Európában elterjedt használatuk, de a Kárpát-medencében csupán Budapest körzetében, kizárólag a Duna partjain és szigetein találhatók meg mintegy 50 km-es sávban.

Az ötödik tárlóba kerültek a középső bronzkor (kb. Kr. e. 2000–1400) leletei, temetkezési urnák, fedőtálok, háztartási fazekak és ivóedények. Itt láthatók a Bátori felső barlangban egy kis edényben elrejtett kincs leletei. Arany- és bronzcsüngők, valamint borostyán gyöngysor darabjai voltak benne.

A hatodik, késő bronzkori tárló tartalmazza az egész Közép-Európában egyedülálló békás-



A Budapesti Történeti Múzeum kiállítása: újkőkori ember alakú edény Törökbálint-Dulácskáról (fotó: Cseh E)

megyeri szórthamvas és urnás temetkezési temetőnek különlegességeiben gazdag leleteit. Ezek főleg a kultusszal kapcsolatos tárgyak, melyek mind a temetőből kerültek felszínre. Ezek közé tartoznak a csizma alakú alsó résszel ellátott edények, melyek orra többször is ki van fúrva, az agyagból készített varázseszközök, melyek napot, holdat, csillagokat és egyéb, különös alakú lényeket

A Budapesti Történeti Múzeum kiállítása: az újkőkori tárló (fotó: Cseh E)





A Budapesti Történeti Múzeum kiállítása: a késő bronzkori tárló (fotó: Cseh F)

ábrázolnak. Vannak stilizált madár alakú edények, az aszkoszok és kis edények, tojással az aljukban. Ritkaság, hogy az urnák és fedőtálak, valamint a kultuszhoz kapcsolható csizma alakú edények egy részét olykor még fényes bronzszögekkel is díszítették.

Az őskori kiállítást a mai város kialakulása szempontjából is igen fontos, a Gellérthegyí erődített telepről származó leletek zárják. Külön említést érdemel a késő kelta időszakban, a közeli tabáni és más műhelyekben készült igen jó minőségű festett, grafitos anyagú és egyéb korongolt szürke kerámia, valamint a hely vallási központ szerepére utaló Iuppiter Teutanusnak, a kelta eraviszkusz törzs főistenének, már a Kr. u. 2. században, azaz a római korban állított oltárkő. (M. Zs., K. N., J. E.)

ZSIDI P. (szerk.): Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása 1989–2004. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2005. május 27. – augusztus 20. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2005.

K. VÉGH K.: A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig. Monumenta Historica Budapestinsia 11, Budapest 2003.

I 3

3

1

Budapest-Várhegy

Megközelítés: Budapest budai oldalának centrumában, az I. kerületben emelkedik a Várhegy. A vár területére helyi buszjárat visz fel a Moszkva térről és a Deák Ferenc térről, de egy kellemes sétával gyalog is felmehetünk.

A Várhegy édesvízi mészkőtömbjét hévforrások rakták le a középső pleisztocén idején. A Hilton szálló mögötti várfalnál egy helyen kibukkan ez a mészkő.

A várban álló házak alatt húzódó „török pincék” kutatása csak a 20. század 30-as éveiben kezdődött, mert addig emberi alkotásoknak vélték őket. Kadić Ottokár vizsgálatai során kiderült, hogy a pincék egy részét természetes üregek felhasználásával készítették. A pincebarlangok egyik különlegessége éppen az, hogy édesvízi mészkőben ritkán képződnek barlangüregek.

A földtani kutatások közben a mészkőtömb bázisán levő, kb. 400 ezer éves rétegből egyszerű kavicseszközöket hoztak felszínre. E leletek jelentőségét csak akkor ismerték fel, amikor az 1960-as években feltárták a vértesszőlősi előemberi telepet, ahol hasonló kavicseszközök tömegét találták. Ezt a régészeti kultúrát – a budavári leletek elsőbbsége alapján – Buda iparnak nevezte el Vértes László. A „klasszikus” lelőhely azonban az Őri u. 72. sz. alatt található. (M. Zs.)

Annak ellenére, hogy a középkorban a sűrű beépítés a megelőző megtelepedések maradványait csaknem teljesen elpusztította, a Várpalota körzetében végzett feltárások nyomán világossá vált, hogy a vár kedvező stratégiai helyzetét már a bronzkorban is kihasználták. Ennek bizonyítékai a települési hulladékokkal feltöltött gödrök, sőt oszlopos szerkezetű épületek nyomai, melyek az északi palotaszárnny nyugati oldalán, és az egykori Honvédelmi Minisztérium területén kerültek felszínre. Az edénytöredékek arra utalnak, hogy a kora bronzkor végén élt Nagyrév kultúra és a belőle létrejött középső bronzkori Vátya



A Hilton Hotel alatt a várfalból kiálló
édesvízi mészkőtömb (fotó: Mester Zs.)



A Gellért-hegy Pest felől (Zsidi 2006, 99. oldal)

kultúra népessége. valamint a késő bronzkori Urnamezős kultúra kiterjedt települése fedte a Várhegy déli végét. Lehet, hogy a feltárások során több helyen is megfigyelt ismeretlen korú árokreszletek is a bronzkori népességgel hozhatók összefüggésbe, miként azt a kor számos magaslati településén tapasztalhatjuk. (K. N.)

KADIĆ O.: Beszámoló a Várbeli pincebarlangok kutatásáról. Barlangvilág 3 (1933) 14–20.

MAROSI-SOÓS Á.: Korabronzkori leletek a Budai várhegyről. Budapest Régiségei 28 (1991) 83–90.

VÉRTES L.: Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest 1965. (A Magyar Régészet Kézikönyve I.)

KORDOS, L.: Stratigraphy of the Middle Pleistocene „Buda Culture” of Castle Hill, Budapest (Hungary). Praehistoria 4–5 (2003–2004) 9–32.

NAGY L.: Óskori telepnyomok a budai Várhegyről. Archaeologiai Értesítő 79 (1952) 190–197.

gyönyörű kilátást nyújt a városra. A hegynek a Duna felé eső oldala függőleges, sziklás szakadék. Északi oldala a Tabán felé meredek, nyugati és déli oldala többnyire lankás. Különleges topográfiai adottságai miatt már az őskorban átkelőhely lehetett a mai Pest irányába. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a hegyen már a neolitikumban laktak. A késő bronzkortól és a kora vaskortól (Hallstatt-kor) kezdve kifejezetten megnőhetett a magaslati telep jelentősége. Kétségtelen, hogy a késő vaskorra virágzó központtá alakult, amelyet számtalan olyan kisebb település vett körül, amelynek lakói kézműves tevékenységet folytattak. Ilyen volt a már régebben ismert, festett kerámiát is előállító tabáni fazekas negyed. Az újabb ásatásokon a közvetlen környékről előkerült edényeket kemencék is a kelta kézművesek és kereskedők fontos szerepét bizonyítják. A Duna mentén sorakozó telepek egymással kapcsolatban lehettek, mivel a vízi út megkönnyítette a termékek távolabbi területre történő eljuttatását és a kommunikációt is.

A hegy mint a késő kelta eraviszkuszok (Kr. e. I. század) telepe már régebben ismert volt. Az első jelentős ásatások az 1930-as

Festett kelta edény a tabáni fazekasműhelyből
(Szabó 1998, 64. kép)



I 3

3

1

Budapest-Gellért-hegy

Megközelítés: A Gellért-hegy oldalát sétautak hálózák be. Kiindulópontjukat megtaláljuk a Gellért téren a Szikla-kápolna alatt, illetve az Erzsébet híd budai hídfőjénél a Szent Gellért-szobor alatt.

A Duna jobb partja felett magasodó, 235 m magas Gellért-hegy, a budai Duna-part részeként világörökségi helyszín. A tetején álló Citadella 130 m-rel van a folyó szintje felett, így



Kilátás a Gellért-hegyi Citadelláról (Zsidi 2006, 98. oldal)

években folytak. 1949-ben Bónis Éva vezetett feltárást a hegy déli lejtőjén, melynek során házak, tűzhelyek, fazekaskemence, különböző gödrök és sok egyéb lelet került elő.

1981–1985-ben Nováki Gyula és Pető Mária vezetésével folytak ásások. Az északi hegyoldal közepe táján sikerült az egykori erődítésnek, a sáncnak a maradványait megtalálni. A déli oldal kutatóárkaiban kőfalakat is feltártak. Néhány év múlva az északi oldal sáncának feltárássára nagyobb felületen is sor került, Szabó Miklós és francia régészek vezetésével. Itt az egykori erődítés faszerkezetének maradványai is előkerültek.

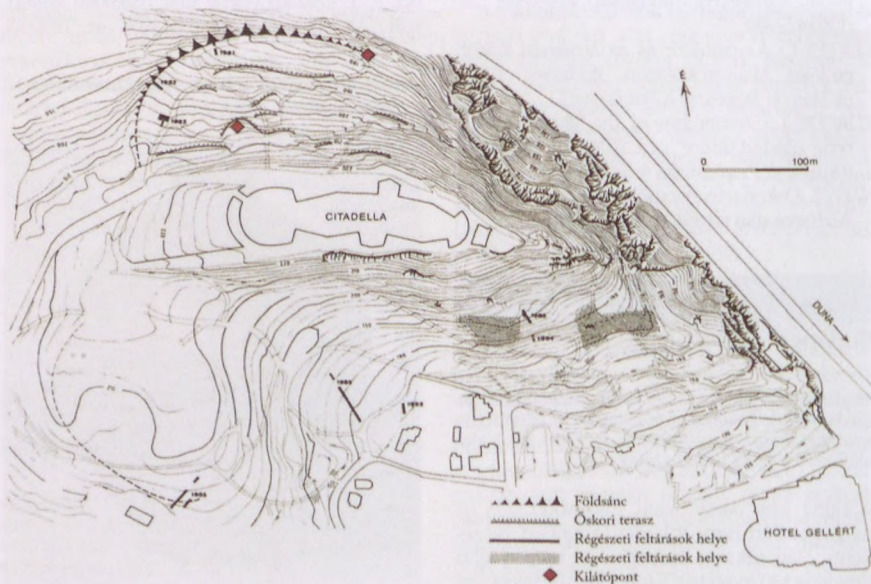
A Gellért-hegy egyúttal az eraviszkusz törzs vallási központja lehetett. Erre utal a Rezeda utcában talált Iuppiter Optimus Maximus Teutanus oltár, melyet már a római korban állítottak, s amely a Budapesti Történeti Múzeum kiállításán látható. Teutates a kelták főistene volt, kultusza sokáig fennmaradt a római kor-

ban is. Az elmúlt évtizedekben a Duna alacsony vízállása miatt Bölcskénél egy római erődbe befalazva előkerült 16 kelta oltárkő. Ezeket eredetileg valószínűleg a Gellért-hegyről hozták el a rómaiak.

Miután a rómaiak elfoglalták Pannóniát, a Gellért-hegy kelta telepe megszűnt, az eraviszkuszok leköltöztek a hegy lábához, a Tabán területére.

A Gellért-hegy kelta erődítésének ma már kevés nyoma látható a felszínen. Az északi oldalon közvetlenül az autóbusszparkoló alatt északkeletre egy bástyaszerűen kiképzett kilátóhely van a Budai Vár felé. A kelta sánc vonala a kilátóhelyig követhető a füves hegyoldalon, lejjebb az északi oldalon széles sétaút vezet rajta végig, nem sokkal a Szent Gellért-szobor felett ér véget a Duna feletti szakadékos hegyoldalban. A Citadella alatt az északi oldal teraszai is a kelta telep időszakából maradtak fenn. (N. Gy., J. E.)

A Gellért-hegyen kiépített kelta erődítmény elhelyezkedése (Zsidi 2006, 98. oldal)



BARRAL, PH.: Bilan des recherches franco-hongroises sur l'oppidum de Gellérthegy-Tabán à Budapest (1990-1992, 1996). *Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung.* 50 (1998) 343-379.

BARRAL, PH. - GUILLAUMET, J.-P. - PARATTE, C.-A. - SZABÓ, M.: Recherches récentes sur les Oppida Celtiques en Pannonie (Fouilles franco-hongroises à Velem-Szentvid et Budapest-Gellérthegy). In: Jerem, E., Krenn-Leeb, A., Neugebauer, J.-W., Urban, O. H. (eds.) *Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Akten des Internationalen Symposions St. Pölten, 14-18. Oktober 1992.* Budapest 1996. 415-431.

BÖNIS, É.: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. *Archaeologia Hungarica* 47, Budapest 1969.

JEREM, E.: Applying interdisciplinarity in research on Celtic religion: the case of the Eravisci. In: Haeussler, R., King, A.C. (eds.) *Continuity and Innovation in Religion in the Roman West. Vol. 1. Journal of Roman Archaeology, Suppl. No. 67.*, 117-134.

JEREM, E. - URBAN, O. H.: Höhensiedlungen - Befestigungen - Zentralsiedlungen. Prozesse der Urbanisierung im Donau-Karpaten-Raum. In: Guichard, V., Sievers S., Urban O. H. (eds.) *Les processus d'urbanisation à l'âge du Fer. Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse, Collection Bibracte - 4, (Glux-en-Glenne, 8-11 juin 1998).* Glux-en-Glenne 2000. 157-164.

NOVÁKI, GY. - PETŐ, M.: Neuere Forschungen im spätkeltischen Oppidum auf dem Gellértberg in Budapest. *Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung.* 40 (1988) 83-99.

PETŐ M.: Neuere Forschungen im spätkeltischen Oppidum auf dem Gellértberg (1985-1991). *Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung.* 45 (1993) 33-44.

PETŐ M.: A Gellérthegy története az őskortól napjainkig. Budapest 1997.

PETŐ, M.: A gellérthegyi oppidum déli oldalán végzett kutatások 1993-1997 között. *Budapest Régiségei* 35 (2002) 125-133.

SZABÓ, Á. - TÓTH, E. (eds.): Bölske. Römische Inschriften und Funde Libelli *Archaeologici Ser. Nov. No. II.*, Budapest. 2003.

SZABÓ, M.: Les Celtes de la cuvette des Carpates. In: *A la frontière entre l'est et l'ouest. L'art protohistorique en Hongrie au premier millénaire avant notre ère.* Glux-en-Glenne 1998. 51-71.

ZSIDI P. (szerk.): Budapest római emlékei. Séták a római kori Budapestben. Budapest 2006.



Budapest-Farkasrét: a lelőhely látképe
(fotó: Gábori M.)

utat. A temető nyugati sarkánál indulunk el a Ráczy A. utcán, majd a jobb kéz felé nyíló Denevér úton folytatjuk, amely egy darabig a temető két része között halad. A temető kerítésének túlsó végén jobbról a Bűrök utca torkollik be, ahol a Denevér út a Márton-hegy vonulata mentén balra fordul. Innen közel 100 méterre az út jobb oldalát alkotó meredek hegyoldalon, kb. 15 m magasan, széles vöröses folt jelzi a lelőhelyet.

A lelőhelyre a hegyoldal lábánál talált megmunkált agancseszközök hívták fel a figyelmet. 1984-ben, 1985-ben és 1987-ben Gáboriné Csánk Veronika végzett ásatásokat, amelyek egy 7 m széles völgyteknőt tártak fel. A mélyedést kitöltő, lejtőtörmelékek kevert, homokos-lössös üledékben napvilágra került több mint 200 agancseszköz három régészeti szintben hevert. Az ásatók véleménye szerint az őskori emberek azért keresték fel több ízben is a völgyteknőt, hogy a falából kibányásszák a kovagumókat kőszerszámaik

A farkasréti kovabánya feltárás közben
(fotó: Gábori M.)



H 3

2

1

Budapest-Farkasrét

Megközelítés: A Budapest XII. kerületében található lelőhelyet a Moszkva térről induló villamosjáratral vagy a Március 15. térről induló buszjáratral közelíthetjük meg. Mindkettővel a Farkasréti temető melletti térig kell mennünk, ahonnan gyalog folytatjuk az



Szarvasagancs-kalapácsok a farkasréti kovabányából (fotó: Gábori M.)



Agancsból készült fejtőszerszámok a farkasréti kovabányából (fotó: Gábori M.)



űtőkővek a farkasréti kovabányából (fotó: Gábori M.)

elkészítéséhez. A völgyteknő alján egy ilyen fejtőgödröt is azonosítottak. A régészeti leletanyagban űtőkőként használt nagyobb kvarcitkavicsokat és rengeteg kovaszilánkot, bányászati-feldolgozási hulladékot találunk. A kovabánya korát nehéz pontosan megállapítani, mivel nem kerültek elő típusos kőeszközök. A vizsgálati eredmények alapján két korszak jön szóba: a középső paleolitikum és a késő rézkor-kora bronzkor időszaka. A leletek a Budapesti Történeti Múzeum állandó kiállításán láthatók. (M. Zs.)

Budapest-Farkasrét: a kibányászott kovából készült kőeszköz (fotó: Gábori M.)



GÁBORI-CSÁNK, V.: Une mine de silex paléolithique à Budapest, Hongrie. In: Dibble, H. L., Montet-White, A. (eds.) Upper Pleistocene prehistory of Western Eurasia. Philadelphia 1988. 141-143.

GÁBORI-CSÁNK V.: Európa legrégebb bányászati emléke Farkasréten. Magyar Tudomány 1989/1. 13-21.

GÁBORI-CSÁNK V. – GÁBORI M.: Őskori kova-fejtő Budapest-Farkasréten. Kézirat, Budapest 1995.

VÖRÖS, I.: Antlers from the Prehistoric flint mine at Denevér street (Budapest – Farkasrét). Folia Archaeologica 47 (1998-1999) 69-102.

H 2

2

1

Budapest-Bátori-barlang

Megközelítés: A Moszkva-térről induló 22-es autóbusszal a Szép Juhászné megállóig kell menni, onnan ugyancsak a Szép Juhásznéknak nevezett erdei vasúti megállót (egykori űttörővasút) keresztezve, jobbra sétálva a turistaúton kissé északkeletre haladva, kényelmesen elérhető a Bátori-barlang, mintegy 50 m-rel a Nagy-Hárshegy csúcsa alatt.

A barlang előtere és bejárati terme szolgált az őskorban többször is alkalmi szálláshelyként. Legelőször az újkőkorból (kb. Kr. e. 5200–4900 között), a Zseliz kultúra idején keresték fel a barlangot, de csak szerény emlékeket hagytak itt. A leggazdagabb őskori leletanyagot a rézkori Ludanice kultúra emberei hozták fel (kb. Kr. e. 4000–3600 között). Ismét több emlék származik a kora bronzkorból (kb. Kr. e. 2500–2200 körül). Ezután már csak a középkorban kapott jelentősebb szerepet a barlang, nem csak bejárati nagy termével, de mélyebb, belső részeivel is, amikor a 14–15. században az egészen közeli budaszentlőrinci pálos kolostor tagjai használták a barlangot. Közülük Bátori László szerzetes remetéskedett benne, s ettől kezdve egészen a barokk korig bányászati kezdeményezések színhelye is volt. Az újkortól csak a bejárati rész volt használatban. A 20. század elején Kadić Ottó, a neves őskőkorkutató készített először felmérést a barlang belsejéből is, de nem ismerte meg teljes hosszát. Vajna Györgynek és barlangász csoportjának volt köszönhető, hogy feltárták a középkor végén eltömődött részeket, leletekkel igazolták, hogy a középkorban kisebb mértékű arany-, ezüst- és vashányászat folyt a barlangban. Ezenkívül korábban ismeretlen részleteket is kibontottak, amelyek igen szép természeti értékeket tartalmaztak a Föld őskorában működő hőforrásoknak köszönhetően, amelyek a hegyképződések előtt még a Duna szintjén helyezkedtek el. (K. N.)

VAJNA GY.: A rejtélyes Bátori-barlang. Budapest 1973.

KORDOS L.: Magyarország barlangjai. Budapest 1984. 207–210.

H 2



2

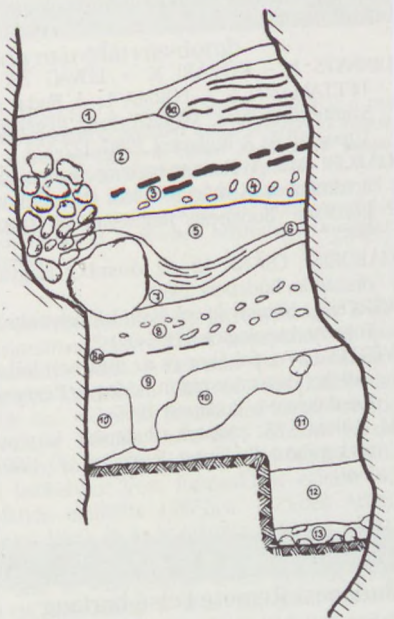


3

Budapest-Remete-barlang

Megközelítés: A lelőhely Budapest és Nagykovácsi határán fekszik. A Moszkva térről villamossal is és busszal is eljuthatunk a Hűvösvölgyi végállomásra. Innen a kék jelzésű turistaúton nyugat felé indulva gyalogolhatunk a Remete-szurdokig, vagy elmehetünk busszal az Ördögárok utca végéig, s ott már csak egy rövid séta a kék jelzésű turistaúton.

A Remete-barlang Budapest ÉNy-i határa közvetlen közelében, az Ördögárok szurdokvölgyének északi oldalán emelkedő Remete-hegy alsó részén nyílik, a völgyfenéktől 10 m magasságban. Egy 21 m hosszú, 5–7 m széles, magas tereméből és egy hosszú, zerguzos oldal-ágból áll. Több kisebb kutatás után 1949-ben Vértess László végzett mélyebbre ható kutatást a barlangban. Ásatásán 10,5 m mélységig hatolt le, de a kitöltés alját nem érte el. A szelvényben a legalsó rétegben egyetlen obszidián kőszerszámot talált, amelyet középső kőkorkorinak, mezolitikusnak (Kr. e. 10000–6000)



A Remete-barlang rétegsora
(Gábori 1958, 4. kép)

határozott meg. A rendkívül vastag holocén kitöltés főleg a középső rézkori (Kr. e. 4000–3600) Ludanice kultúra emlékeit tartalmazta. Számos töredék képviseli a késő rézkori (Kr. e. 3600–3000) Baden-kultúrát, majd a kora bronzkori (2700–2200) Makó kultúra jóval kevesebb lelete és egyéb kora bronzkori edénytöredékek bizonyítják a folyamatosságot a barlang őskori használatában. A középső bronzkortól a késő bronzkor végéig (2000–900) minden bronzkori fázis leletei előkerültek. Sőt, még a kora és késő vaskori (Kr. e. 900-tól a római

Bronzkori agancseszközök
a Remete-barlangból (Gábori 1958, 7. kép)



hódításig) emberek rövid itt tartózkodására is utalnak leletek. (K. N.)

DINNYÉS I. – KŐVÁRI K. – LOVAG ZS. – TETTAMANTI S. – TORMA I.: A Budai és Szentendrei járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 7, Budapest 1986. 122–123.

GÁBORI M.: A Remete-barlang ásátásának eredményei. A magyar késői paleolitikum kérdései. Budapest Régiségei 18 (1958) 9–52.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.

VÉRTES L.: Néhány új őskőkori lelőhelyünkről. Folia Archaeologica 6 (1954) 9–21.

VÉRTES L.: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet Kézikönyve I., Budapest 1965.

M. VIRÁG ZS.: Adatok Budapest középső rézkorához. Budapest Régiségei 30 (1997) 5–40.



A Remete-Felső-barlang az ásátás alatt
(Gáboriné Csánk 1980, 36. kép)

A DNy-ra néző bejárat mögött húzódó barlang-üreg két teremre oszlik. A lelőhely ásátását Gáboriné Csánk Veronika végezte 1969-ben és 1970-ben. Az előlő teremben a vastag holocén humusz és a kevert mészkőtörmelék réteg alatt sárga löszös réteget tárt fel, amelynek állatcsontjai az utolsó eljegesedés (Würm) első hidegmaximumának idejére utaltak. A réteg felső szintjéből néhány jellegzetes pattintott kőeszköz és emberi fogak kerültek elő. A kőeszközök a bajóti Jankovich-barlangban feltárt iparhoz sorolhatók, a fogakat pedig a neandervölgyi ember maradványaként határozták meg. Ez a lelet indította arra Gáboriné Csánk Veronikát, hogy felülvizsgálja az addig „dunántúli szeletien”-nek nevezett kultúra lelőhelyeit és leletanyagait. A revízió eredményeként ezt a kultúrát a középső paleolitikumhoz tartozónak sorolta be és Jankovichiennek nevezte el. A leletanyag a Budapesti Történeti Múzeum kiállításán látható. (M. Zs.)

A barlang hátsó termében középső rézkori leletek (Ludanice kultúra) heverték a felszínen. A rézkori leletek csak ebben a hátsó teremben mutatkoztak. A felső rétegben is hasonló leleteket tárt fel az ásátó. Sokkal jelentősebb volt az a bronzkor végi kincslelet, amelyre az

H 2 2 3

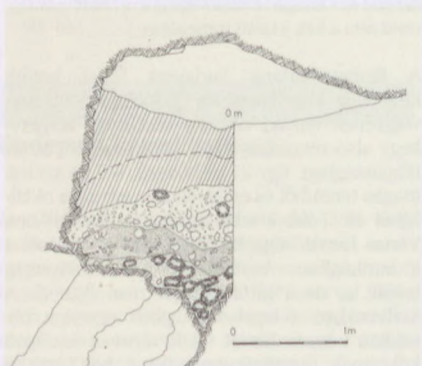
Budapest-Remete-Felső-barlang

Megközelítés: A Remete-barlang felett, 70 m-es magasságban (350 m tszf.) nyílik a Remete-Felső-barlang.

A Remete-hegy déli oldala, a Remete-barlang balra lent, a Remete-Felső-barlang jobbra fent nyílik
(Gáboriné Csánk 1980, 33. kép)



A Remete-Felső-barlang rétegsora
(Gáboriné Csánk 1984, 6. ábra)



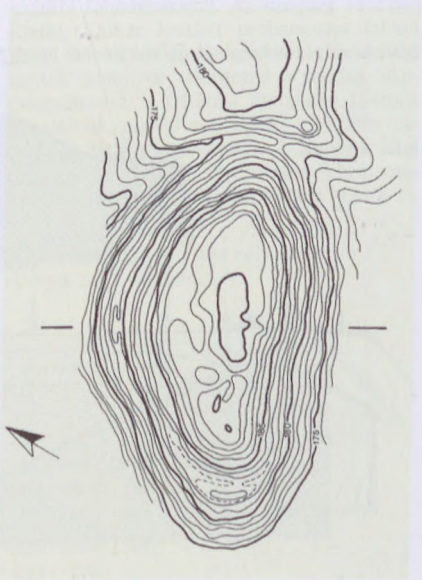
Solymár-Mátyás-domb

Megközelítés: A solymári bronzkori földvár a mai Mátyás-dombon található, ami a településtől keletre, a Budai-hegység egyik északi 20–25 méter magas, meredek oldalú nyúlványán helyezkedik el. A faluból kivezető földútról induló leágazás vezet fel a domb tetejére, ahol egy ovális 30 x 80 méteres platón helyezkedik el a részben helyreállított középkori várrom.

A lelőhely hírnevét és látványosságát a közelmúltban helyreállított középkori vár maradványai adják. A helyszín első tudományos igényű kutatására 1929 és 1934 között került sor. Akkor az ásásokat Valkó Arisztid vezette, később 1972–1975 között Kozák Károly, majd napjainkban Feld István kutat a lelőhelyen. Írott forrásokban először Bél Mátyás említette 1737-ben. 1875-ben Arányi Lajos leírta és le is rajzolta a terület akkori állapotát.

Már az első ásítás során kiderült, hogy a 14. században a várat egy jóval korábbi, Kr. e. 1500 körüli bronzkori földvárra építették. A bronzkori solymári földvár a középső bronzkori Vátya kultúra kiterjedt földvár-rendszerének legészakabbra helyezett erődtétele. A középkori építkezések miatt nem lehetett egyértelműen szétválasztani a bronzkori és a középkori terepalakításokat, ezért a korábbi kutatók jelentős bronzkori erődtéssel számoltak. A legújabb kutatási eredmények nem utalnak számottevőbb megtelepedésre és erődtéti nyomokra, habár a plató keleti részén található árok kutatása még várat magára.

Solymár-Mátyás-domb felmérési rajza (Endrődi 1984, 1. ábra)



Bronzcsüngő a Remete-Felső-barlang kincs-leletéből (Gáboriné Csánk 1984, 11. ábra)

első terem végén bukkant rá egy kicsi, ovális, teknőszerű mélyedésben. Egy jellegzetes edényen kívül, amely kissé töredékes és teljesen üres volt, négy darab arany hajkarika, egy aranyhuzalból sodort gyöngy, egy nagy méretű bronzcsüngő, egy bronz diadém, nyitott végű spirálisban végződő bronz karperec, 2 spirális bronzgyöngy, 25 darab bronzgomb, 2 bronzbalta és egynek a töredéke, néhány bronznyersanyagdarab, valamint 17 darab borostyángyöngy alkotta a leletet. Ez a kincs, amelyet a Kr. e. 2. évezred közepén rejtettek el, jelentős értéket képviselt tulajdonosának. Az ásató megjegyezte, hogy a barlangnak ezt a részét csak az őszi, késő délutáni nap világította meg rövid ideig, máskor teljes sötétség borította. Az elrejtés oka ismeretlen. Lehet, hogy fenyegető támadás elől hozták a kincset a barlangba, de az is lehet, hogy áldozat volt az isteneknek, s az is lehet, hogy a kincs a barlangba került el. A leletet a Budapesti Történeti Múzeum őrzi. (K. N.)



Őskőkori kőeszközök a Remete-Felső-barlangból (fotó: Gábori M.)

- DINNYÉS I. - KÖVÁRI K. - LOVAG ZS. - TETTAMANTI S. - TORMA I.: A Budai és Szentendrei járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 7, Budapest 1986. 122–124.
 GÁBORI M.: Az ősember hétköznapijai. In: Szombathy V. (szerk.) Évezredek hétköznapijai. Budapest 1973. 7–34.
 GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.
 GÁBORINÉ CSÁNK V.: A Remete Felső-barlang és a „dunántúli szeletien”. Budapest Régiségei 26 (1984) 5–32.

Valószínűnek tűnik, hogy a középső bronzkor utolsó időszakában, amikor a kereskedelmi és a gazdasági kapcsolatok fellendülése figyelhető meg a Kárpát-medencében, a Vátya kultúra népe a környéken áthaladó utak és a terület feletti fennhatóságát fejezte ki a viszonylag rövid életű településsel. Az ásatásokból előkerült leletanyag kiállításon nem látható, a szentendrei múzeumban van elhelyezve.

Mára a bronzkori környezet már kevésbé érdekelhető, de a helyszín természeti szépsége, a kilátás és a középkori vár helyreállított falmaradványai kedvelt kultúrtörténeti kiránduló célponttá teszik a lelőhelyet. (V. M.)



A Kiskevély-hegy Csobánka felett
(fotó: Mester Zs.)

BÓNA, I.: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Archaeologia Hungarica 49, Budapest 1975.

BÓNA, I. (ed.): Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992.

ENDRŐDI A.: Régészeti kutatás a solymári Mátyás-dombon (1972–1977). Budapest Régiségei 26 (1984) 113–130.

ENDRŐDI A. – FELDI I.: Régészeti kutatás a solymári Mátyás-dombon 1929–34. Studia Comitatensia 9 (1980) 267–313.

VALKÓ A.: A solymári vár története és ásatása, (History of the Solymár castle and its excavation), ArchÉrt 1932/1933, 178–179.

A Kiskevélyi-barlang (Mackó-barlang) a Csobánka fölé magasodó Kiskevély északi oldalán nyílik 170 m magasán. Egy 25 m hosszú, befelé szűkülő teremből áll. Ásatását Hillebrand Jenő végezte 1912–1914-ben. A legfelső, holocén humuszrétegben újkőkori kultúramaradványokat talált, az alatta húzódó sárga réteg a benne lévő rénszarvascsontokkal már a jégkor végéhez tartozik. Ebben a rétegben karcsú kovapengék és néhány csonteszköz került elő, amelyeket Hillebrand a Magdalénien kultúrához sorolt. Később Gábori Miklós és Vértés László kutatásai kimutatták, hogy egy sajátos iparról, a Pilisszántó kultúráról (vagy barlangi Gravettienről) van szó. A következő barna rétegben már a barlangi medve maradványai uralkodnak, amelyek alapján a réteg az utolsó eljegesedés (Würm) régebbi szakaszában képződött. Ennek felső részéből kétoldali kidolgozású, levél alakú kőszerszámokat tártak fel. Hillebrand a felső paleolitikum Protosolutréen kultúrájához tartozónak határozta meg ezeket, majd Vértés László a dunántúli Szeletienbe sorolta. Gáboriné Csánk Veronika a dunántúli Szeletien többi

H 2

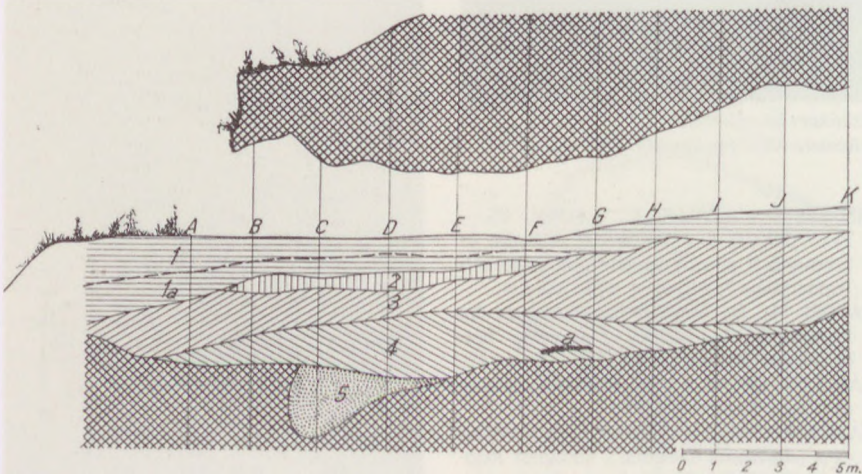
3

2

Csobánka-Kiskevélyi-barlang

Megközelítés: Csobánka központjából a piros kereszt jelzésű turistaúton dél felé indulva, majd a sárga jelzésen DNy felé fordulva kapaszkodhatunk fel a barlanghoz. Eljuthatunk ide – hosszabb túrával – a sárga jelzést követve Pomázról vagy Pilisborosjenőről is.

A Kiskevélyi-barlang rétegsora (Vértés 1965, 15. ábra)





A Kiskevélyi-barlang bejárata
(fotó: Mester Zs.)

leletegyüttesével együtt ezt is a középső paleolitikus korú Jankovichien kultúra lelőhelyének határozta át. A barna rétegben egy tűzhelyet is feltártak, ahonnan egyszerű kvarciteszközök kerültek napvilágra. Ezeket egy idősebb moustérien ipar maradványainak tartották, s a középső paleolitikumba helyezték. Gáboriné Csánk Veronika hasonló kőeszközöket talált az Érdi telepen. (M. Zs.)

DOBOSI, V. T. – VÖRÖS, I.: Material and chronological revision of the Kiskevély Cave. *Folia Archaeologica* 43 (1994) 9–50.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: A Remete Felső-barlang és a „dunántúli szeletien”. Budapest Régiségei 26 (1984) 5–32.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az őskori jankovichien kultúra Nyugat-Magyarországon. Doktori értekezés, Budapest 1986.

HILLEBRAND J.: A pleistocæn ősember újabb nyomai hazánkban. *Barlangkutató* 1 (1913) 19–25.

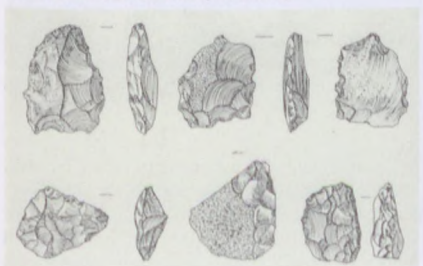
HILLEBRAND J.: Az 1913. évi barlangkutatásaim eredményei. *Barlangkutató* 2 (1914) 115–124.

HILLEBRAND, J.: Die Ältere Steinzeit Ungarns. *Archaeologia Hungarica* 17, Budapest 1935.

KADIĆ, O.: Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. A Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve 30 (1934) 1–147.

VÉRTES L.: Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet Kézikönyve I., Budapest 1965.

Őskori pattintott kőeszközök
a Kiskevélyi-barlangból
(Gáboriné Csánk 1986, X. tábla)



H 2

2

3

Pilisszántói kőfülkék

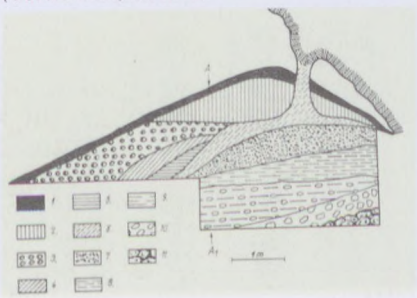
Megközelítés: Pilisszántó északi végén az autóbusszfordulónál állva elénk magasodik a 756 m magas Pilis. A hegy keleti oldalán fehér mészkősziklák között nyílnak a Pilisszántói-kőfülkék. A kőfülkék nehezen megközelíthetőek, de a fölöttük levő panorámaútra érdemes felsétálni a gyönyörű kilátásért. Ha Pilisszántóról tovább megyünk a műúton Pilisszentkereszt felé, a Szántói-nyeregnél keresztezi utunkat a zöld turistajelzés. Balra fordulva, s a turistaúton felgyalogolva, egyszer csak elénk tárul a tágas völgy látványa.

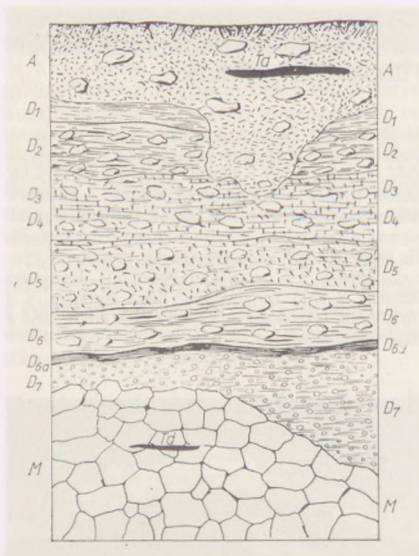


A Pilis-hegy Pilisszántó felett
(fotó: Mester Zs.)

A két kőfülke közül a nagyobbik, az I. számú a hazai negyedkorkutatás egyik kulcslelőhelye, köszönhetően a benne feltárt jelentős, jégkor végi állatsontanyagnak. Ebben olyan hidegtűrő és sarkvidéki állatfajok vannak jelen, mint a rénszarvas, az örvös lemming, a rozsomák, amelyek nálunk csak az utolsó eljegesedés leghidegebb szakaszaiban éltek. Ez a faunaegyüttes a típuslelőhelye az állatvilág jégkori fejlődése utolsó szakaszának (pilisszántói faunaszakasz). Az üregben 1912-ben Kadić Ottokár kezdett próbaásatást (akkor még Orosdy-kőfülkének nevezte a közeli kastély után), de tekintettel a gazdag állatsontanyagra, a feltárást átengedte Kormos Tivadarnak, aki 1914–1915-ben a kitöltés nagyobbik részét ki is ásatta. A Kormos által meghagyott tanúfal olyan mértékben omlani kezdett, hogy 1951-ben Gábori Miklós és

A Pilisszántói II. kőfülke rétegsora
(Vértés 1965, 30. ábra)





A Pilisszántói I. kőfülke rétegsora
(Vértés 1965, 43. ábra)

Jánosy Dénes feltárták a kitöltés maradványait is. A kb. 50 cm vastag holocén humusz alatti 7 jégkori rétegből álló sorozatot Kormos 3 részre tagolta. Az állatfajok fokozatosan lehűlő éghajlatot jeleznek a rétegsorban. A régészeti leletanyag mintegy 60 db, főként kisméretű pengékből készült kőeszközből áll. Kormos ezt az ipart a Magdalénien kultúrába sorolta. 1953-ban Gábori újraértelmezte a leletanyagot, s kimutatta, hogy annak a Gravettien kultúrával vannak szoros kapcsolatai. Vértés László a Gravettien egy speciális csoportjának

Kőpengék a Pilisszántói I. kőfülkéből
(Kadić 1934, 33. ábra)



tekintette a kőfülke lakóit, akik rendszeresen barlangokban laktak, ellentétben a nagy, szabad ég alatti táborairól ismert Gravettien csoportokkal.

A kisebbik kőfülke kutatását Vértés László végezte el 1946-ban. A rétegsor értelmezése és időrendi helyzetének megítélése sok bizonytalanságot rejtett, s a kutatástörténet során többször módosult. Mindössze két darab nem elég jellegzetes kőszerszámot találtak az alulról a második réteg tetején. Formai hasonlóság alapján Vértés a dunántúli Szeletien kultúrába sorolta ezeket. Gáboriné Csánk Veronika a revíziót követően, a kultúra többi lelőhelyével együtt, ezt is a Jankovichien kultúrába sorolta át. (M. Zs.)

T. DOBOSI, V. – VÖRÖS, I.: Chronological revision of the Pilisszántó-Rock-shelter II. *Folia Archaeologica* 37 (1986) 25–45.

T. DOBOSI, V. – VÖRÖS, I.: The Pilisszántó I. Rock-shelter revision. *Folia Archaeologica* 38 (1987) 7–64.

GÁBORI M.: A pilisszántói kőfülke magdalénien kultúrája és eredete. *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954) 3–9.

GÁBORI M.: Az ötvenezer éves ember. In: Szombathy V. (szerk.) *A magyar régészet regénye*. Budapest 1970 (2. kiadás) 9–39.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: *Az ősember Magyarországon*. Budapest 1980.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: *A Remete Felső-barlang és a „dunántúli szeletien”*. Budapest Régiségei 26 (1984) 5–32.

HILLEBRAND, J.: *Die Ältere Steinzeit Ungarns*. *Archaeologia Hungarica* 17, Budapest 1935.

KADIĆ, O.: *Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn*. A Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve 30 (1934) 1–147.

KORMOS T.: A pilisszántói kőfülke. Tanulmányok a posztglaciális kor geológiájára, ősipara és faunájára köréből. A Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve 23 (1915) 307–498.

VÉRTÉS L.: *Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon*. A Magyar Régészet Kézikönyve I, Budapest 1965.

12

3

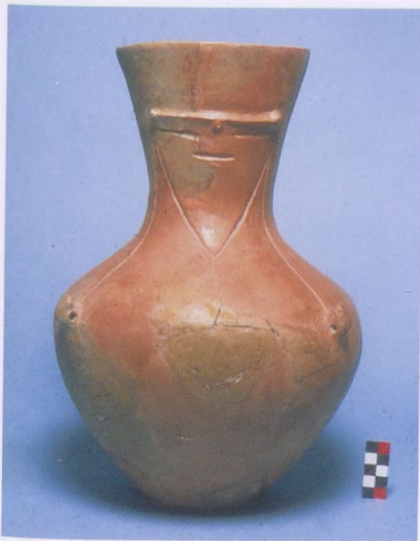
1

Budapest-Aquincum-Békásmegyer

Megközelítés: Budapest III. kerület, Záhony u. 4. Tel.: 250-1650, 454-0438, 454-0439

Nyitva tartás: április 15. – május 1. K-V: 10-17 h; május 1. – szeptember 30. K-V: 10-18 h; október 1. – október 31. K-V: 10-17 h; november 1. – április 14. zárva

Nem véletlen a római tartományi székhelynek, valamint Budapestnek, Magyarország fővárosának földrajzi helyzete, hiszen a Kárpát-medence központi helyeként a Dunának ez a szakasza kínálkozott a legjobb átkelőhelynek



Újkőkori edény Budapest-Békásmegyerről
(fotó: Molnár I.)

évezredekén keresztül. A szétterülő, sok ágra szakadt folyónak nem volt gyors sodrása, ami az átkelést nehezítette volna. Ezért nem meglepő, hogy már az újkőkor (neolitikum) kezdetétől (Kr. e. 5500) folyamatosan, szinte minden őskori időszak embere megtelepült és temetkezett ezen a vidéken.

Az Észak-Dunántúl legelső neolitikus népessége, a Dunántúli Vonaldíszes Kerámia kultúrája az Aranyhegy lábát választotta települési helyéül az akkori egyik jelentős folyóág mellett. Ugyancsak ezen a helyen és még a környék több helyén, így a folyó mai főága mentén Pünkösdfürdő közelében

(Békásmegyernak is nevezve), több kisebb településen is megtalálhatók az előbb említett kultúra fiatalabb időszakának (Zseliz kultúra, Kr. e. 5200–4900) emlékei.

Az eddigi ásátások csak szerényebb telep- és sírleleteket hoztak felszínre a középső rézkorból, de gazdagabban képviselt a késő rézkori Baden kultúra települési maradványaival, kemencéivel és temetkezéseivel. A leletek között figyelmemre méltó az Égei-tenger vidékéről származó Triton-csiga házából készített kürt. Itt kell megemlíteni, hogy néhány km távolságban északra a folyó mellett tárták fel a Baden kultúra legnagyobb temetőjét 437 sírjával a Budakalászhoz tartozó Luppacsárda közelében, ahol csontvázas és hamvasztásos temetkezések együtt voltak, s ebben a temetőben találták Európa első agyag kocsimodelljét is (a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításán).

A Római-part hosszában a folyó mai főága mentén szinte megszakítatlan láncolatban követik egymást a bronzkori települési és temetőmaradványok. Említést érdemelnek a harang alakú különleges edényeket készítő népesség egymást érő part menti telepei és kissé beljebb, a településeket párhuzamosan követő temetői. Külön is meg kell említeni a királyok útja mentén feltárt temetőrészletet 150, nagyobb részben hamvasztásos és kisebb részben csontvázas sírjával, és a korra Európaszerte jellegzetes névadó edényekkel, réz-, kő- és csonttárgyakkal, amelyek a Budapesti Történeti Múzeum kiállításán láthatók.

A part mentén észak felé kényelmes sétával elérhető az M0-as híd környéke, s itt ennek a kornak egyedülállóan teljesen feltárt temetője, mely 1060 sírjával Európában a legnagyobb. A Királyok útja lelőhelyen találták a késő bronzkor (Urnamezős kultúra) egyik legjelen-

Késő bronzkori edény és különleges tárgyak a budapest-békásmegyeri temetőből (fotó: Molnár I.)





Kora bronzkori edények Budapest-Békás-megyerről (fotó: Molnár I.)



Késő bronzkori különleges edények a budapest-békásmegyéri temetőből (fotó: Molnár I.)

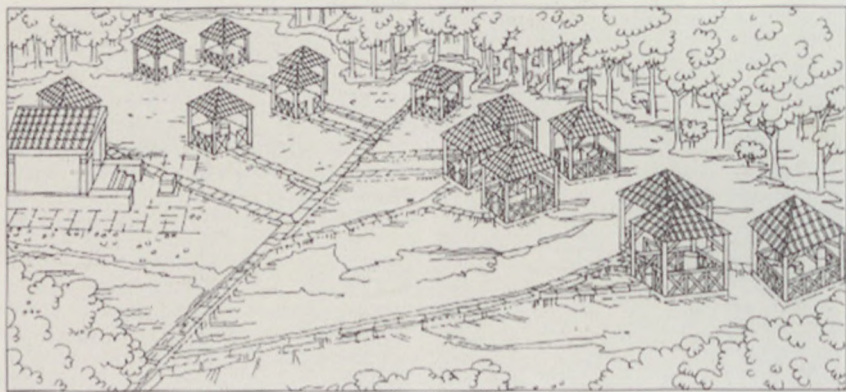
tősebb hamvasztásos temetőjét 330 sírjával, amelynek egyik jellegzetessége az, hogy a korabeli más temetőben csak nagyon ritkán és kevés példányban előforduló különleges tárgyak itt koncentráltan, számos példányban és együtt fordulnak elő.

A bemutatott lelőhelyek legfontosabb leletei a Budapesti Történeti Múzeum kiállításán láthatók. (K. N.)

1936-ban került feltárára a Dunapart közelében egy késő LT korú, körte alakú, két tüzelőcsatornás, felsőhuzatú fazekaskemence és mellette egy szemétködör, amely a főleg a gyártás során keletkezett selejtet tartalmazta. A műhely a jellegzetes besímitott szürke kerámián kívül vörös és fehér festéssel ellátott edényeket gyártott a Kr. e. I. században. Hunyady Ilona ugyancsak Békásmegyerről LT B korú szörvány leleteket is említ, egy pecsételt díszítésű edény képét közli. A lelőhely a Duna mentén elhelyezkedő kelta telepek sorába illeszkedik.

A mai Római fürdő területén, a Rozgonyi Piroska utcában már az 1958-1964 között végzett ásásokon előkerült az a 14 római forrásfoglalás, amelyek fölé emelt kútházakba főként gyógyító isteneknek (Aesculapius, Hygieia, Apollo, Sirona, Silvanus, Sol Invictus) szentelt oltárokat helyeztek. Az újabb ásásokon 2000-2001-ben, a már korábban is ismert, a források közvetlen közelében elhelyezkedő szentélyen kívül feltártak egy nagyobb épületet, feltehetően kórházat. A nymphaknak szentelt ligetben a Kr. u. 2. századtól a római kori lakosság ünnepek alkalmával áldozatot mutatott be a fent említett isteneknek. A gyógyító istenek egy részének elnevezése kelta, s így helyi istenek tiszteletére utal. Feltételezzük, hogy már ezt megelőzően is forrás-szentély lehetett a területen, ahol a kelta őslakosság gyakorolta kultuszát. A Római fürdő legutóbbi helyreállítása óta magyarázó táblák és kisebb helyszíni rekonstrukció utalnak az ásások eredményeire. (J. E.)

A római forráscsoport rekonstrukciós rajza (Hajnóczy és mások 1995, 45. oldal)





Szentély falmaradványai a Római fürdői strand területén (Zsidi 2006, 18. oldal)

- HAJNÓCZI GY. - MEZŐS T. - NAGY M. - VISY ZS. (szerk.): Pannonia Hungarica antiqua. Itinerarium Hungaricum I, Budapest 1995.
- HUNYADY I.: Kelták a Kárpát medencében. Budapest 1942-1944. Taf. XCVI-XCVII; LXXVIII.
- HUNYADY I.: Kelták a Kárpát medencében. Leletanyag. Régészeti Füzetek 2, Budapest 1957. 59-62.
- NAGY L.: Békásmegyeri késő La-Tène fazekaskemence. Archaeologiai Értesítő 3 (1942) 160-168.
- PÓCZY, K. - SZIRMAI, K.: Die einheimische Kulte. In: Zsidi, P. (ed.) Forschungen in Aquincum 1969-2002. Aquincum Nostrum II. 2, Budapest 2003. 265-268.
- TOMPA E.: Budapest története I. Budapest az ókorban. Óskor. Budapest 1942. 1-47.
- ZSIDI P. (szerk.): Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása 1989-2004. Kiállítási vezető a Budapesti Történeti Múzeumban 2005. máj. 27 - aug. 20.
- ZSIDI P. (szerk.): Budapest római emlékei. Séták a római kori Budapesten. Budapest 2006.

I 2



3



2

Pomáz-Kő-hegy

Megközelítés: Pomáztól É-ra 3 km-re, a Pilis hegység szélén emelkedik a Kőhegy (375 m). Pomáz HÉV állomásáról indul a zöld jelzésű út, a Teleki-kastély mellett hagyja el a települést, kertek mellett, majd erdőben ér a Kő-hegy alá, ahová annak DNy-i, meredek oldalán vezet fel a hegyre. De felmehetünk Szentendre Ny-i sarkából is a sárga jelű úton, amely a hegy ÉK-i oldalában vezet fel.

A hegytető legmagasabb része a DK-i szélén, a részben szakadékos, sziklás, igen meredek hegyoldal felett emelkedik, ahol a turistaház mellett egy kis tó is van. Innen ÉNy irányában enyhén lejt az egész hegytető. ÉNy-i vége összekeskenyedik és egy kiemelkedő földnyelven (Cseresznye-hegy) végződik. É felől egy mély mellékvölgy vágódik be, feltehetően itt volt az őskori telep bejárata. Az egész hegytetőt, kivéve a szakadékos DK-i oldalt sánc veszi körbe, magassága 0,5-1,5 m között váltakozik, de hosszú szakaszokon hiányzik, csak a hegy

pereme jelzi ennek helyét. Az őskori telep teljes átmérője 1300, illetve 6-700 m.

A hegytetőn 1940-41-ben végzett ásátást Gallus Sándor és Sashegyi Sándor. Késő bronzkori település nyomai kerültek elő. Ehhez a korszakhoz köthető a sánc is.

A hegytető K-i szélén (Kis Kő-hegy) az erdőben 18-19. századi szőlőtelepek maradványaiként az egykori parcellák szélére kiszórt kővekből álló sorok húzódnak, ezek tehát nem az őskori telep erősítéséhez tartoznak. (N. Gy.)

TETTAMANTI S. - TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 7, A Budai és Szentendrei járás (1986) 207-208.

I 2



3



2

Pomáz-Nagy-Csikóvár

Megközelítés: Pomáztól ÉNy-ra 4 km-re magasan kiemelkedik a környező hegyek közül a Nagy-Csikóvár (556 m). Nevét a középkorban Pomázon birtokos Cikó családtól kapta. Több irányból is megközelíthető. Kiskovácsi településtől a Holdvilág-árkon át a piros kereszt jelű út vezet fel a hegy ÉNy-i aljába. A Csikóváraljai turistaháztól a zöld kör, majd a zöld háromszög jelű út vezet ugyanoda. Legkényelmesebben az autóval is elérhető Lajos-forrástól DNy-ra a piros négyzet, kereszt, majd háromszög jelzésű úton érünk fel a hegyre.

A Nagy-Csikóvár nevű hegy egész tetejét magában foglalja az őskori telep. Legmagasabb része a sziklakkal borított K-i szélén van, rendkívül meredek hegyoldal felett. A hegytetőn innen Ny és D felé enyhén, majd egyre meredekebben lejt. Ahol már igen meredek, ott sánc fogja át az ÉNy-i és részben a Ny-i oldalt, külső árokkal. A sánc azonban a Ny-i oldalon és tovább a D-i oldalon nem folytatódik, itt a hirtelen meredekebbé váló hegyoldal jelzi az őskori telep szélét. A telep legnagyobb átmérője 230 m.

A hegytetőn 1949-ben Sashegyi Sándor végzett ásátást. A leletanyag (cserepek, orsógomb, bronz fibula, 'biztosító tű') a késő kelta korba helyezi a földvár korát. (N. Gy.)

TETTAMANTI S. - TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 7, A Budai és Szentendrei járás (1986) 198-199.

H 2



1

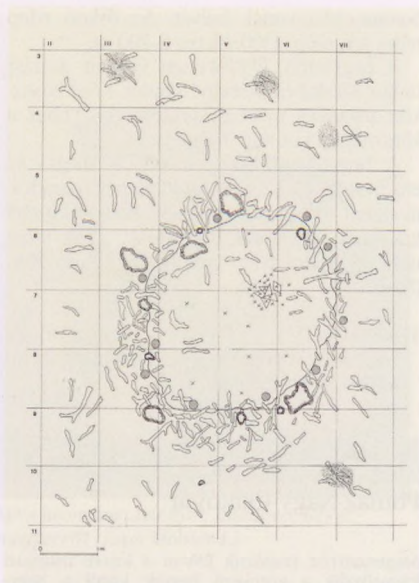


1

Dömös

Megközelítés: A lelőhely Dömös beépített területén található, 200 m-re a parttól.

1962-ben vízcsőárók ásása közben kerültek elő egy Gravettien telep nyomai a falu egyik utcájában. Az ősemberi település maradványai a



A dömösi őskőkori sátor maradványai
(Gábori-Csánk 1984, 1. ábra)

Duna legalsó teraszát fedő löszben 3,2 m mélyen feküdtek. Az ásátást Gábori Miklós vezette, amelyen csak egy 20 m hosszú, 4 m széles sávban tudták kibontani a 10–18 cm vastag kultúrreteget. Az emberi megtelepedésre 30–40 cm átmérőjű tűzhely, kisebb-nagyobb foltokat alkotó szétszórott állatsontok, kőeszközök utaltak. A legfontosabb (és a feltárás lehetőségeit figyelembe véve legszerencsésebb) lelet egy 3,5 x 3,5 m átmérőjű lakóépítmény kör alakú alapja. Mivel nem voltak földbe mélyesztett cölöpök nyomai, rudakból összeállított sátorként lehet rekonstruálni az építményt. (M. Zs.)

Őskőkori kőeszközök Dömösről
(Gábori 1964, 4. ábra)



A dömösi őskőkori sátor makettje
(fotó: Budapesti Történeti Múzeum)

T. DOBOSI V.: A jégkorszak végének vadászai.

In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003, 85–91.

GÁBORI, M.: Beiträge zum Paläolithikum des Donauknie-Gebietes. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 16 (1964) 171–186.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.

GÁBORI-CSÁNK, V.: Die Behausungsspuren von Dömös. In: Berke, H., Hahn, J., Kind, C.-J. (Hrsg.) Jungpaläolithische Siedlungsstrukturen in Europa. Kolloquium 8.-14. Mai 1983. Reisenburg/Günzburg. Urgeschichtliche Materialhefte 6 (1984) 251–256.

H 2

2

3

Dömös-Árpádvár II.

Megközelítés: Legcélszerűbb vagy a nehezen járható Rám-szakadék (zöld jelzésű út) vagy a Lukács-árok (sárga jelzésű út) felől megközelíteni. Mindkettőnek a felső végétől mászunk fel a hegy nyugati, meredek oldalán (út nem vezet fel) a középkori várhoz, amely az őskori telep nyugati szélén helyezkedik el.

Dömöstől délnyugatra 3 km-re emelkedik az Árpádvár nevű hegy, amelyen egy kisebb középkori és egy nagy őskori vár maradványai találhatók. Megkülönböztetésükre a római I. és II. számot használjuk, utóbbi jelenti az őskori földvárat.

A középkori várnak kevés falmaradványa és a sánca látható. Innen kelet és nyugat irányába indul a sánc, mélyen lekanyarodik az észak és kelet irányba lejtő hegytető szélén. Magassága 0,5–2 m körüli.

Az őskori telepet észak és nyugat felől a mély, helyenként nehezen járható Lukács-árok, kelet és dél felől pedig a tűrások közkedvelt helye, a Rám-szakadék veszi körbe. A sánccal körülvett őskori telep átmérője 900, illetve 700 m. A felszínen késő bronzkori cserepek találhatók. (N. Gy.)

HORVÁTHI L. – KELEMEN M. – TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Esztergomi és Dorogi járás. (1979) 71.

A 2

3

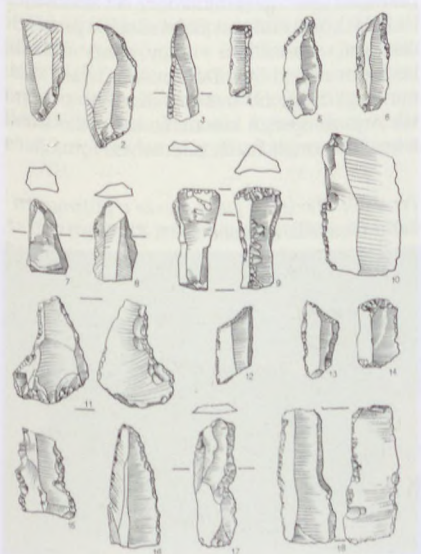
3

Pilismarót

Megközelítés: Esztergomból Visegrád felé a 11-es főút a Visegrádi-hegységet szegélyező dombor lábánál fut a Duna mentén. Búbánatvölgy és Pilismarót között a dombtetőkön és dombháton egy sor őskőkori telep helyezkedett el. A szobi révnél a főút és a Duna között őskori telepeket találtak.

Pilismarót környéke Magyarország egyetlen olyan vidéke, ahol jól megfigyelhetjük a felső paleolitikum Gravettien kultúrájának települési stratégiáját. Ez a jégkor végén élt népesség Közép- és Kelet-Európa tágas sztyeppéin mamut- és rénszarvasvadászattal foglalkozott. Településeik a csordák vándorlási útvonalai mentén sorakoznak a folyóvölgyekben Alsó-Ausztriában, Morvaországban, Nyugat-Szlovákiában, Dél-Lengyelországban, Ukrajnában és Dél-Oroszországban. E területek közös vonása, hogy a jégkor idején a hideg időszakokban vastag löszrétegek halmozódtak fel, amelyeket a melegebb periódusokban a felszínen kialakult talajok sávjai tagolnak. Magyarország egyik legfontosabb löszsorozata a basaharci téglagyár bányagödreinek falain tanulmányozható. Pilismarót határában számos lelőhelyet alaposabban ismerünk a hét évtizede folyó kutatásoknak és régészeti feltárásoknak köszönhetően. 1937-ben Gallus Sándor és Bacsák György kezdte meg a kutatást a falu temploma mögötti Öregedülőben, ahol az 1940-es években Horváth Adolf János és Mottl Mária, az 1950-es években Gábori Miklós és Gáboriné Csánk Veronika is dolgozott. A legjelentősebb, intenzív régészeti kutatás T. Dobosi Viola nevéhez fűződik,

A Gravettien kultúra kőeszközei Pilismarótról (Gábori 1964, XIV. tábla)



Őskőkori csiszolt és vésett (kultikus) tárgy Pilismarót-Pálrétről (T. Dobosi 2003, 20. ábra)

aki 1980 és 1995 között számos telepet tárt fel. Nyugatról keletre: Basaharc-tető, Pálrét, Tetves-tető, Diós, Bitóc és Bánom. A Gravettien vadászok rövid ideig használt (szatellit) telepeket hoztak itt létre. A telepnyomok olykor két kultúrréteget jelölnek ki. Az alsó kora 16 ezer év körül lehet, a felsőé 3-4 ezer évvel fiatalabb. Az állatcsontanyag nem mindig marad fenn jó állapotban. A vadászott állatok között a rén a leggyakoribb, mellette vadlovak és bölényt találunk. A kőeszközök alapvetően pengékből készültek, melyek nyersanyagait részben a közeli hegységből (radiolarit), részben igen távoli helyekről szerezték be. Ez utóbbiak közül ki kell emelni a hegyi kristályt (Kelet-Alpok, Ausztria), a tűzkövet (Prut-völgy, Ukrajna) és az obszidiánt (Tokaj-Eperjesi-hegység). Különlegesség és unikum a magyarországi felső paleolitikumban a Pálréten talált borostyángöngy. Származása kérdéses, ugyanis a Baltikum ismert geológiai lelőhelyeit ebben az időben még a sarkvidéki jégtakaró borította. Az őskőkori lelőhelyek leletanyagát a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye őrzi, s egy részük látható az állandó kiállításon. (M. Zs.)

A szobi révnél a Dunának az őskorban is lehetett átkelőhelye, amire a fontos lelőhelyek alapján gondolhatunk. Egy neolitikus (Zseliz kultúra) telep részletei kerültek felszínre sok lelettel, szépen díszített edényekkel. Feltárták ezenkívül a késő rézkor (Baden kultúra) és a fiatalabb bronzkor telepeit is. A leleteket a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi.

Pilismarót-Basaharc lelőhelye az Ipoly torkolatával szemben, a Hosszúhegy lábánál, az ártér szélén fekszik. Itt tárták fel a múlt század 60-70-es éveinek fordulóján a Baden kultúra kezdeti időszakának 110 síros temetőjét kőborítású hamvasztásos sírokkal. Kiemelkedő leletek a két sírban talált kis állatszobrok agyagból, melyek juhokat ábrázolnak. A temető jelentőségét az adja, hogy a több országra is kiterjedő korai Baden-kultúrának (kb. Kr. e. 3600-3300) ez az egyetlen eddig

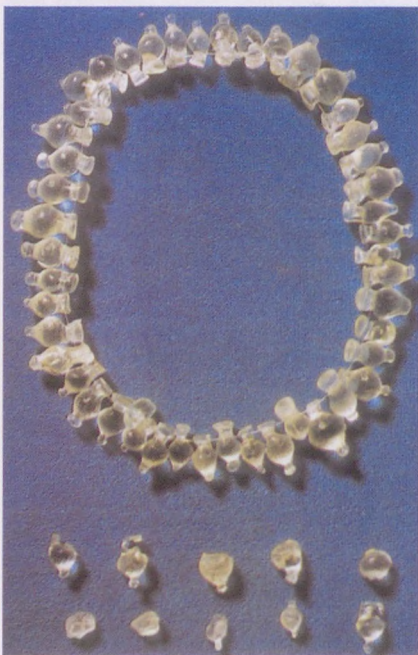


Rézkori agyag állatszobrocskák Pilismarót-Basaharc lelőhelyről (fotó: MTA Régészeti Intézet)

ismert temetője. A leleteket az esztergomi Balassi Bálint Múzeum őrzi. (K. N.)

Pilismarót község nyugati peremén, ugyan-csak a basaharci dűlőben, a Duna jobb partján 1959–1968 között került feltárássra egy nagyobb kiterjedésű temető, ahol az avar

Amfora alakú gyöngyökből álló nyaklánc a pilismaróti kelta temetőből
(Jerem 2003, 29. ábra)



sírok mellett 111 La Tène kori temetkezést is találtak. A vegyes rítusú temetőben gyakrabban a hamvasztásos, mint a csontvázás temetkezések, a sírok mintegy 10%-át kőpakolás vagy kőkeret jelölte. A férfi sírokban ritkán fordul elő fegyver, főleg lándzsa és kisebb vaskés, a temetőből csupán egyetlen rituálisan összehajlított kard került elő. A női és gyermeksírokban a bronz ékszerek mellett különösen nagyszámú és változatos gyöngyökből (borostyán, korall, üvegpaszta) készült nyakláncok és amulettek is előkerültek. A nyakperccel mellett kar- és lábperecek tartoztak a korai kelta időszakra jellemző, ún. „karikaékszer” garnitúrákhoz. Az edénymellékletek közül említést érdemelnek a pecsételt díszítésű, szarvasfülű – vagy ahogy a szakirodalom nevezi Stomfai típusú – tálak, valamint egy nagyobb méretű, díszített peremű tál. A jó minőségű korongolt áru mellett sok a kézzel formált fazék is, amelyek formája és

Pecsételt díszítésű füles csésze a pilismaróti kelta temetőből (Szabó 1998, 48. ábra)



díszítése egyaránt a helyi kora vaskori hagyományokat tükrözi.

A leletek összetétele többirányú kapcsolatrendszerre utal, amelyben különösen fontos lehetett a Duna mentén dél felé irányuló kereskedelem. A temetőt a Kr. e. 5-3. században (LT A-CI időszak) használták, míg a közelben feltárt késő La Tène telepen – ahol esetleg kultuszhely is lehetett – a Kr. e. 2-I. században laktak a kelták, akik feltehetően az eravisz-kusz törzshöz tartoztak. (J. E.)

BOGNÁR-KUTZIÁN, I.: Some new early La Tène finds in the Northern Danube Basin. In: Fitz, J. (ed.) The Celts in Central Europe: papers of the II. Pannonia Conference. Alba Regia 14 (1975) 35-46.

BOGNÁR-KUTZIÁN, I.: Bijoux et parures exceptionnelles dans la nécropole de Pilismarót en Hongrie. Histoire et Archéologie 77 (octobre 1983) 30-37.

T. DOBOSI V.: Pilismarót-Dió, új őskőkori telep. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1981. 9-27.

T. DOBOSI V.: A jégkorszak végének vadászai. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 85-91.

T. DOBOSI V.: Gravetti lelőhelyek Pilismarót környékén. Folia Archaeologica 52 (2005-2006) 21-48.

DOBOSI, V. T. - VÖRÖS, I. - KROLOPP, E. - SZABÓ, J. - RINGER, Á. - SCHWEITZER, E.: Upper Palaeolithic settlement in Pilismarót-Pálrét. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 35 (1983) 287-311.

FETTICH, N.: Pilismarót-Basaharc. Keltisches Gräberfeld, Opfergruben aus und nach der Awarenzeit. Zehn Jahre archäologische Forschung 1958-1968. Budapest 1970. 121-125.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősemlék Magyarországon. Budapest 1980.

HORVÁTH I. - KELEMEN M. - TORMA I.: Esztergomi és Dorogi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 5, Budapest 1979. 286-291.

JEREM E.: A késő vaskor – La Tène-kor, a kelták. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 192-200.

KALICZ N.: Agyagistenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Budapest 1970.

LOSITS E.: Újkőkori leletek a Pilismarót-szobi révi terepfeltárásból. In: Dunai Régészeti Közlemények. Budapest 1979. 10-20.

MOSCATI, S. - FREY, O. H. - KRUTA, V. - RAFTERY, B. - SZABÓ, M. (eds.): The Celts. Milano 1991. Figs. 48-49, 189, 282, 284-85, 371.

SZABÓ, M.: Les Celtes de la cuvette des Carpathes. In: A la frontière entre l'est et l'ouest. L'art protohistorique en Hongrie au premier millénaire avant notre ère. Glux-en-Glenne 1998. 51-71.

SZATHMÁRI I.: A halomsíros kultúra népének települése Pilismarót-szobi révnél. In: Dunai Régészeti Közlemények. Budapest 1979. 29-48.

TORMA, I.: Die Boleráz-Gruppe in Ungarn. In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Baden-Kultur. Bratislava 1973. 463-512.

VÉRTES L.: Az őskor és az átmeneti kőkori emlékei Magyarországon. A Magyar Régészeti Kézikönyve I., Budapest 1965.

VÖRÖS I.: Szarvasmarha áldozat a péceli kultúra pilismaróti telepén. In: Dunai Régészeti Közlemények. Budapest 1979. 21-28.

H 2

3

1

Esztergom

Várhegy és Vármúzeum

Megközelítés: Szent István tér 1. Tel.: 33/311-821

Nyitva tartás: április 1 - október 31. K-V: 10-18 h; november 1 - március 31. K-V: 10-16 h

A Duna jobb partja felett, a folyómeder elszűkülésénél emelkedik a 156 m magas Várhegy, amely a dunai átkelőnél kiváló topográfiai adottságokkal rendelkezik. A mészkő alapra homokkő települt, s ezt lősz takaró fedte, így a szinte minden oldalán meredek domb már az őskor korai időszakában is alkalmas volt megtelepedésre.

1934-1938 között a királyi palota területén végzett ásásokon újkőkori leleteket, majd a Ny-i várfal közelében rézkori gödröt találtak. Különösen jelentős eredményeket hoztak az

Az esztergomi Várhegy látképe (fotó: Jerem E.)





Az esztergomi Várhegy meredek sziklaoldala a Duna felől (fotó: Jerem E.)

1961-től 1968-ig tervszerűen végzett kutatások. Ekkor a jelenlegi járószinttől több méter mélységben kerültek elő a középső bronzkori Mészhetétes Kerámia kultúrájába, valamint a késő bronzkori Urnamezős kultúrába sorolható településmaradványok és – főleg a római réteg alatt – kelta házak, gödrök és tűzhelyek. A késő vaskorban a várhegyi telep jelentős központ lehetett, amely a Duna menti magaslati telepek sorába illeszkedett, és fontos kereskedelmi kapcsolatokat ápol mind nyugat (Manching, Linz környéki erődtített telepek, Dévény, Pozsony), mind dél irányába (Budapest-Gellérthegy, Százhalombatta, Gomolava, Belgrád). Az áradásmentes térszíneken (pl. Szentgyörgymezőn) már korábban, a Kr. e. 4. századtól megtelepedett a késő vaskori lakosság, de a város számtalan más pontjáról is ismerünk kelta telepmaradványokat, többek között fazekasipari tevékenységre utaló edényeket, kemencéket. A Várhegyről az ún. házi kerámia, grafitos fazekak és szürke korongolt talák mellett főleg a gazdagon díszített festett kerámia érdemel említést. Ugyancsak ilyen darabok kerültek elő 1969-ben csatorna ásásakor a Bazilikától K-re. Az esztergomi Balassi Bálint Múzeum is őriz kelta leleteket a Várhegyről, s a városból és környékéről is.

Késő vaskori grafitos anyagú edény Esztergom-Várhegyről (fotó: Jerem E.)



Késő vaskori festett edény töredékei Esztergom-Várhegyről (fotó: Jerem E.)

A Vármúzeum 1967-ben nyitotta meg kapuit a látogatók előtt. Új kiállítási terei a millenniumra készültek el, a kapubejárat melletti új téglalapú épület a 12. század végi palota északi szárnya, az úgynevezett Kis román-palota helyén épült fel. Az „Esztergom évszázadai – az esztergomi várhegy és a vár története” című állandó kiállítás és „Kőtar – Lapidarium” mutat be őskori emlékeket.

A látogató egy 15. századi nyitott előtéren keresztül haladva jut az első kiállítási terembe. Itt láthatók a Várhegy előtörténetének tárgyi emlékei, az őskor pattintott kőpengéi (18–20 ezer éves leletek) az újkor, rézkor, bronzkor és kora vaskor kő-, kerámia-, csont- és fém-tárgyai. A terem másik oldalán a kelta leletek láthatók. Ezután már római kori (kiemelkedő két I. századi sírkő, Jucundus azal hercegnek és lányának, Solvának síremléke), valamint a népvándorlás, a honfoglalás és az államalapítás korának emlékei tekinthetők meg.

Az új kiállítás második termének üvegpádolója alatt két évezred régészeti rétegződéseit figyelheti meg a látogató: a 12. századi épület falai ráépültek István király (vagy Géza fejedelem) palotájának falaira, mélyebben egy római kori köépület falmaradványa, alatta egy kelta kori objektum részlete látható.

A továbbiakban a palota feltárásánál, illetve az üvegpádoló alatti rétegekből előkerült 11–12. századi leletek (freskótöredékek, kerámia- és üvegedények darabjai, kőfaragó műhelyből származó tárgyak, padlóteglák stb.), majd a vár gazdag kora középkori történetével kapcsolatos emlékek tájékoztatják a látogatót a magyar történelem e kiemelkedően fontos időszakáról. (J. E.)

HORVÁTH I. – H. KELEMEN M. – TORMA L.: Esztergom és a dorogi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 5, Budapest 1979. 78. old., 24. tábla 1–4.

JEREM E.: A késő vaskor – La Tène-kor, a kelták. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 192–200.

H. KELEMEN M.: Komárom County. In: Kovács, T., Petres É., Szabó, M. (eds.) Corpus of Celtic Finds in Hungary. Transdanubia I. Budapest 1987. 179–209., Pl. I-X.

SZABÓ, M.: Les Celtes de la cuvette des Carpathes. In: La frontière entre l'est et l'ouest. Glux-en-Glenne 1998. 51–71.

H 2

1

2

Esztergom-Gyurgyalag

Megközelítés: Esztergomtől keletre a Vadvirág kempingnél induló zöld négyzet turistajelzés visz fel a 318 m magas Sípóló-hegyre. A hegy ÉK-i lejtőjének egyik kis platóján 260 m tszf. magasságban egy magántelken található az őskőkori telep.

A felfedezés a telek tulajdonosának köszönhető, aki a két talált kőpengét bevitte az esztergomi múzeumba. A lelőhely feltárását T. Dobosi Viola és Kövecses-Varga Etelka végezte 1984-ben. 100–120 cm mélységben a sárga löszben vörösesbarna kultúrréteg húzódott. Az ásatóknak egy 12 m átmérőjű telepnyomot sikerült kibontaniuk, tűzhelyre utaló átégett foltokkal. A feltárt leletanyag a Gravettien kultúrába sorolja a telepet. Kora a radiokarbon mérés alapján 16 ezer év. Lakói vadlóra, mamutra és rénre vadásztak. A lelőhely különlegessége, hogy a gyönyörűen megmunkált pengeeszközök 80%-át olyan tűzkőből készítették, amely innen sok száz kilométerre, a Kárpátok vonulatától keletre a Prut folyó völgyében található. A telepen 91 db fosszilis csigahéjat is találtak, amelyet az őskőkori emberek ékszerek készítéséhez gyűjthettek. (M. Zs.)

T. DOBOSI V.: A jégkorszak végének vadászai.

In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 85–91.

DOBOSI, V. T. – KÖVECSES-VARGA, E. – KROLOPP, E. – VÖRÖS, I. – MAGYAR, I., – VARGA, I. – HERTELENDI, E.: Upper Palaeolithic site at Esztergom-Gyurgyalag. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 43 (1991) 233–270.

*Kőeszközök Esztergom-Gyurgyalagról
(Dobosi és mások 1991, 7. ábra)*



*Ekszernek használt fosszilis csigák
Esztergom-Gyurgyalagról
(Dobosi és mások 1991, 13. ábra)*

H 2

2

3

Tokod-Les-hegy

Megközelítés: A Gete-hegy északi lábánál húzódó kiszáradt patak völgyéből mintegy 40–50 m-re kiemelkedő, 3 oldalról meredek lejtővel határolt magas domb, 50–70 m x 30–40 m-es felülettel.

10–15 m magas mesterségesen kialakított terasz, illetve árok nyoma figyelhető meg ma is. Az erődítés közepén egy oszlopos szerkezetű, 10 x 6 m-es alapterületű ház alapja is előkerült. Az erődített települést a Hatvan kultúra fiatalabb szakaszának népessége létesítette. (K. N.)

HORVÁTH I. – KELEMEN M. – TORMA I.: Esztergomi és dorogi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 5, Budapest 1979. 329. 22/13. lelőhely.

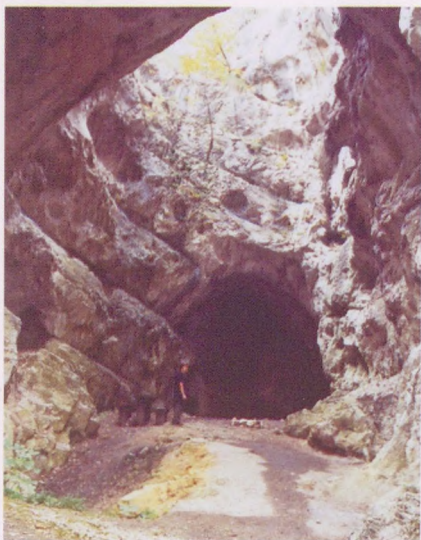
G 2

3

2

Bajót-Jankovich-barlang

Megközelítés: A Bajót mellett emelkedő, 374 m magas Öreg-kő gerince alatt nyílik a barlang. A község központjában információs tábla tájékoztat a látnivalókról, amelyen fel van tüntetve az Öreg-kőre vezető út is. A templom mögött indulunk el É felé, majd a mellékutcán jobbra (K felé) fordulunk. Az utca végén felkapaszkodunk az ösvényen a hegyoldalon, s az erdei úton a kék barlang turistajelzésen jutunk el a mintegy 3 km-re levő pihenőhelyig.



A Jankovich-barlang (fotó: Mester Zs.)

Innen lépcsősor vezet fel a sziklák között megbúvó üregekhez. A baloldali lépcsőt megmászva érkezünk a Jankovich-barlang elé. Közvetlenül a nagy barlang előtt egy kisebb üreghez érünk, amelyben szintén volt régészeti feltárás, de ősemberi megtelepedés nyomait nem találták benne. Az erdei pihenőhelyhez fel lehet jutni a szomszédos Mogyorósbányáról is a kék turistajelzéssel DNy, majd Ny felé haladva.

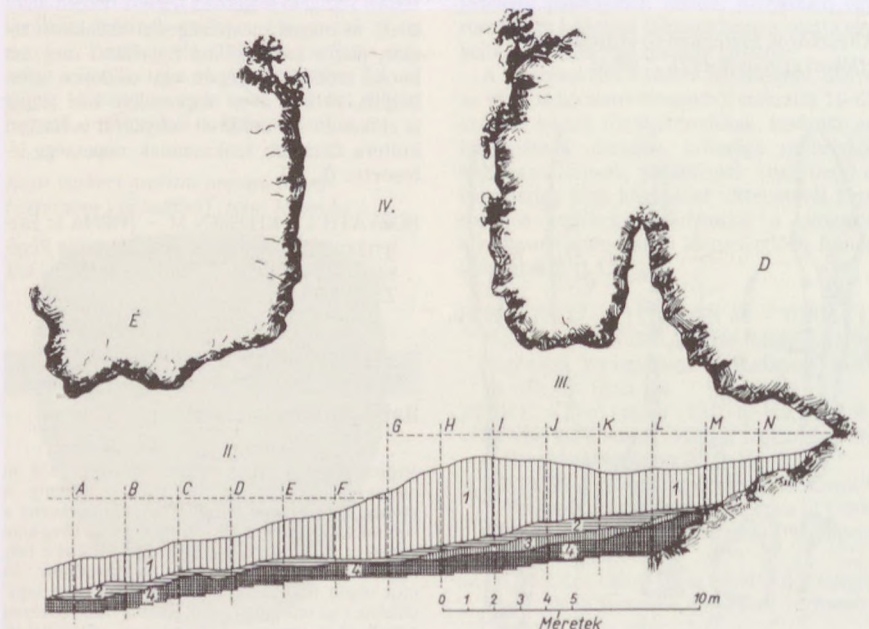


Levél alakú kődárdahegyek a Jankovich-barlangból (Gáboriné Csánk 1986, I. tábla)

Az impozánsan ívelődő bejárat előtt egy nagy sziklás előtér terül el. Valószínű, hogy egykoron a barlangüreg ennyivel nagyobb volt, de az előlő rész menyezete lepusztult vagy

kőbányászatnak esett áldozatul. A barlang első termének tetején tágas, kerek kürtő nyílik a tetőre. A terem összeszűkülő végének bal oldali falán levő nyíláson át juthatunk a mel-

A Jankovich-barlang rétegsora (Vértess 1965, 27. ábra)





Csiszolt és díszített csonttárgyak a Jankovich-barlangból (Kadić 1934, 38. ábra)

léküregbe. Ezt a nyílást még teljesen elfedte a barlang első termében felhalmozódott kitöltés, amikor 1913-ban Hillebrand Jenő megkezdte az első ásást. Csak a negyedik ásítás alkalmával, 1915-ben fedezték fel a melléküreg, amelynek belső részén az akkori felszínen barlangi medvecsonok hevertek, vagyis a jégkor vége óta nem járt ott ember. Az előső teremben a vastag holocén humusz alatt csak vékony, sárga színű, pleisztocén korú üledék volt, amelyben kevés régészeti leletet találtak. Közülük a legjelentősebb egy átfúrt lyukkal ellátott, csontból készített varrótű és egy csiszolt csonthegy töredéke, amelynek oldalát bekarcolt cikcakk vonalak díszítik. A melléküregben és a kupolateremben lényegesen vastagabb rétegsort tártak fel. Itt a felső sárga rétegben egy mamutagyardból faragott lapocska került elő, egyik oldalán vésett dísz, a végén pedig át volt lyukasztva, s minden bizonnyal ékszer lehetett. Ezeket a

leleteket a feltárók a Magdalénien kultúrába sorolták. Az 1950-es években a Pilisszántói I. kőfülle leletei alapján ezeket a jégkor végi rétegekben található darabokat a Barlangi Gravettienhez sorolták át. A melléküreg kitöltésének mélyebben fekvő, vöröses színű rétegében több szintben levél alakú pattintott kőhegyeket tártak fel. A barna radiolaritból készített szép dárdahegyekben Hillebrand az idősebb Solutréen kultúra emlékeit látta, amely a bükki Szeleta-barlang alsó (Protosolutréen) és felső (Javasolutréen) kultúrrétegei közötti fejlődési fokozatot képviseli. Az 1950-es években Vértés László a felső paleolitikus korú Szeletien dunántúli csoportjának nevezte el a Jankovich-barlang levéleszközös kultúráját. Az 1970-es években Gáboriné Csánk Veronika a Remete-Felső-barlang leleteiből kiindulva újravizsgálta a dunántúli Szeletien lelőhelyeit és leleteit. Megállapította, hogy ez egy középső paleolitikus korú kultúra, amelyet a leggazdagabb lelőhelyéről Jankovichiennek nevezett el.

Egyedülálló lelet is előkerült a barlangban 1915-ben. Hillebrand leírása szerint a melléküreg vöröses agygrétegéből 180 cm mélységben száznál több kisebb-nagyobb fadarabot ástak ki. Ezek a fadarabok nem voltak elszenesedve csupán elkorhadva, s egyik sem volt szerszámmá alakítva. Mivel túlnyomó többségük bütykös, szabálytalan, és vízszintesen feküdtek az üledékben, Hillebrand az ősember tüzelőjének tartotta őket. (M. Zs.)

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: A Remete Felső-barlang és a „dunántúli szeletien”. Budapest Régiségei 26 (1984) 5–32.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az őskőkori jankovichien kultúra Nyugat-Magyarországon. Doktori értekezés, Budapest 1986.

HILLEBRAND J.: Az 1913. évi barlangkutásaim eredményei. Barlangkutatás 2 (1914) 115–124.

HILLEBRAND J.: A bajóti Jankovich-barlangban 1914. és 1915. években végzett kutatások eredményei. Barlangkutatás 3 (1915) 129–141.

HILLEBRAND, J.: Die Ältere Steinzeit Ungarns. Archaeologia Hungarica 17, Budapest 1935.

KADIĆ, O.: Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. A Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve 30 (1934) 1–147.

VÉRTES L.: Az őskor és az átmeneti kókor emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet Kézikönyve I, Budapest 1965.

G 2

3

3

Süttő-Nagysánc-tető

Megközelítés: Süttőtől DNy-ra 3 km-re van a Nagysánc-tető. A községet elhagyva a Duna partján, az országúton haladunk 2,5 km-t. Itt a vasútvonal alatti átjárón érünk egy szűk mellékvölgybe, amely már a Nagysánc-tető oldalán alatt van. A völgyben felmegyünk, Ny-ra érünk fel az őskori sánchoz.

Süttő-Kis-Gerecse

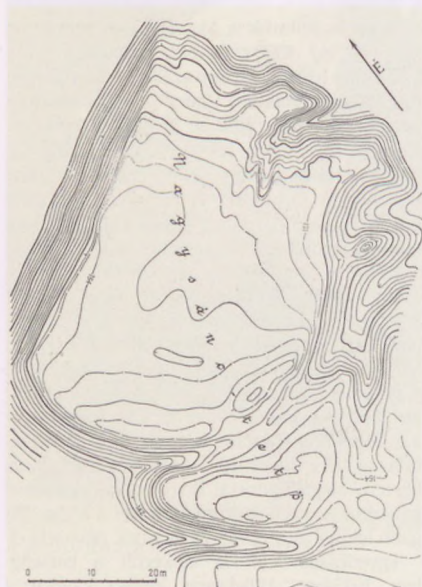
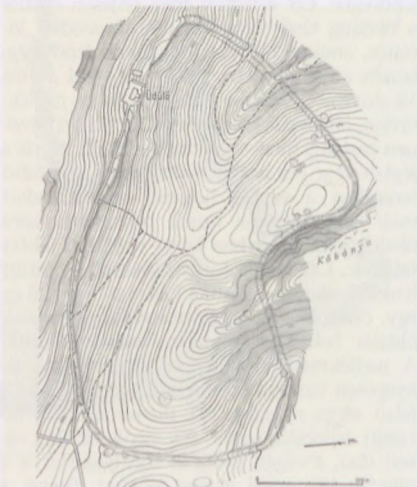
Megközelítés: Süttőtől DK-re 8,5 km-re, a Gerecse-hegység legmagasabb hegynének, a Nagy-Gerecsének (633 m) ÉK-i aljában különálló kis hegyet képez a Kis-Gerecse (497 m). Süttő határába esik, de megközelítése két közelebb fekvő községből célszerű. Tardosbányától az ÉK felé induló kék jelű út megkerüli a Nagy-Gerecse alját, és annak ÉK-i aljában éri el a Kis-Gerecsét. A másik lehetőség a Héregből É felé induló piros jelű út, amelyből 3 km után a balra (ÉÉNy felé) elágazó piros kereszt jelzésű út 600 m után ér a Kis-Gerecséhez, amelyen az őskori sáncvárat találjuk. Végül a Süttő és Tardosbánya közötti országutat említjük, amelyen Bikol-pusztá után DK irányába erdészeti út ágazik ki, és ezen is elérhetjük az innen 5 km-re lévő Kis-Gerecsét.

Az őskori sáncváarak mindig jól kihasználták a természet által nyújtott védelmi lehetőségeket. E sáncvár építői azonban szokatlan és a védelem szempontjából kevésbé alkalmas vonalban építették fel a sáncot. A K-Ny irányban elhúzódó őskori telepbe az É-i és Ny-i oldalon egy-egy mély, vízmosásos völgy húzódik be, a sánc ezeken is keresztülhalad, miközben 40–50 méterrel alacsonyabbra kerül. D felől pedig a Nagy-Gerecse lejtőjében folytatódik az őskori telep, erről az oldalról hosszú, egyenes sánc védte (részben út épült rá), amelynek vonalában, az őskori telep DNy-i szélén egy üdülőház áll.

A sánccal körülvett terület átmérője 820, illetve 400 m. Ásatás nem volt, a felszínen őskori cserepek találhatók. A földvár bizonyára a késő bronzkorból származik. 2007-ben a Nagy-Gerecse tetején Nováki Gyula egy nagy kiterjedésű őskori földvárat mért fel. (N. Gy.)

HORVÁTH I. – KELEMEN M. – TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Esztergomi és Dorogi járás. Budapest 1979. 316–317.

Süttő-Kis-Gerecse felmérési rajza
(Horváth és mások 1979, 54. kép)



Süttő-Nagysánc-tető felmérési rajza
(Horváth és mások 1979, 52. kép)

A korábban szántóföld, most elhanyagolt területet É felől a vasútvonal miatt levágták, többi oldala is meredek, csak D felől lehet megközelíteni. Ennek megfelelően D felől, a fennsík felől találjuk az erősen elszántott, de még felismerhető, magas sáncot. Az őskori telep 200 x 300 m nagyságú, de északi fele eredetileg nagyobb volt.

Vékony Gábor és V. Vadász Éva 1979–1986 között végzett ásatásokat. A neolitikumból származik a legkorábbi település, már ekkor várakat ástak a D-i oldalon. Jelentős település volt a korai és középső bronzkorban is, az első sánc ekkor készült. A később idetelepült késő bronzkor, majd kora vaskor népessége tovább emelte a sáncot, amelynek a faszervezetét is napvilágra hozta az ásatás, előtte 4 m mély árkot ástak.

A földváron kívül D-re, a nagy kiterjedésű szántóföldön sírhalmok vannak, részben erősen szétszántva, a kora vaskori népesség vezető embereinek sírjai voltak. Egyet feltártak. A sírhalmok és a sánc közötti területen a köznép egyszerűbb, szórt hamvas, illetve korhasztásos temetőjének a sírjaiból is többet kiástak. (N. Gy.)

HORVÁTH I. – KELEMEN M. – TORMA I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Esztergomi és Dorogi járás. Budapest 1979. 311, 313.

V. VADÁSZ, É.: Das früheisenzeitliche Gräberfeld von Süttő. In: Jerem E. (szerk.) Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Budapest 1986. 251–257, 471–475.

VÉKONY, G.: Zu einigen Fragen der Hallstattzeit des östlichen Transdanubiens. In: Jerem E. (szerk.) Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Budapest 1986. 259–265, 477–482.

G 2

3

2

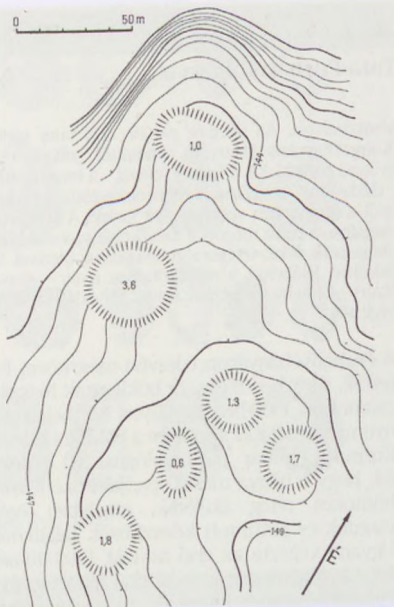
Süttö-Sáncföldek

Megközelítés: Süttőtől délnyugatra a Nagysánctetőtől délre a szántóföldön láthatók a halmok.

A kora vaskori erődtített teleptől délre egy 15–20 m magas dombon hat Hallstatt kori temetkezési halom található. Átmérőjük 20–40 m között, magasságuk 0,6–3,6 méter között változik (Virágh Dénes felmérése).

Ezen a területen 1925–1936 között Balogh Albin és Szilva Zoltán ásott bele a halmokba, majd Mérey Kádár Ervin disszertációjában megkísérelte az adatok rendszerezését, de ennek csak kis része került publikálásra. A halmok kő és fa szerkezetére ők is utaltak. A sírokba hamvasztásos rítussal temetkeztek. A leletanyag az esztergomi Balassi Bálint Múzeumban az ötvenes évek közepén került leltározásra, de Vadász Éva a későbbiekben már csak tipológiailag tudta értékelni, a leletegyüttesek elkülönítésére már nem volt módja. A legdélebbi halomcsoporthoz tartozó tumulus 1978–1982 között végzett feltárása, illetve a részletes ásatási megfigyelések nagy mértékben segítik nemcsak a korábbi ásatásokból származó megjegyzések értelmezését, hanem a keleti Hallstatt kultúra temetkezési szokásainak értelmezését is. A méretekre, a kamra és folyosó építésére vonatkozó pontos leírások mellett utalásokat találunk a temetési szertartás lefolyására, a bemutatott ember- és állatáldozatokra, valamint a sírkamra lezárása utáni történésekre vonatkozóan is. Különösen figyelemreméltóak, és a kora vaskorban területünkön egyedülállóak a ló és kutya együttes feláldozására utaló csontmaradványok, amelyek a sírépítménnyel együtt egy ősi, mediterrán területen meglévő szokásrendszer átvételének bizonyítékai. A leleteket a Kr. e. 7. század végére keltezi az ásató, aki rámutat a stájerországi Sulmtal csoporthoz fűződő kapcsolatokra, de érzékelteti a helyi és keleti hatások érvényesülését is. (J. E.)

Gazdagon díszített urna a süttöi halomsírból (Jerem 2003, 24. kép)



A süttöi temetkezési halmok egy csoportja (Horváth és mások 1979, 55. kép)

HORVÁTH L. – KELEMEN M. – TORMAI L.: Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Esztergomi és Dorogi járás. Budapest 1979. 317–318.

JEREM E.: A korai vaskor a Dunántúlon: a Hallstatt-kor. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 183–191.

V. VADÁSZ, É.: Das früheisenzeitliche Gräberfeld von Süttö. In: Jerem E. (szerk.) Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Budapest 1986. 251–257, 471–475.

V. VADÁSZ, É.: Előzetes jelentés egy koravaskori halomsír feltárájáról Süttőn. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1983. 19–54.

VISY ZS.: Légifelvételken megfigyelt halomsírok a Dunántúlon. In: Palágyi S. (szerk.) Noricum és pannoniai halomsírok. Veszprém 1990. 23–45.

Süttö-Sáncföldek: a temetkezési halmok elhelyezkedése (V. Vadász 1986, Taf. 1)



Tata-Porhanyóbánya

Megközelítés: Az Öreg-tó partján álló tatai vártól (Kuny Domokos Múzeum) elindulunk jobbra a tó nyugati partján. Kb. 1 km-es sétával – a lovarda után – elérkezünk az egykori Porhanyóbányához. Jobb kéz felől a gimnázium sportpályáját látjuk. A kerítésnél megállva, a pálya mögött a mészkőbánya északi fala magasodik elénk, tetején a gimnázium épületével. Az őskőkori lelőhelyet a mészkőfalban nyíló – ráccsal elzárt – keskeny rés jelzi az épület bal oldali (nyugati) vége alatt.

A Porhanyóbányában édesvízi mészkövet fejtettek, s közben többször bukkantak fosszilis csontokra. 1909-ben egy ilyen leletbejelentés nyomán küldte ki szemlére a Földtani Intézet Kormos Tivadar paleontológust. Ő fedezte fel, hogy a bánya mészkőpadjai közé löszös-homokos réteg ékelődik, amelyben égett csontok és pattintott kőeszközök találhatók. Ugyanő végezte az első ásatást 1909–10-ben. Ez volt Magyarországon az első feltárt szabad ég alatti ősemberi telep. A gazdag leletanyagot a középső paleolitikus Moustérien kultúrába sorolta. 1957-ben ősnövénymaradványok gyűjtése közben az Eötvös Gimnázium tudós tanára, a neves paleobotanikus, Skoflek István talált rá újra az ősemberi telepre. Az újabb ásatásokat Vértés László vezette 1958–59-ben. Az alacsony üregben nagyon nehéz körülmények között végzett feltárás 2500 kőszerszámot és 150 kg pattintott kőszilánkot, gyártási hulladékot hozott felszínre. Az üregben megmaradt üledéket 1995 és 2001 között T. Dobosi Viola és Kisné Cseh Julianna tárta fel, s ezrével találtak újabb kőeszközöket. A leletanyagot a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében őrzik.

A tatai őskőkori lelőhely (fotó: Mester Zs.)



Az egykori Porhanyóbánya Tatán a gimnázium épületével (fotó: Mester Zs.)

A geológiai vizsgálatok szerint Porhanyóbánya területén az utolsó előtti eljegesedés (Riss) legvégén meszes vízü hévforrások kezdtek működni, amelyek vastag travertinpadokat építettek az Által-ér teraszára. A források időnként elapadtak vagy áthelyeződtek, s így a travertinmedencék kiszáradtak. Ezekben a periódusokban telepedtek meg itt az ősember.

A neandervölgyieknek ez a csoportja kis-méretű kovakavicsokat gyűjtött kőeszközei készítéséhez. A szerszámok átlaghosszúsága 3 cm. Ehhez hasonló technológiai hagyományt mutat Közép-Európában a Taubachien kultúra, amelynek lelőhelyeit morva, szlovák és német területen is megtaláljuk. A földrajzilag is legközelebb eső hasonló lelőhely Vértesszőlős, de ott legalább 200 ezer évvel korábban laktak az ősember. A tatai telep korát egyelőre nem ismerjük pontosan. A Vértés feltárásán a kultúrrétegben talált égett csontból 33 ezer éves radiokarbon kort mértek, amely túlságosan fiatalnak tűnt. Az 1980-as években Th/U izotópos eljárással a kultúrréteg feletti mészkövet 78 ezer, az alatta fekvőt 116 ezer évesnek határozták meg. Így a telep életét kb. 100 évvel ezelőtre datálhatjuk. Ez a dátum jobban megfelel a többi Palaeolithic vizsgálat alapján feltételezett kornak. A telep lakói füves pusztai és erdei állatokra egyaránt vadásztak. Legfontosabb zsákmányuk a fiatal mamut volt, emellett gypjas orrszarvú, vadló, szarvas és vaddisznó is került terítékre. (M. Zs.)

DOBOSI, V. T.: Pebble tools from Tata-Porhanyó. In: Fülöp, É., Cseh, J. (eds.) Die aktuellen Fragen des Mittelpaläolithikums in Mitteleuropa – Topical issues of the research of Middle Palaeolithic period in Central Europe. Tudományos Füzetek 12, Tata 2004. 65–75.

GÁBORI M.: Az ősember hétköznapijai. In: Szombathy V. (szerk.) Évezredek hétköznapijai. Budapest 1973. 7–34.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.

T. DOBOSI V.: Ősember az Által-ér völgyében. Tata 1999.



Őskőkori pattintott kőeszközök Tatáról (Dobosi 2004, 2-3. ábra)

KADIĆ, O.: Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. A Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve 30 (1934) 1-147.

KISNÉ CSEH, J.: Die Forschungsgeschichte von Tata-Porhanyóbánya. In: Fülöp, É., Cseh, J. (eds.) Die aktuellen Fragen des Mittelpaläolithikums in Mitteleuropa - Topical issues of the research of Middle Palaeolithic period in Central Europe. Tudományos Füzetek 12, Tata 2004. 7-32.

KORMOS T.: A tatái őskőkori telep. A Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve 20 (1912) 1-66.

MONCEL, M.-H.: A technological approach of a microlithic assemblage: The site of Tata (Middle Palaeolithic, Hungary). Archaeologiai Értesítő 126 (2001) 75-98.

VÉRTES, L. (Hrsg.): Tata. Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Archaeologia Hungarica 43, Budapest 1964.

VÉRTES L.: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet Kézikönyve I, Budapest 1965.

Csiszolt mamutfog lemez, „csurunga” Tatáról (T. Dobosi 1999, 32-33. kép)



G 2

3

1

Tata-Kálvária-domb

Megközelítés: Az Öreg-tótól nyugatra emelkedik a Kálvária-domb mészkőtömbje, tetején áll a Kálvária-kápolna. A kápolna szomszédságában található a Szabadtéri Geológiai Múzeum. Bejárata a Móríz Zsigmond tér felől közelíthető meg.

Nyitva tartás: április 1. - október 31.: K-P 10-16 h, Szó-V 10-18 h

A Kálvária-domb mészkövét valószínűleg már a Római Birodalom idején és a középkorban is bányászták. Mintázata miatt a márvánnyá emlékeztet. A reneszánsztól kezdve kedvelt építőanyag volt. 1535-ben Oláh Miklós esztergomi érsek már említi az innen származó vörös márványt. Az újkori rézmetszeteken gyakran ábrázolják Marmorberg (Márványhegy) néven.

Az egykori mészkőbánya területe 1958 óta országos védelem alatt álló földtani természetvédelmi terület, amelynek különlegessége, hogy kis területen együtt találhatók a földtörténeti középkor (mezozoikum) mindhárom időszakának kőzetei. A legidősebb közülük a felső triász kori, mintegy 200 millió éves

Tata-Kálvária-domb Szabadtéri
Geológiai Múzeum (fotó: Mester Zs.)





A tatai Szabadtéri Geológiai Múzeum látképe
(fotó: Mester Zs.)



Triász és jura kori mészkőrétegek
a Geológiai Múzeumban (fotó: Mester Zs.)

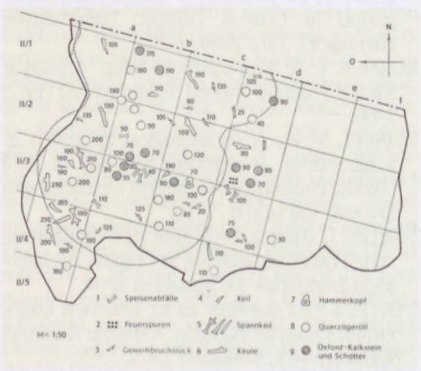
dachsteini mészkő. E fölött jura kori, mintegy 130–150 millió éves tengeri eredetű mészkövek találhatók, majd a kréta időszak kb. 110 millió éves tengerparti üledékei következnek. A Szabadtéri Geológiai Múzeumban sétálva megfigyelhetjük e kőzetek egymásra települő rétegeit. A múzeum területén egy fedett épület védi azokat a bányagödöröket, amelyekben a késő rézkori emberek fejtették ki a jura kori rétegekből a tűzkövgumókat.

Fülöp József geológus az 1950-es évek elejétől végzett kutatásokat a Kálvária-domb földtani viszonyainak tisztázására. A dombtetőt fedő homokrétegek eltávolítása után, 1965-ben fedezték fel, hogy a felszínre bukkanó tűzkőrétegeknél emberi bányászati tevékenység törmelékével kitöltött gödrök találhatók. A sümegi őskori kovabánya ásatási tapasztalataira alapozva, 1966-ban tárták fel a négy bányagödört. Az I. és II. bányagödör a felszínre kibukó tűzkövet fejtette, a III. és IV. viszont egy sziklahasadékot kihasználva férközött hozzá a mélyebben lévő tűzkőhöz. A gödrök kitöltésében kovatörmelék, agancsból készült fejtőszerszámokat és kvarcit ütkőköveket találtak. (M. Zs.)

FÜLÖP, J.: Funde des prähistorischen Silexgrubenbaues am Kálvária-Hügel von Tata. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 25 (1973) 3–25.

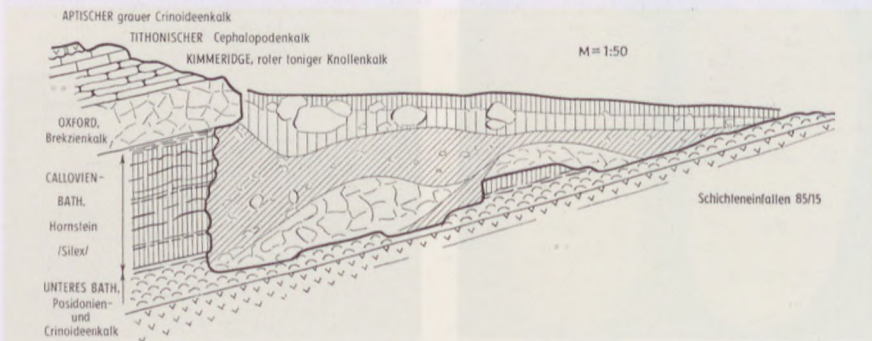
KISNÉ CSEH, J.: Die Forschungsgeschichte von Tata-Porhanyóbánya. In: Fülöp, É., Cseh, J. (eds.) Die aktuellen Fragen des Mittelpaläolithikums in Mitteleuropa – Topical issues of the research of Middle Palaeolithic period in Central Europe. Tudományos Füzetek 12, Tata 2004. 7–32.

MUSICZ L.: Tata természeti és építészeti értékei. Tata 2003.



Tata-Kálvária-domb: a II. sz. bányagödör alaprajza és leletei (Fülöp 1973, 10. ábra)

Tata-Kálvária-domb: a II. sz. bányagödör metszete (Fülöp 1973, 9. ábra)



G2

3

1

Vértesszőlős

Megközelítés: Az ősemeri lelőhelyet bemutató szabadtéri kiállítóhely a település északi szélén az egykori mészkőbánya területén található. A vasútállomással szemben kapaszkodik fel a dombra az az utca, amelynek végén bal kéz felé kanyarodva a bemutatóhely kapujához érkezünk.

Nyitva tartás: április 1. – augusztus 31. K-P 10-15 h, Szo-V 10-18 h; szeptember 1-30. K-P 10-15 h, Szo-V 10-17 h; október 1-31. K-P 10-15 h, Szo-V 10-16 h

1962-ben az akkor még működő tufabányában Pécsi Márton geomorfológus figyelt fel az édesvízi mészkörtegek között megbúvó égett csontokra és apró megmunkált kavicsokra. E felfedezést nyomán kezdte meg a lelőhely feltárását Vértesszőlős László 1963-ban, majd évről-évre ástott itt egészen 1968-ig. A bánya 8 pontján találtak emberi megtelepedésre utaló maradványokat. A legjelentősebb lelőhelyrész főleg 1967-ben védőépületet emeltek, majd a tufabányászat leállításával a területet szabadtéri bemutatóhellyé rendezték be.

A vértesszőlősi travertin a pleisztocén idején rakódott le az Által-ér IV. teraszán feltörő meszes hévforrásoknak köszönhetően. A földtani vizsgálatok szerint a keletkezésük az utolsó előtti megelőző (Mindel) eljegesedés idejére tehető. A hévforrások időszakosan elapadtak vagy áthelyeződtek, a mésztufa-medencék kiszáradtak, s bennük lösz halmozódott fel. A 8-10 m átmérőjű medencéket körül ölelő mésztufagát mintegy 2 m magasságot is elért. Ezekben telepedett meg az ősemer hosszabb-rövidebb időre legalább öt alkalommal, bár a visszatérésük az előző tábor nyomai már nem látszódhattak. A telepek környékét gazdag növény- és állatvilág népesítette be, köszönhetően a hévforrások kedvező mikroklímájának. A lágy mészszip egy helyen megőrizte az ivóhelyre járó állatok lábnyomait, valamint a belehullott faleveleket, melyeket a kiállításon is megcsodálhatunk. Az állatmaradványok között az őriáshód és a kardfogú tigris csontjai is megtalálhatók, amelyek a jégkor fiatalabb szakaszában már nem éltek. Az ősemeri telepet magába záró

Vértesszőlős: az I. sz. lelőhely védőépülete (fotó: Mester Zs.)



Vértesszőlős: a szabadtéri kiállítóhely az egykori mészkőbányában (fotó: Mester Zs.)

mésztufából vett minták alapján a lelőhely korát kb. 350 ezer évre tehetjük.

A telep lakói a begyűjtött növényi táplálék mellett kis- és nagytestű növényevő állatokat is zsákmányoltak. Leggyakrabban lovat, őstulkot és bölényt a környező füves pusztákról, valamint szarvast és őzet a szomszédos hegyvidékekről. Az állatsontok között néhány ragadozófaj is szerepel, pl. medve és farkas. Ezeket bizonyára prémjük miatt ejtették el. Bár Vértesszőlősen közvetlen régészeti bizonyítékát nem találták, de vadászfegyverük valószínűleg fából faragott lándzsa volt. Ugyanis kőszerszámaik nagyon apró, 3 cm-es kavicseszközök voltak, felerészben kovából, felerészben kvarcittól, amelyekkel csak feldolgozni lehetett a zsákmányt, elejteni nem. A szerszámkészítéshez az Által-ér



Vértesszőlős: kiállítási tablók (fotó: Mester Zs.)

Vértesszőlős: a III. sz. „lábnyomos” lelőhely védőépülete (fotó: Mester Zs.)





A vértesszőlősi őskőkori lelőhely az ásatás idején (fotó: Gábori M.)

hordalékából gyűjtötték a kavicsokat a teleptől néhány száz méterre. A feltört, feldarabolt kavicsokból hasogatókat, kaparókat s egyéb egyszerű eszközöket pattintgattak. Az alsó paleolitikumnak ezt a régészeti kultúráját Vértesszőlős László Buda iparnak nevezte el. Lehetséges, hogy ez volt a távoli elődje a Tata-Porhanyóbánya lelőhelyen feltárt, hasonló természeti környezetben élt középső paleolitikus kultúrának. A vértesszőlősi emberek ismerték és használták a tüzet. Nem valószínű, hogy képesek voltak meggyújtani, de a természetben keletkezett tüzet már életben tudták tartani. Erre sajátos fogást találtak ki, amelyet Vértesszőlős László kísérlettel is igazolt: a 40–60 cm átmérőjű tüzelőhelyen a paraszat apróra tört zsíros csontok darabkáival borították be, sugarasan elrendezve azokat.

A lelőhely legnagyobb szenzációját mégis az embermaradványok előkerülése jelentette. 1964-ben a kultúrréteg üledékének iszapolása közben bukkantak rá egy gyermek tej szemfogára és zápfogának néhány töredékére. 1965. aug. 21-én pedig egy robbantással lefeszített szikladarab alól egy felnőtt férfi tarkócsontja került elő. Ez utóbbi nem a telepen, hanem a medencét határoló mésztufagát külső oldalán volt. A csont formai jellemzői a „felegyenesedett ember” fajába sorolják, az 1400 cm³-re

Vértesszőlős: ősemleri telepnyomok az I. sz. lelőhelyen (fotó: Mester Zs.)



Vértesszőlős: levélenyomatok a mésztufában (T. Dobosi 2003, 3. ábra)

becsült agytérfogat viszont a „modern ember” fajához közelíti. Ezért a leletet feldolgozó Thoma Andor antropológus *Homo erectus* seu *sapiens palaeohungaricus* néven nevezte el a vértesszőlősi embert, akit Vértesszőlős László nyomán Sámuelnek emlegetnek népszerű néven. Lehetséges, hogy ez az emberelődj szerepet játszott a neandervölgyi emberfaj kialakulásában.

Vértesszőlős leletei a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe kerültek, s a múzeum régészeti kiállításán is láthatóak. (M. Zs.)

T. DOBOSI V.: Ősemlerek az Által-ér völgyében. Tata 1999.

T. DOBOSI V.: Vértesszőlős: az első emberek Magyarországon. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 78–81.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősemler Magyarországon. Budapest 1980.

GYENIS GY.: Humánbiológia. A hominidák evolúciója. Budapest 2001.

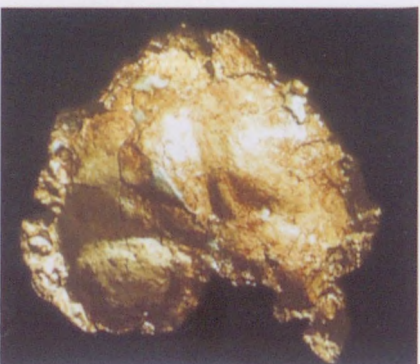
KRETZOI, M. – DOBOSI, V. T. (eds.): Site, man and culture. Budapest 1990.

KRETZOI M. – VÉRTES L.: A vértesszőlősi alsó-paleolit őstelep. MTA Társadalmi-Történelmi Tud. Oszt. Közleményei 13 (1964) 421–428.

THOMA A.: Az előember nyakszirtcsontja a vértesszőlősi őstelepről. MTA Biológiai Oszt. Közleményei 10 (1967) 1–20.

VÉRTES L.: Kavicsösvény. Budapest 1969.

Vértesszőlős: az előember nyakszirtcsontja (T. Dobosi 2003, 4. ábra)



G 3

3

1

Tatabánya-Szelim-barlang

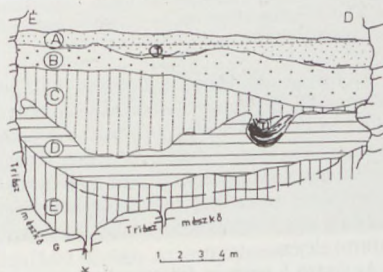
Megközelítés: A ma már Tatabánya városrészének számító Bánhida fölé magasodó Kőhegy sziklapere-mén áll a hatalmas bronz turulmadár, a bánhidai csata emlékműve. Tőle északra a sziklaperem alatt nyílik a Szelim-barlang, melynek nagy négyszögletű szádja jól látható az útról és a vasútról is. A Turul-emlékműtől sétaút vezet a barlanghoz. Bemenni azonban nem a lentől látott nagy nyíláson tudunk, hanem egy oldalsó hasadékon át.

A lenyűgöző méretű üregbe lépve a falakon szembeötlőnek a triász kori mészkő ferde padokban elváló rétegei, amelyek között a barlang kialakult. Középen széles kürtő nyílik a tetőre. A barlangot 1932-34-ben tártá fel Gaál István. Az üregben felhalmozódott, helyenként 12,5 m vastagságú kitértést 5 rétegre tagolta (A-E). Az A réteg a holocénben, a többi a pleisztocénben, az utolsó eljegesedés (Würm) idején jött létre. A pleisztocén rétegek állatcsontanyagában végig a barlangi medve van a legnagyobb számban, csak a lőszrétegnek (B) a felső felében váltja fel a rénszarvas. A legalsó sárga barlangi agyagban (E réteg) talált, kavicsból készült szerszámokat a Moustérien kultúrához sorolták, mert hasonlítottak a tatai és az erdi középső paleolitikus telep eszközeire. A lősz (B réteg) alsó felében egészen másfajta kőeszközök kerültek elő. Ezek a Jankovich-barlang leleteire emlékeztettek, ezért előbb a felső paleolitikumba, a Protosolutréen kultúrába, majd a dunántúli Szeletienhez sorolták be. A budapesti Remete-Felső-barlang ásatása után a dunántúli Szeletien többi lelőhelyével együtt ez a leletanyag is a középső paleolitikus Jankovichien kultúra emlékének lett. Leleteit a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. (M. Zs.)

Levél alakú kőeszköz a Szelim-barlangból
(T. Dobosi 1999, 22. kép)



A Szelim-barlang óriási terme (fotó: Mester Zs.)



A Szelim-barlang rétegsora
(Vértés 1965, 14. ábra)

- T. DOBOSI V.: Őseemberek az Által-ér völgyében. Tata 1999.
- GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.
- GÁBORINÉ CSÁNK V.: A Remete-Felső-barlang és a „dunántúli szeletien”. Budapest Régiségei 26 (1984) 5-32.
- HILLEBRAND, J.: Die Ältere Steinzeit Ungarns. Archaeologia Hungarica 17, Budapest 1935.
- VÉRTES, L.: Die archäologischen Funde der Szelim-Höhle. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 9 (1958) 5-17.
- VÉRTES L.: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet Kézikönyve I, Budapest 1965.

Kilátás a Szelim-barlangból
(fotó: Mester Zs.)



Érd-Parkváros

Megközelítés: A lelőhely az Érd ÉNy-i részén levő Parkváros területén van, de ma már közvetlenül nem látható, mert egy háztelek alatt található. A Fundoklia-völgy északi vége, ahol a keleti oldalban az ásatás volt, megközelíthető a Sósikúti úton át. Mivel azonban a települést átszelő M7 autópálya megszakítja az utcákat, az autópálya érdi kijáratától autóval az Iparos utcától indulva a mellékutcaikon kell eljutni a Sósikúti útig, s az abból nyíló Vereckei utca jobb (nyugati) oldalán levő telkeinek végében van a Fundoklia-völgy szőben forgó szakasza. Gyalogosan egyszerűbb Érd-Parkváros központjából, a Bajcsy-Zsilinszky utcáról nyíló Egervári utcán végigmenni, amelynek végében átjáró van az autópálya alatt, s az utca folytatása keresztezi a Vereckei utcát.

A lelőhelyre utaló első nyomokat 1962-ben fedezték fel. A feltárást Gáboriné Csánk Veronika végezte 1963-ban és 1964-ben. A Fundoklia-völgy oldalában, a fennsík peremén két egymással párhuzamos, teknőszerű mélyedésben (völgyfőben) telepedett meg a neandervölgyi emberek egy csoportja az utolsó eljegesedés (Würm) elején.

Az ásató 6 egymás fölötti telepszintet különített el, amely az ősemberek többszöri visszatérésére utal. Az előkerült faszéndarabkákból mért radiokarbon kor szerint az alsó telepszintek 44 ezer és 35 ezer évvel ezelőtt keletkeztek. A lelőhelyen talált állatcsontok halmokat alkottak. Ebből a feltárók arra következtettek, hogy az őskori vadászok a zsákmányukat húsraktárakban tárolhatták. A becslések szerint a telep teljes élettartama alatt mintegy 7000 kg húst halmoztak így fel. A csonthalmok között és környékén több ezer kőeszköz is hevert, s a telepszinteken tűzhelyeket is találtak az ásatók. A kőszerszámokat nagyobb kavicsokból lehasított szilánkokon készítették a telep lakói. A kavicsok főleg kvarcit anyagúak, amely sajátságos, kissé durva külsőt kölcsönöz az egyébként gondosan kidolgozott eszközöknek. A szerszámtípusok alapján a telepet a délkelet-európai Charentien kultúrához sorolták. Néhány hasonló szerszá-

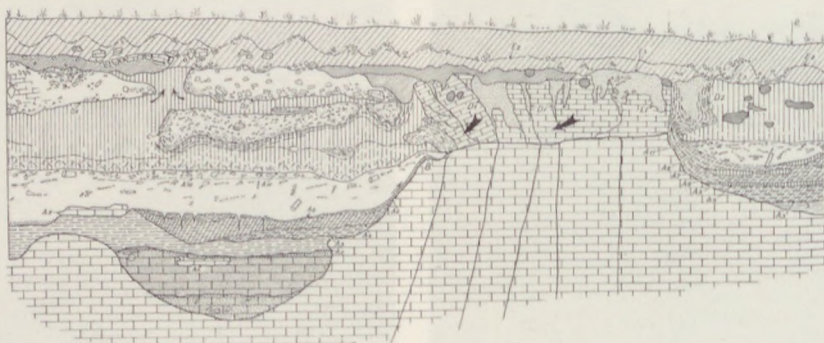


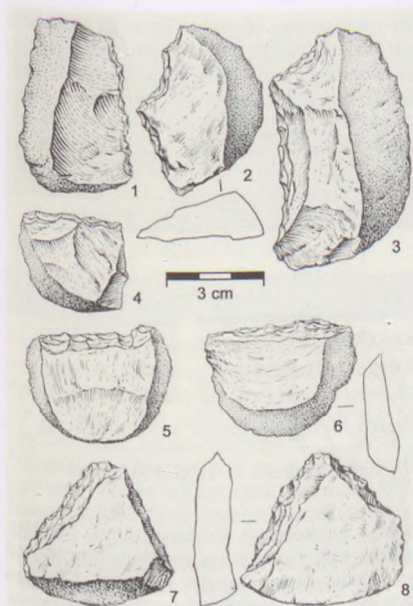
Az érdi őskőkori telep feltárás közben
(fotó: Gábori M.)

mot a Szelim-barlang és a Kiskevélyi-barlang leletanyagában találunk.

A lelőhely különlegessége, hogy az állatcsontanyag háromnegyed része a barlangi medvéhez tartozik. Sőt, volt olyan csonthalom, amelyben nem is volt más. A barlangi medve csontjainak ilyen magas számaránya természetesen körülmények között a barlangi tanyahelyeken fordul elő, ahol a medvék telelni szoktak. Az érdi lelőhely azonban szabad ég alatti, ezért a medvét itt az ősemberek vadászszákmányának tekinthetjük. Ebben az esetben a magas arány arra vall, hogy az érdi neandervölgyiek tudatosan választották ki az elejtendő állatokat, azaz medvevadászok voltak. A vadászatnak ilyen specializálódása a középső paleolitikumban Európában sok lelőhelyen megfigyelhető.

Az érdi őskőkori telep rétegsora (Gábori-Csánk 1968, 10. ábra)





Gerezd alakú kőeszközök az érdi telepről
(Mester 2004, 5. ábra)

A régészeti leletanyagot a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteménye őrzi. Az ősemberi telepről származó kőeszközök és állatsontok láthatók a Budapesti Történeti Múzeum kiállításán és Érden a Magyar Földrajzi Múzeumban is. (M. Zs.)

GÁBORI M.: Az ötvenezer éves ember. In: Szombathy V. (szerk.) A magyar régészet regénye. Budapest 1970. 9-39.

GÁBORI-CSÁNK, V.: La station du Paléolithique moyen d'Érd - Hongrie. Budapest 1968.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az érdi középső-paleolitik telep. Budapest Régiségei 22 (1971) 9-50.

Érd: nagy kaparóeszköz faopálból
(fotó: Gábori M.)



Érd: az egyik csonthalom feltárás közben
(fotó: Gábori M.)



Őskőkori tűzhely az érdi telepen
(fotó: Gábori M.)

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.

GÁBORI M. - GÁBORI-CSÁNK V.: A magyar középső paleolitikum ökológiája. Földrajzi Közlemények 101 (1977) 183-187.

MESTER, ZS.: La production lithique la station d'Érd (Hongrie). In: Fülöp, É., Cseh, J. (eds.) Die aktuellen Fragen des Mittelpaläolithikums in Mitteleuropa - Topical issues of the research of Middle Palaeolithic period in Central Europe. Tudományos Füzetek 12, Tata 2004. 233-250.

H 3

3

1

Százhalombatta „Matrica” Múzeum

Megközelítés: Gesztenyés út 1-3. Tel.: 23/354-591, 359-848, 540-070

Nyitva tartás: K-V 10-18 h

Az 1985-ben alapított „Matrica” Múzeumot 2006 és 2007-ben a fenntartó önkormányzat felújította. A 18. századi műemlék jellegű épület rekonstrukciójának következtében múltjához méltó külsőt kapott, ugyanakkor belül lifttel, klímaberendezéssel szolgálja a 21. századi múzeumlátogatók igényeit.

A korszerű műszaki felszereltségű környezetben modern kiállítás látható. A mostanában divatos enteriőrök helyett új típusú, eredeti stílusú függőtárlókban tekinthetők meg a leletek, és az egész nagy kiállítótér egy



A múzeum épülete (fotó: „Matrica” Múzeum)

egységes, művészi és esztétikai teret képez. A kiállítás nem csupán külsőségében egységes, hanem koncepciójában is. Célja a Százhalombatta régészeti és történeti korszakaiból származó eltérő tárgyi emlékek összegyűjtése, bemutatása. Az egyik meghatározó tényező, amely minden korszakban foglalkoztatta és befolyásolta az emberek életét és tevékenységét, az a környezet. A tér, a környezet nem csupán passzív színtere az emberi létezésnek, hanem a mindenkor ember tudása, társadalma, kultúrája meghatározta, hogyan tekintett környezetére, hogyan formálta azt. Eltérő emberi társadalmak különböző módon értelmezték és alakították a teret maguk körül, határozták meg saját környezetüket, másként szervezték közösségi és magántereiket, hétköznapijaik és ünnepeik színtereit. Ez az a kapcsolat, a közös, összefogó szál, melynek bemutatásán keresztül szeretné a múzeum a látogatókkal megismertetni a város történetének elmúlt 10 000 évét. A kiállítás hosszában és keresztben két láthatatlan tengelyre van osztva. Hosszában az időtengely található, ahogy haladunk előre a teremben, úgy haladunk előre az időben is. Keresztben az ember és tér kapcsolatának három jellemző színterét tekinthetjük meg: a szakrális, rituális teret; a profán, azaz a hétköznapi életteret; a távoli és a mindennapi életteret kívüli környezetet. Teljes mértékben új a múzeum tematikájában az első és egyben a legnagyobb földtörténeti vitrin témája, eddig ezek a leletek (kövületek,

ősi csontmaradványok) még soha nem voltak kiállítva. Külön gondot fordítottak a legjelentősebb mamutcsontleletek korszakának aprólékos, képi és szöveges bemutatására. A százhalombattai „Matrica” Múzeum hagyományosan kiemelkedő minőségű és mennyiségű őskori, bronzkori és vaskori emlékeanyagát most a nemzetközi ásatás legújabb leleteivel és eredményeivel is kiegészítette. (V. M.)

H 3

3

1

Százhalombatta Régészeti Park

Megközelítés: István király u. 4. Tel.: 21/350-537

Nyitva tartás: április 1. – október 31. K–V 10–18 h

A százhalombattai Régészeti Park Magyarország első ősrégészeti emlékeket ismertető interaktív bemutatóhelye. Kapuit 1996-ban nyitotta meg Százhalombatta Önkormányzatának anyagi támogatásával. A városnak nevet adó vaskori halomsíros temető (a száz halmok) legdélebbi részén több hektáros területen jött létre ez az egyedülálló kultúr-történeti létesítmény. A Park a város északi szélén az Óváros feletti magaslaton található, megközelíteni a 6-os főútról Százhalombattára letérve a Régészeti Park felíratú táblákat követve lehet.

A Régészeti Park létrehozásának kettős célja volt. Egyrészt a múzeumokból ismert vitrinbe zárt világ helyett egy kézzelfogható, személyesen megtapasztalható, élményszerű őskori életformát mutat be az érdeklődőknek. Másrészt tudományos, régészeti kísérletek színtere, ahol az egykori épületek korhű rekonstrukciója mellett, őskori technikákkal, szerszámok másolataival végeznek kísérleteket. A Parkban Százhalombatta két legismertebb őskori korszakából, a bronzkorból és a vaskorból származó házak, kemencék, melléképületek hiteles rekonstrukciói épülnek. Az ásatásokon feltárt és precízen dokumentált épületek maradványai, mint például cölöplyukak, falmaradványok, padlók, tűzhe-

A kiállítás részlete (fotó: „Matrica” Múzeum)

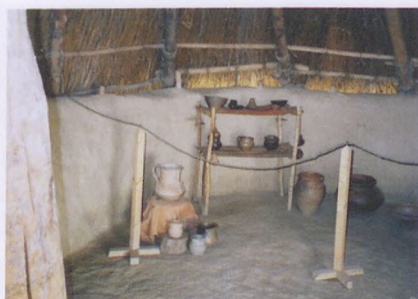


Bronzkori házak (fotó: „Matrica” Múzeum)





Rekonstruált bronzkori ház a Régészeti Parkban (fotó: „Matrica” Múzeum)



Bronzkori ház belseje a Régészeti Parkban (fotó: „Matrica” Múzeum)

lyek stb. alapján régészek, építészek és mes-teremberek közösen építik újra az egykori épületeket. A Park délnyugati részén található az ún. bronzkori falu, eddig három ház és egy kemence rekonstrukciójával. A házak a Nagyrév, a Harangedény és az Urnamezős kultúrák ismert lelőhelyeiről, úgymint Százhalombattáról, Szigetszentmiklósról és Dunakesziről származnak. A vaskori falu újraépített házait, melléképületeit a dunántúli vaskor, Százhalombattához hasonló jelentőséggel bíró, soproni településén tárták fel. A két falu remek helyszíne az őskori életet megelevenítő foglalkozásoknak, rendkívüli történelemóráknak és a tudományos kísérleteknek.

Az ún. kísérleti régészet keretében őskori kerámiakészítési, textilfestési és gabonatermesztési kísérleteket végeznek. A kerámia kísérlet része az őskori, természetes agyag-nyerőhely és nyersanyag felkutatása, kézzel formált edények készítése és rekonstruált kemencében történő kiégetése. A textilfestő kísérleti sorozathoz az őshonos, helyi festő-növények begyűjtése, ezekből festék készítése, fonalak megfestése, majd azok szövése tartozik. A gabonatermesztési kísérlet célkitűzése, a talaj kimerülési ütemének vizsgálata, valamint a terméshozam figyelése, dokumentálása. Megválaszolásra váró főbb kérdéseink: az őskorban mekkora területre lehetett szükség egy-egy jelentősebb település gabonával történő ellátására, valamint hogy az őskori földművelő technikákkal művelt területek milyen mértékben és mennyi idő alatt merülnek ki.

Az egykori élet bemutatásához szorosan hozzátartozik a korabeli környezet megismer-

Gyermekfoglalkozás a Régészeti Parkban (fotó: „Matrica” Múzeum)



tetése. A Régészeti Parkban pollen- és archaeobotanikai vizsgálatok alapján megismert egykori környezet rekonstrukciója is történik. A késő bronzkor, kora vaskor időszakában ezen a területen ligeterdőkben ún. tatárjuharos-lősz-tölgyes növénytársulás volt. A Mezőföldre eredetileg jellemző lőszpuszta gyepek környezet megtalálható néhány magasabb halomsíron és a mai napig érintetlen vaskori sáncon. A tudományos eredmények és ezek az évezredek óta változatlanul megmaradt kisebb területek együtt teszik teljessé azt az őskori környezetképet, amit a Régészeti Parkban kívánunk újratelepíteni, megőrizni és bemutatni.

A Régészeti Park az egykori életterek és kultúrtáj rekonstrukciója mellett egy látogatható, eredeti vaskori halomsír bemutatóhelye is. Az ásások során a 115. számú halomsírban került elő szinte teljes épségben egy tölgyfából épített 5,5 x 5,5 méteres boronaszervezetű sírkamra, melyhez hét méter hosszú, tölszerűen szélesedő folyosó csatlakozik. A páratlan régészeti és építészeti emlék helyszíni konzerválása és multimédiával kiegészített bemutatása egyedülálló Európában. (V. M.)

JEREM, E. – MÜLLER, K. – VASÁROS, ZS.: Reconstruction of Iron Age houses and their environment in the Archaeological Park of Százhalombatta. *Præhistoria* 2 (2001) 173–192.

JEREM E. – MESTER ZS. – VASÁROS ZS.: Természeti és régészeti örökség. *Magyar Múzeumok* 10/4 (2004) 26–27.

POROSZLAI I.: Környezetrekonstrukció a százhalombattai Régészeti Parkban. *Magyar Múzeumok* 10/4 (2004) 32–33.

Vaskori házak (fotó: „Matrica” Múzeum)



Százhalombatta-Földvár

Megközelítés: A lelőhely a településtől 2 km-re északra a Duna magas partján található. A városon belül a Régészeti Park feliratú táblákat követve, a Régészeti Parkot elhagyva észak felé haladva, kb. 1 km-re jobbra, azaz keleti irányban (a Duna felé) földút vezet a kb. 400-500 m-re található földvárhoz.



A földvár tömbjének 3D modellje (Vásáros Zs.)

A lelőhely közvetlenül a Duna mintegy 50 m magas, meredek partján az Érdi lösztábla észak-keleti csücskén helyezkedik el. Az őskori települést keleten a Duna, északon és nyugaton egy természetes vízmosás árka határolja. Délen a természetes árok Dunába torkolló részébe a 19. század végén téglagyárat telepítettek, melyhez kapcsolódó bányatevékenység kiegyenesítette és elpusztította a Földvár déli oldalát. Ily módon az egykor félköríves bronz- és vaskori földvár mára inkább háromszög alakú, megközelítőleg 500, 600 és 700 m hosszú oldalakkal.

A Földvár régészeti kutatottsága és ismertsége szorosan összekapcsolódik a hozzátartozó vaskori halomsíros temető kutatásával. Első tudományos említésére 1847-ben kerül sor, amikor Luczenbacher (később Érdy) János beszámol a Tudományos Akadémia Értesítőjében a környéken végzett ásatairól. Ettől kezdve folyamatosan kerülnek szórvány leletek a Magyar Nemzeti, a székesfehérvári, a szentendrei, illetve a ceglédi múzeumokba. A régészeti szakirodalom számára készült első, vázlatos felmérését Nováki Gyula készítette 1952-ben, s ekkortól bizonyos, hogy a Földvár első jelentős megtelepedése a bronzkorban történt. Hitelesítő ásatast a lelőhely déli, bronzkori részén Kovács Tibor 1963-ban vezetett a téglagyár folyamatos pusztítása miatt. Modern nagyfelületű kutatását Poroszlai Ildikó

kezdté 1989-ben, majd 2000-től nemzetközi kutatócsoport végez itt feltárásokat Poroszlai Ildikó és Vicze Magdolna vezetésével. A földvár vaskori részén 1993-96-ban Marton Erzsébet kutatott. 1993-ban a földvárat Nováki Gyula felmérte.

A Duna menti magas part stratégiai és természeti adottságai miatt megtelepedésre ideális. Kb. Kr. e. 2200-tól egészen a római kor végéig szinte folyamatosan lakott, sőt, erődített volt. Az első telepések számottevő létszámában a kora bronzkorban, a Nagyrév kultúra idején jelentek meg és építettek fel házaikat a nagy félköríves, jól körülhatárolt terület déli, valószínűleg lankásabb részén. A legújabb kutatások alapján a telep legkorábbi fázisából a legelső rétegben egy körárok mutatható ki, melynek pontos korára és szerepére a most folyó ásataások adnak majd választ. A Nagyrév kultúrához tartozó közösség megtelepedésével ez a lelőhely egyike lett azon gazdasági és valószínűleg társadalmi központoknak, melyek ebben a korban kezdenek kialakulni az egész Alföldön és a Mezőföldön. Ezen központok legfontosabb jellegzetessége, hogy itt a lakosság generációkon keresztül egy helyben, ugyanazon a területen él és építi fel favázas, vályogból készült, többhelyiséges házait. Ha egy ház előregedett vagy összedőlt, akkor la-

Százhalombatta-Földvár távlati képe (Poroszlai 2003, 16. kép)





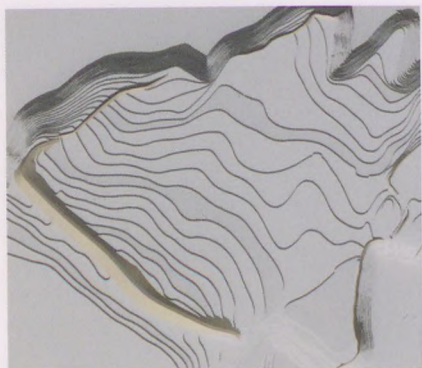
A földvárról készült légifotó részlete (fotó: Czajlik Z.)

kői pontosan az eredeti ház helyére, annak elegyengetett omladékára építették fel új lakóhelyüket. Ennek köszönhetően az évszázadok során több méter magas „lakódomb” alakult ki, melyet régészeti szakszóval tell-nek nevezünk. Ez a Közel-Keleten kialakult településtípus sajátos társadalmi és gazdasági formát igényel. Generációkon keresztül használt házhe-lyeket feltételez, ami a társadalom belső felosztottságára, de ugyanakkor stabilitására is utal. Társadalmi és gazdasági szervezethez mutat. A mindennapi élethez, valamint az ahhoz szükséges gazdasági feltételekhez szükséges ellátás, utánpótlás hosszú távon megoldott és stabil volt.

A százhalombattai kora bronzkori tell lepen törés nélkül folytatódott az élet a középső bronzkor teljes idejében. Sőt, a lakosság növekedése, jómód, gyarapodás is megfigyelhető. A település határát már a kora bronzkor óta jelző kerítő vagy erődítési árok szélén középső bronzkori háznyomok és tűzhely-maradványok jelentek meg. Egyrésről ez azt sugallja, hogy a település egyre sűrűbben lakott volt, másrésről, hogy csökkenhetett a sánc védőfunkciójának jelentősége. A településen lakók gazdagságát, illetve gazdasági erejét az eddig előkerült két bronzkincs is alátámasztja. Az első bronzkincs 1902-ben került a Magyar Nemzeti Múzeumba és 118 db-ból állt, a leírások és részleges közlések alapján a középső bronzkor klasszikus időszakára keltezhető. A másodikat Sebestyén Lajos százhalombattai lakos 1976-ban találta és vitte a Nemzeti Múzeumba. A kincsben található ékszerek jól mutatják, hogy a középső bronzkor utolsó, Koszider időszakában egyre növekedett a bronzfelhalmozási igény. Egyes kutatók szerint ez politikai és gazdasági bizonytalanságra utal, de a legújabb kutatások ennek az ellen-

kezőjét látszanak bizonyítani. A telepek belső életében inkább felvirágzó, szomszédos területek áru és kulturális motívumai felé való nyitottság tükröződik. A kerámia formakincs változatossága, a díszítések sokoldalúsága, néha szinte burjánzó motívumai, s ezek fejlődésének viszonylag lassú folyamata a békés fokozatosságra utal.

A tell-alkotó életforma felhagyása után a százhalombattai földváron egy rövid lakatlan időszak következik, mely után a késő bronzkorban betelepülő közösségek jelennek meg, az Urnamezős kultúra népe (Kr. e. 11–9. sz.). Ez mutatja, hogy a helyszín geopolitikai jelentősége minden kor lakossága számára fontos volt. Az Urnamezős kultúra közössége házait, gazdasági épületeit a természetes plató eddig lakatlan északi felén is felépítette. A település ekkor, illetve az Urnamezős kultúrát követő késő bronzkori-kora vaskori Hallstatt kultúra időszakában éri el területének legnagyobb kiterjedését, betelepítve a fennsík teljes, 3,5 hektáros területét. Ásatás hiányában nem lehet pontosan megállapítani, mikor emelték az itt látható, Közép-Európa egyik legmagasabb és legjobb állapotban megmaradt, helyenként még ma is 11,5 m magas, 300 m hosszú sáncát. Ugyanakkor az eddigi kutatások alapján feltételezhető, hogy a sánc első fázisát a késő bronzkor folyamán építették, amikor a település valószínűleg területi központtá vált. A sáncot a további korszakokban többször is újjáépíthették, végleges formáját a késő vaskorban itt élt kelták alakították ki. A kelta időszakban minden bizonnyal kiterjedt és jelentős település létezett a földvár sáncjai között. Erre utal a korszak legjelentősebb lelete, az a szőrványként előkerült, szépen faragott kőfej, amely mindeddig az egyik első nagy-szobrászati kelta emlék Magyarországról.



A földvár felületmodellje a sáncokkal
(Vasáros Zs.)

A legújabb kutatások szerint a római korban a magasabban fekvő bronzkori rész keleti részén óratorony állhatott. A 3,5 hektárnyi területével egyedülálló nagyságú, és tudományos szempontból is európai jelentőségű őskori földvárkomplexum régészeti horderejét növeli, hogy bronzkori és vaskori periódusai egyaránt jól kutathatók. A hely jó stratégiai adottságát, a nagyszerű kilátást a Dunára, a Csepel-szigetre, a környékre, valamint a kiemelten védett, őskori állapotokat tükröző növénytársulásokat és környezetet mind megtapaszthatja az ide kiránduló. (V. M.)

BÓNA, I.: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Archaeologia Hungarica 49, Budapest 1975.

BÓNA, I. (ed.): Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992.

KOVÁCS T.: A százhalombattai bronzkori telep. Archaeologiai Értesítő 96 (1969) 161-168.

KOVÁCS, T.: Befestigungsanlagen um die Mitte des 2. Jahrtausends v. u. Z. in Mitteleuropa. In: Chropovsky, B., Herrmann, J. (eds.) Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin-Nitra 1982. 279-291.

MARTON E.: Százhalombatta-Sáncalja: A sáncokzeli vaskori település periódusai és hétköznapi élete (Az 1993-94. évi ásatás eredményei). In: Poroszlai I. (szerk.) Ásatások Százhalombattán 1989-1995. Százhalombatta 1996. 25-33.

NOVÁKI GY.: Fejér megye őskori földvárjai, Archaeologiai Értesítő 79 (1952) 3-17.

POROSZLAI I.: Százhalombatta in der Bronzezeit. In: 4000 év a 100 halom városában. Százhalombatta 1993. 9-22.

POROSZLAI I.: Ásatások a százhalombattai bronzkori földvárban (1989-1993). In: Poroszlai I. (szerk.) Ásatások Százhalombattán 1989-1995. Százhalombatta 1996. 5-15.

POROSZLAI, I.: Excavation campaigns at the Bronze Age tell site at Százhalombatta-Földvár I. 1989-1991; II. 1991-1993. In: Poroszlai, I., Vicze, M. (eds.) Százhalombatta Archaeological Expedition, Annual Report I. Százhalombatta 2000. 13-74.

POROSZLAI I.: Erődtített központok a Duna mentén. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 151-155.

VICZE, M.: Background to the Benta-valley field survey. In: Poroszlai, I., Vicze, M. (eds.) Százhalombatta Archaeological Expedition, Annual Report I. Százhalombatta 2000. 119-129.

H 3

3

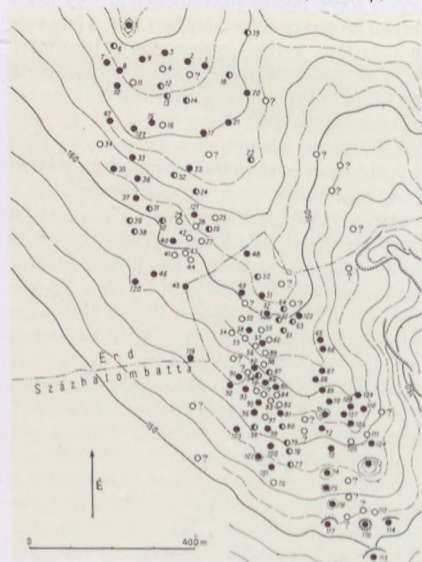
1

Százhalombatta-Százhalom

Megközelítés: Százhalombatta és Érd között húzódó pannon agyag alapú löszös fennsík, a Dunától légvonalban 500-600 méterre található Európa egyik legnagyobb, mintegy 50 hektár területű kora vaskori halomsírmezője. Százhalombattáról a Régészeti Park feliratú táblákat követve, a Parkot elérve északi irányban húzódik a halomsírmező. A földvárhoz vezető út, azaz Érdet és Százhalombattát összekötő földút két oldalán ma is jól láthatók a földből 3-4, néha 5-6 méter magasságban kiemelkedő kerek halomsírok.

A Százhalombattának nevet adó halmok megépítésük óta, a Kr. e. 8-5 századtól meghatározó szerepet töltenek be a terület történeti forrásaiban. Első írásos említésük a Gesta Hungarorumban történik, mely szerint itt a Százhalom-nál (centum montes) szállt meg az első napon Pannonia déli részének meghódítására induló Árpád serege. Horváth István történettudós már 1843 előtt átkutattott néhány halomsírt. Első tudományos igényű, dokumentált kutatásukra 1847-ben került sor, amikor Luczenbacher János (aki az ásatás emléke miatt Érdyre változtatta nevét)

Az Érd és Százhalombatta közötti halomsírmező (Dinnyés és mások 1986, 26. kép)





A sírmező legdélibb halmjai a Régészeti Park területén (fotó: „Matrica” Múzeum)

két kampányban összesen 7 halomsírt tárt fel. Még ugyanebben az évben Varsányi János felmérte és beszámolta az akkor látható összes halomsírt, 122 darabot. A következő évtizedekben többen vezettek feltárásokat az egyre híresebb lelőhelyen. Például 1866-ban a magyarországi régészet akkori egyik legnagyobb alakja, Rómer Flóris. A lelőhely hírnevét mi sem mutatja jobban, mint hogy az 1876-ban Magyarországon tartott ősrégészeti világkongresszus résztvevői kilátogattak a helyszínre, sőt, akkori szokás szerint még a kiasott leletekből is vihettek emléktárgyakat. A lelőhely modernkori, korszerű kutatását 1978-1996 között Holport Ágnes végezte. Az ő kutatásainak köszönhető a mára csupán 90-100 visszaazonosítható halomsírről alkotott tudásunk nagy része.

A temetőben található halomsírok a kora vaskori (Hallstatt-kori) szokásoknak megfelelően az erődített földvár felé vezető út két oldalán helyezkednek el, s valószínűleg a földvárban élő előkelő vezetők nyughelyei. Ebben a korban a halottat máglyán elégették, s hamvasztás után helyezték a sírba. Holport Ágnes 8 halomban végzett ásatásai alapján tudjuk, hogy a többi ilyen korú temetőhöz hasonlóan a sírhalmok alatt az eredeti felszínre kőlapokból és kettéhasított fagerendákból alakították ki a sírkamra padlóját, amire felépítették a boronaszerkezetes, kb. 80 cm magas és 4-5 méter széles, négyzet alakú sírkamrát. A halott maradványai mellett ide helyezték még a túlvilági életéhez szükséges mindennapi tárgyait, ünnepi viseletét, étel- és italmellékletet. Érdekesség, hogy több esetben is, az előbb említettek mellett, a halotti máglya maradványait is behordták a sírkamrába. Ennek a szokásnak köszönhetően maradt meg a 115. számú halomsír rekonstruálható szerke-

zete. Végezetül a halotti szertartás befejezésekként a kőgyűrűvel vették körbe a sírkamrát, majd az egész építményt befedték földdel, általában egy 5-6 méter magas és 30-60 méter átmérőjű földhalmot emeltek a sír fölé. A 115. számú halomsír páratlan építészeti és régészeti maradványait és a helyszínen létrehozott rekonstrukcióját a százhalombattai Régészeti Parkban lehet megtekinteni. (V. M.)

DINNYÉS I. - KÓVÁRI K. - LOVAG Zs. - TETTMANTI S. - TOPÁL J. - TORMA I.: A budai és szentendrei járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 7, Budapest 1986.

HOLPORT Á.: Építészeti emlékek az Érd-százhalombattai kora vaskori halomsíros temetőből. In: Poroszlai I. (szerk.) Ásatások Százhalombattán 1989-1995. Százhalombatta 1996. 34-42.

VISY ZS.: Légifelvételeken megfigyelt halomsírok a Dunántúlon. In: Palágyi S. (szerk.) Noricum és pannoni halomsírok. Veszprém 1990. 23-45.

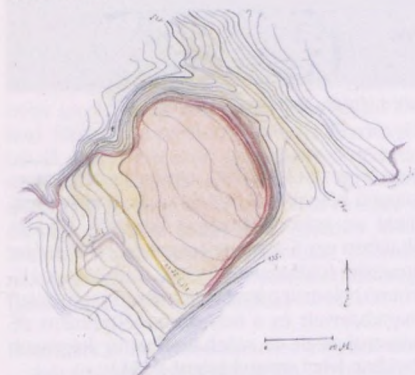
Rekonstruált sírhalm belseje
(fotó: „Matrica” Múzeum)



Kajászó-Várdomb

Megközelítés: A Várdomb Kajászó község ÉK-i szélé felett, a temető bejáratától ÉNy-ra 200 m-re emelkedik, ahova ligetes erdőben, keskeny ösvényen jutunk el.

A község feletti nagy fennsík DNy-i szélé a kertek végében meredeken, több helyen szakadékosan végződik, mely vízmosások különítenek el nagy részeket. Ezek egyike a Várdomb. Sík, egyenes platója a község felé DNy irányba enyhén lejt. ÉNy-i és DK-i oldalát mély vízmosás, természetes árok határolja. ÉK felől, a Várdombhoz viszonyítva 6–10 m mély, átlag 50 m felső szélességű, természetes völgy választja el a néhány méterrel magasabb fennsíktól.



Kajászó-Várdomb (Kőnig F. rajza)

A Várdombnak a község felé eső DNy-i részét sűrű aljnövényzetű erdő takarja, egykori szántóföldek, parcellák szélét jelző árkok, mezsgyék és bolygatások teszik áttekinthetlenné. A terület vége a házak feletti kertek felé tart, az őskori telep szélét itt nem lehet meghatározni.

A plató nagyobbik, ÉK-re eső része jól áttekinthető füves, ligetes erdő. A Várdomb ÉK-i, legmagasabban fekvő szélén húzódik az egyenes sánc több mint 80 m hosszan. Teteje erősen szétlapul, két vége fokozatosan elenyészik és a domb természetes peremében folytatódik. Más mesterséges erődítésnek nincs nyoma a felszínen. ÉNy-i oldalában ismeretlen német katona sírja van 1944-ből.

A földvár szélessége a két mély vízmosásos árok között 125 m. Hossza a kertek felé a sok bolygatás miatt nem mérhető pontosan, jelenleg több mint 150 m, de eredetileg bizonyára több volt.

1963-ban Bándi Gábor végzett ásást, a leletek a középső bronzkorból származnak. (N. Gy.)

NOVÁKI GY.: Kajászó, Várdomb. In: Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Budapest 2004. 234–235.

Vál-Pogányvár

Megközelítés: Vál községnek a Váli-víztől DNy-ra eső hosszú utcájának E-i végén, az utolsó házak felett ÉNy-ra emelkedik a Pogányvár nevű domb. Füves, jól áttekinthető terület, csak oldalainak nagy részét takarja sűrű erdő.

A földvár egy ÉNy-DK irányú, széles dombtetőt foglal magába. Középen mély, természetes árok választja két közel azonos magasságú és nagyságú területre. Az árok azonban csak félig mélyed a két rész közé, a Ny-i oldalon már összefüggének egymással.

Az ÉNy-ra eső várrész alakja ovális. DK-i végén, a nagy választó árok felett erősen elmosódott (elszántott) sánc húzódik, amely átkanyarodik az oldalakra is. ÉNy-i végén már nincs sánc, a domb peremét több nagy, leszakadó vízmosás szakítja meg.

A DK-re eső várrész hosszúka alakú, a szétszántott sánc majdnem teljesen körbe követhető. DK-i vége összekeskenyedik, sekély (feltehetően az újkorban erősen feltöltött) kis nyereg felett végződik. Ny-i sarka azonban 50 m szélességben teljesen nyitott, a belső résszel azonos szinten folytatódik a földvártól Ny-ÉNy-ra eső nagy fennsík.

A két várrészt a Ny-i, ÉNy-i oldal felől igen mély, természetes eredetű árok határolja, amelyek azonban középen felemelkednek, és azonos szinten, egymástól 20–30 méterre végződnek. Későbbi ásás fogja eldönteni, hogy az őskorban is ilyen nyílt volt-e a bejárás a DK-i részbe, vagy ez újkori feltöltés eredménye.

A kétrészes földvár teljes hossza 415, legnagyobb szélessége 120 m.

1930-ban Marosi Arnold, 1958-ban Fitz Jenő vezetett ásást. A felső plató és a sáncok a középső bronzkori Vátya kultúra idejéből

Vál-Pogányvár (Kőnig F. rajza)



származnak, hamvasztásos sírokat tartalmazó temetőjük a földvártól Ny-ra elterülő fennsík (Szabad-hegy) volt. Az ÉNy-i várrész ÉK-i oldalában két terasz húzódik. Itt kora vaskori sírokat tártak fel, de ekkor már nem lakták a felső platót és már várként sem szolgált. (N. Gy.)

PETRES, É. F.: Früheisenzeitliches Gräberfeld in Vál. *Alba Regia* 1 (1960) 17-42.

NOVÁKI Gy.: Vál, Pogányvár. In: Kisfaludi J. (szerk.) *Régészeti kutatások Magyarországon* 2003. Budapest 2004. 310-312.

G 3

 2

Alcsútdoboz-Göböljárás-Pogányvár

Megközelítés: Alcsútdoboz D-i végétől K-re 6 km-re van a Göböljárás nevű kis település. Az Etyek felé vezető országútban a második göböljárasi elágazástól DK-re földúton haladunk 400 m-t, majd a kis éren túl ÉK-re a völgyben 300 m-t, így érünk a Pogányvár alá. A DK felé emelkedő völgy a földútól 200 m-re ÉK felé kanyarodik fel a földvár két része közé.

A vár egy nagy fennsík ÉNy-i nyúlványán van, kétrészes. ÉK és DK felől mély, széles, természetes árok határolja, ÉNy és DNy felé pedig a domb meredek oldala. Belső területét ritkás, bokros erdő fedi, de néhány évtizede még legelő volt.

A DK-í varrész hosszúkúas alakú, a mély árok felett magas sánc húzódik. A két varrészt elválasztó árok felé azonban csak a domb pereme jelzi ennek a varrésznek a szélét. Az ÉNy-ra eső varrész sokkal nagyobb. Szélét több helyen ma is sánc szegélyezi, ezt néhol újkori lövészárkok erősen megbolygatták. A DNy-i oldal alatt egy hosszú rész külső sánc határol, amely bekanyarodik az É-i domboldalra is.

A vár teljes hossza 290 m. Ásatás nem volt, a felszíni cserépleletek alapján a bronzkor közepére, a Vatya kultúrába datálható. (N. Gy.)

*Alcsútdoboz-Göböljárás-Pogányvár
felmérési rajza (Nováki Gy.)*



G 4

 2

Lovasberény-Mihályvár

Megközelítés: Lovasberény DK-i végében, az egykori vasútállomástól K-re 450–500 méterre van a Mihályvár. A községtől DK-re a változatos dombvidék az Ény-i szele felé összeszekenyedik, és meredek oldalakkal végződik közvetlenül a község utolsó háza felett. Alatta kanyarodik a már megszüntetett vasútvonal töltése. Az utolsó domb alatt kanyarodó út DK irányában bevezet egy völgybe. Rögtön a völgy elején, az úttól K-re megyünk fel a Mihály-vár nevű szőlőhegyre.

A vár kétrészes, egy bemélyedés választja el a két részt. A sánc néhol még ma is látszik a meredek domboldalak felett.

1964–1977 között több ízben volt ásatás E. Petres Éva, Bándi Gábor, Kovács Tibor, F. Antoni Judit vezetésével. A középső bronzkori Váta kultúra gazdag rétegorait tárták fel, házak, tűzhelyek maradványaival. A sok edénytípus mellett bronzöntőminta is előkerült. (N. Gy.)

E. PETRES É.: Lovasberény-Mihályvár ásatása. *Archaeologiai Értesítő* (1969) 170–177.

G 4

 2

Pákozd-Pákozdvár

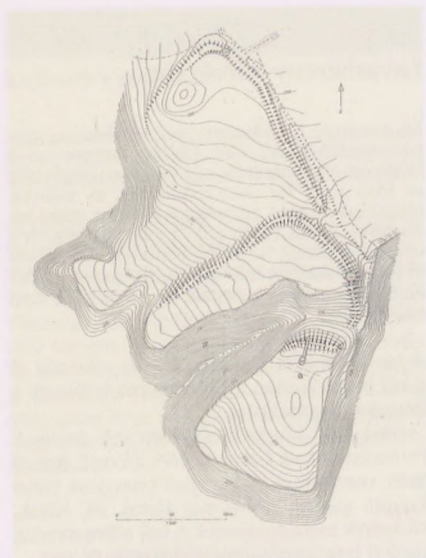
Megközelítés: Pákozd községtől ÉK-re 5 km-re, Sukorótól ÉNy-ra közel 3 km-re, a Velencei-hegység Ny-i szélén van a földvár. Legkönyebben Sukoró Ny-i szélétől indulva piros vagy zöld jelzésű úton lehet feljutni az Anglika-forrásig, ahonnan Ny felé a piros négyzet jelzésű út vezet át az 5-600 méterre lévő Pákozdvár mellé. Erdővel takart terület, sűrű bokros és kisebb fűves tisztásokkal. A jelzett út a sáncárok mellett halad, innen mehetünk be az erdőben a vár területére.

A földvár három egymás melletti, de élesen elkülönülő részből áll. Ny-i szélét végig a sík terület felé lejtő meredek hegyszold jelenti, ezen az oldalon erődítésnek nincs nyoma. A védekezés elsősorban É és K irányába, az azonos magasságban folytatódó fennsík felé irányult.

A legdélebbre eső várrész lehetett a fővár. K felől az Angelika-forrástól DNy-ra lejtő Bodza-völgy határolja, Ny és Ény felől egy mély, meredeken emelkedő mellékvölgy zárja le. A meredek hegyoldalak elég védelmet nyújtottak, csak az É-i, rövid oldalon kellett sáncot emelni.

A második részt az említett mellékvölgy választja el DK irányából a főváltól. ÉNy felé a hegoldal folytatásától hosszúság, egyenes sánc zárja le, amely fent DK irányába kanyarodik. A harmadik rész a legnagyobb, a második rész hosszúságához csatlakozik. A K felé eső fennsík elől hosszúság, egyenes, majd DNy felé vizsgálórbuló sánc és külső árok védte.

A három várrész együttes hossza 410, legnagyobb szélessége 240 m.



Pákozd-Pogányvár felmérési rajza
(Nováki Gy., Terei Gy.)

1930-ban Marosi Arnold végzett ásatást az első várrészben, a leletek a bronzkor második feléből származnak. (N. Gy.)

NOVÁKI GY. – TEREI GY.: Pákozd, Pákozdvár.
In: Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2002. Budapest 2004. 252–254.

G 4



1



1

Pákozd

Megközelítés: A lelőhely az M7-es autópálya 53-as kilométerszelvényében található, a helyszínen semmi nem látható.

A Velencei-tó környékén számtalan késő vas kori kelta lelőhely található, ami nyilvánvalóan összefügg a rendkívül kedvező természet-

földrajzi adottságokkal. A tó északi oldalán elhaladó M7-es út építéskor 1968–69-ben és 1971-ben az út 52,6 km-es szelvényénél leletmentő ásatásra került sor. A lelőhely sajnos éppen az autópálya építése miatt megsemmisült. A feltárt árok- és cölöprendszerek, valamint az ember- és állatáldozatokat tartalmazó gödrök miatt feltétlenül említést érdemel. Az ásató szerint nem a hagyományos települési objektumok, hanem a közeli forrás miatt valószínűsíthető, hogy ezen a helyen kelta forrásszentély állhatott. Pákozd körzetében egyébként valóban előkerültek telepnyomok a Kr. e. 3–2. századra keltezhető kerámiával. Pákozd-Dinnyés lelőhelyről származik a híres, emberfejjel díszített, anthropomorf markolatú tőr, amely a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményét gyarapítja. (J. E.)

F. PETRES É.: A kelták Fejér megyében. Fejér megye története I/3, Székesfehérvár 1971.

PETRES, É. E.: On Celtic Animal and Human Sacrifices. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 24 (1972) 365–383.

F. PETRES É. – SZABÓ M.: A keleti kelta művészet. Székesfehérvár 1974. 50, 52. Kat. Nr. 92.

G 4



3



3

Székesfehérvár

Szent István Király Múzeum

Megközelítés: Fő út 6. Tel.: 22/315-583

Nyitva tartás: március 1. – április 28. K–V 10–14 h; április 29. – október 3. K–V 10–16 h; október 4. – december 23. K–V 10–14 h

A múzeum régészeti kiállítása a megyében végzett sok évtizedes kutatás gazdag eredményeit mutatja be. Bőséges ízelítőt kap a látogató az Észak-Dunántúl újkőkori leleteiből Bicskéről (Kr. e. 5500–4800), Sukoróról (Kr. e. 5300–5000) és Csabdiából (Kr. e. 4800–4500). Az egyes újkőkori évszázadok iparművészeti remekek szintjét elérő, szabad kézzel formált és díszített, karcolt és festett kerámiái, a mesteri

A székesfehérvári múzeum kiállítása (fotó: Gelencsér E)





Újkőkori kerámiák a székesfehérvári múzeum kiállításán (fotó: Gelencsér E)

G 4

📷 2

👤 2

Fehérvársurgó-Eresztvényi erdő

Megközelítés: A halmok Fehérvársurgótól ÉNy-ra, az Eresztvényi erdőben, egy kisebb hegygerinc keleti oldalán találhatók. Legegerszerűbben Bodajk vasútállomásáról indulva, a piros turistajelzésen érhető el.

módon megalkotott realista és stilizált agyagszobrai mind érdemesek az alapos megtekintésre. A bronzkor (Kr. e. 2700–900/800) különböző fejlődési fázisainak is kiemelkedő emlékei láthatók. Köztük az egyik termet elfoglaló, Európa-szerte híres nadapi bronzkincslet, benne a támadó- és védőfegyverek, ékszerek, valamint a Dunában talált, hazánkban egyedülálló bronzpáncél.

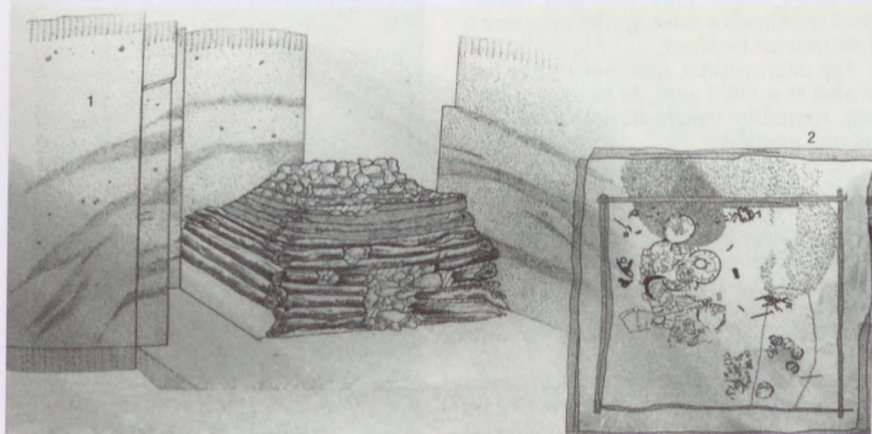
A Hallstatt-kort a fehérvársurgói, hitelesen feltárt kő- és faszerkezetű halomsírok hamvasztásos rítusú temetkezéseiből származó leletgyűttesek képviselik. Jelentősek a Kr. e. I. évezred utolsó századainak keltákhoz köthető emlékei is. Ők voltak a fazekaskorong első használói és a vas elterjesztői a Dunán túl. A kiállításon elsősorban a fontos sírleletekben szereplő, művészi kivitelezésű tárgyak láthatók (K. N., J. E.)

CSERMÉNYI V. (szerk.): Évezredek kincsei. Régészeti kiállítások. Szent István Király Múzeum. Kiállítási vezető. Székesfehérvár 1997.

A 19. század óta ismert kora vaskori (Hallstatt-kor) lelőhelyen 1983–1987 között F. Petres Éva, Kovács Tibor és Jungbert Béla folytatott ásatást. A 9 temetkezési halom közül hetet tártak fel, de csak kettő bizonyult bolygatatlannak.

Az I. halom, mely egy férfi hamvasztásos temetkezését tartalmazta, mind a sírépítmény szerkezetét, mind a mellékletek összetételét szempontjából jelentős új ismeretekkel szolgált. A csaknem szabályos négyzet alakú (4,5 x 4,2 m nagyságú), tölgyfa gerendákból ácsolt sírkamra 4,6 m magas volt, tetejét kőpakolás fedte. A sírépítményt földdel borították. Az étel- és italmellékleteket tartalmazó

A fehérvársurgói vaskori halomsír rekonstruált szerkezete és sírkamrája (Raczky és mások 2001)



díszített edényeken kívül előkerültek a sírban az előkelő férfi viseletéhez tartozó többfejű bronztű („Mehrkopfadel”), a fegyverzetéhez tartozó vasbalta és rövid vaskard, valamint vaszablák is. Külön említést érdemel egy állatalkakkal díszített bronztál, amely igen ritka mellékletnek számít.

A IV. sz. halom kőből épült sírkamrájában hamvasztásos női temetkezés volt. A ruhát összefogó csónakfibulán (ruhakapcsolótű) kívül apró bronz karikagyöngyökből álló lánc és számtalan díszes edény, többek között fedővel letakart fazekak, kistálak és fülescsészék tartoztak a leletegyütteshez. Az állatsontok a temetéskor bemutatott áldozat és halotti tor emlékét őrzik. A temetkezések a Kr. e. 7. század második felére keltezhetők. A leletek a székesfehérvári Szent István Király Múzeum gyűjteményét és kiállítását gazdagítják. (J. E.)

RACZKY P. – ANDERS A. – KOVÁCS T. (szerk.): Régészetünk jelentős feltárásai 1975–2000. Budapest 2001.

PÁSZTOR E.: Földvárak és sírhalmok a Dunántúlon. Régészeti útikalauz. Kecskemét 2004. 22.

F 3

2

2

Mór-Töröksánc

Megközelítés: Mór város K-i szélétől K-re, 1,5 km-re van a Töröksánc nevű erdőrészt. Az Újtelep D-i végéből indul a zöld jelzésű út, ezen megyünk fel az őskori sánc kapujáig. A sánc itt a legmagasabb, külső oldala alatt árokkal. A kaputól D-re rövidesen DNy irányába fordul, és még közel 200 m hosszan járhatunk a tetején, majd lassan eltűnik.

A kaputól É-ra 400 m hosszan követhetjük az egyenes sáncot, majd Ny felé fordul. Innen, a sűrű erdő miatt már nehéz követni. Több mint 100 méteres megszakítás után az erdészeti autóúttól Ny, majd D felé kanyarog. Itt vigyázni kell, mert az elhagyott földalatti szénbánya omlása miatt több mély repedés teszi veszélyessé a járást, egy helyen a sánc is több méterrel lesüllyedt.

Egy nagy nyíladek után ismét jól járható a sánc és a külső árok, de kb. 300 m után, egy kanyarban elenyésszik, folytatását nem sikerült megtalálni.

Az őskori telepet a sánc, a domborzatnak megfelelően, több kanyart megtéve körülvéshi, de a D-i oldalának nagy részén (6–700 m hosszan) nem ismerhető fel a sánc és árok. Az őskori telep legnagyobb átmérője K-Ny irányban 800, É-D irányban kb. 700 m. Ásatás még nem volt a területén, a felszínen őskori cserepeket lehet találni. A földvár bizonyára késő bronzkori vagy kora vaskori.

A terület DNy-i részében, több helyen római kori téglatörödékeket lehet találni, esetleg tégláigető helyre következtethetünk. (N. Gy.)

G 4

3

1

Tác-Gorsium Szabadtéri Múzeum és Régészeti Park

Megközelítés: Az M7-es autópályán, Szabadtanyánál jól látható tábla jelzi a leágazást a Tác közsétől 1,6 km-re keletre található, mintegy 150–200 hektáros területet magába foglaló Szabadtéri Múzeum irányába. Tel.: 22/362-243

Nyitva tartás: november 2. – március 31. H-V: 10–16 h, április 1. – október 31. H-V: 10–18 h

Az első ásásokat 1934-től 1939-ig és 1954-ben végezték a lelőhelyen. 1958 óta Fitz Jenő vezetésével tart a feltárás, s vele párhuzamosan a műemléki helyreállítás. Ez tette lehetővé, hogy a romterület 1962-ben Szabadtéri Múzeumként megnyíljon a látogatók számára. A folyamatos ásások ellenére a hatalmas kiterjedésű területnek eddig kevesebb mint 6%-át sikerült átkutatni. Ennek ellenére ma már az egyre fejlettebb távérzékelési és dokumentálási módszereknek köszönhetően időben és térben is meglehetősen pontosan rekonstruálhatók a római kori katonai tábor, illetve város települési és átépítési periódusai. Ismerjük az egykori városfalán kívüli temetők helyét is.

Flavia Usaiu sírköve Tácott
(Fitz 2003, 70. oldal)





Tác-Gorsium: a Forumon feltárt, vízi istenségeket ábrázoló domborművek (Fitz 2003, 48. oldal)

Gorsium korai történetére a Kr. u. I. századi katonai táboron kívül a bennszülött kelta eraviszkuszok falusias jellegű településének (vicus) maradványai utalnak. Egyszerű, földbe mélyített, vályogfalú házaik nyoma sok helyen előkerült a kora római réteg alatt, főként a déli, alaposabban átkutatott területen. A kiállítás első tárlójában látható szürke kerámia és Resatus fazekasmester pecsételt edénye is a továbbélő eraviszkuszok hagyatékából származik. A keleti és nyugati Nymphaeum reliefjei, két vízi istenség, illetve egy ülő vízi istenség ábrázolása és öltözete ugyancsak bennszülött hagyományokra utal. Ugyanezt láthatjuk a sírköveken, ahol a női ruha- és hajviselet, s az elhunytak nevei egyértelművé teszik a kelta eredetet.

A szent kerület használatának folyamatosága, a bennszülött kultuszok gyakorlása, a helyi istenek tisztelete mind az őslakosság hagyományörzését mutatja. A forrásszentély már bizonyíthatóan megépült a Kr. u. I. század elején, és használatban volt a katonai táborral párhuzamosítható időszakban is. Remény van arra, hogy a jövőben a jobb fakonzerválási technikák lehetővé teszik ennek és más korai cölöpszerkezetű és fapadlós vagy gerendavázis épületnek a bemutatását is.

A Parkban tartott ünnepek igazodnak a római naptárhoz, így az évadnyitót Floralia, vagy tavaszünnep időpontja április 28-május 3. közé esik. A nyárvégi Ludi Romani rendezvényeken az erre a célra épített színházban antik darabokat mutatnak be, gladiátorjátékokkal, felvonulásokkal és egyéb programokkal kiegészítve. (J. E.)

FITZ J.: Tác, Fővénypusztá-Gorsium, Herculia. In: Hajnóczy Gy., Mezős T., Nagy M., Visy Zs. (szerk.) Pannonia Hungarica antiqua. Itinerarium Hungaricum I, Budapest 1995. 78-87.

FITZ, J. (ed.): Religions and Cults in Pannonia. Exhibition at Székesfehérvár, Csók István Gallery, 15 May - 30 September 1996. Szent István Király Múzeum Közleményei A/33, Székesfehérvár 1998.

FITZ J.: Gorsium-Herculia. Székesfehérvár 2003.
KOCZTÜR É.: Újabb adatok Gorsium őslakosságának háztípusaihoz. Folia Archaeologica 23 (1972) 43-58.

G 5

2

3

Aba-Belsőbáránd-Bolondvár

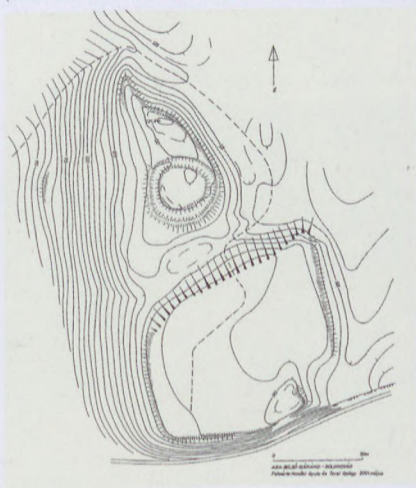
Megközelítés: Aba község határában, É-re 7-8 km-re van a Belsőbáránd nevű kis település. Ettől K-re, kb. 600 m-re, a Dinnyés-Kajtori-csatornán túl, annak bal partján elterülő rétből erősen tagolt dombor emelkedik ki. A kis település felé eső részén van a Bolondvár nevű domb. D-i, igen meredek, helyenként szakadékos aljában vezet egy földút K-re, Seregélyesre.

A kétrészes földvárban 1960-ban Bándi Gábor, Kovács Tibor és F. Petres Éva végzett ásást a D-i, nagyobbik várrészben. A középső bronzkori Vátya kultúra rétegeiben házak és gödrök kerültek elő sok edénytöredékkel, amelyek jelzik a földvár korát.

A D-i várrészt mély árok választja el az É-i, kisebbik várrésztől. Erdő fedi. Az őskori telep szélét a domb pereme jelzi, sánc nincs. Egy nagyobb bolygatást kivéve a terület ép.

A földvár É-i, árokkal elkülönített része erősen összekeskenyedik. Középen erős bolygatásokat mutató sekély árok vesz körbe egy kisebb területet. Ez azonban már nem

Aba-Belsőbáránd-Bolondvár felmérési rajza (Nováki-Terei 2003, 1. kép)





Aba-Belsőbáránd-Bolondvár légifotója
(Nováki-Terei 2003, 2. kép)

az őskor, hanem a középkor maradványa. Itt állhatott a kis temetővel körülvett temploma annak a középkori elpusztult falunak, amelynek a nyomait a domb K-i aljában légi felvétel alapján sikerült felismerni.

A Bolondvár őskori földvárát tehát később, a középkorban is felhasználták, de ekkor már nem várként, hanem templom helyéül. (N. Gy.)

KOVÁCS T.: Jelentés az Aba-Belsőbáránd-Bolondváron végzett 1960. évi ásatásról. Alba Regia 2-3 (1961-62) 131-135.

NOVÁKI GY. – TEREI GY.: Aba-Belsőbáránd-Bolondvár felmérése. In: Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Budapest 2003. 111-116.

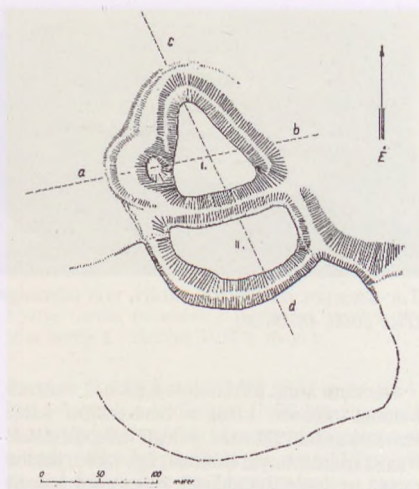
G 5

2

2

Sárbogárd-Bolondvár

Megközelítés: Sárbogárdtól ÉK-re, a vasútállomástól számítva 5 km-re, egy lapos dombvonulat É-i végén van a Bolondvár. A város K-i szélétől indul K felé egyenes autótút Kislók felé. Ezen 3 km-t haladva, még mielőtt az út lekanyarodna egy völgybe, ÉNy felől földút csatlakozik be, amelyen ÉNy felé 500 m után érünk a Bolondvár alá. A füves domboldalon megýünk fel az őskori vár területére.



Sárbogárd-Bolondvár felmérési rajza
(Nováki 1952, 5. kép)

D felől a dombháttól sánc és előtte mély, mesterséges árok választja el, a többi oldalon a körülötte elterülő síkság felé lejt a meredek domboldal. A vár kétrészes, mély, 22 m széles árok választja ketté, oldalait teraszok fogják körbe. A belső várrész az É-i végében van, háromszög alakú. Ny-i oldalán, alacsonyabb szinten egy kis körsánc csatlakozik a domboldalhoz. A kétrészes vár teljes hossza 160, legnagyobb szélessége 105 m.

Az 1930-as években készített légi felvétel a D-i oldalon csatlakozó szántóföldön a legkülső ároktól számítva kb. 130 m távolságra nagy ívben kanyarodó foltot mutat, amely bizonyára egy nagy, külső, már beszántott védelmi vonalat (sánc és árok) jelent. Ez fogta át a várhoz csatlakozó területen az őskori telep nagyobbik részét.

1959-ben F. Petres Éva végzett ásatást. A 3 m vastag rétegződésben 6 települési szintet állapított meg, 3 ház, gödrök és tűzhelyek bontakoztak ki, valamennyi a középső bronzkori Vátya kultúrából származott.

Sárbogárd-Bolondvár légifotója (Pécsi Légirégészeti Téma – O. Braasch)



A vár területe füves. A hozzá csatlakozó szántóföldön őskori cserepek találhatók. (N. Gy.)

NOVÁKI GY.: Fejér megye őskori földvárjai. Archaeologiai Értesítő 79 (1952) 5, 8.

F. PETRES É.: Sárbogárd-Cifrabolondvár. Régészeti Füzetek 13, Budapest 1960. 11–12.

VISY ZS. (szerk.): A régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén. Mandulavirágzás Tudományos Napok, PTE, 2002, március 4–5. Pécs 2003.

H 5

3

1

Dunaföldvár-Kálvária-domb

Megközelítés: A mai Dunaföldvart kelet-nyugati irányban kettészelő közúti hídhöz vezető mely bevágás déli oldalán fekszik az Alsó-Öreghegy dombvonulata. A lelőhely, a Kálvária-domb, az Alsó-Öreghegy 64 m magas, jól tagolt, északi kiemelkedésén található. A városból a Burgundia-patak völgyén keresztül vezető úton közelíthető meg.

Dunaföldvár-Kálvária-domb, a többi Duna menti bronzkori erődített telephez hasonlóan szintén a magas, suvadásokkal és vízmosásokkal tagolt löszparton helyezkedik el. Keletről a Duna, északról és nyugatról természetes vízmosásárok határolják, egyedül dél felől, az Alsó-Öreghegy alacsonyabb, lankásabb dombvonulata felől lehetett megközelíteni. Ezen az oldalon jól látszanak az egykori erődítés nyomai, melynek következtében egy szűk, erősen emelkedő feljárt alakítottak ki. A Kálvária-dombon állva érzékelhető a hely stratégiai jelentősége, jól belátható nem csupán közvetlen környezete, hanem a Duna vonala északi és déli irányban, valamint kelet felé a túlsó oldal egy része is. Az erődített földvár, elhelyezkedése, mérete és a későbbi

korok emlékei mind azt sugallják, hogy már az őskortól jelentős dunai átkelőhellyel számolhatunk. Ideális megfigyelő és ellenőrző állomás lehetett.

A helyszín tudományos kutatása a 19. század közepétől indult el, amikor helyi lakosok által összegyűjtött régészeti leletek a Magyar Nemzeti Múzeumba, valamint a szekszárdi múzeumba kerültek. Első hitelesítő ásatására 1886 nyarán került sor, amelyet Szelle Zsigmond vezetett, ekkor még újkőkori településnek gondolták. Wosinsky Mór 1896-ban megjelent Tolna vármegye történetét bemutató monográfiájában már bronzkorról is említést tesz a lelőhelyről. Végleges bronzkori besorolása a 20. század első felében történik. A partfal folyamatos omlása miatt egyre több lelet került különböző múzeumi gyűjteményekbe, ezzel elősegítve a földvár mind pontosabb időrendi besorolását, amelyet végül Bóna István végzett el. Ezek alapján a Dunaföldvár-Kálvária-domb egy a kora bronzkorban alapított tell-település, amelyen több száz évig lakott a Nagyrév és Vátya kultúra embere. A település belső időrendjének tisztázására és a rétegsor tudományos dokumentálására éppen 100 évvel az első ásatást követően, 1986–1990 között vezetett Szabó Géza feltárást. A legújabb eredmények tükrében a Kálvária-domb legkorábbi megtelepülői a szórványos emlékeket maguk után hagyó késő rézkori lakosság után a kora bronzkor legelején délről érkező népcsoport tagjai lehettek. Ez a népcsoport emlékhagyományában, gazdasági életmódjában, hagyományában szorosan kapcsolódik a szintén déli eredetű Nagyrév kultúra népességéhez. A magyarországi Duna-szakasz déli részén a bronzkorban az első tell-alkotó közösség a Nagyrév kultúra népe volt. Dunaföldváron a legalsó, mintegy 1,5–2 m vastag lakóréteg a több száz évig itt élő nagyrévi lakosság em-

Dunaföldvár-Kálvária-domb légifotója (Pécsi Légitérégészeti Téma – O. Braasch)



lékeit, négyszögletes házainak maradványait, szemétdörediben felhalmozódott leletanyagát tartalmazza. A hosszantartó helyben lakás eredménye fokozatos változást hozott, s a középső bronzkor idejére a területen a Vátya kultúra alakult ki. A társadalmában, gazdaságában megerősödött közösség ekkor kezdi el jelentősebb telepeinek sáncokkal és árkokkal történő megerősítését. Valószínű, hogy a Kálvária-domb eredetileg is jól védhető területét ebben az időben erősítik meg és alakítják ki a déli oldalon a keskeny feljárót. A Vátya kultúra népe területének határán, valamint a Duna jobb oldali magas partján található jelentősebb központokból egy erősített településláncolatot alakított ki, amelyek közül Dunaföldvár-Kálvária-domb az egyik legdélebbi erősítés. Ezek a földvárak részben védő, jelző, ellenőrző szerepet tölthettek be, de ugyanakkor a társadalom rétegződésével adott területek gazdasági, hatalmi és vallási központjai is lehettek.

A több mint 100 éve gyűjtött és az ásatásokról előkerült emlékek alapján az őskort követően a római korban feltehetően egy őrtorony állhatott itt. A középkorban több írásos forrás alapján plébániatemplom, illetve monostor épülete feltételezhető a Kálvária-dombon. Ottendorf Henrik 1663-ban készült rajza itt még egy álló épületet ábrázol. A lelőhelyről származó leleteket a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeumban lehet megtekinteni. (V. M.)

Dunaföldvártól keletre, a település és a Duna közötti löszdombos Göböljárás nevű részén 1934-ben mamutmaradványok kerültek felszínre. Ugyanabban az évben és a következőben Csalogovits József végzett ásatást a lelőhelyen. A mamutcsonthalmon kívül rénszarvascsontokat, tűzhelyeket és két tucatnyi kőeszközt tárt fel. A kőeszközök hasonlósága alapján a ságvári rénvadásztelephez rokonították, s a Magdalénien kultúrába sorolták. A paleolit löszlelőhelyek feldolgozásakor Gábori Miklós a dunaföldvári ipart is a Gravettien kultúrába sorolta át. Egy utó-

lagos radiokarbon vizsgálat eredménye szerint ez a lelőhely 12 ezer éves, vagyis későbbi, mint a ságvári. Az 1970-es évek végén újabb mamutcsontokra bukkantak. Az ellenőrző ásatáson azonban nem találtak kőeszközöket. Ősemberi vadászszákmányra utalt viszont az a tény, hogy az állat combcsontját elvágták a tövénél. (M. Zs.)

BÓNA, I.: The cemeteries of the Nagyrév culture. *Alba Regia* 2/3 (1963) 11–23.

BÓNA, I.: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I–II. *Alba Regia* 4–5 (1965) 17–63.

BÓNA, I.: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. *Archaeologia Hungarica* 49, Budapest 1975.

BÓNA, I. (ed.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss.* Frankfurt am Main 1992.

CSALOGOVITS J.: Tolna vármegye múzeumának újabb szerzeményei. In: Tolna vármegye múltjából. Szekszárd 1936. 10–11.

GÁBORI, M. – GÁBORI, V.: Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques de Hongrie. *Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung.* 8 (1957) 3–117.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: *Az ősemlék Magyarországon.* Budapest 1980.

HILLEBRAND, J.: *Die Ältere Steinzeit Ungarns.* *Archaeologia Hungarica* 17, Budapest 1935.

MIKLÓS ZS.: Tolna megye várai. *Varia Archaeologia Hungarica* 22, Budapest 2007.

PATAY P.: *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon.* *Dissertationes Pannonicae* II. 13, Budapest 1938.

SZABÓ G.: A Dunaföldvár-Kálvária tell-település kora bronzkori rétegsora. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 17 (1999) 35–95.

SZELLE ZS.: Duna-Földvár régi emlékei. *Archaeologiai Közlemények* 17 (1894) 5–34.

VÉRTES L.: *Az őskor és az átmeneti kórok emlékei Magyarországon.* A Magyar Régészet Kézikönyve I, Budapest 1965.

WOSINSKY M.: *Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig.* Budapest 1896.



II. RÉGIÓ



Jelmagyarázat:



múzeum



lelõhely



park



világörökség



*Meanderdíszítésű festett edény
(Sopron-Várhely)*

B 2



3



1

Soproni Múzeum

Megközelítés: 9400 Sopron, Fő tér 6. 99/311-327

Nyitva tartás: április 1. – szeptember 30.

K-V 10-18 h; november 1. – március 31. K-V 10-14 h

Talán a város egyik legszebb, a 14. században épült és értékes középkori maradványokat megőrzött, kétemeletes barokk polgárházában, az egykori városfal közvetlen közelében található a múzeum régészeti kiállítása és gazdag gyűjteménye. Nevét Fabricius Andrásról kapta, aki a 19. század legelején vásárolta meg az épületet, amelyet később a család az evangélikus egyháznak adományozott. A hátsó oldalon a várfalra néző homlokzatán magas, szögletes záródású, impozáns méretű gótikus ablakok vannak. Az udvari részen az első és második emeleten egész és csonka íves árkdok láthatók, előttük nyitott lépcsőház két kosárvíval, toszkán oszlopokon. A bal sarokban a földszint felett beépített gótikus négylevelű rózsza díszíti a belső homlokzatot. Az így kialakított tér festői mediterrán hatást kelt.



A Fabricius ház udvari homlokzata
(fotó: Soproni Múzeum)

E két emeleten, hét teremben, 1999-ben „Évezredek a Borostyánút mentén” címmel nyílt meg az állandó régészeti kiállítás, míg a pincében a Római kori kőtár/lapidárium, a Főtérről néző rész 2. emeletén pedig 17-18. századi bútorkból berendezett kiállítás látható.

A múzeumtól pár méterre lévő romkertben látható a Baltikumot az Adriai tengerrel össze-



Az állandó régészeti kiállítás első terme
(fotó: Villányi Cs.)

kötő Borostyánút maradványa, amely ugyan a római korban nyerte el végleges, a városokon belül kövezett nyomvonalát, de már ezt megelőzően is az őskorban, különösen a vaskorban igen jelentős szerepet játszott az É-D-i kereskedelem. A K-Ny-i irányban haladó útvonal itt keresztezte a Borostyánutat, s ez a különleges topográfiai helyzet a mai napig meghatározza Sopron mindennapi életét. A kiállítás első két termében láthatók a környék híres őskori lelőhelyeiről származó leletek a korai kőkortól a késő vaskorig. A Fertő tó környéke, és a Soproni hegység tagolt dombjai és lankái, valamint az itteni mikroklima, ideális környezetet biztosítottak a megtelepedésre. Ezt az újkőkortól kezdve a rézkoron és bronzkoron át a vaskorig, de a történelmi korokban is kihasználta a lakosság, és a tó egykori medrének szegélye mentén vagy közelében sorakoztak kisebb-nagyobb falvai.

A kiállítás első termének közepén kiemelt helyet foglal el a világhírű, Hasfalván (Haschendorf, Burgenland) előkerült késő bronzkori kultuskocsi, amelynek csak egyetlen párhuzama ismert a svédországi Balkakráról.

A hasfalvi kultikus bronztárgy
(fotó: Villányi Cs.)





A balfi mellédísz és késő Hallstatt-kori leletek a Soproni Múzeum második termében (fotó: Villányi Cs.)

Az összehasonlító stílár és anyagvizsgálati elemzés is bemutatásra került. További két-két tárlóban láthatók egyrészt a Sopron-Krautacker-dűlőben a közelmúltban feltárt, Urnamezős kultúra hamvasztásos temetőjének síregyüttesei, másrészt a soproni Várhelyen (Burgstall) korábban és az 1971-1978-ig tartó ásátások alkalmával előkerült leletek. A halmokból álló Hallstatt-kori temető sírjaiba a

Kr. e. 8-6. század között temetkeztek, a halottakat elhamvasztották, és viseleti tárgyaikkal, a férfiakat többnyire lőszerszámmal együtt temették el, mellékelve az ívógarnitúrákat, amelyek edényeit a jellegzetes, ún. Kalenderberg-stílusú díszítéssel, vagy vörös alapon grafitfestéssel, gyakran plasztikus állatfejes ornamentikával látták el. A leghíresebb, a Károly-magaslatról és a Várhelyről származó

Hallstatt-kori figurális díszítésű urnák és edénytöredékek (fotó: Villányi Cs.)

Kelta női és férfi sírok leletegyüttesei (fotó: Villányi Cs.)



figurális díszítésű urnákat a második terem jobb oldalán lévő nagyobb tárlókban helyeztük el, rajzokkal és magyarázatokkal értelmezhetővé téve az ábrázolt jeleneteket. Ugyanezen az oldalon láthatók a Sopron-krautackeri temető és telep vaskori leletei. Különösen fontosak a késő Hallstatt-kori La Tène átmeneti időszak többnyire bronzból készült ékszerei és kerámiaedényei (Kr. e. 5. sz.), amelyek a Dunántúlon csak nagyon kevés helyen fordulnak elő. Ugyancsak említést érdemel az egyik szövőház rekonstrukciója (makett), az összeomlott szövőszék maradványaival és a fonáshoz használt orsógombokkal, valamint nagyméretű bronz varrótüvel. A temető síregyütteseiben előforduló gyöngyök (borostyán, korall, kauri csiga) a távoli kereskedelmi kapcsolatok bizonyítékai. Két nagyméretű tábló mutatja be az itteni természettudományos vizsgálatok eredményeit és a települési objektumok ásatási rajzokra és fotókra alapozott lehetséges

bizonyítja. A magaslati telepek, mint Európa és a Dunántúl más részein a Kr. e. 2. századtól itt is újra betelepülésre kerültek. A kelta lakosság átépítette a korábbi védműveket, többszörös sáncokat, őrtornyokkal ellátott kapubejáratokat emelt. A bennszülött kelta lakosság római kori emléanyagát a kiállítás további részében és a lapidáriumban bemutatott sírköveken láthatjuk. (J. E.)

B 2



Sopron-Várhely (Burgstall)

Megközelítés: A régészeti irodalomból jól ismert vaskori lelőhelyet Sopron belvárosából közelíthetjük meg. A soproni vasútállomásról az 1-es helyi autóbusszal kell a Felső-Lővérek irányába utazni, és a Lővér uszodánál leszállni. Innen jelzett turistautak vezetnek a Károly-magaslatra és a várhelyi kilátóhoz is. Gyalog megközelíthető még Sopronbámfalva/Kertváros irányából a Ciklámen tanösvényen vagy a piros háromszög jelzésen. Egyébként feltételezhető, hogy erre lehetett az egyik őskori út is a Várhegy, vagy Várhely irányába, amely egyúttal a hegylánc legmagasabb kiemelkedése. Autóval a Lővér körülről tábla jelzi a kövezett erdei utat a Károly-magaslathoz. A Várhely felé nem kell bekanyarodni a parkolóba, illetve a Károly kilátóhoz vezető útra, hanem tovább haladni a Récényi úton felfelé még 2-3 km-t. A haladási irány jobb oldalán egy keskeny kőves útra kell fordulni, amely elvezet a Bella emlékműhöz. Tanácsos az autóval itt, vagy az innen 150-200 m-re található parkolóban megállni, mert innen már csak a jelzett turistautakon lehet közlekedni.

A soproni Várhely az Alpok K-i nyúlványán, 482 m tengerszint feletti magasságban emelkedik. A bécsi medencétől a Soproni hegység vonulata, a Rozália- és Lajta-hegység határolja el, míg tőle K-re a Fertő-medence és a szintén mélyen fekvő Kisalföld terül el. Ugyanezen a vonulaton található még a 394 m magas Károly-magaslat vagy Karlshöhe, amelyet a szakirodalom Warischberg/Várishegy néven is ismer, valamint a 347 m magas Sánchegy, Sopronbámfalvától D-DNy-ra.

A Sopron környéki magaslati telepeken szinte mindenütt kutatott Bella Lajos a 19. század utolsó évtizedeiben, s megfigyeléseit részben publikálta is. A nagyjából É-D-i irányba, mintegy 1 km hosszúságban húzódó és



A Sopron-Krautackeren feltárt fazekas-kemencék leletei és pecsételt díszítésű edények (fotó: Villányi Cs.)

rekonstrukcióit. A terem másik oldalán a késő vaskori kelta leletek láthatók, melyek a Kr. e. utolsó négy évszázadot reprezentálják. A híres Bécsi-dombi és más Sopron környéki temetők férfi és női sírjaiból származó tárgyakat, fegyvereket elkülönítve láthatjuk vi-seleti rekonstrukcióval együtt. Végül a korabeli kézművesség kiemelkedő színvonalú termékeit, a krautackeri fazekas központban feltárt kemencékben készített pecsételt díszítésű palackokat és tálakat, valamint az ötvösműhelyekben használt eszközöket és félkész darabokat tekintheti meg a látogató. A terület a pozsonyi (Bratislava) székhelyű boi törzs fennhatósága alá tartozott, mint azt az előkerült pénzek és a névadás is

A soproni Várhely észak felől (fotó: K. Kaus)

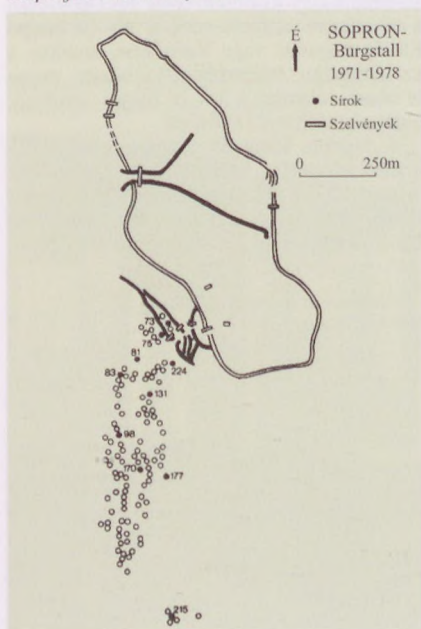




Bella Lajos (1850–1937) emlékműve a soproni Várhelyen (fotó: K. Kaus)

a hegy gerincét követő temetkezési halmok közül ő közel kétszáz, 136 nagyobb és mintegy 60 kisebb tumulust tudott még megszámolni. Ezek közül Szádeczky-Kardoss Gyula, aki Patek Erzsébet 1971–1978 között végzett ásatásakor a szintvonalas felmérést végezte már csak 159 halmot tudott biztonsággal azonosítani. A temetkezések nagyjából a földvárhoz vezető útvonal mentén helyezkedtek el, közülük

A földvár és tumulusokból álló temető alaprajza Patek E. nyomán

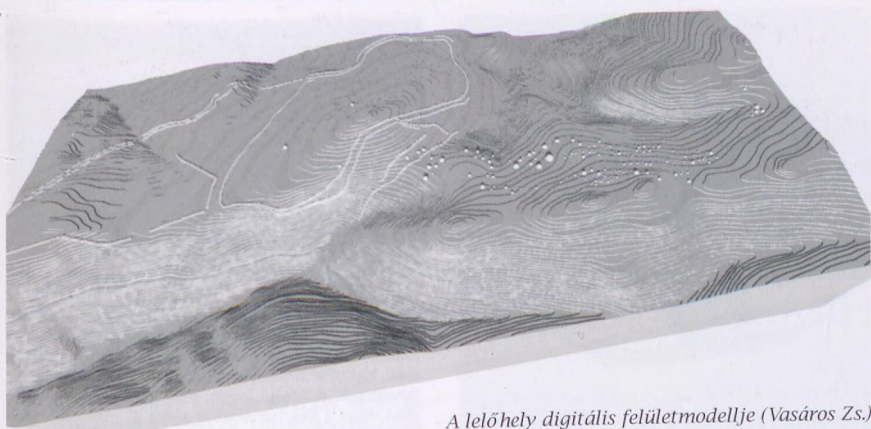


A földvárhoz vezető út mentén lévő 98. halom ásatás közben (fotó: Jerem E.)

néhány az annak bejáratát erősítő elősán-cok alatt vagy között található, s így azoknál idősebb. Patek Erzsébet ásatásai során a temető különböző pontjain 10 halmot tárt fel, ezek mind hamvasztásos temetkezések voltak, néhánynál sikerült a fa- és kőszervezetű sírkamra maradványait is kiásni. A sírok leletanyaga a Kr. e. 8–6. század közötti Hallstatt

A 131. női sírban talált tűzikutya ásatás közben (fotó: Jerem E.) és restaurálás után (fotó: Villányi Cs.)





A lelőhely digitális felületmodellje (Vásáros Zs.)

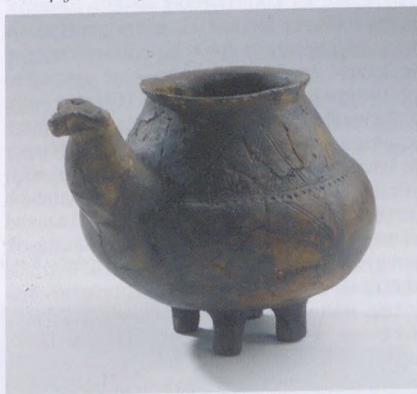
időszak egymás utáni fázisait reprezentálja és ezzel a temető használati idejére jellemző relatív kronológiai vázat képez. Az újabb kutatások fő célja az erősített telep védműveinek keltezése és a sáncok szerkezetének a meg-

határozása volt. A földvár sáncokkal védett területe csaknem 0,4 km², hossza 900, szélessége 350 méter. A sáncok építésének kora elterő, a nyolc különböző helyen ástott szelvény tanúsága szerint a magaslati telep erősítését

A 224. női sír leletei (fotó: Villányi Cs.)



Állatfejes edény (fotó: Villányi Cs.)



Meanderdíszítésű festett edény (fotó: Villányi Cs.)





Állatalakos fibula a 9. házból, Kr. e. 6. század
(fotó: Villányi Cs.)

már a késő bronzkori Uramezős kultúra idején elkezdték (Kr. e. 12. századtól) és megszakításokkal a késő vaskori La Tène kultúra idejéig (Kr. e. 2-1. sz.) folytatták. A fakazettás szerkezetű és kőmellvéddel ellátott fősáncot pedig többször átépítették és megemelték. A telep belsejében is folyt kutatás eredménye Hallstatt- és késő La Tène-kori települési objektumok maradványainak feltárása volt. Különös figyelmet érdemel egy nagyobb cölöpszerkezetes kora vaskori ház, melyet többször is bővítettek, belsejét kőfallal osztották több részre. Leletanyaga a temető legfiatalabb sírjaival párhuzamosítható és a Kr. e. 6. század elejére keltezhető. A korábbi várhelyi ásatások síregyüttesei, többek között az egyik figurális díszítésű urna a bécsi Naturhistorisches Museum leletanyagát gazdagítja, de a leletek többsége a Soproni Múzeumban található, ahol a férfi és női temetkezések jellegzetes leletkombinációi láthatók az állandó régészeti kiállításon. (J. E.)

GALLUS S.: A soproni Burgstall alakos urnái. *Archaeologia Hungarica* 13, Budapest 1934.

EIBNER-PERSY, A.: Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). *WAB* 62, Eisenstadt 1980.

NOVÁKI GY.: A soproni Várhely ásatásának története. *Soproni Szemle* 9 (1955) 131-135.

PATEK E.: Előzetes jelentés az 1971-ben Sopron-Burgstallon végzett ásatásokon. *Archaeologiai Értesítő* 99 (1972) 206-213.

PATEK E.: A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 3-28.

PATEK E.: A Sopron-várhelyi ásatások 1975. évi eredményei. *Soproni Szemle* 39 (1977) 150-160.

PATEK E.: Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 63 (1982) 105-177.

PATEK, E.: Westungarn in der Hallstattzeit. *Acta Humaniora* 7, Weinheim 1993.

Sopron-Károly-magaslat (korábban Warischberg)

Megközelítés: A hegy egy részét elfoglaló vaskori földvár Sopron egyik legismertebb és legtöbbet látogatott kirándulóhelye. Autóval, autóbusszal és különböző nehézségű turistautakon több irányból is megközelíthető. Autóval a Lővér körülről az uszodával csaknem szemben, táblával is jelzett helyen a hegyre vezető Récényi útra kell kanyarodni, ahonnan egy kőves út vezet a TV-torony közelében lévő parkolóhoz, ahonnan már csak néhány száz méter a kilátó. Az országos kék jelzés is érinti a hegyet, ebbe torkollik a Kecse-patak felől a kék kereszt és ugyancsak a Lővér körút felől, kissé meredekebb úton vezet a kék háromszög a 394 m magasán épült kilátóhoz. A hegyről induló sípályákat erdei ösvények kötik össze. A Károly-magaslat is része a Soproni Tájvédelmi Körzetnek.



A Soproni-hegység vonulata,
balra a Károly-magaslat (fotó: K. Kaus)

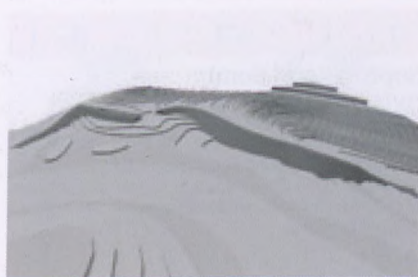
A régészeti szakirodalomban gyakran Váris-hegy/Warischberg néven említik a lelőhelyet, amely mai nevét, az első, még ácsolt kilátót építő Romwalter Károlyról kapta. A mai

Sopron-Károly-magaslat felmérési rajza
(Nováki Gy.)





Sopron-Károly-magaslat, a kettős sánc
(fotó: Jerem E.)



Sopron-Károly-magaslat, a kettős sánc 3D
modellje (Vasáros Zs.)

kőépületet Winkler Oszkár tervezte és 1936-ban avatta fel a Soproni Városszépítő Egyesület elnöke. 1999 óta ismét ők és a Tanulmányi Erdőgazdaság Rt. által létrehozott Soproni Erdőkért Környezetkultúra Alapítvány, valamint a Kitaibel Pál Környezeti-nevelési Oktatóközpont viseli gondját. Együttműködésük eredménye a torony két szintjén berendezett, az alapítókról, tervezőkről és természetkutatókról készült állandó kiállítás. A panoráma ma is gyönyörű, s az lehetett két-három ezer évvel ezelőtt is, amikor a várost körülvevő dombokon élők egymástól látótávolságra építették házaikat, erődítményeket és nem utolsósorban fából és kőből épített, halmokkal betemetett sírjaikat. A magaslati telepet a déli, bejárati oldal felől kettős sánc védte, amely alkalmazkodott a felszínmorfológiai adottságokhoz. Szakszerű feltárására eddig még nem került sor, de a

felszíni és korábban talált leletek alapján feltehető, hogy az erődítést a vaskor különböző időszakaiban hozták létre. Bella Lajos a 19. század végén, a telepen egy félig földbe mélyített Hallstatt-kori házat tárt fel és több tűzhelynyomot is említ, a halmok közül ötöt kutatott, illetve ásott ki. Innen származik egy rendkívül gazdagon díszített, a várhelyiekhez hasonlóan híres, nyakán bekarcolt áldozati jelenetet ábrázoló urna, amely a Soproni Múzeum gyűjteményét gyarapítja és az állandó kiállításon látható. (J. E.)

BELLA L.: A várishegyi urnáról. *Archaeologiai Értesítő* 11 (1891) 167–170.

GALLUS S.: A soproni Burgstall alakos urnái. *Archaeologia Hungarica* 13, Budapest 1934.

NOVÁKI GY.: Óskori földvárak Sopron mellett. *Soproni Szemle* 51 (1997) 118–134.

Figurális díszítésű urna áldozati és táncjelenettel a Károly-magaslatról (fotó: Villányi Cs.)



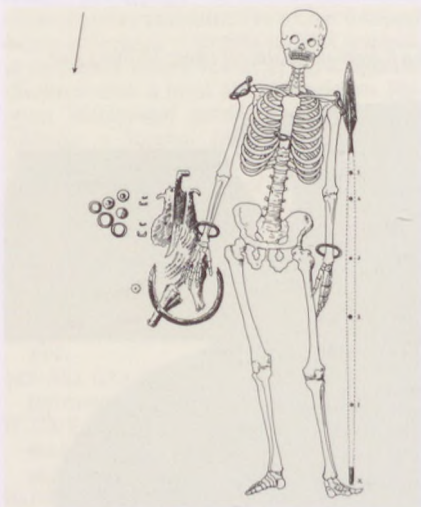
Sopron-Bécsi-domb (Wienerberg)

Megközelítés: A korai kelta temetőjéről híressé vált lelőhely a város ÉNy-i részén, a Bécsbe, pontosabban a klingenbachi határátkelő felé vezető 84-es út közelében található.



A Bécsi-domb látképe DNY-ról
(fotó: Jerem E.)

Az első sírok 1872–1882 között, a domb D-i, DK-i oldalán, kavicskitermelés közben, illetve az akkori erdészház építéskor kerültek elő. A feltárás Bella Lajos nevéhez fűződik, aki 1880 és 1891 között több kis cikkben számolt be az Archaeologiai Értesítőben az ásatás kelta leleteiről. Leghíresebb az 1888-ban feltárt „harcossír” melynek a Soproni Múzeum kiállításán ma is látható leletgyűjtése igen jól jellemzi a Kr. e. 4. század elejére keltezhető (LT B1) időszakot.



Az 1888-ban feltárt harcos sír rajza Bella nyomán (Schwappach 1971, 1. ábra)

A területen a múlt század első felében Paur Iván is kutatott, tevékenységét az egykori temető közelében, a domb déli oldalán állított, napjainkban is látogatható emlékmű örökíti meg. Mint azt ifj. Stornó Ferenc feljegyzései és helyszíni vázlatai bizonyítják, a csontvázas



A Paur-emlékmű és a temető egykori helye
(fotó: Jerem E.)

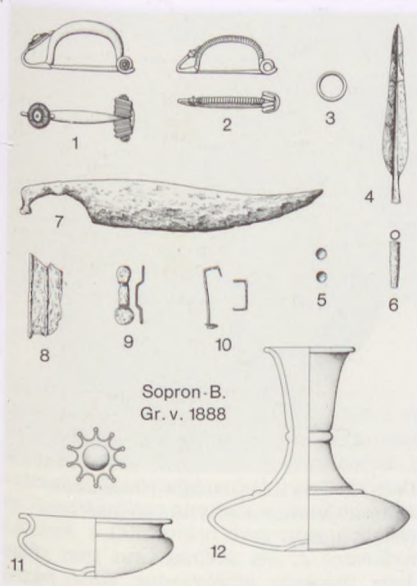
temetkezések mellett hamvasztásos urnasírok is előkerültek, s e rajzok alapján sikerült az egyes sírok együtteseit, különösen a Stornó-gyűjteményből származó leleteket azonosítani.



Lencse alakú palack a harcos sírból
(fotó: Villányi Cs.)

Különleges pecséttel díszített körte alakú edény a harcos sírból (fotó: Sugár L.)





Sopron-B.
Gr. v. 1888

Az 1888-ban feltárt harcos sír leletei
(Schwappach 1971, 2. ábra)

A korai La Tène időszak tanulmányozása szempontjából igen fontos, sajnos csak részben feltárt, időközben teljesen elpusztult temető értékelésével számos kutató, többek között Márton Lajos, Hunyady Ilona, Szabó Miklós is foglalkozott. A fent említett harcos sír részletes elemzését és kronológiai vizsgálatát Frank Schwappach végezte el, legutóbb pedig a kelta kor bemutatása és az állattáldozatok kapcsán Jerem Erzsébet írt a lelőhelyről. (J. E.)

A pecsételt díszítésű palack rajza
(Schwappach 1971, 3. ábra)



Karikás állatfejes láncos fibulapár a Bécsidombról (fotó: Villányi Cs.)

BELLA L. ásatási beszámolói. Archaeologiai Értesítő (1880) 153-155., (1884) 97., (1886) 97-114., (1889) 361-366., (1891) 57.

HUNYADY I.: Kelták a Kárpátmedencében. Leletanyag. Régészeti Füzetek 2. Budapest 1957. 19.

JEREM E.: A késő vaskor – La Tène kor, a kelták. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 195, 198.

MÁRTON L.: A korai La Tène sírok leletanyaga – Das Fundinventar der Frühlatènegräber. Dolgozatok 9-10 (1933-34) 141-148. Taf. XXXIII-XLIV.

SCHWAPPACH, E.: Stempel des Waldalgesheimstils an einer Vase aus Sopron-Bécsidomb. Hamburger Beiträge zur Archäologie (1971) 1/2, 131-172. Abb. 1-5.

SZABÓ M. – F. PETRES É.: A keleti kelta művészet – Eastern Celtic Art. Katalog. Székesfehérvár 1974.

B 2

1

1

Sopron-Krautacker

Megközelítés: A városban közlekedő buszok leg többje kivisz a Jereván lakótelepi végállomásig, vagy gépkocsival a lakótelep utolsó házainak közelében lehet parkolni. Mivel az egykori ásatási terület nagyobb része az elmúlt évtizedekben beépült, a helyszínen nem sok látnivaló akad. Az előkerülése helyén konzervált korai kelta edényégető kemencét, amely Magyarországon az eddig ismert legrégebbi, a fazekasság szempontjából fontos iparrégészeti emlék, szerettük volna bemutatni, de a tervezett kiállítóhely még nem épülhetett meg, ezért egyelőre vissza kellett temetni. A régészeti védelem alatt álló lelőhelyből a Sopron-Ebenfurti vasútvonal és az Ikva, valamint a lakótelep ÉNy-i széle által határolt háromszög maradt meg, ennek egy részét elfoglalja az engedély nélkül épült motokrossz pálya. A táj itt is igen nagy változáson ment keresztül az utolsó

35-40 év alatt és ma már rá sem lehet ismerni az Ikva irányába lejtő domboldalra, amelyet kisebb nagyobb facsoportokkal, bokrokkal tagolt virágos mező borított, helyenként lucernával vagy szőlőskertekkel váltakozva. Ha messzebről, a 84-es út városból kivezető szakaszáról vagy a Bécsi-dombról tekintünk le az egykori Káposztásföldek (Krautacker) irányába, akkor még elképzelhetjük, mennyire alkalmas volt az Ikva mentén húzódó lankás terasz a megtelepedésre. Az itt feltárt legfontosabb leletek a Soproni Múzeum régészeti kiállításán láthatók



A sopron-krautackeri telepásatás
(fotó: Jerem E.)

A többrétegű, horizontális kiterjedésű lelőhely az említett Jereván lakótelep építését megelőző hatalmas földmunkák során került elő, ahol 1973 és 1988 között, lényegében a beépítés ütemének megfelelően, azt megelőzve folytak a leletmentő ásatások. A Zeisel-, Liget- és Ikva-patak által alakított völgyben már a késő neolitikumtól és rézkortól kezdve laktak, de a település igazán jelentőssé a késő bronzkori Urnamezős kultúra (Kr. e. 13-8. sz.) idején vált. Ebből a korszakból már nemcsak a házak, tárológödörök és műhelyek maradványait, hanem a közeli temető hamvasztásos urnasírait is sikerült feltárni. Az itt lakók a későbbi évszázadokhoz hasonlóan kihasználták a kereskedelmi útvonalak kereszteződésében található hely különleges adottságait, amely nemcsak az itt előállított termékek továbbítását tette lehetővé, hanem elsősorban a közelebbi környezettel való kapcsolattartást és a távolabbi területekről származó import darabok beszerzését, valamint a technikai

Talpas tál a 159. késő bronzkori szórthamvasírból (fotó: Villányi Cs.)



Díszített kancsó a fiatalabb Urnamezős kultúra hamvasztásos rítusú sírjából (fotó: Villányi Cs.)

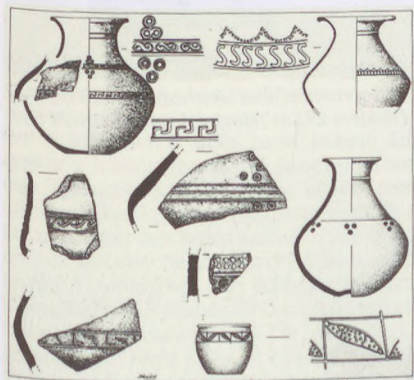
A 29. sír feltárás közben és a leletegyüttes (Kr. e. 5. század) (fotó: Jerem E., Villányi Cs.)





Lótemetkezés a vaskori telepen
(fotó: Jerem E.)

újítások megismerését is megkönnyítette. A Kr. e. 6. század második felétől egészen a római korig folyamatosan laktak és temetkeztek e vidéken. Különösen jelentősek a késő Hallstatt és korai La Tène átmeneti időszak emlékei, amelyek a Dunántúlon ilyen nagy számban eddig még nem kerültek elő. A temetőben feltárt sírok antropológiai vizsgálati eredményei nagy hasonlóságot mutatnak a környező ausztriai és szlovákiai lelőhelyekkel és az egyezések a temetkezési szokásokra és a leletanyagra is vonatkoznak. A legérdekesebb ékszerek, különösen a gyöngyök pedig távoli



Pecsételt díszítésű kelta kerámia a soproni műhelyből (Dékány Á. rajzai)

A 199. korai kelta fazekaskemence feltárás közben (fotó: Jerem E.)



kereskedelmi kapcsolatokra engednek következtetni.

A telepen igen jelentős szerepe volt a kézművességnek, amelyet a feltárt fazekaskemencék és ötvösműhelyek igazolnak. A különleges díszítésű pecsételt kerámia legszebb darabjai a környék más kelta telepein is feltűnnek, és feltételezzük, hogy a legkiválóbb mesterek maguk is vándoroltak az egyes települések között. Az ásatáson a leletmentéssel járó nehéz körülmények ellenére igen széles körű mintavétel történt paleoökológiai, archeobotanikai, -zoológiai és archeometriai (kerámia, fém, kőzet stb.) vizsgálatok céljára, ezek eredményei nagymértékben segítik, hogy pontosabb fogalmat alkossunk az egykori környezetről és az itt élt emberek mindennapi életéről. (J. E.)

JEREM, E.: Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. In: Die Hallstattkultur, Bericht über das Symposium in Steyr 1980. Linz 1981. 105-136.

JEREM E. - KAUS K. - SZÖNYI E. T.: Kelták és rómaiak a Fertő tó vidékén. Győr-Eisenstadt 1981.

JEREM, E.: An Early Celtic Pottery Workshop in North Western Hungary: some archaeological and technological evidence. Oxford Journal of Archaeology 3/1 (1984) 57-80.

JEREM, E.: Kelta fazekaskemencék Sopronban. In: Gömöri J. (szerk.) Iparrégészet - Industrial Archaeology II. Veszprém 1984. 83-105.

JEREM E. - FACSAR G. - KORDOS L. - KROLOPP E. - VÖRÖS L.: A Sopron-Krautackerén feltárt vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata. Archaeologiai Értesítő 111 (1984) 141-169. és Archaeologiai Értesítő 112 (1985) 3-24.

JEREM, E. - FACSAR, G.: Zum urgeschichtlichen Weinbau in Mitteleuropa. Wiss. Arbeiten Burgenland 71 (1985) 121-144.

JEREM, E.: Bemerkungen zur Siedlungsgeschichte der Späthallstatt- und Frühlatènezeit im Ostalpenraum. Veränderungen in der Siedlungsstruktur: archäologische und paläoökologische Aspekte. In: Jerem, E. (Hrsg.) Hallstatt Kolloquium Veszprém

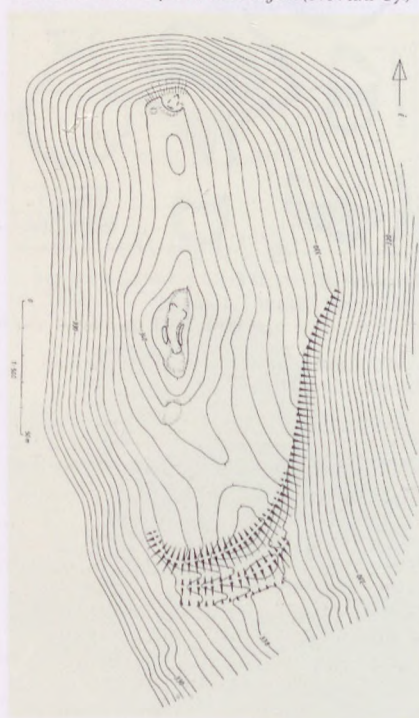
A 111-es ház rekonstrukciója a Százhalombattai Régészeti Parkban (fotó: „Matrica” múzeum)



1984. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft 3. Budapest 1986. 107-118, 363-365.
- JEREM, E.: Iron Age Horse Burial at Sopron Krautacker (NW Hungary). Aspects of Trade and Religion. In: Anreiter, P., Bartosiewicz, L., Jerem, E., Meid, W. (Hrsg.) *Man and the Animal World. Studies in Archaeology, Archaeozoology and Linguistics. Archaeolingua* 8. Budapest 1998. 319-334.
- JEREM, E. - MÜLLER, K. - VASÁROS, ZS.: Reconstruction of Iron Age houses and their environment in the Archaeological Park Százhalombatta. *Praehistoria* 2 (2001) 173-192.
- JEREM E. - RUDNER E.: Vaskori környezet- és tájrekonstrukció botanikai, pollen és faszénleletek alapján. *Soproni Szemle* 56/1 (2002) 17-27.
- JEREM, E. - METZNER-NEBELSICK, C.: Eine außergewöhnliche Grabausstattung aus dem urnenfelderzeitlichen Gräberfeld von Sopron-Krautacker. In: Endrődi, A., Kalicz, N. (Hrsg.) *Gedenkschrift für R. Kalicz-Schreiber*. Budapest Régiségei 36 (2002) 313-325.
- JEREM, E.: Animal sacrifice and ritual deposits of the Iron Age. Ritual treatment of animals: A case study from Sopron-Krautacker, NW Hungary. In: Jerem, E., Raczky, P. (Hrsg.) *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. *Archaeolingua* 15, Budapest 2003. 541-565.
- JEREM E., : Vaskori táj és erdőgazdálkodás. Landscape and Woodland Management in the Iron Age. In: Gömöri, J. (szerk.) *Archaeology and Ethnography of Forest and Wood/ Az erdő és a fa régészete és néprajza*. Sopron 2007. 27-30.
- E kettős védelmi vonalon kívül más, erősítésre utaló nyomot a felszínen nem találunk. A hegytető széle éles perem nélkül hajlik a meredek hegyoldalba. Középső, legmagasabb részén egy elhagyott kőbánya nyoma látható.
- A 19. század végén kisebb ásátás volt, kevés kora vaskori mellett elsősorban késő vaskori leletek kerültek elő. A késő La-Tène-kori kerámia hasonló a Várhelyről ismert telepnyaghoz, amit a terepbejárásokból gyűjtött cserepek is alátámasztanak.
- A sánctól D-re, kb. 400 m-re a hegygerincen egy kis sáncvárat (redut) találunk. Ez azonban nem őskori, hanem 1706-ban készült a kuruc szabadságharc idején. (N. Gy.)
- BELLA, L. - MÜLLER, O.: Prähistorische Funde in der Umgebung von Oedenburg in Ungarn. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 21 (1891) 176., 192.
- NOVÁKI GY.: Óskori földvárak Sopron mellett. *Soproni Szemle* 51 (1997) 127-130.



Sopronbánfalva-Sánc-hegy 3D modellje (Vasáros Zs.) és felmérési rajza (Nováki Gy.)



B 2



Sopronbánfalva-Sánc-hegy

Megközelítés: Sopronbánfalva (újabbán „Kertváros”) DNy-i végében, az utolsó házak felett hosszú, ÉNy-DK irányú hegygerinc húzódik. A gerinc É-i végét nevezik Sánc-hegynek. Meredek oldalú É-i vége alatt kanyarog az út Brennbérg felé, Ny-i aljában a Tacsí-árok húzódik. Utóbbi túloldalán a Várhely (Burgstall) alja kezdődik. A Sánc-hegy K-i oldala valamivel enyhébb lejtésű, ide húzódnak fel Sopronbánfalva kertjei, szelídgesztenyései.

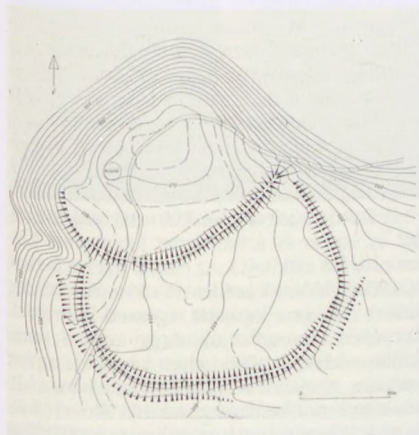
Az őskori sáncvár a hegygerinc végét foglalja magába. A gerinc felől megközelíthető oldalon kettős sánc és árok védte. A külső sánc csak a gerincet szeli át, hossza 45 m. A belső sánc sokkal hosszabb, a Ny-i oldalon kezdődik, de messze átkanyarodik a K-i oldalra is. Utóbbi oldalon a sánc ellaposodik, és csak mint terasz követhető egy darabig. A belső sánc teljes hossza 150 m.

B 2



Sopronkőhida – Fertőrákos, Kecske-hegy

Megközelítés: A Kecske-hegy (Gaisberg) Sopronkőhidától K-DK felé, Fertőrákos határában található. Autóval és busszal is Sopronból a Fertő irányába vezető úton indulunk el és vagy Tómalom, vagy Fertőrákos belterülete felől a piros jelzésen juthatunk fel a hegyre. D-ről, azaz a Szárhalmi erdő felől ide vezet az országos kék jelzés, amelyből piros háromszög ágazik le a Kecske-hegyi kilátó irányába, s onnan a piros jelzésbe torkolva levisz Fertőrákosra.



Fertőrákos-Kecske-hegy felmérési rajza (Nováki Gy.)

Ezt a lelőhelyet is Bella Lajos fedezte fel, amikor a kőhidai fegyházzal szemben, a ma már elpusztult Kecske-dombon (amely nem azonos a Kecske-heggyel és már beépült a helye) kutatott és a Baden kultúrába sorolható rézkori leleteket talált. Sopronkőhidán ezen kívül a későbbiekben még több ásatás folyt, többek között a Kőhidai-dűlőben késő vaskori, kelta településmaradványok is előkerültek, valamint egy híres, Kr. u. 9. századi temető, amelynek leletei a Soproni Múzeum kiállításán megtekinthetők.

A Kecske-hegyen Nováki Gyula 1948-ban átvágta a belső, nagyjából 1-1,5 m magas sáncot, amelynek hossza 160 m és a két meredek oldalt köti össze. Majd az 1990-es években felmérte a kettős, nagyjából félkör alakban húzódó, sánccal tagolt erődítés vonalát. Eredményeiről a Soproni Szemlében számolt be. A felszínen gyűjtött és az előkerült középső bronzkori leletek kelteznek eddig a sánc korát, de az árok belső szélén szárazon rakott kőfal miatt esetleg több építési periódusra is gondolhatunk. Ennek tisztázására újabb, korszerű módszerekkel és nagyobb felületen végzett ásatásra lenne szükség. A hegyen 211 m magasságban kilátó épült.

Fertőrákos legfontosabb régészeti látnivalója az 1866-ban felfedezett római kori Mithras-szentély, amely pontosan az egykori

határsávban található, s emiatt csak az utóbbi években vált látogathatóvá. A Fertő közelében lévő Kr. u. 3. századi Mithras-szentély hitelesítő ásatását 1991-ben Gabrieli Gabriella soproni régész végezte. Kovács György szobrász-restaurátor állította helyre a kultuszképet, a védőépületet H. Vladár Ágnes tervezte. A szentély a világörökség része.

Az 1628-ban megnyitott kőfejtő s a nyaranta itt működő barlangszínház vonzó idegenforgalmi látványosság.

Az egész terület a Fertő-Hanság Nemzeti Park része. (N. Gy., J. E.)

NOVÁKI Gy.: Sáncátvágás a sopronkőhidai Kecske-hegyen. Archaeologiai Értesítő 79 (1952) 94.

NOVÁKI Gy.: Óskori földvárak Sopron mellett. Soproni Szemle 51 (1997) 130-133.



Fertőrákos-Kecske-hegy 3D felületmodellje (Vasáros Zs.)

C 2



Fertő tó – Neusiedler See kultúrtáj

Megközelítés: Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatóság. 9435 – Sarród, Rév-Kócsagvár, Pf. 4. Tel.: 99/537-620, 537-622

A tó és környéke a Fertő-Hanság Nemzeti Park része, amely 1977-ben tájvédelmi körzet lett, 1979-ben, egyedülálló természeti értékei miatt bioszféra rezervátummá nyilvánították, 1989 óta pedig a Ramsari Egyezmény nemzetközi

A Fertő tó vízfelülete (Tardy 2002, 58. kép)





Sókiválások a Fertő tó környékén
(Tardy 2002, 56. kép)



Sótűró növények a Fertő tó szikesein
(Tardy 2002, 63. kép)

jelentőségű vízi élőhelyei között is számon tartják. A Fertő tó Ausztria és Magyarország területén található, így a két ország közös felterjesztése alapján, 2001-ben kultúrtájként került fel a Világörökségi Listára.

A Fertő az eurázsiai sztyeppe tavainak legnyugatibb képviselője, a kontinens legnagyobb sósvízi tava, európai jelentőségű vadvíz, egyedülálló növény- és állatvilággal. A mintegy 320 km²-es vízfelületnek több mint a fele nádas, mintegy 80 mocsaras folttal, sótűró növényzettel. Vízutánpótlását 80%-ban csapadékból és csak kisebb részben a Vulka- és Rákospatakból nyeri. Ez az oka az erősen változó vízmélységnek. A tó vize többnyire sekély, átlagosan 1 m-es, de a legmélyebb részeken sem mérnek 180 cm-nél többet. A vízszíningadozás miatt a tó már többször kiszáradt, legutóbb 1865–1871 között.

A terület geológiai, geomorfológiai és klimatikus szempontból is rendkívül változatos. A tavat szubmediterrán dombok és szubalpin hegyek övezik, a közelben magashegységek is előfordulnak, de a talaj és a víz

magas sótartalma miatt létrejött szikes puszták is jellemzők. Különböző éghajlati zónák befolyása érvényesül. A kis területen, mikro-régióon belüli változatosság tükröződik a csak itt élő növény- és állatfajok, s a több száz átvonuló madárfaj jelenlétében. Mindezek védelme miatt a Nemzeti Park egyes részei csak engedéllyel és kísérről látogathatók.

A Fertő-Neusiedlersee kultúrtáj mai formáját az ember és a természet folyamatos kölcsönhatása alakította. Az elmúlt tízezer évben, a holocén időszak kezdete óta a terület mindig lakott volt, és a legújabb régészeti kutatások fényében elmondhatjuk, hogy már a korai kőkor embere is több helyen letelepült a part mentén. Az őskor későbbi időszakában, a klímaingadozásoknak megfelelően változott a lakosság telepeinek száma, jellege és topográfiai elhelyezkedése. A hideg és csapadékosabb fázisok, a vízszintemelkedés a parttól való távolodásra készítette a lakosságot, mivel azonban a környező domboldalak alkalmasak voltak a mezőgazdasági művelésre és állattenyésztésre, valamint a szőlő- és borkultúra kialakításá-

Vízimadarak telepe a Fertő tavon (Horvath - Lehmann 2002, 12. oldal)





St. Margarethen kőfejtője a Fertő tó osztrák oldalán (Horvath – Lehmann 2002, 154. oldal)

ra, mindig volt az embereknek megélhetési forrásuk. A vaskor korai időszakában a Hallstatt kultúra népessége nemcsak a magaslati telepek, nagy kiterjedésű földvárak környékén, hanem a síkvidéken is letelepedett, részben még ma is látható temetkezési halmaik alkították a táj képét. A közlekedésföldrajzi szempontból kedvező helyzet csak növelte a régió benépesedési ütemét. A késő vaskortól kezdve az egykori partszegélyen szabályos településhálózat alakult ki, a kisebb-nagyobb falvak, kézművesközpontok különösen a tó nyugati és déli oldalán szabályos, egymástól pár kilométeres távolságban követték egymást. Ezek jó részét ismerjük, sok helyen folytatást, a gazdag régészeti leletanyag a burgenlandi Landesmuseum, a mannersdorfi és a Soproni Múzeum gyűjteményeit gyarapítja. Jelentős lehetett a balfi gyógyforrás, amelyet valószínűleg már a kelták is ismertek, de az első fürdő a rómaiak idejében, a Kr. u. 2. században épült. A mai gyógy- és élményfürdőkomplexumot még mindig az ősi források látják el, s napjainkban is fogyasztjuk az itt palackozott ásványvizet. Elmondhatjuk, hogy a római és középkorban, sőt az újkorban is töretlen fejlődés jellemezte a tó környékét – beleértve a népi építészetet, valamint a 18–19. században épült kastélyokat Fertődön és Nagycenken.

A világörökségi felterjesztésben magyar oldalról a Fertő-Hanság Nemzeti Park Fertő tavi részének teljes területe, valamint Fertőboz, Fertőrákos településközpont műemléki jelentőségű része és kőfejtője, a fertődi Esterházy, a nagycenki Széchenyi-kastély és környezetük szerepelt az ütközőzónához tartozó településekkel együtt (Balf, Nagycenk, Hidegség, Fertőhomok, Hegykő, Fertőszéplak, Sarród, Fertőújlak). Az osztrák fél a Neusiedlersee See-

winkel Nationalpark vizes élőhelyeinek területét és a műemléki védelem alatt álló Rust szabad város belvárosát terjesztette fel.

A természeti és épített világörökség egyre nagyobb turisztikai vonzerőt jelent. Ezzel együttjár a fokozott felelősség a kultúrtáj értékeinek megvédésében és fenntartásában. Kiépült a tó partszegélyét követő kerékpárút, az osztrák és magyar oldalon is látogatóközpontok, séta- és oktató ösvények várják a turistákat. Talán még ennél is fontosabb az oktatásra, nyári táborozásra alkalmas épületek, bemutatóhelyek létrejötte, amely nagymértékben segíti a környezettudatos nevelés terjesztését.

A kellemes klimatikus adottságok, a táj sokféle arca, egyedülálló természeti kincsei és a gazdag kulturális és nyelvi hagyomány méltó a megismerésre és arra, hogy a jövő számára is megőrizzük ezen értékeket. (J. E.)

HORVATH, M. – LEHMANN, O.: Der Neusiedler See.

Natur- und Kulturlandschaft. Wien 2002.

TARDY J. (főszerk.): Értéktörző Magyarország. Budapest 2002.

*Szőlőültetvény háttérben a Fertő tóval
(Horvath – Lehmann 2002, borító)*



Szombathely Savaria Múzeum

Megközelítés: Kisfaludy u. 9. Tel.: 94/500-720

Nyitva tartás: április 15. – október 15. K-Sz 10–17 h,
október 16. – április 14. K-P 10–17 h

A múzeum nevét a helyén állott egykori rangos római kori város, Savaria után kapta. Ez a vidék azonban nem csak a rómaiak idején volt jelentős központ, de már évezredekkel korábban is fontos szerepet játszott a különböző irányú kapcsolatokban. Itt húzódott észak-déli irányban a híres borostyán út, amelyen ezt az igen kedvelt ékszeranyagot szállították a Balti-tenger vidékéről Itáliáig. Együttal ugyanezen az útvonalon jutottak déli, itáliai és balkáni termékek északra. A múzeum régészeti kiállításának őskori része két teremben, két fontos lelőhely gazdag anyagát mutatja be. Az első a Szombathely melletti Sé, a másik a közeli Velem fölött emelkedő Szentvid-hegy.

A Sé határában fekvő késő kőkori település (Kr. e. 4900/4800–4600) ásatai első ízben tárták fel Magyarországon a korabeli települési központokhoz tartozó, kettős kör-árokral és oszlopsorral övezett „szent” helyet, amelyen használata idején nem építettek házakat. A kiállításon makett mutatja be a körárkokat, de az ott látható házmodellek az árok használata utáni állapotot tükrözik. Az árkok körzetében talált stilizált, több mint 130 kis agyagszobor, idol, illetve töredék a késő kőkori (késő neolitikus) időszak vallási tevékenységéhez tartozott és művészi kivitelezésük alapján unikális leleteknek számítanak Magyarországon. A szobrocskák nagy része a kiállításon látható. Érdekeségük, hogy a gondos kidolgozás főleg a fej kialakításában nyilvánul meg. Külön hangsúlyt kapott a göndör haj kiképzése, a nyakláncok és valamilyen ruházat, kötény jelzése. Különböző szertartásoknál használták őket, és a használat után csaknem valamennyit feldarabolták. Hasonló jellegű és mennyiségű idol került elő a napjainkban végzett feltárás során a város fölött emelkedő Oladi-platón. A kutatók megállapítása szerint a másfél km távolságban fekvő séi telep lakói ismeretlen okból felköltöztek a platóra és ott folytatták hagyományos mindennapi és szakrális tevékenységüket és készítették nagyszámú idoljaikat. A kiállításon felhívják a figyelmet arra az ember alakú edényre, melyet épségben helyeztek egy kis gödörbe az árkokon belül, az egyik bejárat közelében. Valószínűleg áldozati szerepe volt. Az árkok makettje mellett csoportosan elhelyezett és a tárlókban látható edények a fazekasság magas szintjét képviselik sokszor papírvékonyágú kialakításukkal, művészi megformálásukkal



Részlet az állandó régészeti kiállítás első terméből. A Sé-t ábrázoló makett és a leletek. (fotó: Savaria Múzeum)

vörös, sárga és fehér festésükkel a népi iparművészet remekeinek tekinthetők.

A másik nagy teremben a veleimi Szentvid-hegy Európa-szerte ismert leletei láthatók. A Szentvid-hegy hatalmi és gazdasági központ volt ugyancsak a borostyán út körzetében a késő bronzkor idején (kb. Kr. e. 1400/1300–800). Sőt, még később is. A gazdagság alapját a fémművesség és a kereskedelem adta. A magaslati, többszörösen megerősített településen éltek a népesség magasabb vagy alacsonyabb rangú vezetői, és ezekben a központokban működtek a kiváltságos helyzetű ötvösműhelyek, amelyekben elsősorban az exportra készült bronzfegyverek, használati eszközök és ékszerek készültek. Ezekből különösen nagy számú, gazdag gyűjtemény látható a különböző típusú ruhakapcsoló tűk, többek között az ún. Velemi- és Certosa-fibula is. Messzi területekre eljutottak a veleimi készítmények, de egyúttal az élénk kereskedelem bizonyítékaként itt is feltűntek a távoli vidékek termékei. A késő La-Tène korban a kelták új védműveket építettek, az oppidum virágkora a Kr. e. 2–1. századra tehető. (K. N., J. E.)

BÁNDI G. – FEKETE M.: A város születése.
Savaria Múzeum, Szombathely 1982.

Részlet az állandó régészeti kiállítás második terméből. Rekonstrukciók a veleimi ásatásról és a leletek. (fotó: Savaria Múzeum)



B 3

3

2

Velem-Szentvid

Megközelítés: A Kőszegtől mintegy 8 km-re délre fekvő Velem üdülőfaluból vagy az országos kék túra útvonalán (amelynek ez volt az egyik végpontja) vagy a kápolnához vezető szerpentinén közelíthető meg a többszörösen erősített telep. A Kőszegi-hegység egyik keleti gerincén található, kristályos palából álló, 582 m magas Szentvid-hegy az Írott-kő Naturpark része és régészeti védelem alatt áll.

A folyamatos kutatások megkezdése báró Miske Kálmán nevéhez fűződik, aki 1896–1930 között részben egyedül, részben több híres kortársával együtt gyűjtötte és tárta fel a leleteket. Magyar és német nyelven 1907-ben, illetve 1908-ban megjelent monográfiája az európai régészek számára a mai napig alapvető publikáció. A közelmúltban Kőszegen megnyitott időszakos régészeti kiállítás és a két fent említett könyv anyagát tartalmazó CD méltó módon emlékezik meg halálának 65. és a monográfiák megjelenésének 100. évfordulójáról. Miske 1912–1943 között a Vasvármegyei Múzeum igazgatója volt és egyik alapítója a Kőszegi Városi Múzeumnak. Érdeimei elévülhetetlenek az előkerült kincsleletek és a késő bronzkori és vaskori fémművesség termékeinek megismertetése szempontjából. Munkásságát, főként a bronz kincsleletek feldolgozásával Mozsolics Amália, majd az 1970-es évektől Bándi Gábor folytatta. Az aranykincs legszebb darabját, a diadémot Ilon Gábor 2004–2006 között újra restauráltatta és elvégeztette a már korszerű módszerek alkalmazásával történő anyagvizsgálatát is. A diadém és a gömbszelet alakú korongok a Kr. e. első évezred fordulójára körül ott élő, előkelő hölgy ékszer garnitúrájához tartozhattak.

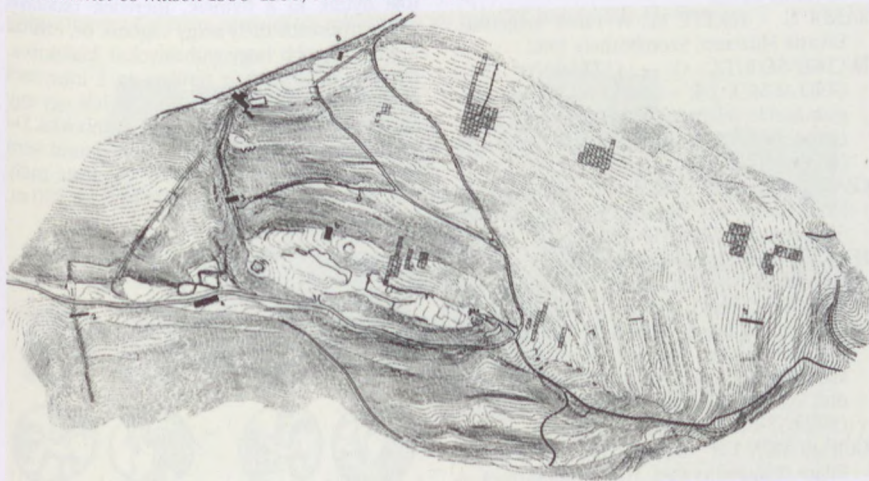


A velem-szentvidi oppidum légifelvétele
(Kemenczei és mások 1998, 1. kép)

Az új ásatások 1972-ben kezdődtek Bándi Gábor és Károlyi Mária vezetésével, majd Fekete Mária is bekapcsolódott a munkába, amely 1986-ig tartott, és különösen a nyolcvanas évek elején hozott új eredményeket. Ekkor a keleti és déli oldalon lévő teraszokon folyt a kutatás, a késő bronzkori telep maradványain kívül egy újabb bronz kincslelet is előkerült, valamint Hallstatt C- és D-kori leletek is. A fellegvárban, illetve a mai Szt. Vid kápolna környékén pedig Karoling- és kora Árpád-kori épületek és föld-fa szerkezetes erődítés, majd kőből épült vár nyomaira bukkantak.

1988–1994 között az ELTE Régészeti Intézete és a Mont Beuvray-i Európai Régészeti Központ együttműködésének köszönhetően neves francia és magyar régészek (O. Buchsensshutz, J.-P. Guillaumet, Ph. Barral, Szabó Miklós,

A velem-szentvidi lelőhely szintvonalas térképe és az új ásatások szelvényeinek helye
(Guillaumet és mások 1998–1999, 392. oldal, 1. kép)





A velemi aranylemezből készült diadém
(Kemenczei 2003, 42. kép)

F. Petres Éva, Cserményi Vajk, Czajlik Zoltán, Marton Erzsébet) vezetésével nyolc különböző helyszínen történt feltárás. Ennek elsődleges célja a kelta oppidum erősítésrendszerének és települési rétegeinek komplex vizsgálata volt. Az ásásról folyamatosan jelentek meg előzetes közlemények és végül egy összefoglaló értékelés, amely szerint a település virágkora a La Tène D1 időszakban lehetett, de a Krisztus születése előtti és utáni kora római időszakban sem szűnt meg az élet a kedvező adottságokkal rendelkező magaslati telepen. A különböző ásások eredményeinek és a leletanyagnak az értékelése megengedi annak feltételezését, hogy a Kr. e. első évezred folyamán megszakítás nélkül laktak a hegy különböző részein, s állandó átépítések folytak a lakóteraszokon és a különböző helyeken létrehozott erősítményekben is. Részben ennek, részben a plató kora középkori használatának, majd az újkori mezőgazdasági és egyéb földmunkáknak tudható be, hogy ma már nehéz bolygatatlan, áthalmozás nélküli rétegsorokat találni. Nemcsak az ásások, hanem az utóbbi évtizedekben folytatott különböző, különösen a fémművességgel összefüggő interdiszciplináris vizsgálatok is nagymértékben bővítették ismereteinket az európai hírvételezőről. (J. E.)

BÁNDI, G.: Das Golddiadem von Velem. Savaria 16 (1982) 81–93.

BÁNDI G. – FEKETE M.: A város születése. Savaria Múzeum, Szombathely 1982.

BUCHSENSCHUTZ, O. – CSERMÉNYI V. – GUILLAUMET, J.-P. – SZABÓ M. Francia-magyar ásás Velem-szentviden. Előzetes jelentés az 1988/89. évi kutatásokról. Savaria 19 (1990) 7–37.

CZAJLIK, Z.: Exploration géoarchéologique du Mont Szent Vid. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 45 (1993) 317–347.

FEKETE M.: Adatok a koravaskori ötvösök és kereskedők tevékenységéhez. Archaeologiai Értesítő 112 (1985) 68–91.

FEKETE, M.: Früheisenzeitliche Forschungen im Komitat Vas. In: Jerem, E. (Hrsg.) Hallstatt-kolloquium Veszprém 1984. Mitteilungen des Archäologischen Instituts, Beiheft 3 (1986) 57–67., 311–325.

GUILLAUMET, J.-P. – SZABÓ, M. – CZAJLIK, Z.: Bilan des recherches franco-hongroises a

Velem-Szentvid (1988–1994). Savaria 24/3 (1998–1999) 383–408.

KÁROLYI M.: Miske Kálmán. 1860–1943. Vasi Szemle 44/3 (1990) 389–407.

KÁROLYI M.: Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt. Szombathely 2004.

KEMENCZEI, T. – KOVÁCS, T. – SZABÓ, M. (eds.): Bibrachte. A la frontière entre l'est et l'ouest. L'art protohistorique en Hongrie au premier millénaire avant notre ère. Glux-en-Glenne 1998. Catalogue. Mont Beuvray.

KEMENCZEI T.: A bronzkori fémművesség. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 167–174.

MARTON, E.: Cycles of Prosperity and Devastation: The Hallstatt period in Velem-szentvid. In: Jerem, E., Lippert, A. (Hrsg.) Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10–14. Mai 1994. Archaeolingua 7, Budapest 1996. 267–271.

MISKE K.: A Velem Szt. Vidi őstelep I. Wien 1907.

MOZSOLICS, A.: Der Goldfund von Velem-Szentvid. Prehistorica I, Basel 1950.

NAGY M. – ILON G. – RÉVÉSZ J.: „Kincs”. A velemi Szent Vid hegy bronzkori kincsei. Kiállításvezető+CD, Pannokör Füzetek 3, Kőszeg 2008.

D 3

2

2

Nagysimonyi-Földvár

Megközelítés: Nagysimonyi községtől ÉNy-ra 4,5 km-re van a Földvár-major, amelytől ÉK-re 200 méterre, az erdőben található a földvár. Maga a földvár Nagysimonyi határának végébe esik, de mivel itt három közigazgatási határ találkozik össze, néha Ostffyasszonyfa községgel vagy Sávárral kapcsolatban is említik.

A Rába több kilométer széles egykori ártére fölé nyúlik ki a fennsík, meredek oldalába sok vízmosásos mély völgy vágódik be, ezáltal kisebb-nagyobb hegynyúlványokat kialakítva. Ezek egyike a földvár területe is. É irányából az egykori ártér, valamint K és Ny felé egy-egy mély völgy felől övezi a meredek domboldal. D-i irányban azonban a fennsík felől semmi sem védte, ezért itt emeltek sáncot és előtte mély árkot ástak. Az egyenes sánc hossza kb. 150 m.

Kelta pénzermék az Ostffyasszonyfa környékén talált kincsleletből (Károlyi 1985, 14. ábra)



D 4

3

2

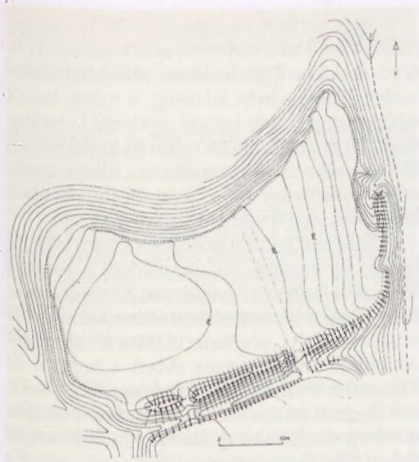
Celldömök-Ság-hegy, Sághegyi Múzeum

Megközelítés: Celldömök a 84-es és a 8 út felől is megközelíthető autóval vagy autóbusszal. A celldömöki Alsóság városrészéből Ny-DNy-felé indulva lehet feljutni a Marcal balpartján, s a Balatontól legészakabbra található, csaknem 5 millió éves vulkáni eredetű bazalthegyre, amelynek jelenlegi magassága 279 m. A hegy lábánál lévő parkoló mellett, az erdő szélén látható a Ság-hegy térképe. Innen indul egy gyalogösvény, amely a hajdani kőbánya elhagyott részei mentén vezet fel a heggyre, de a Sághegy fogadóhoz járművel is eljuthatunk.

Nyitva tartás: április 15. – október 15. K-P: 10–16 h, Sz: 10–14 h, Tel.: 95/548-036
Múzeumvezető: Dr. Markovics Tibor, szükség esetén a kulcs nála található.

Ez az ország legkisebb Tájvédelmi Körzete, amely a Fertő-Hanság Nemzeti Park gondozásában áll. A hegy jellegzetes kettős csomakúp alakú formája már messziről feltűnik. A meredek lejtőkön a kráterekből kiszórt vulkáni tufa, a függőleges sziklafalakon lávapadok és kürtökitörések tanulmányozhatók.

A bazalt kitermelése 1909–1957-ig folyt, s ennek következtében egyrészt láthatóvá vált a kráter a belsejét kitöltő lávadugóval, ami a hely egyik nevezetessége, másrészt számtalan igen fontos régészeti lelőhely megsemmisült. Már 1876-ban említ Lipp Vilmos neolit és bronzkori leleteket, de igazán a késő bronzkori és Hallstatt-kori magaslati telep és fémműves tevékenység, valamint a kincsletek miatt vált híressé a lelőhely. 1923-ban Miske Kálmán és Tompa Ferenc folytatott ásatást, 1921-től pedig Holéczy Zoltán tudógyógyász szakorvos támogatásával a Sághegyi Bazalt Bánya Rt. mérnök tulajdonosa, Lázár Jenő amatőr régész végzett kisebb nagyobb feltárásokat a hegyen és környékén. Ő több ezer tárgyból álló



Nagysimonyi-Földvár felmérési rajza
(Nováki 2006, 279. oldal)

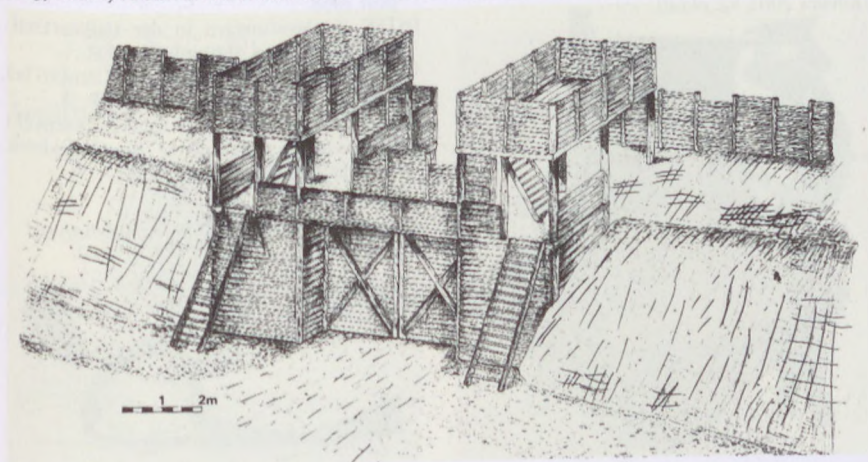
A meredek Ny-i oldalon nincs folytatása, de a K-i, valamivel enyhébb lejtésű domboldal fölé, egyre kisebb magassággal, átkanyarodik és rövidesen az oldalba lefordulva végződik. A továbbiakban a domb természetes pereme jelzi az őskori telep szélét.

1973-, 1975- és 1977-ben Károlyi Mária végzett ásatást. Késő bronzkori, de elsősorban késő vaskori kelta telep leletei kerültek elő. A telepnyomokon kívül a sánc faszkerzetének maradványait is sikerült feltárni, amelynek alapján sáncrekonstrukcióra is lehetőség nyílt. (N. Gy.)

KÁROLYI M.: The Late Celtic Hillfort at Ostffyasszonyfa-Földvár major (Vas County). Acta Arch. Hung 37 (1985) 391–418.

NOVÁKI GY.: Nagysimonyi-földvár (Vas megye). In: Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2005. Budapest 2006. 279–280.

Nagysimonyi-Földvár: az erődítés rekonstrukciós rajza (Károlyi 1985, 13. ábra)





A Ság-hegy látképe (Jerem 2003, 14. kép)

gyűjteményt hozott létre, amely eredetileg Celldömölkön volt kiállítva, majd innen vásárlás révén a Magyar Nemzeti Múzeumba került, de Szombathelyen a Savaria Múzeumban, a Sághegyi Múzeumban és még több más helyen is előfordulnak innen származó darabok.

Sajnálatos módon az előkerülés körülményeiről alig készült leírás, vagy egyéb dokumentáció, a kultúrrétegek pedig teljesen megsemmisültek, s emiatt az anyagnak csupán korszakonkénti szétválasztására és tipológiai értékelésére van lehetőség. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a Ság-hegy tetejéről és Bobáról előkerült sirleletek, valamint a gyűjteményben előforduló fibulák, kar- és lábpercek, valamint díszített kerámia alapján megállapítható, hogy ezen a vidéken a Kr. e. 6–5. században is tovább élt a Hallstatt kori lakosság. A bánya egykori transzformátorházában létesült a Múzeum, ahol a Ság-hegy természeti világát, geológiai, hely- és kultúrtörténetét bemutató kiállítás látható. A múzeum köré a mikroklimának köszönhető ritka növényeket is telepítettek, ezen kívül madártani és geológiai tanósvények szolgálják az ismeretterjesztést. Az őshonos növényzet csak foltokban, főleg a hegy tetején maradt meg, mert az évszázados műlra visszatekintő szőlőművelés megváltoztatta a kultúrtáj arculatát. A sági bor igen híres, a hegy a Somlói Történelmi Borvidék részét képezi.

Plasztikus díszű urna a Ság-hegyről
(Kovács 2001, 52. oldal)



A hegy tetején magasodik a 19 m magas, Halászy Jenő által tervezett, kőből készült Trianoni Emlékkereszt, amelyet 1934-ben adakozásból állított a helyi lakosság. A másik bazalt emlékoszlop Eötvös Loránd geodéziai kutatásainak állít emléket, aki 1891-ben itt kísérletezett, illetve a hegy tetején próbálta ki a torziós ingát, amely világhírűvé tette nevét. A múzeumban látható az inga továbbfejlesztett változata.

A múzeum gondozásába és a környező lelőhelyek kutatásába bekapcsolódott a Pannon Kulturális Örökség Egyesület és 2000-től Izsákfa és Mesteri határában Ilon Gábor vezetésével tanáztatás folyt régésztechnikusok számára. Az elmúlt mintegy száz évben a hegyről és közvetlen környékéről több korszakból is kiemelkedően fontos leletek kerültek napvilágra, amelyek alapján kirajzolódik egy mikrorégió őskori településtörténete (J. E.).

JEREM E.: A korai vaskor a Dunántúlon: a Hallstatt-kor. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 183–191.

KOVÁCS, T.: À la périphérie de la culture hallstattienne (VII^e-V^e siècles avant J.-C.) In: Szabó, M. (éd.) Celtes de Hongrie. Budapest 2001. 43–53.

KÖSZEGI E.: A Dunántúl története a későbronzkorban. BTM Műhely 1, Budapest 1988.

LÁZÁR J.: A sághegyi I. és II. számú bronzlelet ismertetése. Dunántúli Szemle 9 (1942) 371–379.

LÁZÁR J.: A sághegyi telep őskori bronzművészete. Dunántúli Szemle 10 (1943) 280–287.

LÁZÁR J.: A Ság hegy környéki Hallstatt-kori tumulus-sirokról. Archaeologiai Értesítő 78 (1951) 36–42.

LÁZÁR J.: Hallstatt-kori tumulusok a Ság hegy távolabbi környékéről. Archaeologiai Értesítő 82 (1955) 202–211.

MOZSOLICS, A.: Die Bronzefunde vom Ság-Berg bei Celldömölk. Savaria 7–8 (1973–1974) 81–112.

PATEK, E.: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Archaeologia Hungarica 44, Budapest 1968.

PATEK, E.: Westungarn in der Hallstattzeit. Acta Humaniora 7, Weinheim 1993.

VADÁSZ, V. É.: Das Hügelgrab von Kismező bei Ságberg. Zalai Múzeum 8 (1997) 27–38.

VÉKONYÉ VADÁSZ É.: A Sághegy környéki kora vaskori halomsírok fémmellékletei. Savaria 23/3 (1996–1997) 23–49.

Csüngőkkel díszített ívfibula a Sághegyről
(Kovács 2001, 46. oldal)



Somlószőlős-Somló-hegy

Megközelítés: A Somló-hegy a 8-as főút mentén Somlóvásárhelytől É-ra található. Északi oldala Somlószőlőssel és Dobával határos. A hegyre több irányból is fel lehet jutni bizonyos magasságig kőves, majd jelzett turistautakon. A Margit Kápolnától indul a Kitaibel Pál nevét viselő 3 km hosszú és 9 állomásból álló tanösvény, amely az 1993-ban alapított Somló Tájvédelmi Körzet nevezetességeit mutatja be. A különleges, szőlőműveléséről és kitűnő borairól híres táj a Balaton-felvidéki Nemzeti Park Igazgatóság felügyelete alá tartozik.

A Somló 431 méter magas, jellegzetes formájú vulkáni tömbje keletkezéstörténetileg a Balaton-felvidék hasonló vulkáni hegyeinek rokona. Bazaltkúpja mintegy ötmillió éve emelkedett ki, üledékes kőzetei az erózió következtében lekoptak az évezredek során. A hegy tetejéig felérő bazalttorgonák különös szépségéhez hozzájárul, hogy jó részét arany-sárga zuzmó borítja. A rendkívül sok napos óra és a mikroklíma miatt a hegy ősidők óta alkalmas volt szőlőművelésre, amit minden valószínűség szerint már a kelták és a rómaiak is kihasználtak. A hegyet körbefogó szőlők a meredek, sziklás részekig érnek. A hegy tetejét gyertyános-tölgyesek borítják, gazdag aljnövényzettel. A kissé hűvösebb északi oldalon bükkösök találhatók, aljnövényzetükben fehér sással és medvehagymával.

A hegy körüli területen talált leletek szerint már a bronzkorban lakott volt, és a vaskorból is értékes anyag került a gyűjteményekbe. A hegytető bronzkori települését nagyrészt elpusztították a tatárjárás után emelt királyi vár építkezései. Az őskor emlékei közé tartoznak a somlóvásárhelyi és dobosi halomsírok. Az előbbi kő- és faszervezetes sírkamrájából származik a Dunántúl egyik leggazdagabb Hallstatt kori sírja, kocsitemetkezéssel. A közeli

*Halomsírok a Somló-hegy környékén
(Patek 1993, 45. ábra)*



*A Somló-hegy látképe
(fotó: internet)*

Ság-hegyhez hasonló földrajzi adottságaiból fakadóan a Somlónak is stratégiai jelentősége lehetett a késő bronzkorban és a vaskorban. Ezt átérezhetjük az 1938-ban Medgyaszay Imre tervei alapján vörös bazaltkőből épült Szent István kilátóról körütekintve, ahonnan körpanoráma nyílik a tájra, a Bakony hegyeire, és tiszta időben el lehet látni a Kőszegi-hegység és a Badacsonyi-környéki dombvonulatig. (J. E.)

BAKAY K. – KALICZ N. – SÁGI K.: A devecseri és sümegi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 3. Budapest 1970. 195–214., 13–21. tábla

HORVÁTH A.: A vaszari és somlóvásárhelyi Hallstatt-kori halomsírok. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8 (1969) 109–134.

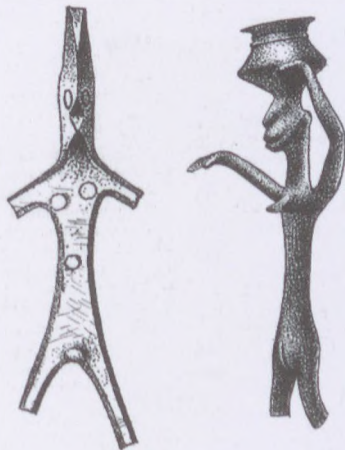
LÁZÁR J.: A Ság hegy környéki Hallstatt-kori tumulus-sírokról. Archaeologiai Értesítő 78 (1951) 36–42.

LÁZÁR J.: Hallstatt-kori tumulusok a Ság hegy távolabbi környékéről. Archaeologiai Értesítő 82 (1955) 202–211.

PATEK, E.: Die Nordosttransdanubische Hallstattgruppe: ein Überblick. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der UAW 12/13 (1982/1983) 59–84.

PATEK, E.: Westungarn in der Hallstattzeit. Acta Humaniora 7, Weinheim 1993.

*Bronz kispasztikák a Somló-hegy környékéről
(Patek 1982/1983, 22. és 26. tábla)*



Pannonhalma

Megközelítés: A Győrtől 19 km-re D-DK-i irányban fekvő Szent Hegyen (Mons Sacer) lévő főapátság autóval és tömegközlekedési eszközökkel egyaránt könnyen elérhető. Közúton az M1-es autópálya Győrt elkerülő körgyűrűjén külön tábla is jelzi Pannonhalmát a Veszprém felé vezető 82-es út lekanyarodásánál. A Balaton felől Veszprémen keresztül szintén a 82. számú főúton közelíthető meg. Székesfehérvár felől a 81. számú útról a Kisbér-Mezőörs útvonalon juthatunk el Pannonhalmára. A városban a Győrt Veszprémmel összekötő vasút is áthalad. A vasútállomástól mintegy két kilométeres séta a monostor. A buszok szintén Győrből indulnak, több közülük a Főapátsáig szállítja az utasokat. A parkolót a bejáratától mintegy 200 m-re a Kosarasdombon alakították ki, ahol éttermet és ajándékboltot is találnak a Pannonhalmára érkezők. Ugyancsak itt van a modern Fogadóépület, ahol a belépőjegyek megvásárolhatók, illetve ahonnan az apátsági vezetések indulnak. Tel.: 96/570-191

Nyitva tartás: A vallási ünnepek miatt érdemes előre érdeklődni a nyitvatartási időről.

Pannonhalma, amelynek neve 1965-ig Győrszentmárton volt, a Holt-Marcál és a Rába közén a Sokorói dombságban helyezkedik el. 1992-től Tájvédelmi körzet, amelyet a Fertő-Hanság Nemzeti Park felügyel. A kultúrtáj és az apátsági épületegyüttes 1996-tól Világörökségi színhely. A környéken rendkívül sok őskori és római kori lelőhely található, különösen fontosak a kora és késő vaskori telepek és temetők, amelyek a sokorói dombság lábánál, a folyóteraszok közelében lévő útvonalak mentén helyezkednek el.

A főapátság könyvtára több mint 300 ezer kötetnek ad otthont, köztük különleges ritkaságokat is őriz. Rendkívül értékes a levéltár anyaga, itt őrzik a Pannonhalmi Apátság 1002-ből származó kiváltságlevelét és a Tihanyi Apátság 1055-ben keletkezett alapítólevelét.



A Pannonhalmi Bencés Főapátság könyvtára (Fejérdy 2002, 103. kép)

A történelem és helytörténet iránt érdeklődő tanárok a 19. század második felétől egy régiséggyűjteményt is létrehoztak, amely őskori és római kori leleteket és érmeket tartalmaz. Ezek egy része is megtekinthető a könyvtárban. Külön említést érdemel az 1845-ben, egy agyagedényben a kistravazdi Szent Villibald dombon talált kora vaskori kincslelet. Az 59 darabból álló együttesben 31 csónakfibula (ruhakapcsoló tű) és 10 karperec, valamint díszített lemezek és csüngő díszek voltak, melyek kulturális kapcsolatai az É-itáliai és DK-alpesi Hallstatt kultúrához köthetők. (J. E.)

FEJÉRDY T.: Ezer év történelem a mában. A Pannonhalmi Bencés Főapátság és környezete. In: Tardy J. (főszerk.) Értéktörző Magyarország. Budapest 2002. 78–79.

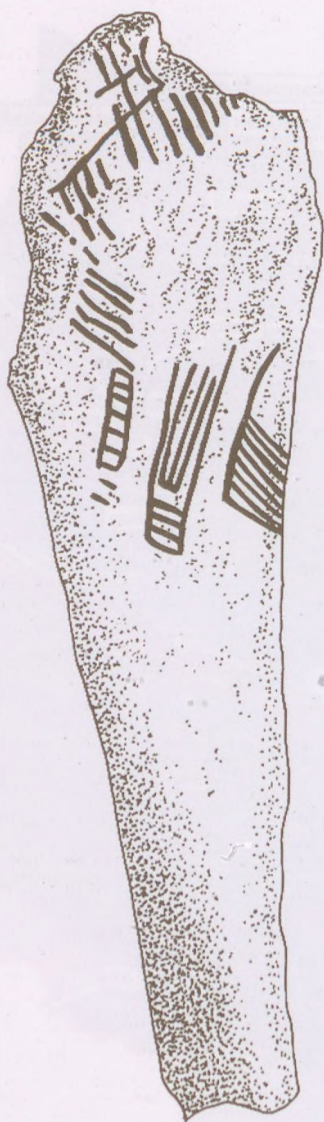
FEKETE M.: Der Hortfund von Kistravazd. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 25 (1973) 341–358.

SZŐNYI E. – TOMKA P.: Pannonhalma környékének története a bencések megjelenéséig. In: Mons Sacer 996–1996. I. Pannonhalma 1996. 38–45.



III. RÉGIÓ





*Bekarcolással díszített csonteszköz
(Lovas)*

F 4

3

1

Veszprém Laczkó Dezső Múzeum

Mégközelítés: Veszprém, Erzsébet sétány 1. Tel.: 88/564-311, 564-320, 564-321, 564-330, 564-331

Nyitva tartás: március 15. – október 14. 10–18 h;
október 15. – március 14. 12–16 h

A kétemeletes, vörös homokkővel díszített Laczkó Dezső Múzeum az Erzsébet Park szélén áll magas fák árnyékában. A Múzeum állandó és időszakos kiállításokkal várja látogatóit egész évben. A kiállítások több mint száz éves gyűjtőmunka eredményeként jöttek létre, az állandó kiállítás a Veszprém és környékének múltja iránt érdeklődők számára készült. A mai múzeum elődje Laczkó Dezső igazgató munkájának köszönhetően nyílt meg 1904-ben. Akkor főképp régészeti és természettudományos leletek kerültek bemutatásra. A gyűjteményeknek helyet adó kultúrpalota Medgyaszay István tervei alapján



A Laczkó Dezső Múzeum épülete
(fotó: Regenye J.)



Újkőkori építőáldozat Bakonyszücsről
(fotó: Regenye J.)



A Laczkó Dezső Múzeum kiállítása
(fotó: Regenye J.)

épült meg, s ide helyezték át a Veszprém Megyei Múzeum mellett a Megyei Könyvtárat is, mely az ország első közkönyvtára volt, s ma kutatók százai számára jelent aranybányát. Az épületbe került továbbá az adattár és a

Őskori edények a Laczkó Dezső Múzeum kiállításán (fotó: Regenye J.)



fotográfiai gyűjtemény. A kiállításokhoz és gyűjteményekhez tudományos és oktatói előadások és események kapcsolódnak, továbbá múzeumpedagógiai foglalkozások, amelyek fontos szerepet vállalnak a terület történetének megismertetésében a fiatalokkal. Múzeumi vezetések és a Veszprém Megyei Múzeumok Baráti Köre várja az érdeklődőket. Az ajándékboltban megvásárolhatók a leleteket bemutató tudományos és tudományos ismeretterjesztő kiadványok, továbbá műtárgyak és népművészeti alkotások másolatai. (Cs. E)

TÓTH G. P. (rend.): Szellem a tárgyban, helyben, képben: kiállítási iránytű. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2006.

E 4

2

2

Szentgál-Tűzköves-hegy

Megközelítés: A Tűzköves-hegy Szentgál közszéltől északnyugatra kb. 3 km-re található. A hegy lábánál halad el a Veszprém-Szombathely vasútvonal, s kissé északabbra a 8-as (E66) főút Herend és Városlőd közti szakasza. Szentgál vasútállomástól a piros turistajelzésekkel lehetünk fel a hegyre a kőbánya mellett. Az őskori kovabánya lelőhelye a Tűzköves-hegy északi oldalán található, a Remete-tanya felől közelíthető meg.

Az újkőkorból (neolitikumból), de még a rézkorból és a bronzkor első felében is a háztartásban használt eszközök és a fegyverek legfontosabb nyersanyagát a különböző kőzetek szolgáltatták. A Kárpát-medencében két olyan kőzet található, amelyek megszerzése és használata messze túllépte a földrajzi egység határait. Az egyik a szentgáli radiolarit, a másik a Tokaj-Zempléni-hegységben található obszidián. A két kőzet elterjedése alapján messze nyúló távolsági csere, „kereskedelem” bizonyítható.

A radiolarit a kovafélék egyik legkiválóbb minőségű fajtája, amely a földtörténeti középkor mélytengeri rétegeiben keletkezett. Már az őskőkorból is ismerték, de az újkőkorból vált kedvelt nyersanyaggá.

A szentgáli Tűzköves-hegy gazdag forrását szolgáltatta ennek a más helyeken nem jellemző élénk mustársárga kőzetnek. Bár a hegy nem települt be, de az újkőkorból végén 8 faluból álló gyűrű vette körül, és feltehetően ezeknek a közösségeknek emberei birtokolták a területet, és rendszeres expedíciók indultak a drága nyersanyag bányászására, amit kisebb-nagyobb tömbökben vagy feldarabolva juttattak el a távoli vidékekre, vagy cseréltek az ide érkező igénylőkkel. Balatonszemesen pl. egy 3,5 kg súlyú radiolarit tömb került a Kr. e. 5400-5300 között élt népesség (Dunántúli Vonaldíszes Kerámia kultúrája, idősebb szakasza) településére, feltehetően a Balatonon keresztül. Több település részleges kutatása is megtörtént. (K. N.)

*Szentgál-Tűzköves-hegyről származó radiolarit nyersanyagtömb
Balatonszemes-Bagódomb lelőhelyen
(Bácskay – T. Bíró 2003, 29. kép)*



BÁCSKAY E. – T. BÍRÓ K.: Nyersanyag, bányászat, kereskedelem. In: Visy Zs. (szerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 118-121.

T. BÍRÓ K. – REGENYE J.: Őskori iparvidék a Bakonyban. Időszakos kiállítás vezetője. Veszprém 1995.

T. BÍRÓ K. – REGENYE J.: Tűzkőbánya és feldolgozó telepek. Egy Szentgál (Veszprém megye) környéki neolitikus lelőhelycsoport kutatása. ΜΩΜΩΣ I. „Fiatal Őskoros kutatók” I. összjevitelének konferenciakötete. Debrecen 2001. 95-105.

T. BÍRÓ K.: The „ham” of Bagódomb In: Festschrift für Gheorghe Lazarovici zum 60. Geburtstag. Timişoara 2001. 91-122.

E 3

1

3

Bakonybél-Som-hegy

Megközelítés: Bakonybélből K-re, több mint 3 km-re emelkedik a Som-hegy (649 m), a Zirc felé vezető országút felett É-ra.

Erősen tagolt felső részét késő bronzkori kőszánc védte, amely a belső terület lejtőjének szélén nehezen követhető. A Som-hegy természetvédelmi terület, jelzett út nem vezet fel, csak engedéllyel látogatható. (N. Gy.)

TORMA I. (szerk.): Magyarország Régészeti Topográfiája 4. A pápai és a zirci járás. Budapest 1972. 21-22.

E 3

1

3

Bakonyszücs-Várhegy

Megközelítés: Bakonyszücs határán belül, a közszéltől DDK-re 4 km-re van a Várhegy. Megközelítése azonban Bakonykoppánytól közelebb, ahonnan a Bakonybélbe vezető országúton 3 km-t haladva érünk az út felett K-re emelkedő Várhegy alá. A meredek hegyoldalon felmászunk a Várhegy melletti Répa-hegyre, a hegytetőn elindulunk É irányába. Hamarosan beleakadunk a keskeny hegynyergen a sáncba.

A földvár belső területe kissé kimagasodik, majd É felé fokozatosan lejt és összekeskenyedik.

Ny-i oldala alatt, az országút felé, rendkívül meredek a hegyoldal, itt nincs védmű. A belső terület K felé enyhébben lejt, majd hirtelen meredek rész következik. Itt húzódik hosszan egy sánc, amely röviden átkanyarodik az ÉNy-i oldalra is.

Ásatás nem volt, jellege alapján őskori, valószínűleg késő bronzkori. (N. Gy.)

TORMA I. (szerk.): Magyarország Régészeti Topográfiája 4. A pápai és a zirci járás. Budapest 1972, 56.

E 3

3

2

Bakonyszentlászló-Keselő-hegy

Megközelítés: A Keselő-hegy Bakonyszentlászlótól kb. 3 km-re délre emelkedik a Cuha-patak völgyének nyugati oldalán, a Zörög-heggyel szemben. Vinye vasútállomástól a piros-zöld jelzésen nyugat felé indulunk, majd a Hódos-ér völgyében a sárga jelzésen dél felé fordulunk. Rövidesen elérjük a sárga rom jelzést, ezen tudunk felmenni balra a Keselő-hegy nyugati szélén lévő I. számú földvárhoz.

A Keselő-hegyen két őskori földvár van. A II. számmal jelzett földvár a hegy erősen tagolt fennsíkján a Zörög-hegy őskori telepével azonos kiterjedésű, sánc veszi körül. Átmérője 1550 m, területe 112,5 ha. Nováki Gyula 1962-64-ben vezetett itt ásatást, a leletek a Zörög-hegy leleteivel azonos korúak. Ez arra mutat, hogy a késő bronzkorban a Cuha-patak völgyének környéke jelentős települési központ volt, amihez 10-20 km-es körzetben, a régészeti kutatások alapján, még sok kisebb, nyílt település is tartozott. A II. számú földvár azonban védett vadászterület, turistaút nem vezet fel, csak engedéllyel látogatható.

Az I. számú földvár szabadon bejárható. Az előzőnél régebbi és kisebb, de így is tekintélyes a területe, 350 x 220 m. Két végén rövid sáncokat találunk (a déli kettős sáncot Vaskapu-nak nevezik), hosszanti oldalain nincsenek sáncok a meredek hegyoldal felett. Nováki Gyula 1964. évi ásatása középső bronzkori leleteket eredményezett. (N. Gy.)

TORMA I. (szer.): Magyarország Régészeti Topográfiaja 4. A pápai és a zirci járás. Budapest 1972. 51-52.

NOVÁKI GY.: Óskori és középkori várak a bakonyi Keselő- és Zörög-hegyen. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 14 (1979) 75-120.

F 3

3

2

Bakonyszentkirály-Zörög-hegy

Megközelítés: Bakonyszentkirály községtől Ny-ra 1 km-re emelkedik a 494 m magas Zörög-hegy, amelynek teljes fennsíkját magába foglalta az őskori telep. Megközelítésére két lehetőség nyílik. Bakonyszentkirályból a zöld jelzésű úton jutunk fel a hegy fennsíkjára, a sánc egyik kapuján keresztül, majd tovább a hegytető legmagasabb részére, a kilátótorony helyére érünk. A másik megközelítés a Cuha-patak völgye É-i végéről, Vinye vasútállomásról lehetséges. A Kőpince-forrástól a sárga és zöld jelzésű úton kapaszkodunk fel, de a sárga elágazik, és mi a zöld jelzésen haladunk tovább felfelé a meredek hegyoldalon. Még mielőtt felérnénk a fennsíkra, az út egy 150 m hosszú elősáncba vágott kapun vezet át. Felérve a fennsíkra, a fősánc kapuján lépünk be az őskori telepre.

A hegytető K-i és É-i szélén, valamint a Cuha-patak völgye felett a Ny-i oldalon sánc fut végig. A hegytető DNy-i vége összekekeskenyedik, a sánc átkanyarodik a DK-i oldalra, de hamarosan megszűnik. A DK-i oldalon végig hiányzik a sánc, csak középen, egy helyen látható igen rövid szakaszon.

1965-66-ban és 1968-ban Nováki Gyula végzett ásatást. A sáncot két helyen átvágta, földből készült. A nagy fennsík ÉK-i szélén cölöplyukak és nagy mennyiségű lelet került elő (edénytöredékek, közöttük sok díszített, agyag orsógombok és kis karikák, csonteszközök, bronzöntő minta töredéke, 2 db ép és több töredékes örlökő). Külön érdekesség volt a sok agyagból készült úgynevezett „holdidol” töredéke, amelyek az őskori vallással függenek össze. Valamennyi lelet a késő bronzkori Umamezős kultúra hagyatéka.

A Zörög-hegy őskori telepének átmérője 1900, illetve 870 m, területe 102 hektár, kerülete 5088 m. A ma is látható sánc hossza 3388 m.

A Keselő-hegy (balra) és a Zörög-hegy (jobbra) őskori földvárjai (König F. rajza)



A fennsík összekekenyedő D-i vége alatt a hegyoldalon, a sánttól 150 m-re, a kocsút mellett 13 különböző méretű sírhalm van, feltehetőleg a nagy őskori telep vezető embereinek sírjai. (N. Gy.)

TORMA I. (szerk.): Magyarország Régészeti Topográfiája 4. A pápai és a zirci járás. Budapest 1972. 46-47.

NOVÁKI GY.: Őskori és középkori várak a bakonyi Kesellő- és Zörög-hegyen. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 14 (1979) 75-120.

F 4

2

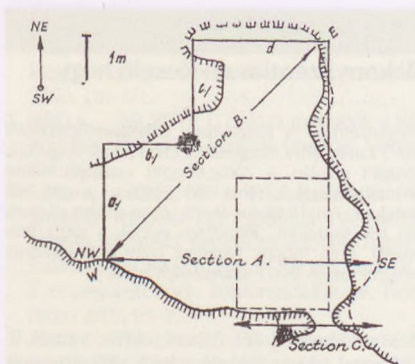
2

Lovas

Megközelítés: Az őskori festékbánya Lovas és Felsőrs községektől északnyugatra található a dolomitfennsíkon. Mindkét településről felgyalogolhatunk a zöld turistajelzést követve a Malom-völgyön át, vagy Lovasról a sárga turistajelzésen a Királykúti-völgyön keresztül. Autóval is megközelíthető a Balatonfüredet és Veszprémet összekötő 73-as úton a veszprémfajsi elágazástól délre mintegy 800 m-re levő kanyarig, ahonnan a piros-sárga-zöld turistajelzésen kb. 100 m-t kell besétálni.

A lovasi bányában a dolomit között helyenként vöröses színű földfestékekkel, okkerrel kitöltött üregek fordulnak elő. 1950-ben egy szokatlanul nagy, 5-6 m átmérőjű és 5 m mély ilyen okkeres gödörből ember által megmunkált ősszáncok kerültek napvilágra. Mire Mészáros Gyula, a veszprémi múzeum ősrégésze a leletbejelentés nyomán a helyszínre érkezett, ezt a festékanyagot részt már majdnem teljesen elbontották a bányászok. Az 1951-52-ben végzett ásatásokon azonban sikerült feltárnia egy második okkeres gödröt (2. sz. bányagödör). Mivel a leletanyag őskorinak tűnt, a feldolgozásba Vértés László, a Magyar Nemzeti Múzeum paleolitikus régésze is bekapcsolódott. A közel száz, csontból készült bányászszerszám mellett csupán egyetlen pattintott kőszerszámot találtak. Ez utóbbi azonban a dunántúli Szeletien kultúra levél alakú dárdahegyével egyezett meg. Ez alapján a lelőhelyet Vértés

Vörös okkerrögök a lovasi bányából
(Patou-Mathis 2002, Fig. 2)

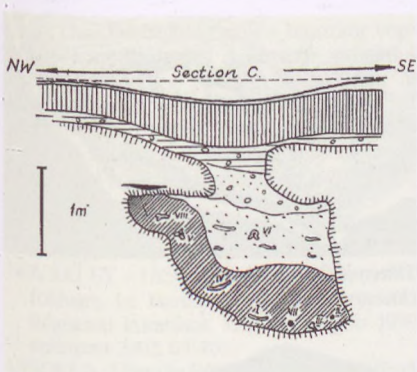


A lovasi 2. sz. bányagödör alaprajza
(Mészáros-Vértés 1955, Fig. 4)

30-40 ezer évesre becsülte, s Európa legrégebbi bányájának tekintette. Az 1980-as években a dunántúli Szeletien kultúra többi lelőhelyével együtt Lovast is a középső paleolitikumba, a Jankovichien kultúrába sorolta át Gáboriné Csánk Vera, ami még néhány tízezer évvel idősebb kort feltételez. Ennek ellentmondani látszott, hogy az egyik csonteszközön bekarcolt minták láthatók, amire csak a felső paleolitikum fiatalabb szakaszában van példa. Az 1990-es években radiokarbon mérést végzett T. Dobosi Viola, amely 11 740 évvel ezelőtinek, azaz jégkor végének határozta meg a bánya korát. 2001-ben az állatcsontok és a bányászszerszámok archeozoológiai elemzése alapján Marylène Patou-Mathis arra a következtetésre jutott, hogy a lovasi okkerbányát az őskor több időszakában is használták. Egy kőszáli kecske csontjából készített szerszám és egy rénszarvasagancs ütőeszköz az őskor idejét bizonyítja, s lehet középső paleolitikus korú. A bányászszerszámok legnagyobb számban jávorszarvas csontjából ké-

Jávorszarvas lábszárcsontjából készült
fejtőszerszámok a lovasi bányából
(Patou-Mathis 2002, Fig. 5)





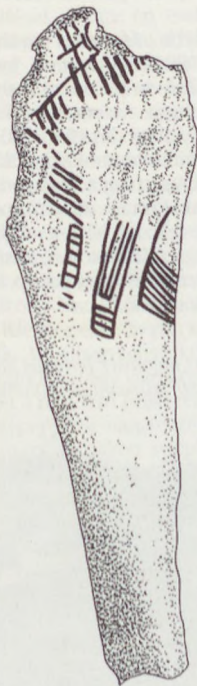
A lovasi 2. sz. bányagödör metszete
(Mészáros-Vértes 1955, Fig. 3)

szültek, amely állat még a jégkor után is élt Európának ebben a régiójában. A bányában a vörös festéket valószínűleg az újkőkorból, s talán a rézkorig is fejthették az emberek. (M. Zs.)

DOBOSI, V. T.: Upper Palaeolithic research in Hungary - a situation report from 2000. *Praehistoria* 1 (2000) 149-159.

GÁBORI M.: Az ősember hétköznapijai. In: Szombathy V. (szerk.) *Évezredek hétköznapijai*. Budapest 1973. 7-34.

Bekarcolással díszített csonteszköz a lovasi bányából (Vértes 1969, 16)



A lovasi bányában talált levél alakú pattintott kőhegy (Patou-Mathis 2002, Fig. 4)

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Gondolat, Budapest 1980.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: A Remete Felső-barlang és a „dunántúli szeletien”. Budapest Régiségei 26 (1984) 5-32.

MÉSZÁROS, GY. - VÉRTES, L.: A paint mine from the Early Upper Palaeolithic age near Lovas (Hungary, County Veszprém.) *Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung.* 5 (1955) 1-34.

PATOU-MATHIS, M.: Nouvelle analyse du matériel osseux du site de Lovas (Hongrie). *Praehistoria* 3 (2002) 161-175.

VÉRTES L.: Az őskör és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest 1965 (A Magyar Régészet Kézikönyve I.)

VÉRTES L.: Óskori bányák Veszprém megyében. Veszprém 1969.

F 5

3

1

Tihanyi-Óvár

Megközelítés: A Tihanyi-félsziget fennsíkjának K-i szélén, közvetlenül Tihanyi É-i vége felett terül el az Óvár nevű, nagy kiterjedésű őskori földvár, nagyrészt házakkal, kertekkel beépítve. DK-i végén a Kálvária-dombon kezdődik, innen szélesedik ki tovább Ény felé. K és ÉK felől a Balaton felé lejtő, igen meredek hegyoldal határolja. Az É felé eső sziklás szakadék oldalába mélyednek az Árpád-kori remetetelepek barlangjai. Erről az oldalról nincs nyoma erősítésnek.

A földvár területét D és Ny felől lankás hegyoldal határolja, ezt az oldalt végig sáncsal védték. A sánc maradványai a Kálvária mellett kezdődnek. Innen 150 m után érünk az egykori



Tihany-Óvár látképe (fotó: Regenye J.)



Tihany-Óvár alaprajza
(Kuzsinszky 1920)

kapuhoz, amelyen a vár belső területébe vezető autótút halad át. A sánc hosszan kanyarog tovább, nagyrészt a kertek végében, belső oldalát többnyire már lefaragták. Középtájon hosszú szakaszon teljesen lehordták, ezen a részen a fennsík pereme jelzi az őskori telep szélét. A sánc az ÉNy-i és É-i oldalon viszonylag épen fennmaradt, az É-i, sziklás szakadékos oldal felett végződik. Külső árok nyoma két helyen látható. Az egyik az ÉNy-i és É-i oldal alatt követhető közel 300 m hosszan, a másik a Kálvária-domb oldalában, ahol azonban több mint 100 m hosszan megszakad a Kálvária miatt, majd tovább K felé még egy rövid, 50 m hosszú, elmosódott szakasszal végződik.

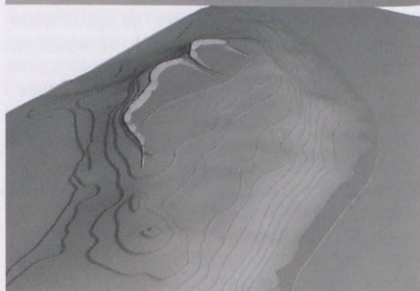
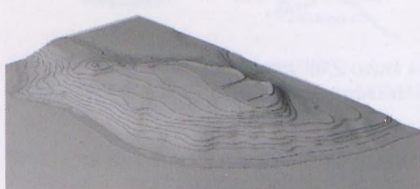


A tihanyi földvár sánca (fotó: Regenye J.)

A sánccal lezárt teljes terület hossza 840, legnagyobb szélessége 500 m.

A földvár ÉNy-i végét később leválasztották, a sánc bekanyarodik a belső területre és egyenes vonalban zárja le az így elkülönített részt. Ez a „felső vár”, területe kb. 240 x 240 m.

A tihanyi Óvár ásatása 1999-ben
(fotó: Regenye J.)



Tihany-Óvár 3D-felületmodellje
(Vasáros Zs.)

Több kisebb ásatásra került már sor. Legutóbb 1999-ben Regenye Judit a felső várban a késő bronzkori Uramezős és a Hallstatt kultúra, valamint a késő vaskori kelták telepnymait tárta fel. 2000-ben az Óvár több területén földmunkákkal kapcsolatban Rainer Pál figyelt meg sok őskori maradvány mellett Árpád-korra valló nyomokat is. Az ásatások és felszíni leletek alapján a teljes területet magába foglaló sánc késő bronzkori-kora vaskori, a felső várat pedig valószínűleg a kelták alakították ki.

Tihany-Óvár: halomsír feltárás közben
(Laczkó Dezső Múzeum archivuma)

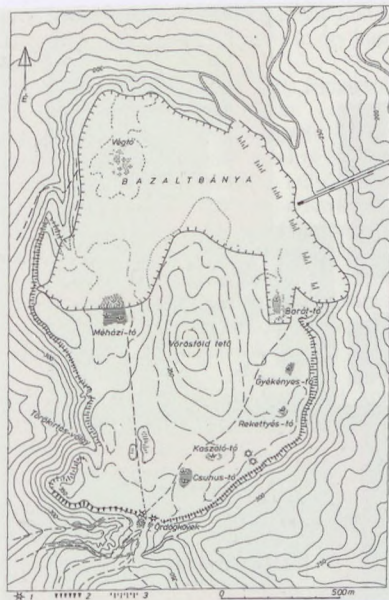


Az Óvár D-i bejárata alatt a bronzkor végéből – kora vaskorból származó sírhalmok vannak. Eredetileg öt volt, de 1970-ben az autóbúzparkoló kialakításakor hármat elpusztítottak (közülük kettőt Uzsoki András előzőleg feltárt). Két sírhalom erősen rongált maradványa ma is látható. (N. Gy.)

KUZSINSZKY B.: A Balaton környékének archaeológiája. Budapest 1920.

NOVÁKI GY. – UZSOKI A.: Tihany, Óvár őskori földvára. In: Marton E., Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Budapest 2002. 63–70.

UZSOKI, A.: Über die Höhensiedlung und Hügelgräber von Tihany. In: Jerem, E. (red.) Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Antaeus, Beiheft 3, Budapest 1986. 245–250.



Várvolgy-Nagy-Láz-hegy földvár alaprajza (Nováki-Skerletz 1991, 2. kép)

D 5 3 2

Várvolgy-Nagy-Láz-hegy

Megközelítés: Az ország egyik legnagyobb kiterjedésű, sajnos fele részben már elpusztított őskori földvára található Várvolgy község (korábban Alsó- és Felső-Zsid) felett ÉK-re, közel 2 km-re.

A Nagy-Láz-hegy (korábbi irodalomban Kis-Láz-hegy) őskori telepe a teljes fennsíkot magába foglalta. A heggyeremet körös-körül igen meredek, helyenként függőleges, sziklás hegyoldal veszi körbe, csak a Nagy-Láz-hegy és a Fertős-hegy közötti, viszonylag keskeny hegynyereg felől közelíthető meg.

Egyedül ezt a bejáratot védte egy rövid, de hatalmas méretű kőszánc, középen 15 m széles kapunyílással. A szánc ép, csak egy helyen bolygatták meg a külső oldalán. Előtte, a heggyerem egy területen jelentős mennyiségű bazaltkő hever. Innen a közelmúltban is sok követ szállítottak el, ezért a szánc előtere erősen bolygatott. Lehetséges, hogy ez a kőhalmaz, mivel a sziklába nehéz lett volna árkot mélyíteni, eredetileg az őskori szánc megközelítését nehezítette. A kőszáncot és előtte a kőtorlaszt „Ördögkövek”-nek nevezik, a néphagyomány szerint az ördögök hordták ide.

Az őskori telep belső területének a felét az 1950-től működő bazaltkőbánya teljesen lebányásztta. D-i fele még ép, középen kisebb magaslat emelkedik. A K-i heggyerem közelében több egykori, kiszáradt tó vagy vízenyős hely van.

A kőbánya a heggyetű belső részét termelte ki, de a heggyeremet nagyrészt érintetlenek maradtak. Ezért az őskori telep kiterjedését rekonstruálni tudjuk, átmérője (a lebányászott területtel együtt) 1900 x 1200 m, területe kb. 160 ha volt, ami a Dunántúl legnagyobb őskori földvárát jelenti.

A felszínen sok cseréptöredék található. A megmaradt D-i rész É-i végében a bányafalban az őskori telephez tartozó gödrök metszete látszik, ezek kitöltéséből sok cserép került elő. Régészeti leleteket már korábban találtak a telepen. A hegy lábánál 1879-ben, majd 1910-ben kerültek elő bronztárgyak. 1926-ban a fenn-

sík (azóta lebányászott) É-i részén egy jelentős aranyleletet, majd a bányaművelés közben 1952-ben ismét bronztárgyakat találtak. 1981-ben a bánya markológépe hozott a felszínre bronzedényeket a vár területén, 1993-ban pedig a szomszédos Szebike-tetőn került elő gazdag bronzlelet. A leletek különböző múzeumokba kerültek, valamennyi, a felszínen talált cseréppel együtt a késő bronzkori Urnamezős kultúrába, illetve a kora vaskorba tartozik.

2003–2006-ban Müller Róbert végzett ásatást a kőszánctól É-ra vezető út két oldalán. Nagy mennyiségű kerámiatöredék, gödrök, cölöplyukak, méhkas alakú gabonásvermek, őrlőkövek, sok bronztárgy került elő (kalapács, véső, balta, a bronz feldolgozásához szükséges öntőforma, öntött bronzdarabok), valamennyi az Urnamezős kultúrából származik. (N. Gy.)

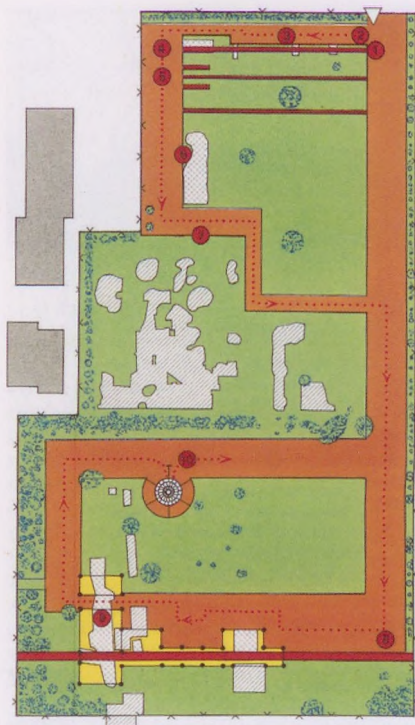
NOVÁKI GY. – SKERLETZ I.: Várvolgy-Kis Láz-hegy késő bronzkori földvára. Zalai Múzeum 3 (1991) 155–162.

MÜLLER R.: Késő bronzkori magaslati település kutatása Várvolgy, Nagyláz-hegyen (2003–2006). In: Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2006. Budapest 2007. 5–26.

D 5 3 1

Sümegegy-Mogyorós-domb

Megközelítés: Sümeget elhagyva, s a 84-es úton Keszthely felé haladva, jobbra látható a Mogyorós-domb. A domb ma természetvédelmi terület, egy részén az 1970-es években szabadtéri geológiai be-



Sümeg-Mogyorós-domb Szabadtéri Múzeum alaprajza (Fülöp 1981)

Sümeg-Mogyorós-dombon feltárt bányász eszközök (Fülöp 1981)



mutatóhelyet és oktatóbázist alakított ki a Magyar Állami Földtani Intézet. Ma a Nyugat-Magyarországi Egyetemhez tartozik. Szállást és információt a gondnoktól lehet kérni. Tel.: 87/352-219

Az őskori kovabánya lelőhelyét geológiai kutatások közben fedezte fel Kocsis Lajos 1959-ben. A régészeti feltárást a Magyar Nemzeti Múzeum végezte Vértess László irányításával 1960-61-ben, majd 1976-80 között a Magyar Állami Földtani Intézet folytatta Fülöp József és Bácskay Erzsébet vezetésével. A Mogyorósdombot alkotó felső jura korú mészkő és alsó kréta korú márga mintegy 150-120 millió évvel ezelőtt rakódott le a Thetisz-tenger fenekén. Közéjük tűzkőrétegek települtek. A későbbi tektonikai mozgások következtében ezek a rétegek függőleges helyzetbe billentek. Az őskori ember így könnyűszerrel hozzáfért a kovarétegekhez, amelyet agancsszerszámokkal fejtett ki. Az így keletkezett bányavágatok és fejtőgödörök láthatók a szabadtéri múzeum területén. A kitermelt nyersanyagtömböket a helyszínen ütőkővekkel és agancskalapácsokkal dolgozták fel. A radio-karbon mérések szerint a bányát 5900-4500 évvel napjaink előtt, azaz a középső neolitikum és a középső rézkor közötti időszakban használták. A bányából származó jellegzetes tűzkőből pattintott szerszámokat, pengéket főleg a mai Vas és Zala megye területén újkőkori és rézkori telepeken tártak fel. (M. Zs.)

BÁCSKAY E.: Újabb ásások őskori tűzkőbányákban. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1982. 5-14.

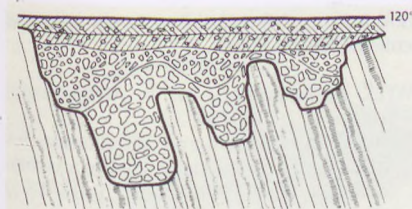
BÁCSKAY E.: A sümegi Mogyorós-domb őskori tűzkőbányájából származó nyersanyag használatáról és elterjedéséről. A Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése az 1987. évről (1989) 477-485.

BÁCSKAY, E.: The flint-mine of Sümeg-Mogyorósdomb. *Archaeologia Polona* 33 (1995). 383-395.

FÜLÖP J. (szerk.): Sümeg Mogyorósdomb Természetvédelmi Terület Szabadtéri Múzeum. (Isporello) Magyar Állami Földtani Intézet, Budapest. 1981.

Sümeg-Mogyorós-domb: bányavágat feltárás közben (fotó: Bácskay E.)





Bányavágat metszete Sümeg-Mogyorós-dombon (Bácskay 1995, Fig. 3)

JUHÁSZ Á.: Évmilliók emlékei. Magyarország földtörténete és ásványi kincsei. Budapest 1983.

VÉRTES, L.: Eine prähistorische Silexgrube am Mogyorós-domb bei Sümeg. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 16 (1964) 187-215.

VÉRTES L.: Őskori bányák Veszprém megyében. Veszprém 1969.

D 5



2



2

Nagygörbő-Várhegy

Megközelítés: Nagygörbő községtől D-re, a Kovács-hegy nagy kiterjedésű fennsíkjaiból nyúlik ki ÉNy irányába a Várhegy (365 m). Vége felé egyenletesen emelkedik, É-i és Ny-i oldala igen meredek, részben sziklás.

A földvár kétrészes. ÉNy-i végében van a belső vár. D felől sánc védte egy kapunyílással, K-i oldalát a hegyperem alatt még egy terasz

Nagygörbő-Várhegy földvár alaprajza (Nováki 1965, 2. kép)



kíséri. A hegytetőn D felé folytatódik a külső vár, amelyet ugyancsak sánc zár le egy kapunyílással.

A földvár teljes hossza 240, legnagyobb szélessége (a külső várban) 140 m.

1961-ben Nováki Gyula végzett ásatást. Átvágta a belső sáncot, amelyet a helyi bazaltkőből emeltek, eredeti külső oldala függőleges volt, felső részében égésnyomok a sánc faszerkezetére engednek következtetni. A külső árok 2-2,5 m széles volt, de mára már betemetődött. A kutatóárkok leletei szerint a belső vár volt sűrűn lakott. A leletanyag egységesen a kora bronzkori Somogyvár-Vinkovci kultúrából származik. (N. Gy.)

NOVÁKI GY.: A Nagyörbő-Várhegy-i kora-bronzkori erődtített telep. Archaeologiai Értesítő 92 (1965) 168-175.

D 5



3



1

Zalasántó-Várrét és Tátika

Megközelítés: A 71-es főúton Zalasántótól Sümeg felé haladva, a falu határától 1,5-2 km-re a Várréten jobbra tekintve, az út keleti oldalán pillantjuk meg az impozáns méretű halmokat.

A kiemelt természeti védelem alatt álló Tátika hegytől Ny-i, DNy-i irányban terül el a halmossírmező, amely már a 19. századtól kezdve magára vonta a régészet iránt érdeklődők figyelmét. Sajnos, ezekről a kutatásokról sem publikáció, sem említésre méltó leletanyag nem maradt ránk. Patek Erzsébet 100 körülre becsüli a halmok számát, de a jelenlegi terepbejárások alapján ennél jóval többről tudunk. A lelőhely 2006 óta régészeti védelem alatt áll, modern módszerekkel történő felmérése, részben az új légifelvétel alapján folyamatban van. Patek Erzsébet a Zalasántót Sümeggel összekötő út K-i oldalán levő halmok közül 1972-ben kettőt ásott meg. Kőpakolással fedett hamvasztásos sírokat tárt fel. A nagyobbik 26-27 m átmérőjű, erősen bolygatott volt, de a kőláda mellett még sok

Az egyik zalasántói halom látképe (fotó: Havasi B.)





A zalaszántói halmok légifotója (Czajlik Z.)

faszén, kalcinált csont és néhány vas- és kerámiatöredék utalt az egykori mellékletekre. A kisebbik, bolygatatlan halomban a kövek kitöltötték és befedték a sírgödört. Az előkerült töredékes vaslándzsák és egyéb mellékletek, valamint egy rekonstruált edény alapján a szerző a temetkezést a Hallstatt C-D korszak átmenetére keltezi.

Ő is megemlíti a mai napig érvényes feltételezést, miszerint a Hallstatt-korban a Tátikán egy fontos erősített telep volt, s a hal-

mok a Kr. e. 7-6. században itt élt lakosság temetkezőhelyei voltak. (J. E.)

PATEK E.: Zalaszántó, Várrét. Archaeologiai Értesítő 100 (1973) 261-262.

PATEK, E.: Zalaszántó, Várrét. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 5 (1974-75) 206-207.

G 5



3



2

Szabadhídvég-Pusztavár

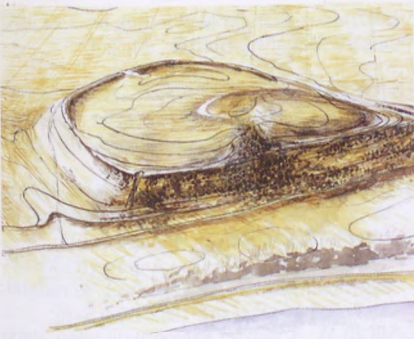
Megközelítés: Szabadhídvég községtől K-re kb. 1,5 km-re van Pusztavár földvára. A református templom mellől indulva a Sió melletti rét szélén D-i irányba, az egykori vasútvonaltól téve haladva érünk a Pusztavár alá. A meredek, füves oldalon kapaszkodunk fel a vár területére.

A fennsík É-i, ÉK-i és K-i, rendkívül meredek oldala alatt húzódik a Sió jobb partja melletti rét, ezen az oldalon erősítés nincs. A D-i és Ny-i oldala a pár méterrel alacsonyabban fekvő nagy fennsíkhoz csatlakozik, ezen az oldalon védte az egykori telepet magas sánc. A sánc belső magassága 3-6 m. Külső árok nem kíséri, csak a sánc két vége alá nyúlik egy-egy természetes eredetű vízmosás. A sánc külső aljához közvetlenül szántóföld csatlakozik, egy későbbi ásatás fogja eldönteni, nincs-e itt szántóföld által betemetett árok.

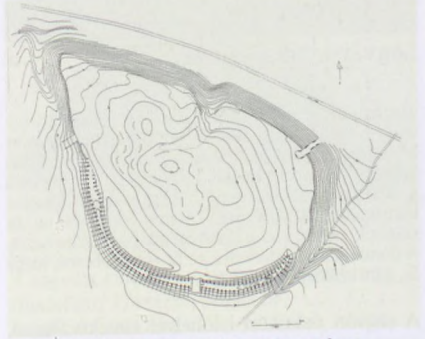
A vár területe sík szántóföld, közepén kissé kidomborodik. Egy 1953-1954 körüli légi felvételen azonban az É-i oldalról felnyúló,



A zalaszántói halomsírmező kataszteri térképe (Havasi B.)



*Szabadhidvég-Pusztavár földvár
rekonstrukciója (Kónig F. rajza)*



*Szabadhidvég-Pusztavár szintvonalas
felmérése (Nováki Gy.)*

erdővel fedett árokból kiinduló mély árok és annak ÉNy-i oldalán sánc látszik, amely a D-i nagy sánc végéig tartott, a terület ÉNy-i, összekeskenyedő részét választotta el a földvár K-re és D-re eső, nagyobbik részétől. Ez az árok és sánc ma már nem látszik, simára egyengették. Az egykor így elválasztott várrész szélén nincsen sánc, a dombperem jelzi a szélét.

A földvár területén ásatás még nem volt. A felszínen őskori, elsősorban késő kelta kori cserepek találhatók, a sánc feltehetően ebből a korszakból származik. Az ÉNy-i, néhány évtizede még sánccal és árokkal elválasztott részen késő középkori cserepek is találhatók. Különböző történeti adatok alapján felmerül annak a lehetősége, hogy ezt a várrészt a török korban alakították ki, de talán a kuruc korban is, amikor Bottyán a Sió mentén sáncvárat emeltetett. (N. Gy.)

*Szabadhidvég-Pusztavár légifotója
(Szabó M.)*



A szabadhidvégi földvár télen (Szabó M.)

NOVÁKI GY.: Szabadhidvég-Pusztavár, földvár.
In: Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Budapest 2003. 204-205.

NOVÁKI GY.: Szabadhidvég-Pusztavár. In: Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Budapest 2003. 216.



Ságvár-Lyukas-domb

Megközelítés: A Siófokot Tamásival összekötő 65-ös út É-D-i irányban szeli át Ságvárt. Siófokról jövet befordulunk jobbra a templom utcájába, s ezen haladva elhagyjuk a falut nyugat felé. Az út átkel a Jaba-patak hídján, majd a Lyukas-domb lábához kanyarodik. Néhány száz métert megtéve az út elágazik jobbra, s ez a dombon átkelve Lullára vezet. A dombtetőhöz közeledve az út egy horhoson megy át, s itt található a lelőhely.

A ságvári őskőkori lelőhelyet Laczkó Dezső, a veszprémi múzeum munkatársa fedezte fel geológiai terepvizsgálatai közben. A Lyukas-domb tetejét borító, többméteres lösztakaróba bevágódott horhos falában faszénnyomok és állatsonttöredékek jeleztek az eltemetett ősemberi telep meglétét. Az első ásást is ő végezte 1928-ban. 1930 és 1941 között hat ásás történt a lelőhelyen Hillebrand Jenő, Gaál István, Csalogovits József, Gallus Sándor irányításával. Híressé az 1957-es feltárás tette, amelyet Gábori Miklós vezetett, s amelyen két kunyhó maradványai kerültek elő. A ságvári telepet az utolsó eljegesedés (Würm) második felében lakták rénszarvasvadászok. A radiokarbon mérések szerint 17-18 ezer évvel ezelőtt telepedtek itt meg. Kőszerszámaik (vakaróik, vésőik, tompított hátú hegyeik) a Gravettien kultúrák körében elterjedt típusok. Különlegességük azonban, hogy kisméretű kőeszközeiket elsősorban radiolaritkavicsok feldolgozásával készítették. Egyes kutatók ezért Ságvárien néven külön kultúrának tekintik. A telepen agancsszerszámokat is találtak, amelyek egy részét a kunyhók felépítésénél használhatták. Egyikük egy hosszú agancsszár, amelybe széles, kerek lyukat vájtak. Ezt a szerszámtípust sokáig főnöki jelvénynek tartották, ezért „kommandóbotnak” nevezték. Ma már a kutatók hétköznapi feszítőeszköznek tekintik, amelyet pálcák kiegyenesítésénél használhattak. A két kör alakú, 3 m átmérőjű lakóépítményhez sekély gödröt mélyítettek a löszfelszínbe. A tetőzet alátámasztására földbe ástott cölöpöket állítottak. A kunyhó tetejét

A ságvári Lyukas-domb kelet felől
(fotó: Mester Zs.)



valószínűleg állatbőrökkel fedték be, s az alját rénagancsokkal rögzítették. (M. Zs.)

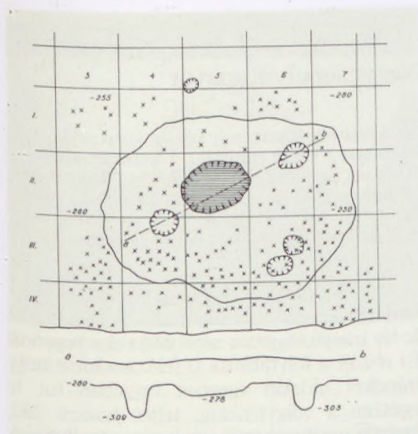
- CSONGRÁDINÉ BALOGH É.: Ságvár – késői paleolit telep (a kőeszközkészlet tipológiai vizsgálata). *Folia Archaeologica* 46 (1997) 17-46.
- T. DOBOSI V.: A jégkorszak végének vadászai. In: Visy Zs. (főszerk.) *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003. 85-91.
- T. DOBOSI V. – SZÁNTÓ ZS.: A gravetti időszak hagyományos és radiokarbon koradatai. *Archaeologiai Értesítő* 128 (2003) 5-16.
- GÁBORI M.: A ságvári paleolitikus telep újabb ásásának eredményei. *Archaeologiai Értesítő* 86 (1959) 3-19.
- GÁBORI M. 1964. A késői paleolitikum Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest 1964 (Régészeti Tanulmányok III).
- GÁBORI M.: Az ötvenezer éves ember. In: Szombathy V. (szerk.) *A magyar régészet regénye*. Budapest 1970. 9-39.
- GÁBORI, M.: Der zweite paläolithische Hausgrundriss von Ságvár. *Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung.* 17 (1965) 111-127.
- GÁBORI M. – GÁBORI V.: Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques de Hongrie. *Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung.* 8 (1957) 3-117.
- GÁBORI, M. – GÁBORI, V.: Der erste paläolithische Hausgrundriss in Ungarn. *Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung.* 9 (1958) 19-34.



A ságvári telep ásása 1957-ben
(Gábori-Gábori 1958, Taf. I, 1)

A mélyút löszfala a ságvári Lyukas-dombon
(fotó: Mester Zs.)





A ságvári 2. sz. őskőkori kunyhó alaprajza
(Gábori 1959, 2. kép)



A ságvári kunyhó rekonstrukciós makettje
(Budapesti Történeti Múzeum
 Régészeti Adattár)



A ságvári „kommandóbot” feltáráskor
(Gábori-Gábori 1958, III. tábla, 2)

GÁBORINÉ CSÁNK V.: A ságvári telep abszolút
kormeghatározása. Archaeologiai Értesítő
87 (1960) 125-129.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyar-
országon. Gondolat, Budapest 1980.

LACZKÓ D. - GAÁL I. - HOLLENDONNER E. -
HILLEBRAND J.: A ságvári felső diluviális
lősztepel. Archaeologiai Értesítő 44 (1930)
213-223.

VÖRÖS, I.: Faunal remains from the Gravettian
reindeer hunters' campsite at Ságvár. Folia
Archaeologica 33 (1982) 43-71.

Kőeszközök a ságvári telepről
(Gábori-Gábori 1957, XII. tábla)



F 5

3

1

Balatonföldvár

Megközelítés: Balatonföldvár Ny-i felében, a Balaton felé eső szakadék felett kelta kori sáncvár maradványai vannak. Nagy részét már beépítették házakkal, kertekkel, de a Ny-i részen egy kisebb terület (175 x 75 m) ma is ép. Erdő takarja, közepén egy kis újkori kápolna áll. A hatalmas sánc egy része ma is jó állapotban látható. A Petőfi S. utca Ny-i végén kezdődik, tetején sétatút („kelta sétány”) vezet fel a végében lévő kilátóhelyre, ahonnan a Balaton panorámája tárul elénk.

A sánc megmaradt része több méter magas, hossza 180 m. Külső (D-i) oldala alatt az egykori nagy sáncárok ma már jórészt fel van töltve, de jól felismerhető, közepén sétatút vezet a sánc vége alá.

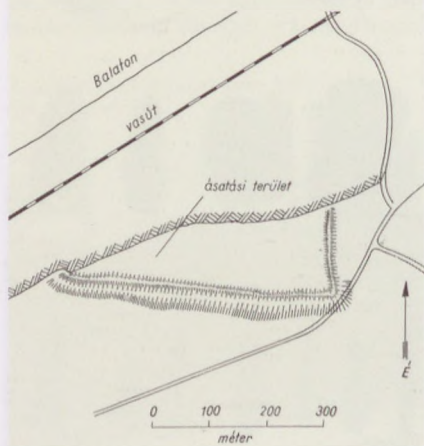
A kelta vár sáncának nagy részét 1896-ban bontották le, területét beépítették, csak a Ny-i részt hagyták meg. 1958-ban Nováki Gyula rövid próbaásatásával földbe mélyített ház nyoma, tapasztott tűzhelyek, egy ép sütőkemence, malomkő töredéke és sok cseréptöredék került elő. Valamennyi a Kr. e. I. századból származik.

A balatonföldvári kelta sáncvár rövid ideig állt fenn. A kelták Hercuniates törzse élt a környéken ebben a században. Az erődítést több más magyarországi kelta sáncvárhoz hasonlóan bizonyára a római hódítás közelségének hírére emelték. A rómaiak elfoglalták Pannoniát a kelta erődítésekkel együtt, köztük a balatonföldvárit is, a keltáknak a sáncvárat el kellett hagyniuk, területét többé nem lakták, de a sánc máig fennmaradt. (N. Gy.)

KUZSINSZKY B.: A Balaton környékének archaeológiája. Budapest 1920. 13–15.

NOVÁKI GY.: A balatonföldvári későkelta földvár. Archaeologiai Értesítő 88 (1961) 81–88.

A balatonföldvári sáncvár felmérése (Nováki 1961, 1. kép)



F 6

1

3

Nagyecsepely-Kupavár

Megközelítés: Nagyecsepely község központjától DNy irányában 3 km-re emelkedik a Kupavár nevű hegy. A község szélétől DNy-ra 1 km-re egy major mellett elhaladva földúton egy D irányába haladó völgybe érünk. A majortól számítva 1 km után a völgy kettéágazik, ezek között emelkedik a Kupavár.

Az erdővel takart É-D irányú, széles hegytető É-i vége összekeskenyedik. Középe táján K-Ny irányú, egyenes sánc zárja el a hegytető É-i részét a folytatástól D felé. A sánc a hegy mindkét oldalán egyenes vonalban fut le egészen a völgyfenékgig, teljes hossza 280, magassága 1 m körüli, árok nincs mellette. A hegytetőnek így lezárt É-i fele 300 m hosszú, kb. 100 m széles.

Ásatás nem volt, leletet sem ismerünk. A földvár korát ma még nem ismerjük, jellege alapján késő bronzkori, kora vaskori, illetve késő vaskori is lehet. (N. Gy.)

E 6

3

1

Balatonboglár-Várhegy

Megközelítés: Balatonboglár közepe táján, a Balaton melletti országot és vasútvonal fölé meredek oldalakkal emelkedik a Várhegy (163,3 m). Ny-i oldalán, a Templom utca folytatását jelentő Kilátó utcán jutunk fel a Várhegyre. Vulkanai eredetű, erősen tagolt felületű hegy. Oldalai rendkívül meredek, különösen az É-i és ÉNy-i oldala, ahol több helyen szakadékos. Csak D irányából közelíthető meg az enyhe lejtőn. Itt találjuk a 100 m hosszú sáncot, előtte mély, 140 m hosszú árokkal, amely a sáncon túl bekanyarodik a Ny-i oldal alá. A sáncot egy kapunyílás szakítja meg, amelyen ma kövezett út vezet a belső területre.

Ny-i szélét végig kezdetben széles, majd fokozatosan keskenyedő és egyre alacsonyabb, sáncra emlékeztető, de természetes eredetű gerinc zárja le, amely az É-i oldalon szakadékokban végződik. A hegytető K-i szélének legnagyobb részét a vízmű foglalja el, itt sáncnak, ároknak nem találjuk nyomát. A belső

Balatonboglár-Várhegy: a sánc részlete (fotó: internet)





Balatonboglár-Várhegy: a Gömbkilátó
(fotó: internet)



Az Urnamezős kultúra fibulái Balatonboglárról
(Honti-Németh-Siklósi 2007, 168., 167. kép)

terület közepén egy természetes eredetű domb emelkedik. Az ÉK-i sarok alatti lejtőn egy kisebb területet még egy külön sánccal kerítették el.

A várat a közelmúltban több bolygatás érte. A sánckapu előtt autóparkolót alakítottak ki, ezzel az árok egy részét feltöltötték. A Ny-i gerinc legmagasabb pontján a vasvázás Gömbkilátó emelkedik ki magasan. É-i végében emelvényt építettek előadásokhoz. A sánctól és a Ny-i gerinctől fák takarják, a belső terület nagyrészt füves. Ásatás még nem volt, csak szórvány leleteket ismerünk, amelyek a bronzkorba helyezik a vár körét. (N. Gy.)

Az M7-es autópálya építéséhez kapcsolódó régészeti munkálatok jelentős késő bronzkori és kora vaskori lelőhelyeket fedeztek fel Balatonboglár környékén. A Berekre-dűlő és a Borkombinát telepei arra engednek következtetni, hogy az Urnamezős kultúra időszakában a településhálózat minden eleme jelen volt a területen. A Berekre-dűlőn feltárt objektumok alapján itt egy földműveléssel foglalkozó falu állhatott, míg a Borkombinát lelőhelyen talált objektumok és leletanyaguk kézművestevékenységekről – többek között bronzöntésről is – tanúskodnak. Az előbbi elsősorban lakó, az utóbbi ipari jellegű telep, s mindkettő a tőlük mintegy ezer méterre levő boglári Várhegy erődített telepének lehetett alárendelve. (J. E.)

KUZSINSZKY B.: A Balaton környékének archaeológiája. Budapest 1920. 25–26.



Koravaskori épület alapja Balatonboglár-
Berekre-dűlőről
(Honti-Németh-Siklósi 2007, 163. kép)

RADNÓTI A. – GERŐ L.: A Balaton környékének régészeti és történeti emlékei. Budapest 1951. 27.

HONTI SZ. – NÉMETH P. G. – SIKLÓSI ZS.: Balatonboglár-Berekre-dűlő és Balatonboglár-Borkombinát. In: Belényesi K., Honti Sz., Kiss V. (szerk.) Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Budapest 2007. 167–183.

Internet: <http://www.bbkvrtar.hu/gombkilato/kepek/keptar.html> (2008. május 5.)

Az Urnamezős kultúra edényei Balatonboglárról (Honti-Németh-Siklósi 2007, 162. kép)



E 6

1

1

Somogyvár-Apátság

Megközelítés: A község északi szélén emelkedik a Kupavárhegy.

A 2,5 hektáros platót nyugat, észak és kelet felől szakadékos, meredek völgyek tették szinte megközelíthetetlenné, amit még sáncművekkel is megerősítettek. Bakay Kornél, a kolostor ásatója szerint az erődítések nagy része őskori. A platóról távoli területeket lehetett ellenőrizni a Balatonig. A 11. században alapított bencés kolostor nagyszabású építkezéseihez éppen a jó védettség miatt és távoli területek ellenőrzésére is választották ezt a helyet. Már a kora bronzkori, valamint a középső bronzkori Mészbetétes Kerámia kultúrájának népessége jelentős települést létesített a magaslaton (Kr. e. 2600–1600). Azonban a középkori építkezések feldúlták, és összekeverték a települési rétegződést. A középkori erődítés is feltételezhetően az őskori alapokat követte. Az előkerült gazdag leletanyag azonban a Dél-Dunántúlon elterjedt késő Vučedol és a Somogyvár-Vinkovci kultúrák egyik legjelentősebb leletanyagát szolgáltatja. A leletanyag a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumban található. (K. N.)

BAKAY K.: Második jelentés a somogyvári Bencés Apátság feltárásáról (1974–75). Somogyi Múzeumok Közleményei 2 (1975) 191–207.

C 7

3

1

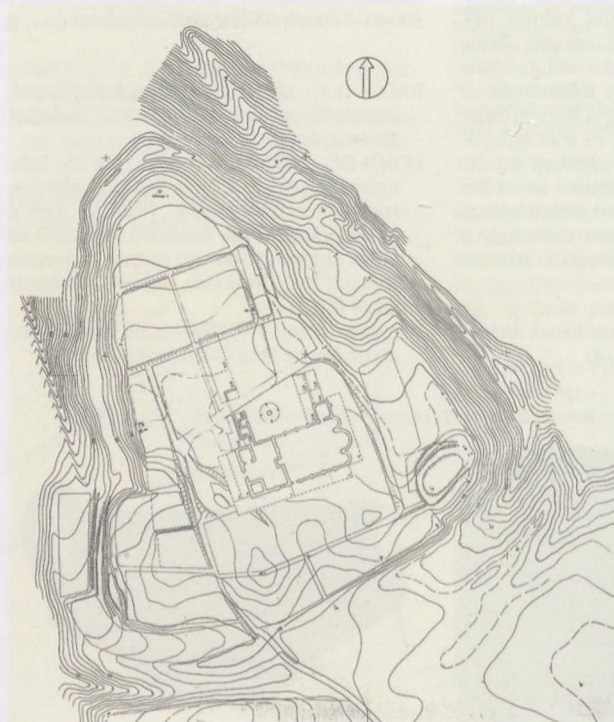
Nagykanizsa,
Thúry György Múzeum

Megközelítés: Thúry György Múzeum: Fő út 5. 93/314-596

Nyitva tartás: K-Szo 10–16 h

A közelmúlt évek nagyfelületű ásatásai az őskorból, különösen az újkőorból (neolitikumból), de a rézkorból is hoztak felszínre nagyon gazdag és megtekintésre érdemes leletanyagot, amelyek legfontosabb darabjai a múzeum 2006-ban megnyitott állandó kiállításán láthatók.

Az első terem az újkőkoré (Kr. e. 5600–4500), ahol a korszakot különböző időszakokból származó, sokféle formájú és díszítésű (de egy-egy időszakra jellemző), kézzel formált és szinte iparművészeti szintű formában, díszítésben és festésben gazdag kerámia képviseli. Egy kis makett mutatja be a Petriventén feltárt település védőárkának egy részletét a rekonstruált védőtoronnyal és az árok mögött néhány házzal. A terem központi helyét foglalja el az az élelem- vagy folyadéktartó nagy edény, amely egy áldozati gödörből került felszínre. Különös jellegzetessége a benyomkodott plasztikus füzérek között az edény két ellentétes oldalára tapasztott, stilizált, felemelt karú emberi alakok, amelyek nem hétköznapi, hanem szakrális



A somogyvári Kupavárhegy szintvonalas felmérése az apátság alaprajzával (Bakay 1975, 44. ábra)

jelenet részesei. A házi szentélyekhez, vagyis egy-egy családhoz tartoztak a korábbi kis ülő és a kissé későbbi álló agyagszobrocskák, amelyek előkerülési és rekonstruált állapotban láthatók. Közöttük is különlegesek azok az agyagból készített szoborfejek, amelyekhez nem agyagtest tartozott, hanem azt valamilyen szerves anyagból készítették el, feltételezhetően azzal a céllal, hogy a fejet többször is felhasználhassák, a testet pedig elpusztítsák. Külön tárlóban láthatók a kor csiszolt és pattintott kőeszközei. Térkép mutatja, hogy a környék lelőhelyein előforduló kőeszközök nyersanyaga honnan származik.

A másik teremben a rézkor (Kr. e. 3600–2700) kerámiáján és az eszköz formájú értékfelhalmozásra mutató réztárgyakon kívül figyelemre méltó egy kora bronzkor kezdetéről (Kr. e. 2700–2200) származó kis agyag kocsi-modell az elébe fogott szarvasmarha szobrocskákkal, amelyek több példányban is előkerültek az feltárásokon. Az ásatások összes leletanyagát a Thúry György Múzeum raktárai őrzik. (K. N.)

P. BARNA J.: Becsehely-Homokos. Előzetes jelentés a M7 gyorsforgalmú út 71. sz. lelőhelyen feltárt neolitikus kutatásáról (1999–2000); ΜΩΜΟΣ II. Óskoros kutatók II. összefüggésének konferenciakötete. Debrecen 2004. 33–42.

P. BARNA J.: Késő rézkori település Nagykanizsa – Billa lelőhelyen. Zalai Múzeum 12 (2003) 97–142.

P. BARNA J.: Adatok a késő neolitikus viselet megismeréséhez a lengyeli kultúra újabb leletei alapján. Zalai Múzeum 13 (2004) 29–53.

P. BARNA J.: Sormás-Törökföldek településtörténeti áttekintése. A középső neolitikum. Zalai Múzeum 14 (2005) 17–36.

BONDÁR M.: „Nagy utazás”. Kultúrák határán. Településtörténeti kutatások a Szévíz és Principális völgyében. Zalaegerszeg 1994.



Neolitikus nagy tárolóedény Petriventéről a Thúry György Múzeum kiállításán (fotó: Kalicz N.)

BONDÁR M.: Kora bronzkori telep Nagykanizsa – Inkey kápolnán. Zalai Múzeum 12 (2003) 49–79.

HORVÁTH L. A.: Rézkori település Dobri-Alsómező lelőhelyen. Zalai Múzeum 13 (2004) 55–118.

HORVÁTH L. – KALICZ N.: Újkőkori település Petriventén. In: Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Budapest 2003. 5–29.

KALICZ N.: Újkőkorszaki és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey-kápolna mellett. Zalai Múzeum 12 (2003) 7–47.

A Thúry György Múzeum kiállításának neolitikus részlete (fotó: Kalicz N.)



Jelmagyarázat:



múzeum



lelőhely



park



világörökség



IV. RÉGIÓ





*Különleges díszítésű füles kancsó
(Pécs-Nagyárpád)*

H 7

3

1

Szekszárd Wosinsky Mór Múzeum

Megközelítés: Szent István tér 26. Tel.: 74/316-222

Nyitva tartás: április 1. – szeptember 30.: K-V 10-18 h; október 1. – március 31.: K-Szo 10-16 h

„A tolnai táj évezreidei az őskortól a honfoglalásig” című állandó régészeti kiállítás a Tolna megye területén élt emberek életmódjának változásait mutatja be.

A legkorábbi idők emlékeit őrzi a Dunaföldváron előkerült, kb. 25-30 ezer éves mamutborjú csontváza. Megtekinthetők továbbá az őskör idejéből származó, a Szekszárd-palánki vadásztanyán előkerült pattintott kőpengék, valamint a neandervölgyi jellegzetességeket mutató emberi koponyalelet. Az újkórral kezdődő letelepült életmód tárgyai többek közt a dél-dunántúli Starčevo kultúra leletei: talpas kehely, kerek talpú edény stb., valamint az istenábrázolások. A Vonaldiszes Kerámia kultúrájának jellegzetes edényeit a késő neolitikus Lengyel kultúra (Kr. e. 6-5. évezred) csőtalpas tálai és behúzott szájú edényei váltották fel. A technikai fejlődést illusztrálják továbbá az átfúrt, csiszolt kőbalták, pattintott kőeszközök, csont- és agancsszerszámok. A kiállítás egy jellegzetes temetkezést is bemutat, a mórág-tűzkódombi sírcsoport egyik zsugorított helyzetben eltemetett, étel- és italálzatokkal ellátott halottjának sírját.

Míg a rézkorban csak egyszerűbb fémeszközöket és ékszereket készítettek, a Kr. e. 2. évezredben a bronzkori leletek – az ötvözésnek köszönhetően – a fém tárgyak jóval szélesebb választékáról tanúskodnak. A fejlett gazdálkodás jelei a bronzkori tell-telepeken talált állatsontok, égett gabonamaradványok és használati eszközök. A kiállítás a középső bronzkorban itt élt kultúra névadójaként szolgáló, mészbetéttel gazdagon díszített edényeket is bemutatja. Nemcsak a késő bronzkor virágzó bronzművességét, de a túlvilághit is példázza a Kányán talált, egykor sírban elhelyezett kocsí alakú urna. Késő bronzkori női és férfi viseletét is megtekintheti a látogató.

A Wosinsky Mór Múzeum kiállításának részlete (internet)



A Wosinsky Mór Múzeum épülete (internet)

A kora vaskor preszkíta és szkíta tárgyai a területünkre érkező, keleti eredetű népesség Kaukázusig követhető anyagi kultúrájának részei. A nyugati eredetű kelták emlékei bizonyítják, hogy ők használtak először nagy mennyiségben vaseszközöket, jellegzetes formájú ezüst- és bronzpénzeket, s hitvilágukra utalnak a vadkanszobor, illetve a sírban elhelyezett fegyverek. (Cs. E)

http://www.wmmm.hu/kiallitasok-a_tolnai_taj_evezreidei.html (2008. 06. 04.)



Újkőkori sír a szekszárdi múzeum kiállításán (internet)

Újkőkori tengeri kagyló-nyakék a szekszárdi múzeum kiállításáról (fotó: Wosinsky Mór Múzeum)



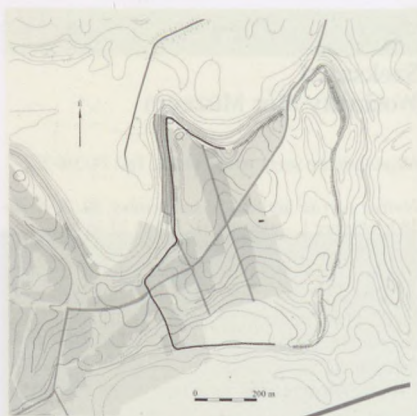
Regöly-Földvár

Megközelítés: A Budapest-Dombóvár (vagy Pécs) vasútvonalon Keszőhidegkút-Gyöng állomáson kell leszállni a vonatról, s onnan Majsa-pusztán keresztül gyalog érhető el a Kapos és Koppány összefolyásánál található erődített telep, amely mintegy 16–20 m-re kiemelkedik a folyók mélyebben, 122 m tengerszint feletti magasságban fekvő öntésterületéből. Átszállással Regöly állomásig lehet utazni. A sánc a falu K-i oldalán emelkedik. Gépkocsival ugyancsak Keszőhidegkút vagy Szakály felől lehet elérni a mai település állandó terjeszkedése miatt egyre inkább beépült lelőhelyet.

A „Kapos bozótból” és a Szárazd felé húzódó mocsaras, vízenyős területről folyamatosan kerültek elő a 19. század végétől kezdve borostyán és egyéb leletek, valamint azok a híres késő La Tène-kori ezüst és arany ékszerekből álló együttesek, amelyeket „Szárazd-regölyi” kincs néven ismer a szakirodalom, s amelyekkel legutóbb Szabó Miklós a Magyar Nemzeti Múzeum arany kiállítási katalógusában és új könyvében (2005) is foglalkozott.

A látványos erődítésről már Rómer Flóris is közölt rajzot, s többször folyt terepbejárás és kisebb nagyobb ásatás az őskor több időszakában, a kora római, majd a népvándorlás és Árpád-korban is lakott településen.

Jerem Erzsébet 1970–71-ben végzett feltárását megelőzően új szintvonalas felmérés készült a földvárról, a közelmúltban pedig az új légifelvételek (2001) alapján Czajlik Zoltán kísérelte meg a teljes védműrendszer rekonstrukcióját, amely végeredményben a Rómer által közölt alaprajzon látható állapotnak felel meg. Nováki Gyula 2003-ban készült szint-



A regölyi földvár felmérési rajza (Nováki Gy.)

vonalas felmérése hasonló sáncvonulatot rajzol meg. Az általa lehatárolt, egykor védett belterület 44–50 hektár körül lehetett.

A sánc építését már a késő bronzkori Urnmezős kultúra fiatalabb időszakában megkezdték, feltehetően a Hallstatt-korban is folytatták, de főleg a késő vaskorban történtek nagyobb átépítések, hiszen a késő La Tène faszerkezetű földsáncral erődített telep törzsi központ, és a II. Philippos tetradrachmáit utánzó regölyi típusú pénzek verőhelye volt. Az itt vert ezüstök és bronzok elsősorban a kelta törzsek egymás közti kereskedelmében játszottak fontos szerepet. A telep különböző részein kiásott házak, gödrök anyagából is kiemelkednek a jellegzetes késő La Tène kerámia (besimitott, gombosfülű tálak, grafitos anyagú fazekak) és bronz leletek, örlőkövek. A kelta lakosság ezen a vidéken a ró-

A regölyi földvár légifotója (Pécsi Légitérészeti Téka – Szabó M. / O. Braasch)





A regölyi földvár madártávlatból
(Jerem 2003, 12. kép)

mai foglалás után is tovább élt, ezt nemcsak a regölyi, hanem a közelben Gabler Dénes által feltárt szakályi, falusias jellegű bennszülött telep (vicus) is bizonyítja. A földvár a késő népvándorlás, honfoglalás, valamint Árpád-korban is lakott volt. A legutóbbi kutatások a 12–13. századi egyszerű falusi templom romjainak feltárására irányultak. (J. E.)

JEREM E.: Regöly. Régészeti Füzetek 24 (1971) 13., 25 (1972) 18–19.

JEREM E.: A korai vaskor a Dunántúlon: a Hallstatt-kor. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 183–191.

MIKLÓS ZS.: Tolna megye várai. Varia Archaeologica Hungarica 22, Budapest 2007. 108–114.

PATEK, E.: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Archaeologia Hungarica 44, Budapest 1968.

PETRES, É. E.: The late Pre-Roman Iron Age in Hungary with special reference to Oppida. In: Cunliffe, B., Rowley, T. (eds.) Oppida: the beginnings of urbanisation in Barbarian Europe. BAR International Series 2, Oxford 1976. 51–80.

B. SEY K.: The Question of the Chronology of the Transdanubian Celtic Bronze Coins. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 2 (1972) 359–363.

SZABÓ M.: A kelták aranya. In: Kovács T., Raczky P. (főszerk.) A Magyar Nemzeti Múzeum aranykincsei. Budapest 2000. 103–116., 63–65. kép.

Gombosfülű, besímitott díszítésű késő La Tène tál az 1971-es telepásatásról.
(fotó: MTA Régészeti Intézet)



Grafitos anyagú fazék a regölyi késő kelta telepről (fotó: MTA Régészeti Intézet)

SZABÓ M.: A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében. Budapest 2005. 157–160.

G 7



3



2

Mucsi-Lengyel-Sánc

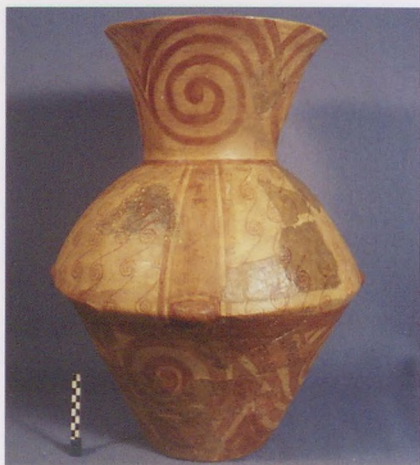
Megközelítés: A Sánc nevű híres őskori földvár Mucsi község határában, a községtől DNy-ra 5,5 km-re, Kurd községtől DK-re 3,5 km-re van. A régi irodalomban a közeli Lengyel községgel kapcsolatban ismertették, ezért „lengyeli sánc”-ként is szerepel. Megközelítése Kurd felől a legkönnyebb. Kurdról a vasútvonalal párhuzamosan, annak K-i oldalán, Lengyel felé tartó országúton indulunk. Az út az erdőbe érve sok kanyart tesz meg. Kb. 6 km után K-ről csatlakozik be egy erdészeti műút. Erre rátérve 200 m után balra (ÉNy-ra) földúton folytatjuk utunkat. Ezen a szűk mélyúton érünk fel az őskori telep Ny-i szélére, a Wosinsky Mór-émlékműhöz.

Az őskori telep az egész hegytetőt magába foglalja. Ny-i és K-i oldalát meredek hegyoldal kíséri. Az éles hegyperemen többnyire sánc, alatta 5–8 méterrel alacsonyabban mindkét oldalon terasz fut végig. A hegytető D-i felét messze felnyúló mellékvölgy osztja ketté, itt sánc vagy terasz nincs, a természetes hegyperem jelzi az őskori telep szélét.

E-i vége összeszűkül, keskeny hegynyergen át függ össze a hegy folytatásával. Itt volt az egyik kapu, jelenleg is út vezet rajta keresztül, ezt kettős, rövid sánc védte. A másik kapu a Ny-i sánc D-i végében van, amelyen két sánc közé szorítva halad át az út.

A belső területen Wosinsky Mór többször is végzett ásatást a 19. század végén. Jelentős neolitikus telep és temető maradványait tárta fel (az újkőkori „lengyeli kultúra”), de a sáncok, a hegytető erődítése a késő bronzkorban készült. 1982–1983-ban Zalai-Gaál István végzett ásatásokat a neolitikus telepen és temetőben. (N. Gy.)

A késő neolitikus Lengyel kultúra névadó lelőhelye, eddig ismert legmagasabban fekvő települése és temetője. Wosinsky Mór a 19. század kiváló régésze végzett a lelőhelyen az



Festett díszítésű edény a korai Lengyel kultúra időszakából (Kr. e. 5. évezred)(fotó: MTA Régészeti Intézet)

Apponyi család támogatásával saját korában szokatlanul nagy felületű ásatást. Wosinsky feltárása a nagyszámú és gazdag mellékleteket tartalmazó temetkezéseivel európai hírűvé tette a „Lengyeli sáncot.” A kiváló stratégiai helyen létesült telepet hatalmas sáncmű is védi. A későbbi kutatások kimutatták azonban, hogy a sáncot a késő bronzkori Urnamezős kultúra itt letelepült népessége létesítette (Kr. e. 1300–900). A késő neolitikumban (Kr. e. 4900–4500/4400) a Lengyel kultúra lakossága a kedvező természeti környezetet és védettséget

használta ki megtelepedésre. Eddig nem sikerült lakóépítmény nyomait megtalálni, de a feltárt több mint 100 temetkezés – leleteivel és többirányú vizsgálatával – a hasonló korú zengővárkonyi és mórágyi telep és temető feltárásáig (lásd alább) a legjelentősebb és legtöbbet idézett lelőhelye lett a Lengyel kultúrának. Különösen feltűnők gazdag, kézzel formált és festett díszű kerámiái, tengeri kagylóból és rézből készített ékszerei, csiszolt és hasított kőeszközei, buzogányai. Bár a leletek a szekszárdi múzeum többi anyagával együtt jelentős veszteséget szenvedtek a II. világháború idején, a megmaradt leletek az újabb ásatások eredményeivel pótolva kiváló képet nyújtanak a Lengyel kultúra kézműiparáról és a múzeum mai nevét adó Wosinsky Mór tevékenységéről, aki a 19. század utolsó negyedében sok esetben mai igényeinknek is megfelelő dokumentációval és természettudományos vizsgálatokkal egészítette ki régészeti megfigyeléseit. A kiváló kutató emlékét őrzi a sánc bejáratánál emelt fehér márvány emlékmű. A lelőhelyen előkerültek a kora, közép és késő bronzkori élet emlékei is, amelyek ugyancsak a múzeum régészeti kiállításán láthatók. (K. N.)

A régi anyag revíziója, Tompa F. és Bersu G. 1928-as sáncátvágása, valamint a terepbejárásokon, vagy szórványként előkerült leletek alapján megállapíthatjuk, hogy az impozáns, kettős sánccal erősített és helyenként jól nyomon követhető teraszokkal ellátott földvár települési periódusai jóval változatosabbak, mint azt a korábbi kutatás feltételezte. Bóna István szerint a Wosinsky által feltárt

Mucsi-Lengyel-Sánc légifotója (Miklós 2007, 81. kép)



F 7

3

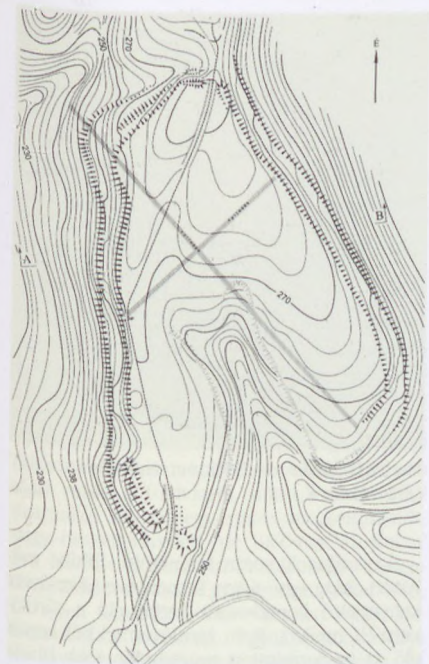
2

Nagyberki-Szalacska földvár

Megközelítés: A szalacscai szőlőhegy a jó borok hazája. Ám nemcsak bora, hanem műemlékei miatt is érdemes felkeresni. Aki a 61-es úton Nagyberkiben elfordul Kercseliget irányába, a Kapos folyón átkelve már messziről látja a hatalmas vaskori földvárban álló, szalacscai kápolna tornyát, s útközben a földvár felé a szalacska-pusztai halomsírokat.

Magyarország egyik legnagyobb – több mint 20 hektár kiterjedésű – földvára már a múlt század végétől ismert. Több kincs- és emléket, kelta pénzverőműhelyre utaló leletek kerültek elő.

A Kapos folyó mocsarai fölé emelkedő magas löszdomb nyugati és déli oldalát magas sáncok védik, a keleti oldalát meredek vízmosások tagolják. A déli végén lehetett az eredeti bejárata, itt egy magaslat jelzi a kapu helyét. A keleti oldal alján eredő forrásból induló patakot külön sánc zárja el, ez az úgynevezett Sapkatöltés.



Mucsi-Lengyel-Sánc felmérési rajza
(Nováki Gy. in Miklós 2007. 78. kép)

telepjelenségek a középső bronzkori Mész-betűes Kerámia kultúrájának időszakába sorolhatók, míg néhány kutató a Halomsíros kultúra meglétét is feltételezi a lelőhelyen. A késő bronzkori Urnamezős kultúra mindkét települési fázisa kimutatható, és valószínűsíthető, hogy a sánc építését a Kr. e. utolsó évezred elején kezdték (Kr. e. 10-8. sz.) hasonlóan a többi dunántúli erődített telephez. Tompa Ferenc az ásátás során késő Hallstatt- és korai LT időszakra keltezhető leleteket talált. Egy a pannon lakosságra jellemző asztragalosz öv idősebb és fiatalabb típusának töredéke és egyéb leletek is megerősítik keltezés helyességét, de annak eldöntésére, hogy a sáncnak milyen építési periódusai vannak csak további, korszerű ásátás adhat választ. Meg kell említenünk, hogy a Wosinsky-féle anyagban is előfordulnak kelta cserepek. Mindez arra utal, hogy a vaskori lakosság átépítéseket is végezhetett a területen. (J. E.)

MIKLÓS ZS.: Tolna megye várai. Varia Archaeologica Hungarica 22, Budapest 2007. 95-101.

TOMPA, E: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912-1936. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1934/1935. 106.

WOSINSKY M.: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig I-II. Budapest 1896.

ZALAI-GAÁL L.: A Praehistoricus korszak rideg köde (Wosinsky Mór neolitikus kutatásának mai aktualitásai). In: Gaál A. (szerk.) Wosinsky Mór, „... a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós ...”. Szekszárd 2005. 39-81.



A „Sapkatöltés” – forrásvédő sánc a földvárban (fotó: Aradi Cs.)

A földvár teljes geodéziai fölmérése elkészült, a sáncokon belül 1982 és 1989 között hat alkalommal folyt kisebb ásátás Honti Szilvia vezetésével. Az ezek során előkerült legkorábbi emlékek a késő bronzkori Urnamezős kultúra idejéből származnak (Kr. e. 10-9. század): egy nagyméretű, legalább 4 x 20 méteres alapterületű, oszlopszerkezetes ház részlete és számos, nagy méhkas alakú verem. A nyugati sánc feltöltésének alján előkerült talpas tál

Talpas tál a sánc feltöltésének aljáról
(fotó: Gözsy Gáborné)





Függeszthető edény állatfejes díszű fedője a Hallstatt-korból (fotó: Gözsy Gáborné)

közvetett bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy ebben a korban még nem épültek meg a sáncok. A késő bronzkori telep a hegy platójának déli részét, és a sáncn kívüli déli nyúlványát foglalta el.

Nagyberki-Szalacska a kora és a késő vaskorban vált gazdasági-politikai központtá. Minden bizonnyal a kora vaskorban kezdték meg a hegy nyugati és déli oldalának megerősítését. A sáncokat a késő kelta időszakban tovább magasították, s valószínűleg ekkor építhették ki a déli kaput, és emelhették a Sapkatöltést.

A kora vaskori Hallstatt kultúra (Kr. e. 7-6. sz.) mindennapi életének bizonyítékai a hordozható tűzhely, a parázsborító, s a díszes edények is, mint az állatfejes kis fedő, míg a földvár körül emelkedő, több mint száz halomsír gazdag leletanyaga a vezető réteg különleges igényeire utal.

A késő kelta időszakban (Kr. e. 50. – Kr. u. 1. sz.) a Kapos-völgy fontos központja volt a szalacscai földvár. A nagyszabású sáncépítés mellett erre utalnak a vaskohászati emlékek (fűvócsövek), s kiemelten a pénzverés bizonyítékai.



Kelta fibula a telep ásatásról (fotó: Balla K.)

Kelta ezüst érmék a szalacscai földvárból (fotó: Balla K.)



Vas pajzsdudor az 1982. évi ásatásból (fotó: Balla K.)

Az ásatások során kisméretű, földbe mélyített ház, egy négy kemencével körülvett kenyérsütő komplexum került elő a tárolóvermek mellett. Ilyen tárolóvermekből került elő az itt bemutatott pajzsdudor, több fibula – ruhakapcsoló tű –, de érmék is. A távoli kereskedelmi kapcsolatok bizonyítéka egy feltehetően az Égei-tenger vidékéről származó korallágacska.

A leletek tanúsága szerint a szalacscai földvár a római időszakban és a középkorban is megőrizte jelentőségét. (H. Sz., N. P. G.)

Régészeti Füzetek I. No. 36. 1983. 21.
Régészeti Füzetek I. No. 37. 1984. 20.
Régészeti Füzetek I. No. 38. 1985. 20.
Régészeti Füzetek I. No. 42. 1991. 20.
Régészeti Füzetek I. No. 43. 1991. 11.



Kelta vitézskötéses fibula Szalacsikáról (fotó: Balla K.)



F 7

2

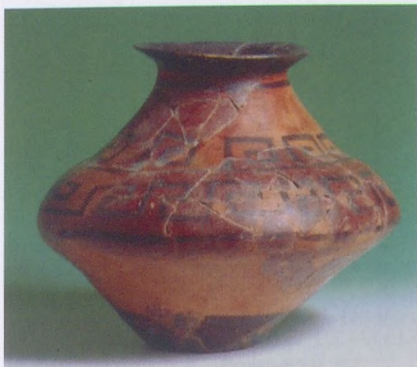
2

Nagyberki-Szalacska-halmok

Megközelítés: A vasút és közút egymással párhuzamosan halad Dombóvártól nyugatra, Taszár felé. A lelőhely Nagyberki községtől délre, kb. 3 km-es távolságra helyezkedik el. Először a piros kereszt, majd a piros turista jelzés mentén Mosdós irányába lehet eljutni a földvár közelében elhelyezkedő halomsírokhoz.

A szalacscai halmok, illetve az innen származó Hallstatt-kori leletek már igen régen ismertek a régészeti szakirodalomban, ugyanis Rómer Flóris már 1876-ban beszámolt itteni kutatásainak eredményéről. Gallus Sándor 1943-ban tárt fel 5-6 halmot, amelyekről dokumentáció is maradt ránk. A II. világháború alatt mind a földvárról, mind a halmokból származó leletek egy része megsemmisült, vagy összekeveredett, de 1960-ban M. Kabay Éva közölte ezeknek az ásatásoknak a megmaradt leletanyagát. Egy leletmentés kapcsán, 1971-ben Kemenczei Tibor kezdett újabb kutatásokat a területen. Publikációiban leírja az egyes halomcsoportok elhelyezkedését, és közli megfigyeléseit az általa feltárt halmok sírépítményeire, a temetkezési szokásokra, a leletek elhelyezésére vonatkozóan. A feltárt anyagot kulturális kapcsolatai alapján a kelet-alpi Hallstatt kultúra klasszikus, ún. Ha C időszakára, a Kr. e. 7. századra keltezi.

A halmok pontos számáról és magasságáról megoszlottak a vélemények, ugyanis a szántással és műveléssel jónéhány részben vagy teljesen elpusztult, és az erózió is nagy szerepet játszik alaki változásaikban. Ezzel kapcsolatban a légrégészeti felderítéstől és az annak alapján történő térképezéstől re-



Meander díszítésű edény a szalacscai 3. halmóból (Kovács 1998, 41. ábra)

mélhetünk pontosabb eredményeket. Neográdi Sándor, a légifényképezés atyja már az 1920-as években készített itt felvételeket, újabban pedig Czajlik Zoltán, az ELTE kutatója fotózott a területen. Nemcsak a földvárról sikerült látványos képeket csinálnia, hanem a halomsírmézőről is. Ennek alapján az erősített telephez vezető egykori út mentén mintegy 130 halmot sikerült azonosítani. Ezek egy része ma már nem látható a felszínen, ám többségük még most is jól észlelhető, de sajnálatos módon többnyire bolygatott állapotban van. Az eddigi irodalmi adatok alapján megállapítható, hogy a halmok többnyire nemcsak egyszerű szórthamvas temetkezéseket fedtek, hanem vagy csak kőből, vagy fából ácsolt és kőpakolással borított sír-építményeket. Több megfigyelés is igazolja az étel- (állat) és ital- áldozatok meglétét. Gyakori a sertécsontok jelenléte a sírokban. A viselethez, fegyverzethez és lószerszámhoz

Kora vaskori halomsírok a földvár előterében (fotó: Aradi Cs.)



tartozó bronz- és vasleletek állapota a halott máglyán való elhamvasztása miatt meglehetősen rossz, ami megnehezíti pontos tipológiai és időrendi besorolásukat. Ezek, valamint a meander és spiráldíszes urnák és egyéb edények formája és díszítése elsősorban a déli és délnyugati területek azonos korú leleteivel mutatnak rokonságot. (J. E.)

M. KABAY É.: A szalacscai koravaskori tumulusok anyaga a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Folia Archaeologica* 12, 1960. 45–59. XI–XIV. táblák.

KEMENCZEI T.: Újabb leletek a Nagyberki-Szalacscai koravaskori halomsírokból. *Archaeologiai Értesítő* 101, 1974. 3–14.

KEMENCZEI T.: Előzetes jelentés a Nagyberki-szalacscai halomásatásokról. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1, 1973. 229–333.

KEMENCZEI T.: Beszámoló a Nagyberki-szalacscai 1974. évi ásatásról. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2, 1975. 163–171.

KEMENCZEI, T.: Früheisenzeitliche Keramikfunde von Nagyberki. *Folia Archaeologica* 27, 1976. 203–208.

KOVÁCS, T.: A la périphérie de la culture hallstattienne (VIIe – Ve siècles avant J.-C.). In: *A la frontière entre l'est et l'ouest. L'art protohistorique en Hongrie au premier millénaire avant notre ère*. Glux-en-Glenne 1998. 39–50.

G 7

2

2

Mórág-Tűzkődomb

Megközelítés: A lelőhely a Szekszárdról Bátaszékre vezető 56-os úton közelíthető meg. Bátaszéktől északnyugatra, Mórág községtől délnyugatra, Kismórágtól 2 km távolságra nyugati irányban található.

A patak északi oldalával párhuzamosan emelkedő magaslat déli lejtőjén húzódik a nagy kiterjedésű, középső neolitikus Dunántúli Vonaldíszes Kerámia középső időszakába (Kr. e. 5200–4900) keltezhető és a késő neolitikus (Kr. e. 4900–4000) Lengyel kultúra települése, valamint sírcsoportokra tagolt temetője. A magaslatnak tekinthető települést három oldalról patak övezi, és ez nyújtott védelmet. A lejtő alacsonyabb részén fekszik a DVK telepe és magasabban a Lengyel kultúra



Újszülött leánysecsemő maradványai (Zalai-Gaál 2003, 14. kép)

lelőhelye. A lelőhelyen már Wosinsky Mór, a névadó lelőhelyet is megásó nagytekintélyű tudós pap és régész végzett kisebb feltárást a 19. század végén, majd a 20. század közepén Csanády György évtizedes felszíni gyűjtése eredményeképpen jelentős számú kerámiát, kő-, csont- és agancstárgyat, számos kis ember és állat alakú agyagplasztikát őrzött bátaszéki gyűjteményében. Az 1970–80-as években Zalai-Gaál István végzett eredményes ásatást, amelynek során feltárta a település egy részét és egy sírcsoportot teljesen, egy másikat részben, 111 sírral. (K. N.)

ZALAI-GAÁL I.: Neolitikus koponyakultusz és emberáldozat leletek Tolna megyéből. Béri Balogh Ádám (későbbiekben: Wosinsky Mór) Múzeum Évkönyve. Szekszárd 12 (1984) 3–42.

ZALAI-GAÁL I.: A lengyeli kultúra agyagméscei. *Archaeologiai Értesítő* 120 (1995) 3–36.

ZALAI-GAÁL, I.: Die neolithische Gräbergruppe B1 von Mórág-Tűzkődomb. Szekszárd-Saarbrücken 2002.

ZALAI-GAÁL I.: Temetkezési mód és szokások a dunántúli neolitikumban. In: Visy Zs. (főszerk.) *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003. 110–112.

ZALAI-GAÁL I.: A Praehistoricus korszak rideg köde (Wosinsky Mór neolitikus kutatásának mai aktualitásai). In: Gaál A. (szerk.) Wosinsky Mór „...a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós...”. Szekszárd 2005. 39–81.

Ásatási felvételek a mórág-tűzkődombi neolitikus temetőből (fotó: Zalai-Gaál I.)



H 8

2

1

Báta-Öreghegy

Megközelítés: Tolna megye és a Sárköz legdélebbi települését az 56-os útról leágazó bekötőúton érhetjük el. A bajai híd felől, a Duna túlsó partjáról, vagy a dunafalvai komppal is megközelíthető. A falu K-i része fölötti Öreg-hegy, a Holt-Duna Ny-i partján lévő löszfennsíkron található.

Kedvező fekvése és a dunai átkelőhely biztosítása miatt lakott volt az őskor különböző időszakában. Már Rómer Flóris is említi, de Wosinsky Mór a 19. század végén részletes leírást közölt a földvárőről. Csalog József 1937-ben kisebb ásatást végzett és Hallstatt-, valamint késő vaskori, kelta kultúrrejteget és házmaradványt talált a Duna felőli oldalon. Patek Erzsébet 1961-es terepbejárására támaszkodva fiatal Urnamezős kultúrájának tartotta a lelőhelyet. Miklós Zsuzsa és Nováki Gyula terepbejárásán is főleg bronzkori és késő kelta cserepeket talált. Az egész terület szőlő és gyümölcsös, a művelés miatt igen sok cserép található a felszínen. A löszfalak itt és Dunaszekcsőn is napjainkig mozognak, és többször leszakadnak. Az egyes dombokat szakadékok, horhosok választják el egymástól, ezért elég nehéz az erődített telep kiterjedését meghatározni. Felmérését 1994-ben Nováki Gyula készítette el, míg Miklós Zsuzsa 1997 tavaszán készített légi felvételeket. A középső és késő bronzkorban lakott település erődítésrendszerét az Urnamezős kultúra időszakának végén, de legkésőbb a Hallstatt-korban kezdték építeni és a többi Duna menti földvárhoz hasonlóan a késő vaskor második felében (Kr. e. 2-1. század) a kelták átalakították és tökéletesítették a védműrendszert.

Báta-Öreghegy légifotója (Miklós 2007, 9. kép)



A bátai „vadkan” szobrocska, Magyar Nemzeti Múzeum (Szabó 2001, 67. oldal)

Báta hírnevét a sajnos szórványként előkerült, és a Magyar Nemzeti Múzeumban beletárolt és kiállított, díszített sorényű „vadkan” szobrocskának köszönheti, amely minden bizonnyal sisakdísz lehetett. Szabó Miklós egyéb támpont híján, stílári alapon a Kr. e. 2. századra keltezi a kelta művészet egyik legszebb példájaként nyilvántartott leletet. (J. E.)

PETRES, É. E: The late Pre-Roman Iron Age in Hungary with special reference to Oppida. In: Cunliffe, B. – Rowley, T. (eds.) Oppida: the beginnings of urbanisation in Barbarian Europe. BAR IntSer 2. Oxford (1976) 59.

MIKLÓS Zs.: Tolna megye várai. Varia Archaeologica Hungarica 22, Budapest, 2007. 30-33.

SZABÓ M.: A kelták nyomában Magyarországon. Hereditas sorozat, Corvina Kiadó Budapest 1971. 53. és 84. old. 24.kép.

SZABÓ, M.: Celtes de Hongrie X^e-I^{er} siècles avant J.-C. Catalogue Saint-Roman-en-Gal-Vienne 2001-2002.

Zengővárkony

Megközelítés: A 6-os főúton a zengővárkonyi bekötőúttól északra 2 km távolságban fekszik a Zengő-hegy keleti lejtőjén a magaslati lelőhely, amely a főút mindkét oldalán több száz méter hosszúságban és szélességben rejtja a leleteket.

A nyugati oldalát szakadékos völgy védi. A mintegy 16 hektár területű nagy település és temető a Lengyel kultúra másodikként jelentősen feltárt és Európa-szerte megismert lelőhelye. Itt sikerült először Magyarországon felszínre épített, oszlopos szerkezetű hosszú ház alapjait megtalálni. A 368 sír a legutóbbi időkig a legnagyobb számban megismert temetkezés volt a kultúra területén. A halottakat mindig oldalt fekvő, ún. zsugorított helyzetben temették el használati tárgyaikkal, ékszerekkel, illetve fegyverekkel, és melléjük helyeztek számos festéssel és karcolt mintával díszített edényt, amelyek a túlvilágra szánt ételt-italt tartalmazták. Különösen érdekes egy edény pereméről származó töredék, amely egy anyát ábrázol a gyermekével az ölében. Ez a „madonna”, bár elnagyolt az arcvonások kialakításában, mégis kiválóan ragadja meg az anya-gyermek kapcsolatot.

A gazdag leletanyag a pécsi Janus Pannonius Múzeumban látható. A település jelentősége, hogy nemcsak a Lengyel kultúra jellegzetes leleteit lehetett megismerni, hanem az életben játszott szerepükre, a vallástörténeti és társadalmi jelentőségükre is rávilágított a kutatás.

A zengővárkonyi „madonna”, dombormű egy edény pereméről (Kalicz 1970, 53. tábla)



A közelben található Magyarország legnagyobb ősgesztenyése. (K. N.)

BÁNDI G.: A Lengyeli kultúra. In: Bándi G., Burger A., Fülep E., Kiss A.: Baranya megye története az őskortól az Árpád-korig. A Janus Pannonius Múzeum Füzetei 15, Pécs 1973. 12-17.

BÁNDI G. – PETRES É. – MARÁZ B.: Baranya megye az őskorban. A Lengyeli kultúra. In: Bándi G. (szerk.) Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs 1979. 19-43.

DOMBAY J.: A zengővárkonyi őskori telep és temető. Archaeologia Hungarica 23, Budapest 1939.

DOMBAY J.: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Budapest 1960.

KALICZ N.: Agyagistenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Budapest 1970.

Pécs

Janus Pannonius Múzeum

Megközelítés: Széchenyi tér 12. Tel.: 72/312-719

Nyitva tartás: május 1. – október 31.
K-Szo: 10-18 h, V: 10-16 h

A „Baranya megye az őskortól a népvándorláskorig” című kiállítás az itt élt népek életmódját, hitvilágát és művészetét tárja elénk a megye területén előkerült leletek segítségével. Az első jelentősebb népesség megletelepedése az újkőkori Vonaldiszes Kerámia kultúrájához köthető a Kr. e. 6. évezred második felében. A megélhetést a vadászat, a halászat és az állattartás, majd a földművelés biztosította, amire az egyszerű földbejájt putrikban a tapasztott tűzhelyek töredékei között előkerült kő- és csontszerszámok szolgáltatnak adatokat. A Kr. e. 5. évezred elején egy új, déli eredetű népesség, a Lengyel kultúra csoportjai érkeztek meg. A korszak nemzetközi híré lelőhelye Zengővárkonyban került feltárássra. A kiállításon bemutatott rekonstrukciók, a házak omladécai alatt előkerült állatcsontok, csont- és obsziánszerszámok bepillantást engednek egy falu életébe. A halottak mellé réz- és tengeri kagyló ékszereket, szerszámokat, fegyvereket, hatalmi jelvényeket, valamint festett, karcolt díszekkel ellátott agyagedényeket helyeztek. Erről ad képet a bemutatott női és férfi temetkezés, s a terem közepén látható sír. A művészi színvonalon megformált ember- és állatszobrocskák az ugyancsak déli eredetű termékenységekultusz elterjedésének a legkorábbi bizonyítékai a területen.

A Kr. e. 4. évezred első felében megjelenő új népesség, a Balaton-Lasinja kultúra Baranyában csak néhány lelőhelyről ismert (Pécsbagota, Siklós). A korszak jelképének is tekinthető az

ellentett élő rézcsákány. A kultúra területeit a rézkor utolsó időszakában a Baden kultúra népe foglalta el. A Pécs-Vasason feltárt településen finom karcolásokkal és pontokkal díszített edények; csuprok, tálak és egyfülű mericék töredékei kerültek elő.

Kr. e. 3000 körül az Al-Duna vidék felől érkeztek népek, akik már a terület első bronzkori civilizációját, a Vučedol kultúrát képviselik. A zóki telep mellett egyik legfontosabb emlékü a Pécs-Nagyárpádon feltárt falu. A paraszti életmód számtalan tárgya és eszköze mellett az egyik veremből égett gabonamaradványok is előkerültek. Az agyag női szoborcsocka és a madár alakú edény a hitvilág szép bizonyítékai, míg a változatos formájú és díszítésű edények a készítőik kultúrájának déli és keleti gyökereiről is árulkodnak.

A Kr. e. 1900–1800-as években hirtelen megszakadtak a korábban virágzó déli kapcsolatok, új betelepülők jelentek meg az egész Dunántúlon. Kr. e. 1650 táján a Mészbetétes Kerámia kultúrájának dél-dunántúli csoportja telepedett meg a területen. Az egyik tárló és a mellette álló makett a Szebenyben feltárt telep egy családi házában hétköznapijaiba nyújt bepillantást a különböző méretű agyagedények, a csontból és kőből készült szerszámok, a kőből faragott öntőforma, valamint a számtalan apró tárgy (tű, véső, kés, simító) bemutatásával. A mindennapi élet tárgyai közé tartoztak az ékszerek és a talán gyermekjátékként szolgáló miniatűr edények. A Mészbetétes Kerámia népénél a korábbi csontvázhas rítus helyett a hamvasztásos temetkezés vált általánossá.

Kr. e. 1400–1300 körül egészen a Drávaig földbe rejtett kincsleletek jelzik azokat a történeti eseményeket, amelyek keretében a Közép-Európából érkező Halomsíros kultúra hamarosan az egész Dunántúlon elterjedt. A Siklóson előkerült agyagedények jóval egyszerűbbek és dísztelenebbek, mint a korábbi időszakéi, a bronzfegyverek viszont a fémművesség igen magas színvonaláról tanúskodnak. Kr. e. 1200 körül egy újabb csoport, az Urnamezős kultúra népe érkezett. Feltehetően a támadók elől rejtették el a mai Peterd-pusztá területén azt a „kincset”, amelyet sarlók, balta, lándzsák, kardtöredékek, tűk és egyéb ékszerek alkottak.

A Janus Pannonius Múzeum régészeti kiállításának bronzkori terme (fotó: JPM)



A Janus Pannonius Múzeum régészeti kiállításának újkőkori terme (fotó: JPM)

Északnyugat felől érkezett, s a Kr. e. 8. század táján egészen a Drávaig terjesztette hatalmát a vaskori Hallstatt kultúra népe. A hódítók hatalmas, földsáncokkal erősített magaslati telepeket építettek. Az új központok a bronz- és vasművesség, valamint a nagy területeket átfogó kereskedelem centrumává váltak. A Hallstatt kultúra dél-dunántúli központja a Pécs melletti Jakabhegy lehetett, melynek makettjét is megtekinthetjük. A földvár közelében feltárt, kőből és földből épített halomsírokban talált arany és bronz ékszerek, s a Kaukázus vidékéről származó fegyverek és lőszerszámok a kor gazdagságát mutatják.

A Kr. e. 450 táján a Dél-Dunántúlon megjelenő népekről már az ókori írásos források is megemlékeznek. Két baranyai temető leleteinek segítségével mutatja be a kiállítás a pannonok életét. Szentlőrincről ismerjük a legrégibb hiteles dunántúli lovassírokat szerszámokkal és fegyverekkel, Beremendről pedig gazdag női sírokat ezüst és bronz ékszerekkel, üvegpasztá- és borostyángöngyökkel. A vaskori őslakosság kultúrája a Kr. e. 3. századig virágzott, amikor a egész Dunántúlt kelta törzsek fennhatósága alá került. Ők hozták a kerámiakészítés új eszközét, a fazekaskorongot, továbbá készítettek és használtak első ízben pénzt. Tökéletesítették a vasművességet, fegyvereik, mezőgazdasági szerszámai, háziesszkeik egyaránt fejlett kézművességre vallanak. (Cs. F., K. N.)

<http://regeszet.jpm.hu/> (2008. július 30.)

F 8



3



2

Pécs-Jakabhegy

Megközelítés: A Jakab-hegy Kövágószőlőszőlő északkeleti oldalán magasodik a falu fölé. A hegytetőn – lényegében a földvár közepén – egy pálos kolostor romjai és egy kilátó található, amelyekhez több irányból turistautak vezetnek. A legegyszerűbben Pécs felől közelíthetjük meg, ahol a Patacs városrészben a buszvégállomástól indul a piros háromszög jelzés, amelyen felkaptatunk egészen addig, amíg keresztezi a zöld jelzést. Onnan a zöld jelzést folytatjuk a túrát északnyugati irányban fölfelé. Az út közben keresztezzük az óskori sáncokat.





Füles bronzedény a pécs-jakabhegyi temető
26. halomsírából
(Maráz 1996, 2. ábra)

Másik lehetőségként Kővágószőlős központjából két irányban is elindulhatunk a Jakab-hegy felé. A kevesebb elágazással járó út az, ha délkeletre, Cserkút felé indulunk a piros négyszög jelzésen. A szomszéd falu előtt balra, északkelet felé indul a kék háromszög jelzés, amelyen eljutunk a hegygerincre. Ott elérjük a kék jelzést, amelyen jobbra (keletre) a földvárhoz, balra (nyugatra) a halomsírokhoz mehetünk tovább.

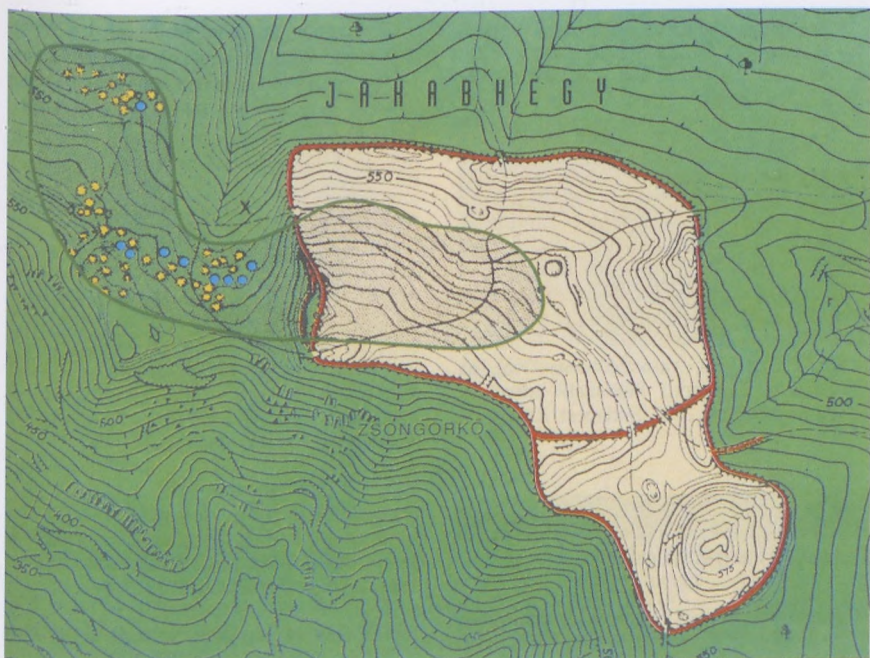
A Péctől ÉNY-i irányban elhelyezkedő Jakab-hegy a nyugati Mecsek legmagasabb csúcsa (592 m). Már a 19. század végétől ismert régészeti lelőhely, de igazán Török Gyula 1947–48-as ásatásai, majd 1950-ben megjelent publikációja irányították rá a figyelmet. 9 halomsírt tárt fel, ezek K-i kapcsolatokra utaló leletanyaga jól ismert és sokat idézett a szakirodalomban. Maráz Borbála új szintvonalas felmérést készített, és 1976-tól több éven át végzett ásatásokat a látványos, erődítménnyel körülvett földvárban, amelyet minden oldalról meredek lejtők és mély völgyek határolnak, a déli, délnyugati oldalon szinte megközelíthetetlen. A két részre tagolt földvár mérete 800x550 méter, az ehhez csatlakozó kisebb, 2 m magas belső sáncsal jól védett fellegrvár pedig 550x250 m. A fennsíkon eredetileg az Urnamezős kultúra telepe húzódott, követve a lapos hegytető vonalát, később

részben ennek helyére kerültek a Hallstatt-kori temetkezések. Az ásató a feltárt 41 kisebb-nagyobb halmos temetkezésen kívül még két helyen átvágta a sáncot, és a plató közepe táján is nyitott egy felületet, ahol a fent említett késő bronzkori telep (Ha A) maradványa került elő. Az erődítés kiépítésére az Urnamezős kultúra fiatalabb időszakára végén és a kora vaskorban kerülhetett sor. A késő vaskori LT C-D időszakban, főleg a Kr. e. 2–1. században alakulhatott ki a sáncok helyenként 4–6 m magas jelenlegi formája, s esetleg a belső sánc is ekkor épült. Egyedül a nyugati oldalon található kettős sánc, amely a bejárat védelmét biztosíthatta a legjobban megközelíthető oldal felől, a halmok irányából.

A földvártól Ny-ra, 100–150 m távolságban helyezkedik el a mintegy 300 kisebb-nagyobb tumulusból álló temető, amelyek mindegyike egy-egy hamvasztásos sírt tartalmazott. A centrális elhelyezkedésű, többnyire kőpakolással vagy kőkamrával borított sírgödört 8–12 m átmérőjű kőgyűrű határolta, amely a halom földjének megtámasztására szolgált. Fa kamra, vagy fából készült ácsolat, koporsó nyomai itt hiányoznak. A mellékletek között viszonylag kevés a fém, főleg „trák-kimmer” típusú lőszerszámok, kések, esetleg vas-, vagy bronzgyöngyök, tűk, apró üveg- és ritkán aranygyöngyök fordulnak elő, valamint az étel- és italmellékleteket tartalmazó edények, amelyek száma itt kisebb, mint más korabeli tumulus temetkezésekben. Kivételt képez az amúgy is gazdag mellékleteket tartalmazó 26. halomsír importból származó, füles, két részből összeállított, poncolt díszítésű, kan-na formájú bronzedénye, amelyet meritő edénynek is neveznek. Közvetlen párhuzama többek között a kultúra névadó temetőjéből, Hallstattból is ismert. A kerámia a késő bronzkortól töretlen fejlődést mutat, és erősen kötődik a lelőhelytől D-re található dalji

Pécs-Jakabhegy földvárának légifotója (Pécsi Légitérészeti Téka – Szabó M. / O. Braasch)





Pécs-Jakabhegy: a késő bronzkori település és halomsírok, valamint a kora vaskori földvár elhelyezkedése (Kovács 1998, 35. ábra)

és Dobova-Ruse, valamint Kaptol-Martijanec csoport leleteihez. A topográfiai helyzet és elsősorban a Balkán irányába mutató kulturális kapcsolatok figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a Jakab-hegyi erődítménynek kiemelkedő stratégiai szerepe lehetett a késő bronzkor és vaskor idején. (J. E.)

KOVÁCS, T.: A la périphérie de la culture hallstattienne (VIIe – Ve siècles avant J.-C.). In: A la frontière entre l'est et l'ouest. L'art proto-historique en Hongrie au premier millénaire avant notre ère. Glux-en-Glenne 1998. 39–50.

MARÁZ, B.: Zur Frühhallstattzeit in Süd-Pannonien. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 23 (1978) 145–164.

MARÁZ, B.: Pécs-Jakabhegy. Előzetes jelentés az 1976–77. évi ásatásokról. Archaeologiai Értesítő 106 (1979) 78–93.

MARÁZ, B.: Későbronzkori magaslati település Pécs-Jakabhegyen. (Előzetes közlemény az 1976–83. évi ásatásokról). A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 30–31 (1985–1986) 39–64.

MARÁZ, B.: Pécs-Jakabhegy. Ausgrabungsergebnisse und die Fragen der Frühhallstattkultur in Südostpannonien. In: Jerem, E., Lippert, A. (Hrsg.) Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994. Archaeolingua 7, Budapest 1996. 255–265.

TÖRÖK, GY.: A Pécs-Jakabhegyi földvár és tumulusok. Archaeologiai Értesítő 77 (1950) 4–9.

F 8

2

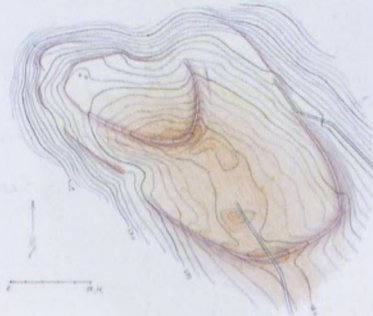
3

Pécs-Vasas-Kopasz Óvár

Megközelítés: Pécs város határának ÉK-i szélén a Vasas nevű település ÉNy-i végétől Ny-ra, kb. 500 méterre emelkedik a Kopasz Óvár nevű hegy, a Vasastól Ny-ra eső, többnyire erdős fennsík É-i végében. Vasas ÉNy-i végétől Ny-ra egy völgyben haladunk az elágazásig, innen DNy irányába, út nélkül, a meredek hegyoldalon kapaszkodunk fel a hegyre.

ÉK, É és Ny felől meredek hegyoldal övezi, D és DK irányában azonban a közel azonos magasságban elterülő fennsíkkal függ össze. Ezért a sáncok elsősorban a fennsík felőli támadások ellen épültek.

Pécs-Vasas-Kopasz Óvár (König F. rajza)



A földvár kétrészes. A hegy ÉNy-i végében van a belső vár. DK felől nagy ívben, félkör alakban sánc fogja át, külső árok csak gyenge nyomokban figyelhető meg. A külső vár sánca DK felé, a belső várnál jóval nagyobb területet fog át. Külső árok csak a DNy-i és Ny-i oldalon látható elmosódottan.

A teljes vár átmérője 218 x 120 m. A belső vár ÉNy-i végében elektromos távvezeték magas oszlopa áll betontalpakon. Ásatás nem volt, a felszínen őskori cserepek találhatók. A földvár feltehetően a késő bronzkorból, vagy kora vaskorból származik. (N. Gy.)

NOVÁKI GY.: Pécs, Vasas, Kopasz Óvár. In: Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2002. Budapest 2004. 255–256.

G 8

2

2

Pécs-Nagyárpád-Dióstető

Megközelítés: A Pécshez tartozó Nagyárpád település a város déli részén található. A Diós-tető Nagyárpádtól délnyugatra emelkedik. A községet a Boros utca végén a régi temető mellett induló dűlőúton hagyjuk el, amely dombok közé vezet. Közülük a legmagasabb a Diós-tető.

Három oldalról természetes meredek lejtővel védett kiemelkedő dombtetőn létesült a rézkor végi-kora bronzkori Vučedol és Somogyvár-Vinkovci kultúrák települése (Kr. e. 2700–2200). A háromszögű plató csúcsán, a nyílt teleptől árokkal elválasztva kisebb „belső vár” helyezkedett el. Ez a településszerkezeti mód hasonló az Észak-Magyarországon elterjedt Hatvan kultúra erősített településeihöz. A plató teljes feltárása során sajnos nem kerültek elő oszlopos szerkezetű épületek nyomai. A felszínre emelt fagerendából épített házak feltehetően talpgerendás „borona” szerkezettel

Különleges díszítésű füles kancsó a telepről
(fotó: Janus Pannonius Múzeum)



Kora bronzkori díszített edény
(fotó: Janus Pannonius Múzeum)

rendelkeztek, ezért nem hagytak nyomot. Az ásatáson előkerült gazdag leletanyag makettal kiegészítve a pécsi Janus Pannonius Múzeum kiállításán, a II. teremben látható. (K. N.)

BÁNDI G.: Korai bronzkor, Somogyvár-Vinkovci kultúra. In: Bándi G., Burger A., Fülep E., Kiss A.: Baranya megye története az őskortól az Árpád korig. A Janus Pannonius Múzeum Füzetek 15. Pécs (1973) 17–18.

BÁNDI G. – PETRES É. – MARÁZ B.: Baranya megye az őskorban. A Lengyeli kultúra. In: Bándi G. (szerk.) Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs 1979. 59–73.

F 8

2

2

Pécs-Kővágóottós-Tótvár

Megközelítés: Kővágóottós községtől É-ra 1 km-re terül el a Tótvár Ny-K irányú, széles, hosszúkás fennsíkja. A község előtt K-re 1 km-re van a Golgota nevű település. Innen nem a község felé, hanem É irányában megyünk tovább az országúton 1,5 km-t, és felérünk a Tótvár fennsíkjának K-i végére. Az országutat elhagyva Ny felé kissé kanyargó földúton haladunk a fennsíkra kb. 300 métert, és elérkezünk az őskori sánc kapujához, amelyen keresztül jutunk az egykori telep belső területére. A fennsík korábban nagyrészt szántóföld és szőlő volt, most füves terület, csak a széleit és a hegyoldalakat borítja erdő.

Az őskori telepet K felé, a fennsík többi részét felől magas sánc és külső árok védte egyenes, É-D irányban. A sánc környéke füves, de magát a sáncot fák takarják. A kapunyílástól É-ra 50 m hosszan erősen szétszántott állapotban találjuk, de azután több mint 200 m hosszan az ép sáncot és a külső árkot követhetjük. A fennsík É-i sarkában már kiterjedt erdőbe érünk, itt nem sánc, hanem hegyperem jelzi az egykori telep szélét, amely Ny felé fordul, de kb. 130 m után elmosódik, és az enyhé lejtésű hegyoldalon nincs határozott széle a telepnek. Az É-i sarokban egy rövid, alig 50 m hosszú sánc tart meredeken lefelé egy kis völgy aljáig,

merőlegesen a hosszú sáncra, illetve peremre.

A sánc a kapunyílástól D-re is folytatódik, de erősen szétszántott állapotban. Hamarosan Ny felé kanyarodik, és perem alakjában még egy darabig követhető az erősen bokros területen.

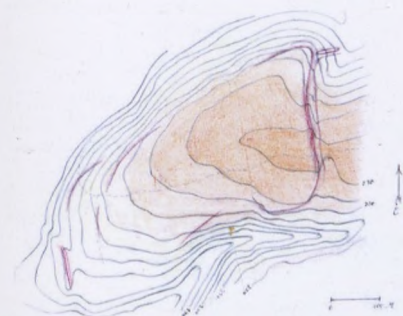
Még egy helyen találhatunk egy rövid, alig több mint 100 m hosszú sáncot, a kaputól DNy-ra 550 méterre, a lejtőn. Több sáncot vagy sáncárkot nem láthatunk, az egykori földművelés a feltételezhető sáncokat legtöbb helyen elsimította. A fennsík DNy-i sarkán ma is művelés alatt álló szántóföld van.

Ásatás még nem volt, leletek egyelőre ismeretlenek. Jellege és nagy kiterjedése alapján késő bronzkorinak vagy kora vaskorinak valószínűsíthető. A Tótvártól D-re eső, szomszédos Halomi-hegyen őskori sírhalmok vannak, feltehetően a Tótvár őskori telepével függenek össze. Megemlítendő, hogy a Tótvár fennsíkjának K-i vége közvetlenül a közismert hatalmas Jakab-hegyi kora vaskori és késő vaskori földvár lejtője alatt van. (N. Gy.)

NOVÁKI GY.: Kővágótotóts, Tótvár. In: Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2002. Budapest 2004. 231-232.



Zók-Várhegy látképe
(Ecsedy 1982, 2. kép)



Pécs-Kővágótotóts-Tótvár (König F. rajza)



Zók-Várhegy (König F. rajza)

Mészbetétes edény Zók-Várhegyről
(Ecsedy 1982, 21. kép)



F 8

2

2

Zók-Várhegy

Megközelítés: Zók községtől DDNy-ra 1,5 km-re van a Várhegy. A község D-i végében átkelünk a „Pécsi-víz” csatornán, a Nagy-hegy ÉNy-i oldala alatt érünk be egy völgybe. A völgy kettéágazik, a Ny-ra eső völgy felett, Ny-ra emelkedik a Várhegy. Meredek úton kapaszkodunk fel, és az őskori vár erősen elszántott, de még felismerhető széles árkaiba érünk.

Az árok a Várhegy őskori telepét védte D felől, a dombhát folytatása felől, belső szélén a sánc maradványai láthatók. A mögötte lévő egykori telep ma teljes egészében szőlő és kertek által erősen bolygatott terület. Széleit elszántották, ezért egykori kiterjedését pontosan nem ismerjük.

1942-ben Török Gyula, 1977-1984 között Ecsedy István végzett ásatást. Az előkerült



Öntőformák, tégely és rézbalta Zók-Várhegyről (Kemenczei 2003, 168. oldal)

leleteket (cserepeken kívül fémöntő műhely darabjai, kemenczetöredékek, salakok, öntőformák és öntőtégelyek) a bronzkor korai szakaszához tartozónak tekintették, s a lelőhelyről Zók kultúrának nevezték el. A további kutatások során kiderült, hogy ez a leletanyag a Drávától délre elterjedt, rézkor végi Vučedol kultúrához tartozik. A szakirodalomban korábban szerepelt Zók-Vučedol kultúra elnevezést ma már nem használjuk. A sánccal kapcsolatban felmerült annak a lehetősége, hogy a középkorban, az Árpád-korban is várként szolgált a dombtető. (N. Gy.)

ECSEDEY I.: Zók-Várhegy. Régészeti Füzetek 31-34 (1978-1981), 36 (1983), 38 (1985), 39 (1986)

ECSEDEY I.: Ásatások Zók-Várhegyen (1977-1982) Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 27 (1982) 59-105.

KEMENCZEI T.: A bronzkori fémművesség. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 167-174.



V. RÉGIÓ





*Emberfejű, állatlábú agyag idol („kentaúr”)
(Füzesabony-Gubakút)*

J 3

1

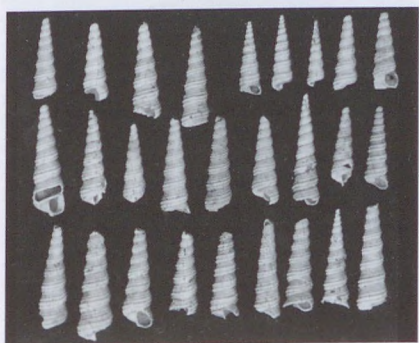
2

Szob

Megközelítés: A Szob határában levő egyik őskőkori lelőhely a településtől északra található az Ipoly torkolata és a szlovák-magyar határ közelében. Az Ipolydamásd felé vezető út mentén húzódó löszfalból kerültek elő az első régészeti leletek. A feltárások az ősemberi telepnyomokat a felszín alatt átlag 3,5 m mélységben hozták napvilágra. A másik a Szobi patak melletti Óregék-dűlő, ahol azonban csak a felszínen találtak pattintott kőeszközöket, ásatás nem volt. A kelta temető a Duna bal partján, a Közüző-telep nevű helyen lehetett.



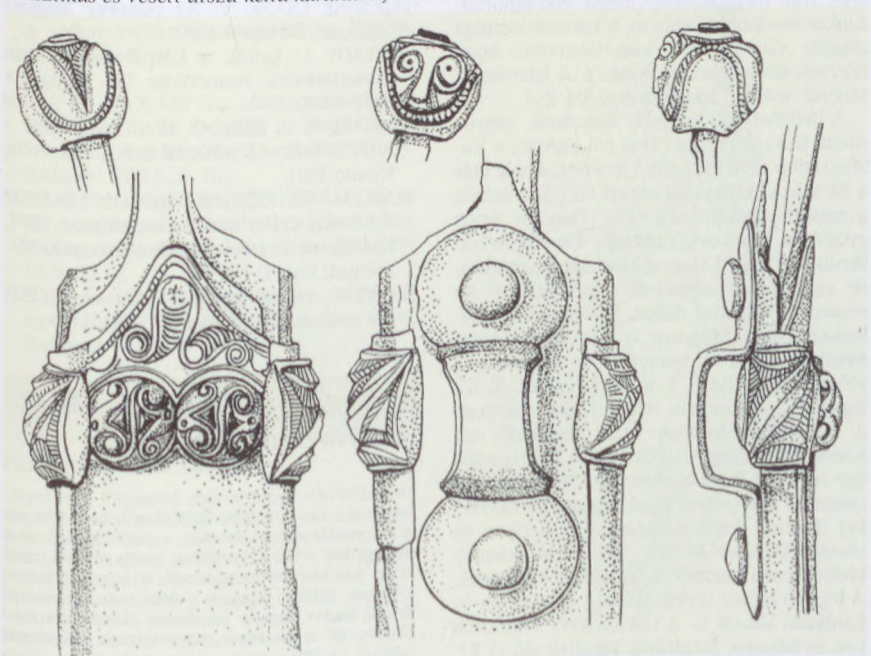
A szobi csigadepó
(Gáboriné Csánk 1980, 40. kép)



Ékszernek használt fosszilis csigák Szobról
(fotó: Gábori M.)

Az Ipolypart lelőhelyet Horváth J. A. amatőr fedezte fel az 1930-as évek közepén. 1937 és 1940 között Gallus S., Horváth J. A. és Mottl M. végzett kisebb ásatásokat. A 200 m hosszan elnyúló lelőhely jelentőségét ebben az időben még a késő jégkori állatcsontanyag adta. 1965–66-ban Gábori M. végzett nagyobb felületen ásatásokat, melynek során több, egymástól elkülönülő kisebb táborhelyet tárt fel. Az egyik tűzhely nagy, gömbölyű kövekkel volt körülrakva úgy, hogy felül lapos köveket helyeztek el. Az ásató véleménye szerint ezeket sütésre használhatta az ősember. A lelőhely igazi különlegessége három, fosszilis csigaházakból álló halom. Az egyik 97, a másik 98, a harmadik 144 darabot tartalmazott. Ezek a kővületek eredeti geológiai lelőhelye a közelben található, amelyet 1848 óta ismer a tudomány. Az ősember csak 13 féle csiga kövesedett héjait szedték össze, 80%-ban a Turritella-éit. A fossziliákat minden bizonnyal

Plasztikus és vésett díszű kelta kardhüvely Szobról (Szabó 2005, 142. old.)





Díszes kelta kard Szoboról
(Moscati és mások 1991, 323. old.)

ékszerek készítéséhez használták volna fel a Gravettien kultúra emberei. Mivel egyik darab sem volt még átfúrva, innen elszállították azokat távolabbi telepekre. A halmok formája alapján Gábori arra következtetett, hogy börtörökben lehettek lerakva. A leleteket a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. (M. Zs.)

A feltehetően nagyobb sírszámú, vegyes rítusú kelta temető a Duna bal partján, a Kőzúzó-telep nevű lelőhelyen lehetett, amely már a 19. század közepétől ismert volt. Különösen a második világháború előtt, Horváth János gyűjtő és ásató tevékenysége következtében került sok lelet a Magyar Nemzeti Múzeumba, de csak 12 sír együttese azonosítható. Az esztergomi Balassi Bálint Múzeum és a Balassagyarmati Múzeum is őriz innen származó leleteket. A temető a La Tène B2/C1 időszakban, a Kr. e. 4. század végétől, de főleg a 3-2. században lehetett használatban. A különleges darabok közé sorolható egy kisméretű, hellenisztikus bronz kantharosz, egy zoomorf füllel ellátott, pecsételt díszítésű csésze és egy emberi fejfel, plasztikus maszkal díszített kardmarkolat. A plasztikus és véssett díszítésű kardok a korszak kiemelkedően szép kézműves termékeit képviselik. A fegyverzethez tartoztak még a lándzsák és kardkötő láncok is. A női sírokból változatos kar- és lábperec garnitúrák kerültek elő. (J. E.)



Zoomorf füllel ellátott, pecsételt díszítésű csésze a szobi kelta temetőből
(Szabó 2005, 167. old.)

- T. DOBOSI V.: A jégkorszak végének vadászai. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 85-91.
- GALLUS S.: Néhány újabb magyarországi paleolitikus lelőhely. Archaeologiai Értesítő 50 (1937) 137-139.
- GÁBORI, M. - GÁBORI, V.: Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques de Hongrie. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 8 (1957) 3-117.
- GÁBORI, M.: Paläolithische Schnecken-depots von Szob. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 21 (1969) 3-11.
- GÁBORI M.: Az ősember hétköznapijai. In: Szombathy V. (szerk.) Évezredek hétköznapijai. Budapest 1973. 7-34.
- GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.
- HUNYADY I.: Kelták a Kárpát-medencében. Dissertationes Pannonicae I-II. Budapest 1942-1944.
- MOSCATI, S. - FREY, O. H. - KRUTA, V. - RAFTERY, B. - SZABÓ, M. (eds.): The Celts. Milano 1991.
- SZABÓ M. - PETRES É.: A keleti kelta művészet - Eastern Celtic Art. Székesfehérvár, 1974. Katalógus, az István Király Múzeum Közleményei, Série D No. 93.
- SZABÓ M.: A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében. Budapest 2005.

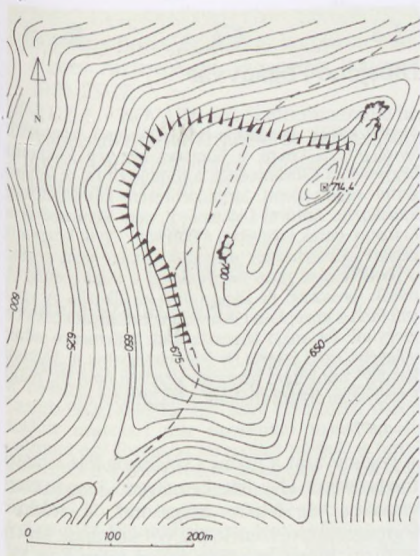
J 3

2

2

Nagybörzsöny-Magyar-hegy

Megközelítés: Nagybörzsöny községtől kelet-észak-keletre 3,5 km-re emelkedik a Magyar-hegy (714 m). A községből északkelet felé a piros jelzésű úton felmegyünk a vadász kunyhóig, innen délkelet, majd észak felé kanyarodva mászunk fel a meredek úton a hegyre. Közben látunk a délre eső, alacsonyabb Rustok-hegyre, amely ugyancsak késő bronzkori földvár, de a sáncának ma már csak kis részét találjuk.



Nagybörzsöny-Magyar-hegy sáncvárának
felmérési rajza (Nováki Gy.)

A Magyar-hegy három csúcsa közül a közép-sőn, a legmagasabban van a földvár. Délkelet felől igen meredek hegyoldal övezi, itt nincs nyoma erődítésnek. Északnyugat felé azonban jóval lankásabb a hegytető, ebből fog át egy nagy területet az őskori erődítés maradványa, egy erősen elmosódott terasz. Belső területén több egykori lakóterasz húzódik egymás alatt.

Ásatás nem volt. A felszínen sok cserép található a késő bronzkori Kyjatice kultúrából.

A védett terület átmérője 300 x 250 m, területe 5 ha. (N. Gy.)

MATUZ E. – NOVÁKI GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae IPH X. Budapest (2002) 20, 112.

NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY. – MIKLÓS ZS.: A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1979. 59, 61.

TORMA I. (szerk.): Pest megye régészeti topográfiája 9. A szobi és a váci járás. Budapest 1993. 204–205.

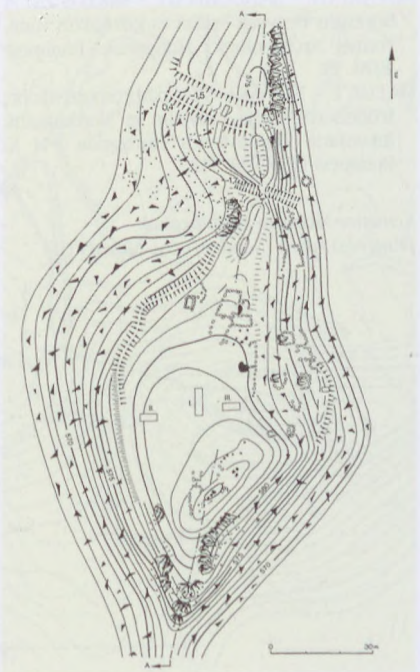
A gerinc itt kiszélesedik, oldalait sziklafalak, illetve kőgörcgetegek zárják le. A vár É-i végét egy sánc védte sziklába vágott külső árokkal, beljebb még egy rövid árok van. Ny-i szélén kővekből rakott, falszerű, 0,5 m magas sánc húzódik, de kb. 50 m után elenyészik a kőgörcgeteges lejtőn. A plató K-i oldalán nincs nyoma erődítésnek, de kb. 10 méterrel alacsonyabb szinten, a meredek, kőgörcgeteges oldalon még egy kb. 30 m hosszú kősánc figyelhető meg. A plató D-i, hegyesszögű végét természetes sziklatömbök határolják a mély nyereg felett. Az így körülhatárolt terület hossza az É-i belső árokgig 120, szélessége kb. 60 m. A belső terület É-i felében nagy kővek, sziklák hevernek.

Miklós Zsuzsa 1986-ban ásatással átvágta a két árkot, és a belső területen is kutatott. Telepjelenség nem bontakozott ki, de paticsot, égett agyagtörményeket találtak, amelyek egykori házakra, tűzhelyekre utalnak. Sok cserép került elő a rézkorból, a késő bronzkorból és kevés az Árpád-korból is. A földvár erődítésének korát nem sikerült megállapítani, a késő bronzkor és az Árpád-kor egyaránt szóba kerülhet. (N. Gy.)

MATUZ E. – NOVÁKI GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae IPH X. Budapest (2002) 19–20, 116

TORMA I. (szerk.): Pest megye régészeti topográfiája 9. A szobi és a váci járás. Budapest 1993. 286–287.

Perőcsény-Jancsi-hegy felmérési rajza
(Skerletz I.)



J 3

2

2

Perőcsény-Jancsihegy

Megközelítés: Közvetlenül Perőcsény község felett délkeletre, 2,5 km-re emelkedik a Jancsi-hegy. Perőcsényből a templom mellől indul kelet felé a piros jelzésű út, majd később délkelet–dél irányban vezet fel a Börzsöny-hegység nyugati szélén húzódó, több kilométeres, észak–dél irányú, erősen tagolt hegyvonulat északi végére. Ennek egyik kiemelkedő részén, a Jancsi-hegyen van a sáncvár (585 m).

Kemence-Magosfa

Megközelítés: A Börzsöny-hegység legmagasabb csúcsának, a Csóványosnak tömbjéből ÉNy-ra széles hegygerinc vezet át az alig 1 km-re lévő, a hegység második legmagasabb hegyére, a Magosfára (914 m). Itt van az ország legmagasabban fekvő őskori vára. Megközelítését legalkalmasabb a Csóványos megmászásával egybekapcsolni. A Csóványosról a zöld jelzésű úton Ny felé indulva, a széles nyeregből alig észrevehetően emelkedik ki a Magosfa, a hegy többi oldala igen meredek.

A hegytetőt nagyjából háromszög alakú kőszánc veszi körbe, több helyen a természetes sziklaomladékokat is kihasználva. Csak a DK-i részen, a hegynyereg felett van földszánc, itt van az egyetlen kapunyílás is, kissé behajló sánccal. A sánc belső magassága néhol eléri az 1 métert, de többnyire alacsonyabb, és gyakran csak a szétomlott kövek jelzik a vonalat. A sánccal körülvelt őskori telep hossza 300, legnagyobb szélessége 150 m.

Ásatás nem volt, egész területén találni, nem nagy számban, késő bronzkori cserepeket. Az eddig begyűjtött darabok a Kyjatice kultúrából származnak.

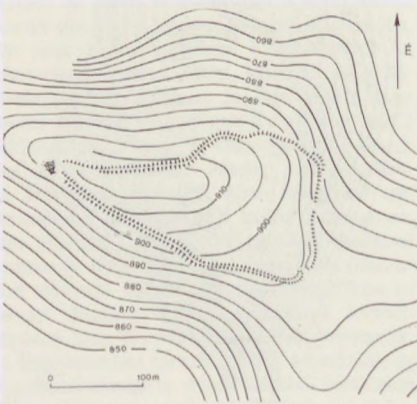
Itt említjük meg, hogy a közeli környéken még két, ezzel azonos korú földvárat ismerünk, Kemence-Godóvárat és Perőcsény-Halyagost, ezek azonban természetvédelmi területek, csak engedéllyel látogathatóak. (N. Gy.)

TORMA I. (szerk.): Pest megye régészeti topográfiája 9. A szobi és a váci járás. Budapest 1993. 140–141.

NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY. – MIKLÓS ZS.: A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1979. 53.

MATUZ, E. – NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae IPH X. Budapest (2002) 18, 112.

*Kemence-Magosfa földvárának
felmérési rajza (Sándorfi Gy., Nováki Gy.)*

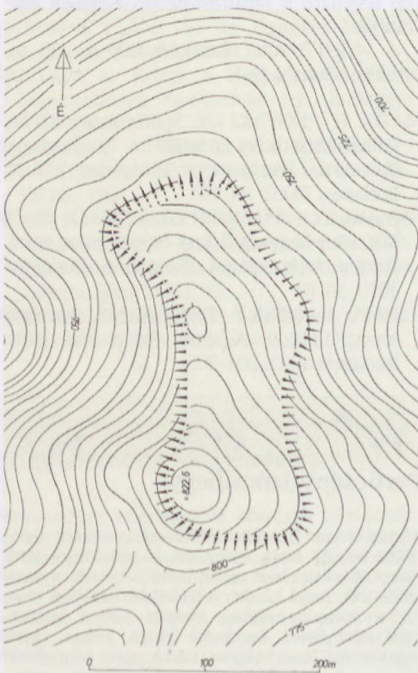


Diósjenő-Pogányvár

Megközelítés: Pogányvár-hegy Diósjenő községtől Ny-ra, kb. 5 km-re, a Börzsöny-hegység központi hegyének, a Csóványosnak a tömbjéből ÉK-re kiugró gerinc végét jelenti. Megközelítésére két lehetőség kínálkozik. Autóval Diósjenőről vagy Kemencéről a Kemence-patak völgyében a Börzsöny egyik központi helyére, Királyházára megyünk. Innen már gyalog a piros jelzésű úton megyünk fel a Pogányvárig. A másik, hosszabb út Diósjenőről kínálkozik. A zöld jelű úton a középkori Cseh-vár maradványai közelébe megyünk fel, majd leereszkedünk a Kemence-patak völgyébe, ezen átkelve Ny felé felmegyünk a „Nyiredi kastély” romjaihoz, ahonnan jelzetlen úton Ny, majd É irányában átkanyarodunk a Pogányvárhoz.

A Pogányvárat a gerinc Csóványos felé vezető folytatásától ÉNy felé bemélyedő hegynyereg választja el, felette magasodik a földvár legmagasabb részének, a DNy-i sarkának sánca (826 m). Innen az egész őskori telep É és ÉK irányába lejtő hegyoldalon helyezkedik el. Sánc veszi körbe, amelynek belső magassága 1 m körüli, de a K-i oldalon csak terasz alakjában követhető. Külső árok nincs, csak az É-i oldalon kíséri egy rövid belső árok. A belső területen több mesterséges terasz elmosódott nyoma látható. A sánccal körülvelt terület hossza 320, legnagyobb szélessége 100 m. Ásatás még nem volt, a felszínen cserepek találhatók, a jellegzetes darabok a késő bronzkori Kyjatice kultúrából származnak. (N. Gy.)

*Diósjenő-Pogányvár földvárának
felmérési rajza (Sándorfi Gy., Nováki Gy.)*



NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY. – MIKLÓS ZS.: A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1979. 25–27.

MATUZ, E. – NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. *Inventaria Praehistorica Hungariae* IPH X. Budapest (2002) 18, 111.

A 2



3



3

Szanda-Szanda-hegy

Megközelítés: Szanda község felett DNy-ra emelkedik a messze környékből legmagasabban kiemelkedő Szanda-hegy, amelyen egy nagy kiterjedésű őskori földvár nagyrészt már elpusztított maradványait, valamint egy középkori vár romjait találjuk. A Bercel községből ÉNy felé kivezető országútba 1,5 km után csatlakozik be K felől a Szanda-hegyre, a kőbányához felvezető, kb. 3 km hosszú autót. Gépkocsival ezen a legkönnyebb felmenni a hegyre. Fent, a kőbánya előtti kanyarból ÉK-re 5–600 m hosszú erdei földúton érünk fel a hegytetőre.

A Ny-K irányú Szanda-hegynek eredetileg három, közel azonos magasságú csúcsa volt egy vonalban. K-i végén van a ma is érintetlen Várhegy (530 m) a középkori vár romjaival. Ettől Ny-ra, a hegynyereg után a Péter-hegy emelkedik, amelynek két csúcsa volt a Várhegytől 800, illetve 1100 méterre (utóbbin fallal és árokkal kerített középkori kápolna állt), de a ma is működő kőbánya mindkettőt nagyrészt már lebányászta.

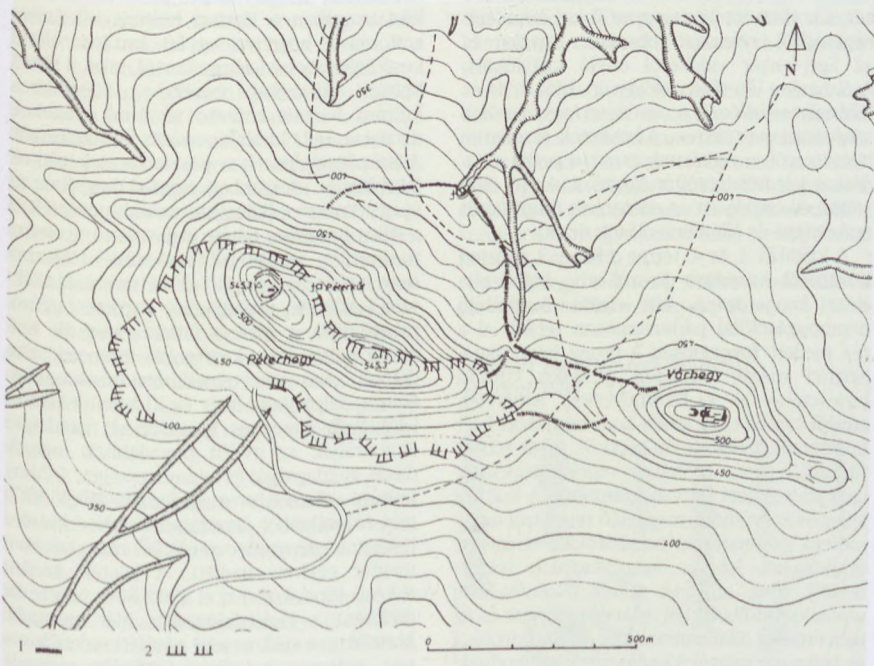
A Várhegy Ny-i aljában két őskori sánc indul Ny irányába, és közrefogják a Péter-hegy felőli széles nyerget. A D-i oldal sáncának folytatását 250 m után a kőbánya teljesen eltüntette. A Péter-hegy megmaradt D-i oldalában már nincsen sánc, az a lebányászott részen volt, így erről a részről semmit sem ismerünk. A hegynyereg É-i sánca 350 m után mélyen lekanyarodik a Péter-hegy É-i oldalában egészen a forrásig, majd hosszabb, egyenes, Ny-i irányú rész után felkanyarodik a hegytető felé, de rövidesen eltűnik a kőbányából kikerült meddőhányó alatt. Az őskori telepnek így csak az É-i és ÉK-i felét ismerjük. A sánc többnyire kőből áll, különösen a lefelé tartó rész impozáns magasságú.

Az őskori telep pontos méretét a sok pusztítás miatt nem ismerjük. Jelenlegi legnagyobb átmérője (a K-i végébe épült középkori vár területével együtt) kb. 1200 m, amihez Ny felé még az elpusztított rész folytatódott. É-D irányban 7–800 m lehetett az átmérője. A jelenlegi csonka terület kb. 24 ha.

Régészeti ásatás nem volt. Az őskori sáncot Patay Pál említi először. A Szanda-hegyről késő bronzkori bronz raktárleletek ismertek, a felszínen található cserepek a késő bronzkori Kyjatice kultúrába tartoznak, ezek jelzik a sánc korát. (N. Gy.)

MATUZ, E. – NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. *Inventaria Praehistorica Hungariae* IPH X. Budapest (2002) 17, 109.

Szanda-Szanda-hegy földvárának felmérési rajza (Sándorfi Gy., Nováki Gy.)



Szécsény Kubinyi Ferenc Múzeum

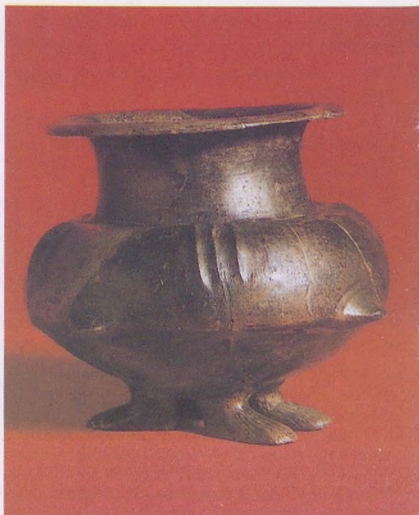
Megközelítés: Ady Endre út 7. Tel.: 32/370-143

Nyitva tartás: K-V: 10-16 h

A múzeum a város közepén az egykori Forgách-kastélyban található. A régészeti kiállítás elsősorban az újkórral és bronzkorral ismerteti meg a látogatót, ugyanis ezek az időszakok fontos fordulópontot jelentettek a mai civilizáció kialakulásához vezető úton.

Az első két terem az újkórral megjelent letelepült életmód emlékeit mutatja be a határterületként számon tartott vidéken, ahol két nagy kultúra – az Alföldi Vonaldiszes Kerámia kultúrája és a Közép-európai Vonaldiszes Kerámia kultúrája – érintkezéséről árulkodnak a tárgyi emlékek. A Szécsény-Ültetésen feltárt, a Kr. e. 6. évezred végéről származó neolitikus telepről előkerült edénytöredékek, szerszámok, állatcsontok alapján rekonstruálhatók az egykor a Közép-európai Vonaldiszes Kerámia Zseliz-kultúrájához tartozó közösség életkörülményei. A telepen két épület nyomait rögzítették a régészek. Szerkezetük eltérő, feltehetően a szomszédos kultúrák hatásának köszönhetően. Az egyik ház részletének rekonstrukcióját mutatja be a kiállítás. Jellegzetes csótalpas tálak és bekarcolásokkal, festéssel díszített „tálaló”-edények, valamint fazekasszerszámok és szövöszekek agyaghezekei tanúskodnak az egykor itt élők gazdag kézművességéről. Különösen figyelemreméltó két, a korban értékes tárgy: a Tokaj-Zempléni-hegységből származó obszidián magkő és az Égei-tenger vidékéről eredő kagylókürt. A Szécsény-Ültetésen előkerült őrlőkövek és földműveseszközök a növénytermesztésről, a szarvasmarha-, sertés-, juhcsontok az állattenyésztésről, a vadállatok csontjai pedig a vadászat jelentőségéről árulkodnak. Az itt élők vallási elképzeléseit az edényeken megmaradt emberi arc- és állatábrázolások őrzik.

A kiállítás 3. és 4. terme a Kr. e. 3. évezred közepétől számított bronzkorba kalauzolja el a látogatót. A kor elején meginduló népmozgásokkal párhuzamosan terjedt el a réz mellett fokozatosan a bronz használata. Nógrád megye területén a Makó kultúra terjesztette el a fémművesség ismeretét, amiről sajnos csak kevés kora bronzkori lelet tanúskodik (Salgótarján-Pécskő). Jóval többet tudunk a kora bronzkor végén megjelenő, igen jól kutatott Hatvan kultúráról. A kultúra jellegzetes erődtített magaslati telepeiről nagyméretű gabonatarlóról hombárokat, vermeket, őrlőköveket, kő- és agancskapákat tekinthetünk meg, amelyek fejlett földművelésre utalnak. A hulladékból előkerült csontok és az igen érdekes állatszobrocskák az állattartásról és bizonyos mértékű vadászatról árulkodnak.



Késő bronzkori edény a szécsényi múzeum kiállításáról (Soós – Tárnoki 1986, borító)

A középső bronzkorban (Kr. e. 1700-1300) az Alföldön és Észak-Magyarországon megjelenő Füzesabony kultúra jelentősen befolyásolta a Hatvan kultúra népének életmódját. A Nógrád megyei Tarisznypart-Kerekdomb, Ecseg-Várdomb, Szécsény-Kerekdomb telepein feltárt leletek a két kultúra népének együttéléséről tanúskodnak, valamint megismertetik az érdeklődőt a Füzesabony kultúra jellegzetes lőszerszámaival és bronzfegyvereivel. Jóval intenzívebb változásokat idézett elő a középső bronzkor végén nyugati irányból beáramló Halomsíros kultúra népe. Buják-Kerekdomb leletanyagában a Hatvan kultúra jellegzetes amforáival, bögréivel együtt kerültek elő a késő Füzesabony kultúra korsói, tálai, a Vátya kultúra tálfazekai, továbbá a Halomsíros kultúra hatását mutató részletek (fazekak díszítése, félhold alakú, száraz bronzcsüngő). A Kárpát-medencében pásztortörzsek tűntek fel ebben az időszakban. Nógrád megyében az új népcsoportot Piliny kultúrának nevezték el a Piliny-Borsóson feltárt urnatemető nyomán. A kultúra területéről ismerünk többszáz síros temetőket is. Sírjaikból számtalan ékszer került elő (csüngődísz, karperec, gyűrű, ruhátűzőtű), s további érdekes tárgyak (miniatűr balták, tűk, kézfejtető tekercesek, diadémok) mutatják temetkezési szokásaikat. Benczurfalva-Major-hegy és Kisterenyé-Hársas lelőhelyek arany- és bronzkincsei gazdagon illusztrálják az itt élt társadalmak tagozódását, gazdagságát és kézművességét. A Piliny kultúra valamelyest megváltozik, átféjlődik a mai Szlovákiából átszivárgó Kyjatice kultúra hatására, edényművességük azonban békésen megőrzi egymás mellett. A leletek szerint a késő bronzkor (Kr. e. 1300-800) végére lecsökkent a régió lakossága. Már az újabb korszakot, a vaskort jelzi a keleti eredetű lovas nép, a Mezőcsát kultúra feltűnése, melynek

hagyatékából vas lószerszám-részletek, fegyverek maradtak fenn. (Cs. F., K. N.)

SOÓS V. – TÁRNOKI J. (szerk.): Évezredek üzenete. Fejezetek Nógrád megye őskorából. Kalauz a Kubinyi Ferenc Múzeum állandó régészeti kiállításához. Kecskemét 1986.

K 2



2



2

Szécsény-Ültetés

Megközelítés: Szécsény városától keletre, 3 km-re, a Nagylóca vezető országút déli oldalán húzódó dombháton helyezkedik el a lelőhely.

A domb tetején, amely 23–25 m-re emelkedik ki a környezetből, megközelítően É-D-i hossz-tengelyű sík plató terület el. A domb három oldalról természetből fogva jól védett. Kelet felől a Lóci-patak határolja. A lelőhelyről nyugat felé messze belátható síkság terület el. A lelőhelyen végzett feltárások szerint a dombtetőn a középső újkőkori (neolitikus) Zseliz kultúra mintegy 150 m hosszú települése létesült (Kr. e. 5200–4900).

A különböző objektumokon (agyaggyé- rő és hulladékgödörökön) kívül említésre méltó két szerkezetileg eltérő ház maradványa. Az egyik az átégett falmaradványok alapján 6 x 5 m alapterületűre becsülhető. Sarkában 1,5 m átmérőjű tűzhely volt. A másik házat oszlophelyek jelezték. Ennek rekonstrukciója látható a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum régészeti kiállításán. A telep gazdag kerámiaanyagot szolgáltatott. Főleg az edények és kő nyersanyag, ill. félkész termékek (magkövek) utalnak arra, hogy a lelőhely fontos útvonal mentén helyezkedett el: a Zseliz kultúra keleti határvidékén található.

A középhegység északkeleti mentén húzódó útvonalon jutott a kedvelt vulkáni kőzet, az obsidián egy része nyugatra. Ugyanezen az útvonalon kerültek el erre a településre a Bükk és a Zempléni-hegység vidékén egyidejűleg élt Bükk kultúra különleges díszű, iparművészeti minőségű remek edényei, amelyek a helyi készítményekkel együtt a múzeum kiállításán láthatók. Ugyancsak eljutottak ide a dél-alföldi Szakálhát kultúrának nevezett közösség emlékei, amit a déli típusú arcos edénytöredékek és a helyi edényformán utánzott emberiarc-ábrázolások jeleznek. Kiemelkedő lelet egy Triton-csigakürt, amely csak a déli (Égei-) meleg tenger vidékéről származhat. (K. N.)

SOÓS V.: Előzetes jelentés a Szécsény-ültetési zselizi telep feltárájáról. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. Régészet. 8. (1982) 7–46.

SOÓS V. – TÁRNOKI J. (szerk.): Évezredek üzenete. Fejezetek Nógrád megye őskorából. Kalauz a Kubinyi Ferenc Múzeum állandó régészeti kiállításához. Kecskemét 1986.

K 2



2



2

Szécsény-Kerekdomb

Megközelítés: A várostól keletre, kb. 3 km-re, az Ültetés-domb alatt a Nagylóca vezető út déli oldala mellett helyezkedik el egy eredetileg is kiemelkedő természetes halom tetején.

Átmérője kb. 30 m. A 19. század második felétől kezdve a kutatás akkori színvonalán többször is megkutatták, de inkább amatőr módra beletúrtak. Jelentős, több települési réteget tartalmazó középső bronzkori lelőhely a Hatvan kultúra késői fázisából, illetve a kosziderinek nevezett időszakból (Kr. e. 1600–1400). Számos kézzel formált edény, csont- és kőeszköz került a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeumba és a Nemzeti Múzeumba. (K. N.)

PINTÉR J.: Szécsény és közvetlen vidéke. Losonc 1897.

NYÁRY A.: Ásatás a szécsényi Kerekdombon (Nógrád m.). Archaeologiai Értesítő 17 (1897), 27. (1907) 222–231.

K 2



2



3

Piliny-Várhegy

Megközelítés: A Várhegy Pilinytől északkeletre kb. 2 km-re található. A falu É-i végétől földúton kapaszkodhatunk fel.

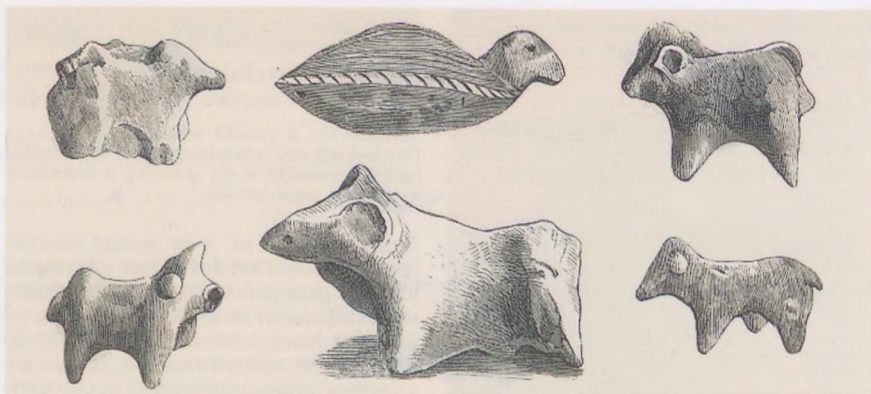
A késő rézkor végén (Kr. e. 3000 körül) a Piliny kultúra népessége Észak-Magyarországon és Dél-Szlovákiában a középhegység vidékén elsősorban a környezetből 100–200 m-re is kiemelkedő, messziről látható hegytetőkön települt le.

A 19. század vége felé és a 20. század kezdetén Nyáry Jenő és Nyáry Albert ásatásai tették messzeföldön ismertté Piliny lelőhelyét. A kor színvonalán végzett régészeti kutatások nem figyeltek eléggé a különböző korszakok emlékeinek elkülönítésére. A gyűjteményekbe került leletek nagy része a késő rézkori Baden kultúrát képviseli.

A Várhegy a község fölött emelkedik. A platószerű tetőn, a Piliny-patak völgye fölött

Miniatur bronztárgyak Pilinyről (Hampel 1886, LXX. tábla)





Rézkori agyag állatszobrok Pilinyről (Hampel 1886, LXXI. tábla)

mintegy 180 m-es magasságban található a tell jellegű, többretegű település, amelyet az egykori megfigyelés szerint kettős sánc övezett, de ezeket a korábbi szőlőművelés elpusztította. A magaslati településről messze belátható volt a vidék. Az előkerült leleteket a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. (K. N.)

HAMPEL J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban. Budapest 1886.

NYÁRY A.: A Piliny-várhegyi őstelep. Archaeologiai Értesítő 29 (1909) 415–432.

PATAY P.: A badeni kultúra Ózd-pilinyi csoportjának magaslati telepei. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37 (1999) 45–56.

főleg ékszerek kerültek felszínre. Figyelemre méltó a miniatűr bronzeszközökből és fegyverekből álló együttes, amelyhez hasonlókat az azonos korú nagybátonyi temető tartalmazott. Az 1876-ban Budapesten rendezett Nemzetközi Régészeti Kongresszusnak köszönhetően Piliny és Tószeg a legismertebb magyarországi bronzkori lelőhelyé vált Európában. Főleg rendkívül fejlett bronzipara kapott nagy hangsúlyt. (K. N.)

NYÁRY J. Ásatási levele Pilinyből. Archaeologiai Értesítő 2 (1868) 266–267.

ÉRDY J.: Pilini pogánysírok, Archaeologiai Közlemények 8 (1871) 73–83

K 2



1



2

Piliny-Borsós

Megközelítés: Piliny és Babat között az országúttól keletre emelkedik a Borsós-hegy. Ennek délkeleti oldalán található a lelőhely.

Érdy János 1871-ben így írja le a lelőhelyet: „A faluból délnek vezető országút keleti szélén, nem messze a falutól fakeszt tűnik fel... e kereszt előtt mellékút szakad nyugat felé, mögötte keletnek Borsós nevű hegy emelkedik kilátással az őszivel elvetett zöld szomszéd meredek dombokra, termékeny völgyekre. A Borsós hegynek délkeleti oldala most ugar, a mely különböző mélységben pogány sírokkal van elborítva. Nyáry A. és J. mintegy 200 sírt ásattak fel, jobbára urnákban.” Maga Érdy János is feltárt közel 30 sírt, köztük a hegytetőn kővel borítottakat is.

Ez az a lelőhely, amely az első hamvasztásos sírokat tartalmazó temető volt a fiatalabb bronzkorból, s amely a Piliny kultúra névadó lelőhelye. Az 1860-as évektől kezdve Nyáry Jenő és Nyáry Albert, majd Érdy János végzett a kor színvonalán álló ásatásokat a bronzkori temetőben. Több mint 200 sírt tártak fel, amelyekből gazdag kerámia- és bronzleletek,

L 2



3



2

Karancsalja-Kápolna-hegy

Megközelítés: Karancsalja községtől ÉK-re 3 km-re emelkedik a Kápolna-hegy (687 m). Egyik megközelítése Salgótarján É-i végétől lehetséges. ÉNy irányában indul az erdészeti autótűt, egyúttal piros háromszöggel jelezve. Az autótűtnak kb. 2 km után vége szakad, a jelzett út tovább vezet ÉNy irányban,

Karancsalja-Kápolna-hegy
(Kőnig F. rajza)



fel a Karancs-nyeregbe. Innen DNy felé rövid kapaszkodással jutunk fel a Kápolna-hegy csúcsára. A másik feljutási lehetőség Karancslapujtó község felől nyílik. A községből K-re a völgyben kanyargó zöld jelzésű út végén felkapaszkodunk a Karancs-nyeregbe, majd DNy-ra a Kápolna-hegyre.



Mátraszőlős-Kerekbükk földvárja
(Kőnig F. rajza)

A hegyet ÉK felé a mély Karancs-nyereg köti össze a környék legmagasabb hegyével, a Karancs-csúccsal, többi oldala meredek. A Kápolna-hegy mint késő bronzkori-kora vaskori lelőhely már korábban ismert volt. A csúcson kápolna áll, körülötte a kis platót az újkorban valószínűleg elegyengették. A hegy oldalában két terasz (egykor feltehetően sánc) fut körbe, de az alsó terasz a meredekebb D-i és DK-i oldalon megszakad. A plató alatti felső terasz újkori egyengetés, szélesítés nyomát mutatja (körmenet céljára?). Az alsó terasz keskenyebb, sok bolygatás nyomával. Az ÉK-i hegynyereg felől még egy harmadik, rövidebb sánc is védte az őskori telepet. A sáncokkal körülhatárolt terület átmérője 165 x 140 m.

Ásatás nem volt, a hegyoldalban sok cserep található a késő bronzkori Kyjatice kultúra idejéből. A kápolna középkori eredetűre szájhagyomány utal. Szilas Gábor a felső kis platón középkori cserepeket is talált. A sáncok őskori eredetűek, esetleges középkori használatukra későbbi ásatás fog fényt deríteni. (N. Gy.)

SZILAS G.: Karancsalja-Kápolnahegy: Egy újabb telep a késő bronzkorból. Ősrégészeti Levélek 2 (2000) 61-65.

MATUZ, E. - NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae IPH X. Budapest (2002) 16, 106.

csak egy-egy szakaszon figyelhető meg. Észak és kelet felé csak a hegy természetes pereme jelzi az őskori telep szélét. A magasán fekvő nyugati széle mellett két, mesterséges vízzáró gáttal kialakított, ma már elmocsarasodott tó helye látszik egymás mellett.

A sáncal, illetve heggyeremmel körülzárt terület legnagyobb átmérője észak-dél irányban 1450, kelet-nyugat irányban kb. 900 m, területé kb. 100 ha.

Ásatás még nem volt. A felszínen kevés cserep hever; Szilas Gábor a késő bronzkorra jellemző díszítéssel ellátott darabot is talált. A földvár földrajzi fekvése, nagy kiterjedése és a cserepek alapján a késő bronzkorba sorolható. A földvárat Korek József és Patay Pál fedezte fel 1958-ban. A keleti aljában lévő forrás alatt nem sokkal az akkor még tiszta legelőn is látták a kőszáncot és a folytatását a szemközti, É-ra eső hegyoldalon. Ma a sűrű, bokros erdőben ezeket a részeket nem látni. (N. Gy.)

MATUZ, E. - NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae IPH X. Budapest (2002) 17, 108.

L 3



3



2

Mátraszőlős-Kerekbükk

Megközelítés: Mátraszőlős községtől északnyugatra 3 km-re emelkedik a Kerekbükk nevű hegy (568,8 m), tetején az ország egyik legnagyobb kiterjedésű őskori földvárával. Mátraszőlős község északnyugati végéből északnyugat irányában a piros jelű úton megyünk fel a hosszú hegyvonulatra a Garábi-nyeregig. Innen észak felé a Nagy-Kő-tető és Kövesbérc érintése után keletre lemegyünk a 800 m-re lévő hegynyeregig (itt elhagyott mészszerű kemencék vannak). A jelzett utat most elhagyjuk, és észak-keletre rövid kapaszkodóval érjük el a Kerekbükk kőszáncát. Mátraszőlős északnyugati végéből egy jelzetlen földúton is feljuthatunk a Kerekbükk alatti nyeregig. Ez rövidebb, de több elágazás teszi kissé bonyolulttá a feljutást.

A hegy Ny-i széle hosszú, meredek oldal fölött magasodik, innen kelet-délelet felé lejt az egész hegytető, a végén két hegynyelv nyúlik ki. A kőszánc a délre eső nyúlványon indul, néhol eléri a 2 méteres belső magasságot, majd felkanyarodik a magas nyugati oldalra, de itt

A 2



3

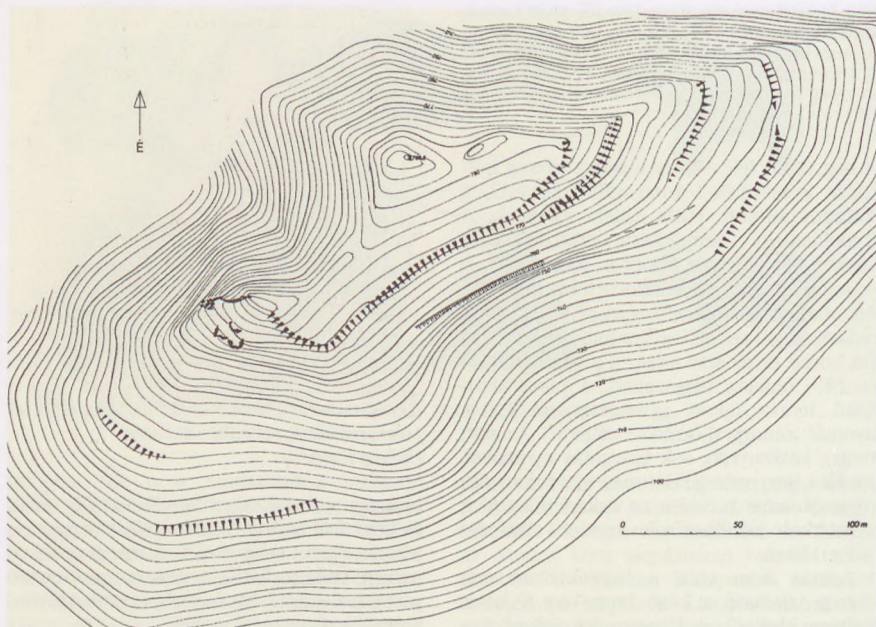


3

Mátraszentimre-Ágasvár

Megközelítés: Mátraszentimrétől ÉNy-ra 4 km-re ugrik ki a többi környékbeli hegy közül az Ágasvár két csúcsa. Mátraszentivánról Ny irányában a kék jelzésű úton a gerincen, a Szamár-kő mellett elhaladva érünk az Ágasvár csúcsa alá, meredek hegyoldalon kapaszkodunk fel a legmagasabb pontra. Mátrakeresztesről is felmehetünk az Ágasvárra, a zöld kör jelű úton vagy a Csörgő-patak völgyében a piros jelű úton az Ágasvári turistaházig, onnan tovább a meredek kapaszkodón a kék jelű úton fel a csúcsra.

A hegyet igen meredek oldalak veszik körül, különösen az É-i oldalon, itt nincs is sánc. A valamivel kevésbé meredek D-i és DK-i oldalon három sáncvonulatot találunk. A csúcson a



Mátraszentimre-Ágasvár szintvonalas felmérése (Nováki Gy.)

középkorban vár állott, az adatok a 13-14. századba datálják, a 15. században már romos volt. Falat már nem látni a felszínen.

A felső sánc terasz alakban a főcsúcsot fogja át, ez feltehetően a középkori várhoz tartozott. Az alsó két sáncvonal csak mindkét végükön figyelhető meg rövid szakaszokon, a hegyoldal szakadékos közepén teljesen hiányoznak, ezek valószínűleg már az őskori várhoz tartoznak. Közülük a legalsó sánc maradt fenn a legjobb állapotban a K-i oldalon, egy kapunyílással. Az alsó teraszokat figyelembe véve az őskori telep hossza 330, legnagyobb szélessége (a főcsúcsból a DNy-i sáncmaradványig) 150 m körüli.

A sáncokon belüli területen régészeti ásatás még nem volt, a felszínen több helyen őskori és a felső részen középkori cserepek is találhatóak. A legalsó sánctól lefelé 250 m-re erdészeti útépítéssel kapcsolatban S. Kállay Ágota rövid ásatással a Kyjatice kultúra utolsó fázisából tárt fel telepmaradványokat. Az Ágasvár sáncvárat a jellege, kiterjedése és a közvetlen mellette feltárt leletek alapján a Kyjatice kultúrához tartozónak tarthatjuk. (N. Gy.)

DÉNES J. – NOVÁKI GY.: Őskori várak a Mátrában. In: Horváth L. (szerk.) Mátrai Tanulmányok 1995. 18-19.

MATUZ E. – KÁLLAY Á.: Késő bronzkori – kora vaskori településrészlet Mátraszentimre-Ágasváron. *Agria* 29-30 (1994) 29-30, 43-65.

MATUZ, E. – NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. *Inventaria Praehistorica Hungariae* IIPH X. Budapest (2002) 13, 98.

L 3

3

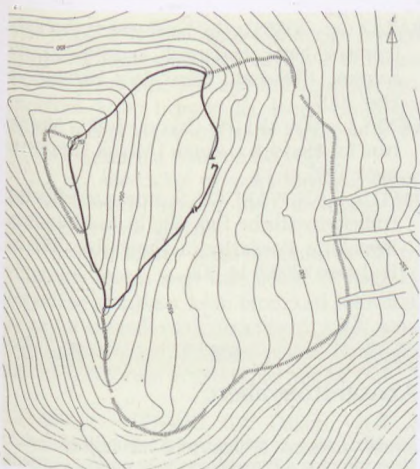
2

Mátraszentimre-Óvár

Megközelítés: Mátraszentimrétől nyugatra 5 km-re van az Óvár nevű hegy (753 m), déli aljában Mátrakeresztes házai állnak. Az ország egyik legimpozánsabb őskori földvára. Mátrakeresztesről a zöld kör jelzésű úton megyünk fel az Óvár keleti oldalában. Átmegyünk az alsó vár sáncán, a belső területen haladunk tovább észak irányában. Kb. 500 m után ismét az alsó vár sáncán vezet át az út, és tovább lefelé az Ágasvári turistaház irányába tart. Az Óvár csúcsára út nem vezet, a másodszor elért sánc mellett mászhatunk fel.

A háromrészes sáncvár a hegytető legmagasabbán fekvő, nyugati szélén van, kelet felé az egész terület erősen lejt. A sánccal teljesen körbevett földvár átmérője kb. 900 x 830 m, területe kb. 40 ha. Ezen belül a nyugati, magasabb részen levő felső vár átmérője 530 x 340 m. A hegy nyugati oldalában, közvetlenül a csúcs alatt van még egy sánccal bekerített kisebb terület, hossza 260, szélessége 65 m.

A sánc hosszú szakaszokon igen impozáns méretű, több méter magas, de vannak alacsonyabb részek is. Ásatás még nem volt, a felszíni leletek a késő bronzkori Kyjatice kultúrába sorolják a sáncvárat. Az őskori telep mindhárom várrészt magába foglalta. Valószínű, hogy már akkor kialakították a felső várat is, de erre a kérdésre későbbi kutatások fogják a feleletet megadni. Ugyanis a felső várat a középkorban is megerősítették, a nyugati, legmagasabb részen az őskori sánc tetején jelentős középkori várfal maradványai láthatók. (N. Gy.)



Mátraszentimre-Óvár felmérési rajza
(Sándorfi Gy.)

- DÉNES J. – NOVÁKI GY.: Őskori várak a Mátrában. In: Horváth L. (szerk.) Mátrai Tanulmányok 1995. 19–21.
- MATUZ, E. – NOVÁKI GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae IPH X. Budapest (2002) 13, 99.

helyen bolygatás, szétterítés nyoma látszik, déli végén pedig csak kevés nagyméretű kő található. Feltehetően a középkorban a közeli Bene-vár építéséhez hordtak innen követ.

A sánccal körülvett terület teljes hossza 370 m, legnagyobb szélessége 80 m. Régészeti leletet még nem ismerünk erről a lelőhelyről.

A felső sánckapun túl 130 m-re a természetes eredetű „Vaskapu”-sziklacsoporthoz emelkedő gerinc erősen kiszélesedik, majd jóval feljebb ismét összeszűkül az úgynevezett „Nagy nyak”-nál. Utóbbi helyen, a fent leírt sánctól 1150 méterre, kissé bemélyedő hegynyereg előtt kb. 92 m hosszú, alacsony kő-sánc zárja le a területet 780 m magasságban. Régészeti leletet még innen sem ismerünk.

E két terület feltehetően összefügg egymással. Ásatás még nem volt. Jellemük és nagy kiterjedésük alapján soroljuk a késő bronzkorba. (N. Gy.)

DÉNES J. – NOVÁKI GY.: Őskori várak a Mátrában. In: Horváth L. (szerk.) Mátrai Tanulmányok 1995. 13–14.

MATUZ, E. – NOVÁKI GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae IPH X. Budapest (2002) 14, 102.

L 3



3



3

Abasár-Hajnácskő

Megközelítés: A Hajnácskő észak-déli irányú, sziklás gerince Kékestetőtől délre 3,5 km-re, Abasár központjától északra 4 km-re húzódik. Mátrafüred központjából a piros jelű úton a Peres-bércen északkelet irányába haladunk felfelé, amíg el nem érünk egy széles dózerutat. Elhagyva a jelzett utat, a dózerúton folytatjuk utunkat kb. 1 km hosszan kelet irányába. Innen dél irányában, részben egy elhagyott erdei földúton, részben út nélkül az erdőben 7–800 m után érünk a Hajnácskő nevű keskeny hegygerinc legmagasabb részét képező sziklafokához. Megközelíthetjük a Hajnácskő gerincét a Kékestetőről dél-dékelet felé induló piros jelű úton is, amelyen hosszú ereszkedés után érünk le a már említett dózerútra, amelyen a nagy kanyar után nyugat felé kb. 300 m-t haladunk, és innen, elhagyva az utat, lemegyünk a Hajnácskőhöz. Újabb zárt vadgazdálkodási terület, belépés csak engedéllyel lehetséges.

A gerinc dél felé lejt és kiszélesedik. Két magas kőszánc, egy felső és egy alsó, (utóbbi valamivel

L 3



3



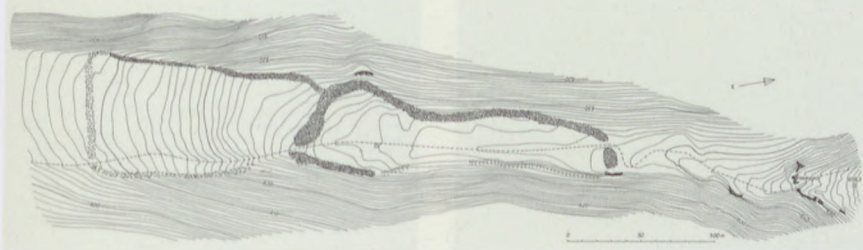
2

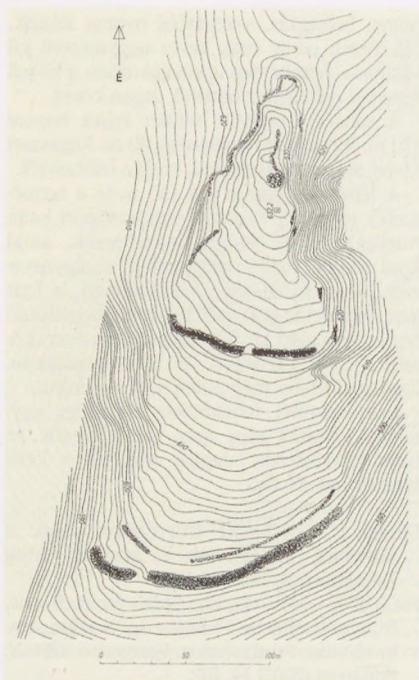
Mátrafüred-Benevár-bérc

Megközelítés: Mátrafüred felett északkeletre kezdődik a Benevár-bérc, amely a Kékestető felé emelkedik. Mátrafüred központjából északkelet irányában a kék keresztes jelzésű úton érünk fel a gerinc alsó, délnyugati végében a középkori Bene-vár romjaihoz. Innen tovább haladva felfelé 1150 m után érjük el az őskori vár alsó sáncát.

A fokozatosan keskenyedő gerincet a magas kőszáncok két hosszan elnyúló részre osztják. Árok nincs, a legmagasabban lévő északi része 628 m magas van. A kőszánc majdnem teljesen körbeveszi a várat, csak az igen meredek keleti oldal fölől eső részen hiányzik. Két végén és a középső osztószáncan egy-egy kapunyílás van. A kőszánc legelső

Mátrafüred-Benevár-Bérc szintvonalas felmérési rajza (Nováki Gy.)





Abasár-Hajnácskő felmérési rajza
(Nováki Gy.)

nagyobb) területre osztja egy-egy kapunyílással. Keleti és nyugati oldalát igen meredek, kőgörgötes hegyoldal és részben sziklasor védi.

Régészeti ásatás nem volt, cserepet még nem ismerünk erről a területről. Egy régi adat szerint „kézi gabonaőrlőt” találtak. A vár jellege és mérete alapján a késő bronzkorba valószínűsíthető. (N. Gy.)

Abasár-Hajnácskő: a kőszánc részlete
(Baráz – Kiss 2007, 35. oldal)



BARÁZ Cs. – KISS G.: „Ex lege” védett értékek. Források, lápok, barlangok, víznyelők, kunhalmok, földvárak. Bábakalács Füzetek 8, Eger 2007.

DÉNES J. – NOVÁKI GY.: Óskori várak a Mátrában. In: Horváth L. (szerk.) Mátrai Tanulmányok 1995. 9–11.

MATUZ, E. – NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae IPH X. Budapest (2002) 14, 100.

L 3



3



3

Abasár-Rönyabérc

Megközelítés: A Mátrafüred központjából induló piros jelű úton a Peres-bércen, még mielőtt elérnénk a széles dózerutat, előtte kb. 500 m-rel, délkelet felé egy elhagyott erdei földúton lemegyünk a Rönyabérc legfelső kőszáncáig.

A földvárat meredek, nagyrészt sziklás hegyoldalak határolják, csak észak felől közelíthető meg egy hegynyeregről. Utóbbi oldalról és ahol lejjebb nincs természetes sziklasor, kőszánc védte két hosszú, egymáshoz nem kapcsolódó vonalban. A felső sáncot a terület északi végében, a hegynyereg felé kapu szakítja meg. Ennek szélessége ma 17 m, de mellette újkori ház romjai vannak, ennek építésekor hordtak el követ a sáncból, ezért ilyen széles a kapu. A sánc a kaputól az északnyugati oldalon 540 m hosszan húzódik lefelé, de közben hosszabb-rövidebb szakaszokon teljesen hiányzik.

A felső sánc szerepét a vár nyugati oldalán a továbbiakban dél felé természetes, több helyen függőleges sziklaletörés veszi át mintegy 635 m hosszan. Alul, dél felől az egész területet nyugat-kelet irányú sánc zárja le. Ennek az alsó sáncnak sokáig csak elszórt kő-

Abasár-Rönyabérc: a kőszánc részlete
(Baráz – Kiss 2007, 35. oldal)



vek jelzik a helyét, majd északkelet felé kanyarodva impozáns, több helyen 2 m magas kőszáncot követhetünk egészen a sziklás, igen meredek keleti hegyoldalig. Innen észak felé ismét természetes sziklasor jelentette a védelmet egészen a terület felső végéig.

Az így sáncokkal és sziklasorokkal körühatárolt terület hossza 1050, szélessége kb. 500 m, területe 42,6 ha.

Régészeti leletet nem ismerünk a vár területéről, ásátás sem volt. Jellege és nagy kiterjedése alapján a késő bronzkori földvárak közé tartozónak valószínűsíthető. A két sáncvonulatban látható hiányzó részek bizonyára újkori kőelhordás következményei. (N. Gy.)

DÉNES J. - NOVÁKI GY.: Őskori várak a Mátrában. In: Horváth L. (szerk.) Mátrai Tanulmányok 1995. 11-12.

MATUZ, E. - NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae IPH X. Budapest (2002) 14, 101.

L 3



2



2

Atkár-Halomalja

Megközelítés: A vámosgyörki vasútállomástól északra, kb. 2 km-re, száraz időben kényelmes sétával elérhető, kb. 2 km széles mocsaras völgyben. A Vámosgyörk-Gyöngyös közötti vasúttól nyugatra egy természetes alacsony emelkedésen emelkedik a nagyméretű, kb. 80 x 80 m kiterjedésű többretegű tell-település. A lakódomb már távolról látható, ma szántóföld.

A település védettségét az egykor szinte megközelíthetetlené tevő mocsár szolgáltatta. Kalicz Nándor, Csajka Ferenc, majd Nováki Gyula a lakódomb északnyugati és délkeleti oldalán egykori árok elmosódott nyomait is felfedezték. Ez a lelőhely a síksági erősített települések egyik típusa. A mai felszínből kb. 2,5-3 m-re emelkedik ki. Terepbejáráson sok leletet találtak a Hatvan és a Füzesabony kultúrából. A teleppel átellenben, a nyugatra emelkedő domb lejtőjén kisebb településen ugyancsak a

Atkár-Halomalja felmérési rajza
(Nováki-Baráz 2000, 1. kép)



Hatvan kultúra és a fiatalabb bronzkor (Pilyi kultúra) leletei találhatók a felszínen. Lehet, hogy a mocsárral és árkokkal is védett falu nyílt települése létesült a domblejtőn. (K. N.)

KALICZ N.: Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Archaeologia Hungarica 46. (1968) 120.

NOVÁKI GY. - BARÁZ CS.: Őskori és középkori erősített telepek, várak Heves megye Mátrán kívüli területén. Őskori várak, erősített telepek. Agria 36. (2000) 5-46. Atkár: 6, 2. kép.

L 3



3



1

Detk

Régészeti Múzeum

Megközelítés: Árpád u. 1. Tel.: 37/375-015

Nyitva tartás: K-P: 10-18 h, Szo: 10-13 h

Egy új múzeum létesült a nyílt színi lignitbányászat miatt, a bányavállalat támogatásával végzett ásátások eredményeit bemutató kiállítás részére.

A Ludas községhez tartozó Varjú-dűlői lelőhelyen a legidősebb, bár nem nagyméretű település az újkőkorból származik (Kr. e. 6.



Késő bronzkori edény a detki múzeum kiállításáról (Domboróczy L. kiállítási vezető)

Preszkíta edény a detki múzeum kiállításáról (Domboróczy L. kiállítási vezető)





Detk, Régészeti Múzeum (fotó: Domboróczky L.)

évezred második fele). A késő rézkort (Kr. e. 4. évezred közepe-3. évezred eleje) szintén településre utaló leletek képviselik (1. terem). Igen gazdag a fiatalabb és késő bronzkori leletanyag (Kr. e. 1540–1000). A földbe mélyített objektumok sokféle kerámiát, csont- és bronztárgyat tartalmaztak, amelyek funkciójáról bőségesen tájékoztat a kiállítás. A Kr. e. 9. században jelentek meg a keleti eredetű preszkíta népcsoportok, amelyek eddig csak sírleleteik alapján ismertek, főleg Észak-Magyarországról. Ludason is megtalálták két sírcsoportjukat, egyszerű leletanyaggal. Ők honosították meg ezen a vidéken a vas használatát (2. terem). Ugyancsak előkerültek a keleti eredetű szkítákkal rokon népesség települési maradványai a Kr. e. 8–6. századból (2. terem). A legszebb emlékek a nyugatról beáramló keltákat képviselik (Kr. e. 3–2. század). A leletanyag tanúsága szerint a helyi népességgel keveredtek. Gazdag emlékei-

guk között figyelemreméltó egy vadkan fejét utánzó kétfülű edény és egy harcos férfi eredetiben bemutatott sírja (3. terem). (K. N.)

DOMBORÓCZKY L.: Detki Régészeti Kiállítás.
Rövid kiállítási vezető.

M 3

3

1

Füzesabony Régészeti kiállítóhely

Megközelítés: A MÁV a füzesabonyi vasúti pályaudvar egyik földszinti helyiségét bocsátotta a régészeti kiállítás rendelkezésére. Tel.: 36/341-928

Nyitva tartás: H-P: 8–12 h, 12.30–16 h

A kiállítás az M3-as autópálya építését megelőzően Füzesabony környékén végzett lelet-

*Kelta edény a detki múzeum kiállításáról
(Domboróczky L. kiállítási vezető)*



Újkőkori leletek a füzesabonyi régészeti kiállításon (fotó: Lónyai Györgyné)





Bronzkori leletek a Füzesabonyi régészeti kiállításon (fotó: Lónyai Györgyné)

mentések érdekesebb leleteit mutatja be eredeti tárgyakkal és részben másolatokkal. Legjelentősebbek ezek között a Füzesabony-Gubakúton feltárt település és temetkezések leletei. A leletek között a korong nélkül, csak kézzel formált, különböző formájú, kisebb-nagyobb karcolt és festett díszű edényeken kívül külön hangsúlyt kapnak a kis agyagszobrocskák töredékei. Köztük a háromszögű fejek és a négylábú állattesten ülő, emberi felsőtestű „kentaurok” szobrocskák és töredékeik, melyek feltételezhetően nem a háztartás szükségleteivel, hanem a hitvilággal álltak összefüggésben. Ugyancsak jelentős az első ízben nagyobb számban megjelent tengeri kagylóból készült ékszerek, főleg gyöngysorok. A kiállításon késő bronzkori sírleletek is láthatók. (K. N.)

SIPOS A. (szerk.): Füzesabony régészeti leletei és lelőhelyei. Füzesabony 2006.

mellett csont- és kőszerszöveget, tengeri kagyló ékszereket, valamint szobortöredékeket foglalt magában. Ez utóbbiak között figyelemre méltók az embertestű, állatlábazatú „kentaurok”-szerű lények kis plasztikái. A lelőhely kiemelkedő jelentőségét a településszerkezeti megfigyeléseknek köszönheti. 13 ház alapjait sikerült megtalálni, amelyeket a szabályosan elhelyezkedő oszlophelyek rajzoltak ki. A zömében három osztatú, 14–16 m hosszú és 6 m széles házak fő vázát többnyire 4 x 3 oszlop alkotta. A házak két-két sorba rendezve az egykori patak két partján álltak. Az épületekhez – szintén szabályos elrendeződést – mutatva gödrök és sírok tartoztak. A 17 különböző gödörből származó csontmintákon mért radiokarbon dátumok a település életét a Kr. e. 5600–5200 közti időszakra helyezik. (K. N.)

Agyagból készült idolfaj Füzesabony-Gubakútról (Domboróczki 2003, 3. kép)

M 3



1



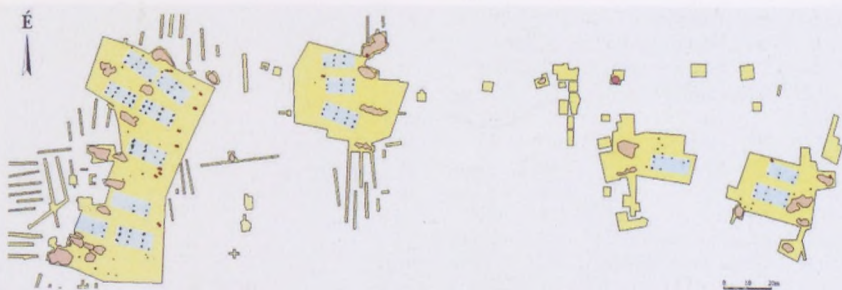
1

Füzesabony-Gubakút

Megközelítés: A lelőhely a Füzesabonyt Dormánddal összekötő 33-as műútból 3 km-re nyugatra az M3-as autópálya 111. km-énél található.

A lelőhelyet a Laskó-patak egykori medre észak-déli irányban átszeli, s széles, de nem túl mély völgyet képezve két részre osztja. Az újkőkori település feltárását az autópályaépítést megelőző ásatás keretében Domboróczki László végezte 1995–1996-ban. A település élete felölelte a középső neolitikum, vagyis az Alföldi Vonaldiszes Kerámia kultúrájának teljes időszakát. A gödrökből és sírokból előkerült gazdag leletanyag a kerámia





Füzesabony-Gubakút: az újkőkori település szerkezete (Domboróczy 2003, 2. kép)



Emberfejű, állatlábú agyag idol („kentaur”) Füzesabony-Gubakútról (Raczky és mások 2001)

DOMBORÓCZKI L.: Településszerkezeti sajátosságok a középső neolitikum időszakából Heves megye területéről. ΜΩΜΟΣ I. „Fiatal Őskoros Kutatók” I. Összejövetelének konferenciakötete. Debrecen, 1997. november 10–13. Debrecen 2001. 67–94.

DOMBORÓCZKI, L.: Radiocarbon data from Neolithic archaeological sites in Heves county (North-Eastern Hungary). *Agria* 39 (2003) 5–76.

DOMBORÓCZKI L.: Füzesabony-Gubakút. In: Visy Zs. (főszerk.) *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003. 104.

DOMBORÓCZKI L.: A háromszögletű AVK-fejek szimbolikája. *Agria* 41 (2005) 5–44.

DOMBORÓCZKI L.: A neolitikum kutatásának újabb eredményei Heves megyében (1994–2003). In: Sipos A. (szerk.) *Füzesabony régészeti leletei és lelőhelyei*. Füzesabony 2006. 49–61.

RACZKY P. – ANDERS A. – KOVÁCS T. (szerk.): *Régészetünk jelentős feltárásai 1975–2000*. Budapest 2001.

M 3

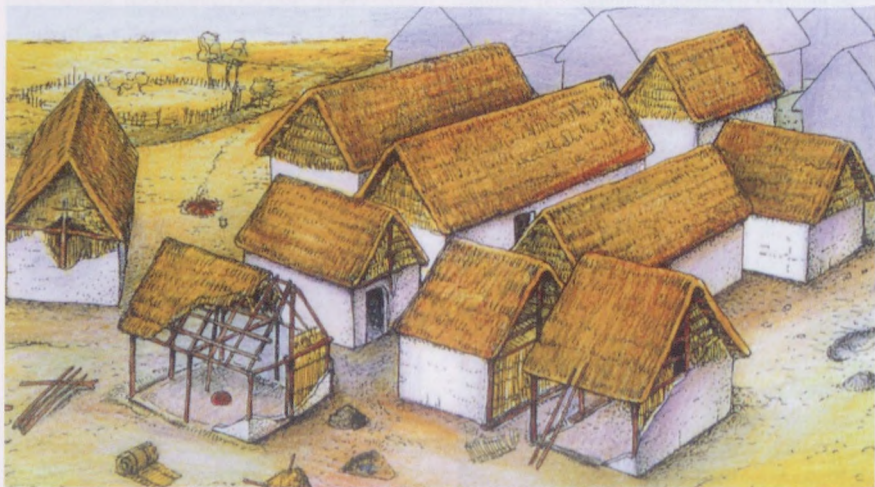
1

1

Füzesabony-Öregdomb

Megközelítés: Az Öregdomb Füzesabony déli részén, a Laskó-pataktól keletre helyezkedik el, ott, ahol a városból kivezető út rákanyarodik a 33-as főútra. A sík területen keletkezett településdomb (tell) napjainkra már szinte elpusztult.

Füzesabony-Öregdomb bronzkori településének rekonstrukciója (Szathmári 2003, 21. kép)



A füzesabonyi Öregdomb a középső bronzkorban a Tisza középső és felső folyása mentén élt Füzesabony kultúra névadó lelőhelye. Az első bronzkori leletek, többek között bronzolvasztótégely, 1864-ben kerültek felszínre hidépítéskor. A Laskó-patak egykor körülvette a domb északkeleti részét, a régi meder ma is jól kivehető. Az 1930-as folyószabályozáskor a patak új medrét a dombot átszelve vezették, s ekkor bukkantak rá a bronzkori településre. Ásatását Tompa Ferenc végezte 1931 és 1937 között, mintegy 1900 m²-t feltárva belőle. Ő találta meg itt Magyarország első preszkíta kori sírjait is. 1976-ban a szennyvíztisztító telep létesítéskor a tell több mint 2/3-át eldózerolták. Az ezt követő leletmentő és hitelesítő ásatáson Stanczik Ilonának sikerült egy 5 x 10 m nagyságú felületen és egy 51 méteres metszetben még bolygatatlan rétegeket feltárni. E munkák nyomán bebizonyosodott, hogy az egész domb az eredetileg sík terepen létesült település sorozatos megújításai által keletkezett. A 2,5 m vastag rétegsorban öt települési szintet lehetett elkülöníteni. Az első település a Füzesabony kultúra virágkorában létesült, s más tellekkel ellentétben itt nem előzte meg a Hatvan kultúra megtelepedése. A felső két telepszint viszont már a kultúra életének kései szakaszában keletkezett. Két-féle lakóháztípus fordult elő: a 4 x 5-6 méteres kiscsaládi ház és az 5 x 12-14 méteres közösségi épület.

A Füzesabony kultúra kézművesei által készített jellegzetes díszedények a bronzkori tell-kultúrák kerámiaművességének csúcsát jelentik. A művészi kivitelű, gazdagon díszített, finom anyagú, fényes, fekete felületű kerámiák már a bronzkorban is különleges szerepet tölthettek be, hiszen általában a ház kiemelt helyén a falra akasztva tartották őket. A telepen talált 17 darab madár testű edény (aszkosz) és 3 madár alakú csörgő feltehetően rituális cselekmények eszköze volt. Ilyen nagy számban ezek egyik tellen sem fordultak elő, ami arra utal, hogy a füzesabonyi tell a vidék vallási központja lehetett. Mint a bronzkori telepeken általában, az itt is kevés bronztárgy került napvilágra, de a hét darab öntőformalelet kétségtelenül a helyi bronzfeldolgozás meglétét bizonyítja.

A tellhez több temető is tartozhatott a környéken, ezek egyikét Füzesabony-Kettőshalom lelőhelyen találták meg. (M. Zs.)

GALLUS, S. - HORVÁTH, T.: Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. DissPann II:9. Budapest 1939.

KOVÁCS, T.: Askoi, bird-shaped vessels, bird-shaped rattles in Bronze Age Hungary. Folia Archaeologica 23 (1972) 7-28.

MAGDA H.: Füzesabony története a régészeti leletek tükrében. In: Sipos A. (szerk.) Füzesabony régészeti leletei és lelőhelyei. Füzesabony 2006. 3-37.

SZATHMÁRI L.: A Tisza-vidék középső bronzkorának fénykora: a Füzesabony-kultúra.



Madár alakú csörgő Füzesabony-Öregdombról (Szathmári 2003, 22. kép)

In: Visy Zs. (főszerk.): Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 156-158.

TOMPA, F.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912-1936. BRGK 24-25 (1934-1935) 27-127.

L 4

2

2

Jászdózsa-Kápolnahalom

Megközelítés: Jászdózsa helység központja felől a Jászárokszállásra vezető úton kb. 6 km távolságra, a Nyavalyka-eret keresztezve, a hidon átkelve a jobb oldalon, vagyis északnyugatra, közvetlenül az ér partján haladva mintegy 100 m-re érjük el a 120 x 60 m-es alapterületű Kápolna-halomnak a környezethez képest magas dombját.

A természetes enyhe kiemelkedést a Nyavalyka-ér egykor körülöfolyta, és ez már önmagában is természetes védettséget nyújtott az idetelepülő kora bronzkori (Hatvan kultúra) és középső bronzkori (Füzesabony kultúra) népességének, amely kb. Kr. e. 2200-1500 között folyamatosan élt ezen a helyen. Ennek bizonyítéka az egymást követő települési maradványokból és romokból létrejött közel 6 m vastagságú lakódomb. Az oszlopok szerkezetű, agyagfalú 10-11 x 5,5-6 m-es alapterületű házak sűrűn sorakoztak az 1-1,5 m széles utcák mentén. Az itt élők felszínre hozott gazdag hagyatékából kisebb válogatás a szolnoki Damjanich János Múzeum kiállításán

Bronzkori arany kincslet Jászdózsáról (Tárnoki 2003, 7. kép)





Jászdózsa-Kápolnahalom látképe (Tárnoki 2003, 6. kép)

látható. Ezek között figyelemreméltó az iparművészeti szintű kerámia, a hordozható tűzhelyek, valamint az egyik házban talált aranykincs. (K. N.)

STANCIK I.: Régészeti kutatások Jászdózsan. Jászkunság 15/4. (1969) 15–17.

STANCIK I.: Jászdózsa-Kápolnahalom. In: Dombokká vált évszázadok. Tell-kultúrák a Kárpát-medence szívében. Kiállítási vezető. Budapest – Szolnok 1991–1992. 37–39.

STANCIK I. – TÁRNOKI J.: Jászdózsa-Kápolnahalom. In: W. Meier-Arendt (szerk.) Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Kiállítási vezető. Frankfurt am Main 1992. 120–127.

TÁRNOKI J.: A Hatvan-kultúra területfoglalása. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 145–148.

L 4



1



2

Jásztelek

Megközelítés: Jászberény és Jásztelek között, a 32-es úttól északra található a lelőhely a Réti-dűlő északnyugati részén, Jásztelektől kb. 3 km-re. A terület mezőgazdasági művelés alatt áll, maga a lelőhely nem látható.

Jásztelek és Jászberény tágabb körzetében számos felszíni lelőhely jelzi, hogy az Alföld északi peremén, a Zagya és Tarna folyók völgyeiben a jégkor után is laktak vadász-halász-gyűjtögető embercsoportok. A folyószabályozást megelőzően az alföldi folyók – köztük a Zagya is – kiterjedt árterülettel rendelkeztek, amelyet behálóztak a gyakran változó meder kanyarulatai, meanderei, holtágai. Légifotón ma is jól kivehető az Ós-Zagya elhagyott és feltöltődött medreinek vonala. A kanyarulatok között kisebb magaslatok húzódnak, amelyek alig 1–2 méterrel emelkednek ki az árteréből. A mezőgazdasági művelés



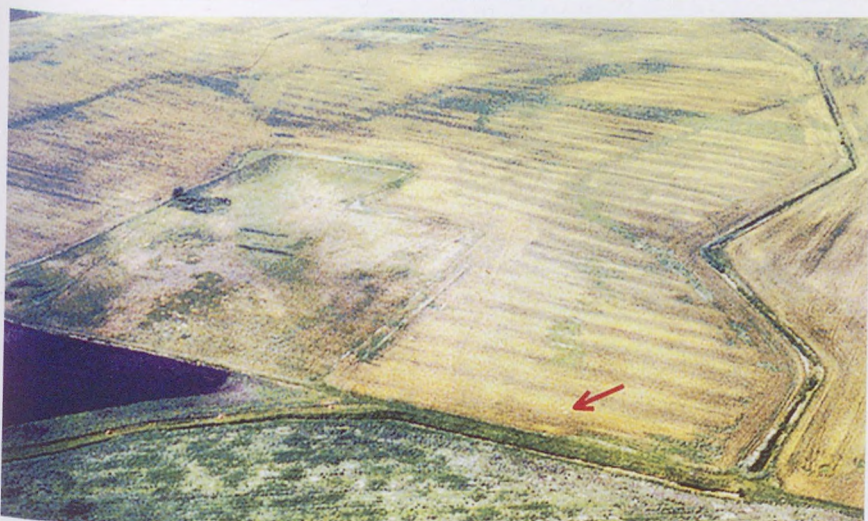
Bronzkori agyag állatsobrocskák Jászdózsáról (Tárnoki 2003, 8. kép)

gyakran még ezeket a szintkülönbségeket is kiegyenlítette.

Az 1980-as években Kerékgyártó Gyula jászberényi amatőr kutató fedezte fel a kiemelkedések felszínén előforduló pattintott kőeszközöket. Terepbejárásai során több mint száz régibb kőkori lelőhelyet azonosított a Jász-ságban. A lelőhelyek javarésze a jégkor végét követő holocén felmelegedés elejéhez, az átmeneti kőkorbba (mezolitikum) tartozik. E telepek közül többön is volt régészeti feltárás Kertész Róbert irányításával. A legjelentősebb leleteket Jásztelek I. szolgáltatta. Mintegy 50 x 40 méteres területen több települési folt meglétét jelezték a pattintott kőeszközök sűrűsödései. A 10–15 cm vastag kultúrreteg közvetlenül a

Apró kőeszközök jászági lelőhelyekről (Kertész 2003, 31. kép)





Jásztelek I. lelőhely légifotója az Ós-Zagyva medrek vonalaival (Kertész 2003, 29. kép)

jelenkori talajszint alatt helyezkedett el. Az apró, gyakran 2 cm-nél is kisebb kőeszközökből álló szerszámkészletben a nyílhegyek mellett megtalálhatók a vakarók, a vésők, a fűrők és a retusált pengék. A szerszámok nyersanyagául szolgáló kőeket (limnokvarcit- és opálféle-ségeket) a folyóvölgyet követve a Mátrából hozták. Az előkerült állatsontanyag szerint a jászteleki mezolitik emberek nagyemlősökre (őstulok, bölény, vadló, gímszarvas, vaddisznó, őz), prémes állatokra (mezei nyúl, hód, nyest, róka, farkas) és madarakra vadásztak.

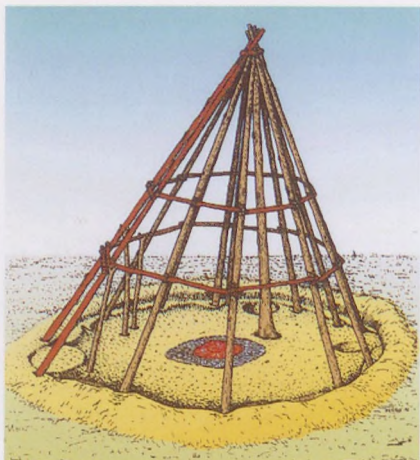
Ritkaságnak számító lelet egy 5 m átmérőjű, kerek kunyhó alapja, amely 50 cm-nyire be volt mélyítve az egykori földfelszínbe. A körültekintő ásás lehetővé tette a kunyhó szerkezetének megfigyelését és rekonstrukcióját. A beásott kunyhóalap peremén 11 ferdén álló cölöplyuk helyezkedett el. Középen 50 cm átmérőjű, állandó tűzhelyről tanúskodott a vas-

tagon átégett, hamus folt. A tűzhely közelében nagyobb átmérőjű, csaknem függőlegesen álló cölöplyuk jelezte, hogy a kunyhó tetejét középen egy oszlop tartotta. Ehhez támaszkodtak körben a kb. 6 m hosszú, ferdén álló rudak. Az így kialakított, 5,5 m magas, kúpos tetőzetet bőrrel vagy náddal fedhették be.

A települési rétegben feltárt csigahéjból mért radiokarbon dátum szerint a jászteleki vadászok 8000 évvel ezelőtt laktak a Zagyva partján. Ugyanebben az időben tőlük délre, Szolnok körzetében, s az Alföld síkján már a Körös kultúra Balkán felől betelepült, földműveléssel és állattartással foglalkozó népe élt. Az évszázadok során a szomszédság oda-vezetett, hogy a jászági vadászok átvették a neolitikus élelmiszertermelő gazdálkodást, s maguk is földművelőkké váltak. (M. Zs.)

A jászteleki kunyhóalap feltárás közben (Kertész 1996, 59. old.)





A jászteleki mezolitik kunyhó rekonstrukciója
(Kertész 2003, 30/c kép)

KERTÉSZ, R.: Late Mesolithic chipped stone industry from the site Jásztelek I (Hungary). In: Lőrinczy G. (ed.) A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994. 23-44.

KERTÉSZ, R. – SÜMEGI, P. – KOZÁK, M. – BRAUN, M. – FÉLEGYHÁZI, E. – HERTELENDI, E.: Mesolithikum im nördlichen Teil der Großen Ungarischen Tiefebene. Jóna András Múzeum Évkönyve 36 (1994), 15-61.

KERTÉSZ R.: Az Alföld őstörténeti vázlata a mezolitikum és a kora neolitikum időszakában (a jászági ősrégészeti modell jelentősége). Jászági Évkönyv 1995, Jászberény 1995. 62-80.

KERTÉSZ R.: Kőkori vadászok. A Jász Múzeum Évkönyve 1975-2000, Jászberény 2001. 37-64.

KERTÉSZ R.: Mezolitikum: a termelő gazdálkodás felé. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 91-95.

L 4



1



2

Jászfelsőszentgyörgy

Megközelítés: A község északi határában, a Székes-dűlő és a Szűnyogos nevű határrészen találhatók az őskőkori lelőhelyek. A falu közepe táján indul egy földút északraleti irányban, amelyen Pusztamonostor felé lehet menni. Átkelve a Zagván még mintegy 3 km-t kell megtenni, hogy elérjük a lelőhelyek térségét. Az úttól balra is és jobbra is a mai szántóföldön voltak a jégkori tanyahelyek. A felszínen nincsenek látható telepnyomok.

Jászfelsőszentgyörgy a Gödöllői-dombság löszvidékének szélén helyezkedik el. A jelenkori talajréteg alól felbukkanó, sárga színű jellegzetes üledék, a lösz a jégkor hideg klímájú időszakában rakódott le. A sajátos éghajlati viszonyok között jellegzetes füves puszta, a

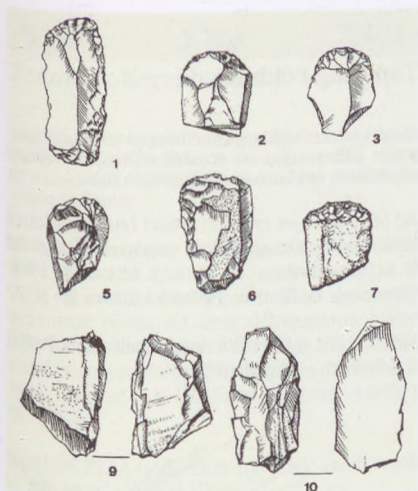
„mamut-sztyepp” jött létre a löszvidéken, amelyen többek között mamut-, vadló- és rénszarvascsordák legeltek. A nagytestű növényevők nagy egyedszámú csapatai bőséges élelemforrást jelentettek a jégkor végén itt vadászó embercsoportoknak.

Tanyahelyeik nyomait Jászfelsőszentgyörgy határában több tucat helyen fedezte fel Kerégyártó Gyula amatőr kutató. Közülük kettőn, Szűnyogoson és Székes-dűlőn T. Dobosi Viola végzett ásatást 1990-1992-ben. Mindkét esetben két kultúrrejteget mutatott ki a feltárás, azaz kétszer telepedtek meg a vadászok. A két megtelepedés között eltelt időben 80-100 cm vastag löszréteg halmozódott fel. Az ásatási megfigyelések alapján több, 7-8 m átmérőjű, egymástól 3 m-re levő területen koncentráltak a leletek, amelyek jelenthetik egy-egy sátor környékét. Semmilyen építmény nyomát nem lehetett azonban kimutatni. Tűzhelyek és az egykori felszínen szétszórott állatsontok, pattintott kővek képviselték az ősemberek táborát. A kőeszközök tanúsága szerint mindegyik telep a Gravettien kultúra fiatalabb szakaszához tartozik. A radiokarbon mérés 18 500 évvel ezelőttinek, vagyis a ságvári teleppel egykorúnak határozta meg. Az eszközök nyersanyagai között a mátrai hidrokvarcitok mellett van бүккі kvarcporfir, zempléni obszidián is. Előfordul azonban még nagyobb távolságról, több száz kilométerről származó kovaféleség, amely bizonyítja, hogy – a többi hazai Gravettien csoporthoz hasonlóan – a jászági paleolit vadászoknak is voltak kapcsolataik a Kárpátokon túli területekkel.

A Székes-dűlőben, a paleolit teleptől néhány száz méterre mamutagyar-töredékekre bukkan Kerégyártó Gyula. A 2007-ben Kertész Róbert által vezetett ásatás egy mélyedésben egymásra helyezett mamutsontokat hozott felszínre. Alul egy medence a hozzá kapcsolódó csigolyákkal, rajta egy koponya töredékei, felettük kereszt alakban fektetett agyarpár. A csontok valószínűleg hússal együtt lettek elásva, amint a talaj sötétebb színéből következtetni lehet. Az őslénytani vizsgálat kimutatta, hogy a vázmaradványok három különböző mamutegyedhez tartoznak. A depó környékén kőeszközök nem kerültek elő. A feltáró elemzése szerint az őskőkori emberek

A Jászfelsőszentgyörgy-Székes-dűlőn feltárt mamutsontdepó (fotó: Kertész R.)





Kőeszközök Jászfelsőszentgyörgy-Szúnyogosról (Dobosi 2001, Fig. 6)

kultikus céllal, valamilyen vadászmágia keretében temethették el ezen a helyen a máshol elejtett állatok darabjait.

A jászfelsőszentgyörgyi az első olyan mamutlelet az Alföld területén, ahol összefüggő vázrészeket találtak. Ennél teljesebb mamutcsontváz korábban Mátraderecskén került elő, amely felállítva a Mátra Múzeum kiállításán látható Gyöngyösön. (M. Zs.)

BEREGI NAGY E.: Megmentették a jászok a mamutjukat. National Geographic Magyarország. (www.nationalgeographic.hu)

DOBOSI, V. T.: Jászfelsőszentgyörgy-Szúnyogos, Upper Paleolithic locality. Tisicum 8 (1993) 41-63.

DOBOSI, V. T.: Antecedens: Upper Palaeolithic in the Jászság region. In: Kertész, R., Makkay, J. (eds.) From the Mesolithic to the Neolithic. Budapest 2001. 177-191.

HERTELENDI, E.: Radiocarbon age of a bone sample from the Upper Paleolithic settlement near Jászfelsőszentgyörgy. Tisicum 8 (1993) 61.

VÖRÖS, I.: Animal remains campsite from the upper paleolithic hunters at Jászfelsőszentgyörgy-Szúnyogos. Tisicum 8 (1993) 77-78.

KOVÁCS O.: Kövületek. Őskori üzenet. National Geographic (magyar kiadás) 6. évf. 5. sz. 2008 május. 18. old.

L 4



2



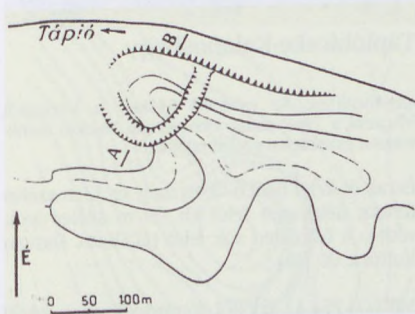
2

Tápiószentmárton

Megközelítés: A falutól északra, az Alsó-Tápió jobb oldala fölött mintegy 10 m magasan emelkedő meredek domb tetején helyezkedik el.

A kb. 80 x 40 m-es dombot három oldalról mintegy 20 m széles árok választotta el a környező nyílt települési résztől. A felszínen sok lelet található. Hatvan kultúra. (K. N.)

A múlt században két egészen kivételes szépségű szkíta kori lelet, két aranyszarvas került a Magyar Nemzeti Múzeumba. Az egyik Mezőkeresztes-Zöldhalompusztáról, a másik Tápiószentmártonból. Ez utóbbi lelőhelyen 1923-ban találták a hamvasztásos sírt tartalmazó kurgánt (temetkezési halmot). Innen származik az elektronlemezről domborított és a szkíta állatstílus szellemében, feltehetően a Pontus-vidéki kolóniák egyik



A tápiószentmártoni erődtített telep felmérési rajza (Miklós 1982, 16. kép)

A tápiószentmártoni szkíta kori aranyszarvas (Kemenczei 2000, 54. kép)



görög műhelyében készült szarvasalak, amely a párhuzamok tanúsága szerint pajzsdísz lehetett. A főbb testrészeket és a stilizált agancsot rovátkolt pálcatagok díszítik, a szem és fül helyén lévő rekeszekből hiányzik a színes üvegpasztaberakás. Ugyanebben a sírban még egy kúpos végű aranyfülbevaló is volt. Az ehhez hasonló stílusú és minőségű, nemesféméből készült ábrázolások a Kubán-folyó környékén lévő korai szkíta fejedelmi temetkezésekből ismertek. Ennek alapján az északkelet-magyarországi darabok a Kr. e. 6. századra keltezhetők. (J. E.)

FETTICH N.: A tápiószentmártoni aranyszarvas. *Archaeologiai Értesítő* 41 (1927) 138-145.

KALICZ, N.: Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. *Archaeologia Hungarica* 45, Budapest 1968.

KEMENCZEI T.: A szkíta kor aranyművészete. In: Kovács T., Raczky P. (főszerk.) *A Magyar Nemzeti Múzeum aranykincsei*. Budapest 2000. 92-99.

KEMENCZEI, T.: A vaskor. Szkíták, Hallstatt-kultúra. In: Kovács T. (főszerk.) *Kelet és Nyugat határán. A magyar föld népeinek története Kr. e. 400 000-Kr. u. 804*. Budapest 2002. 67-87.

MIKLÓS ZS.: A Gödöllői dombvidék várai. *Petőfi Múzeum - Aszód* 1982.

L 4

2

2

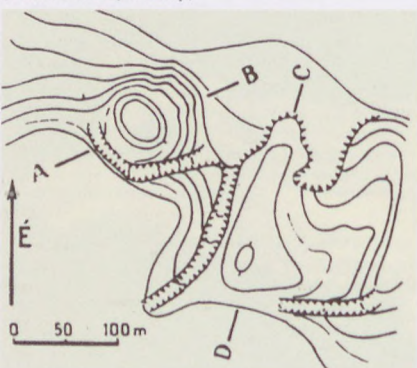
Tápióbicske-Kalaposhegy

Megközelítés: Az erődített lelőhely a községtől nyugatra a Tápió-patak jobb partján húzódó dombvonulat északkeleti szélén található.

Észak és kelet felől 8-10 m mély és 12 m széles terasz, délnyugat felől kb. 20 m széles árok védte. A felszínen sok lelet található. Hatvan kultúra. (K. N.)

MIKLÓS ZS.: A Gödöllői dombvidék várai. *Petőfi Múzeum - Aszód* 1982.

A tápióbicskei erődített telep felmérési rajza (Miklós 1982, 13. kép)



L 4

2

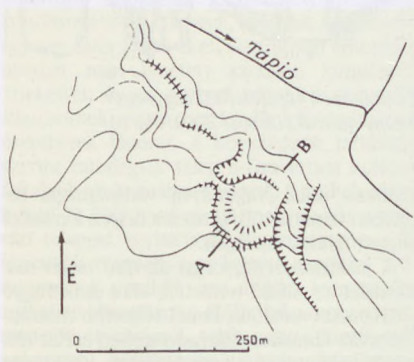
2

Tápióság-Földvár

Megközelítés: A község északnyugati szélén, a Tápió-patak jobb partján, az ártérből erősen kiemelkedő dombháton található az erődített település.

Az 50 x 80 m-es erődített részt három oldalról árok védte, a negyediket meredeken szakad le a part mintegy 20 m-re. A felszínen lelet-töredékek találhatók. Hatvan kultúra. (K. N.)

MIKLÓS ZS.: A Gödöllői dombvidék várai. *Petőfi Múzeum - Aszód* 1982.



A tápióságai erődített telep felmérési rajza (Miklós 1982, 14. kép)

K 4

2

2

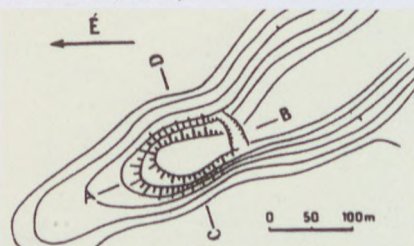
Sülysáp (Tápióság)-Leányvár

Megközelítés: Az erődített telep a Tápió-patak völgyében, a helységtől délnyugatra, a szélső házak fölött emelkedő dombháton északnyugati végén található.

A 80 x 50 m-es platót két hosszanti oldalán kb. 10 m széles terasz övezi, amelyek a plató déli végén mintegy 10 m széles árokba torkollik. Az erődített és a nyílt teleprészen a felszínen sok lelet található. Hatvan kultúra. (K. N.)

MIKLÓS ZS.: A Gödöllői dombvidék várai. *Petőfi Múzeum - Aszód* 1982.

A sülysápi erődített telep felmérési rajza (Miklós 1982, 15. kép)



L 4



Zsámbok-Kerekhalom

Megközelítés: Az erődített település a község északnyugati szélé közelében, a Vácszentlászlóra vezető út északkeleti oldalán húzódó dombhát dél-délkeleti végén található.

Ez a földvár már a dombság alacsony részén fekszik. Az út fölé 12 m-re emelkedik ki. A 70 x 90 m-es lakódombot 30–35 m széles egykori árok övezi. Az árok délnyugaton hiányzik, itt azonban a domb mintegy 10 m-es meredeksége védelmezte a település lakóit. Sok lelet található a felszínen. Hatvan kultúra. (K. N.)

MIKLÓS ZS.: A Gödöllői dombság várai. Petőfi Múzeum – Aszód 1982.



A zsámboki erődített telep felmérési rajza (Miklós 1982, 25. kép)

K 4



Valkó-Kásatető

Megközelítés: Az erődített telep a községtől keletre, kb. 2 km-re, a Malom-patak déli oldalán, a patakra lejtő dombhát északi oldalán található, a paktaktól kb. 25 m magasan.

A valkói erődített telep felmérési rajza (Miklós 1982, 22. kép)



Három oldalról széles árok övezi. Bár észak-északkelet felé nincs nyoma ároknak, a szántásban látható széles sötét sáv utal az egykori árokra. Az árokkal védett rész kb. 25 x 75 m területet övez. A védett és nyílt teleprész felszínén lelettörödékek találhatók. Hatvan kultúra. (K. N.)

MIKLÓS ZS.: A Gödöllői dombság várai. Petőfi Múzeum – Aszód 1982. 39, 22 és 23a. kép.

L 4

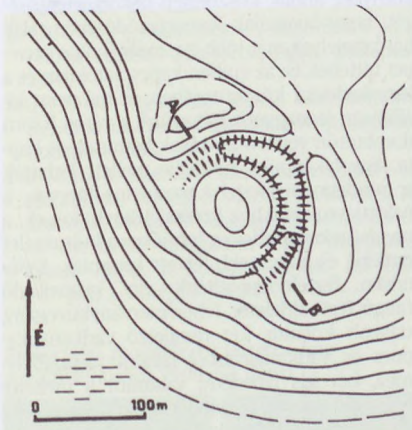


Boldog-Vajdarét

Megközelítés: A községtől Tura felé vezető északnyugat-délkeleti irányú úttól délnyugatra, a községtől mintegy 1 km távolságban, a mocsaras területből kiemelkedő alacsony dombhát az erődített település helye.

A 60 x 70 m átmérőjű többretegű lakódombot (tell-települést) három oldalról 30–40 m széles árok övezte, a látható ároktól mintegy 2,5–3 m-re emelkedik ki a védett terület. Az árkon kívül nyugat-északnyugat felől csatlakozik a felszínen követhető nyílt teleprész. Hatvan kultúra. A lelőhely a síkvidéki erődítések jó példája. (K. N.)

MIKLÓS ZS.: A Gödöllői dombság várai. Petőfi Múzeum – Aszód 1982. 26–29, 2–3. kép.



Boldog-Vajdarét erődített telepének felmérési rajza (Miklós 1982, 2. kép)

K 4



Aszód Petőfi Múzeum

Megközelítés: Szontágh lépcső 2. Tel.: 28/400-014

Nyitva tartás: március 17. – október 30. K-V: 10–16 h; november 1. – március 16. Szó-V: 10–16 h



Antropomorf agyagszobor Aszódraól
(Kalicz 1998, 55. ábra)



Realisztikus emberábrázolás Aszódraól
(fotó: MTA Régészeti Intézet)

A kisváros területén és szűk körzetében végzett jelentős ásatások és gyűjtések kiemelkedő leleteit tartalmazza a régészeti kiállítás. Aszód környéke annak köszönheti őskori jelentőségét, hogy útvonalak kereszteződésében található, amelyek már több évezrede fontos szerepet töltenek be az emberi kapcsolatokban és a kereskedelem közvetítésében. A múzeum kiállításán legnagyobb hangsúlyt a város fölötti dombtetőn végzett ásatások bemutatása kapta. Egy lakóépület modellje mellett láthatók a mindennapi élettel kapcsolatos tárgyak, a halotti szokásokhoz kötődő leletek, képek, a távolsági kereskedelem termékei, a kultuszélet emlékei és a legszebb festett kerámiák. Különösen figyelemreméltóak egy kiemelkedő rangú férfi sírleletei, fehér márványbuzogány, csiszolt kőbalta, két rangjelző vadkanállkapocs és vadkanagyardból hasított csüngő lemez, hét kis ívövedény, valamint a mellette fekvő nő tengeri kagylóból készült karperecei és gyöngysorai. Egy kislány sírjában unikális

Újkőkori edények Aszódraól
(fotó: MTA Régészeti Intézet)



leletet találtak: egy madártestű, emberlábú festett edényt, amely a rítushoz köthetett. Jelentősek még a Domonyban előkerült legrégibb fémöntőforma, a Bag-Peres-dűlőben és Versegen feltárt kora középső bronzkori sírok mellékletei és a Fiúnevelő Intézet területén talált fiatalabb bronzkori fémleletek. (K. N.)

KALICZ N.: Aszód őskora. In: Asztalos I. (szerk.) Kisváros a Galga partján 1997. 37–51, 7–10. kép.

KALICZ, N.: Figürliche Darstellung und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Budapest 1998.

K 4

2

1

Aszód-Papi földek

Megközelítés: A lelőhely a városban, közvetlenül a főút fölött mintegy 30–50 m-re emelkedő dombhát területén fekszik, melyet délről a Galga-patak széles, mocsaras völgye, észak felől a Szentkereszti-patak időszakos vízfolyása zár közre.

A legutóbbi időkig beépítetlen területen mintegy 25–30 hektár felületet foglalt el az újkőkori késői szakaszát (Kr. e. 4900–4600) felölölő település és temetkezési hely. Az ásatások alapján kiszámítható volt, hogy 300 év alatt legalább 10 000 férfi, nő és gyerek (az utóbbiak az eltemetettek csaknem felét teszik ki) élt és halt meg ezen a helyen. A település két népesség, a Dunántúltól ez időben benépesítő Lengyel kultúra, valamint a Tisza

vidéken élt Tisza kultúra keveredése révén jött létre. A települési hely jelentőségét elsősorban két fontos útvonal kereszteződése határozta meg. Itt találkozott az Északi-középhegység lábánál K-Ny-i irányban húzódó „obszidián-út”, amelyen a neolitikum és a rézkor egyik legkedveltebb kőnyersanyagát, a vulkanikus eredetű obszidiánt szállították a Tokaji-hegyvidékről nyugat és északnyugat felé, valamint a Tisza, a Zagya és a Galga völgyét követve délről észak felé húzódó „kagyló-út”, amely az összefoglalóan spondylus-nak nevezett, igen kedvelt tengeri kagylót közvetítette a neolitikum idején észak-északnyugat felé. Természetesen mindkét „terméket” bőségesen megvámolták a hely lakói. Az aszódi múzeum régészeti kiállítása részletes képet ad az itt élők életmódjáról, temetkezési rítusáról és mindezek tárgyi emlékeiről. (K. N.)

KALICZ N. Kőkori falu Aszódon. Aszód 1985.

KALICZ N. Aszód őskora. In: Asztalos I. (szerk.) Kisváros a Galga partján. Aszód 1997. 18–34, 2,6. kép

KALICZ N. Aszód jelentősége a hazai és nemzetközi ősrégészeti kutatásokban a Petőfi Múzeum megalapítása óta. In: Asztalos T. (szerk.) Egy múzeum szolgálatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére. Aszód 1998, 21–29, 33–41, 4–10. kép

K 4



2



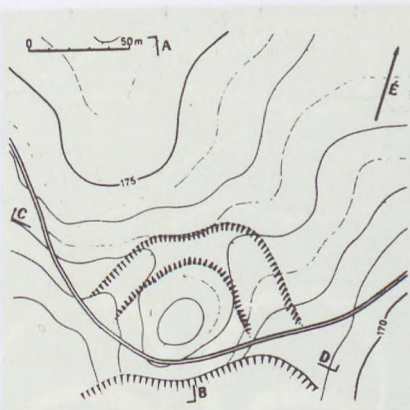
2

Aszód-Manyik

Megközelítés: A Papi földek felől, az emelkedés szélen a szakadékkal párhuzamosan húzódó dűlőúton nyugat felé kb. 10 perces sétával érhető el.

A bronzkori telep alacsony, mégis kiemelkedő dombja, amely az őskori lakók házomladékaiból és hulladékaiból halmozódott fel, ugyancsak a Galgával párhuzamosan, attól északra terül el. A felszint ma is elborítja a szántás által megbolygatott település leletei: cserepek, csontok és különböző kőeszközök töredékei.

A kora és középső bronzkornak ezt az időszakát Észak- és Északkelet-Magyarország nagy területén Hatvan kultúrájának nevezi a régészeti kutatás első feltárt lelőhelye alapján. Manyik települése ugyan nem a legnagyobb a kultúra telepjei közül, de szerkezete jól reprezentálja a kis és a nagy, a hegyvidéki és a síksági települések szinte kanonizált formáját. Ennek lényege, hogy a lakóhely egy kisebb – itt 40 m átmérőjű – részét nagyon széles (15–20 m) és mély (5–6 m) árokkal körülítették el, amely talán a kiváltságos helyzetűek lakóhelye volt, s menedékhelyként is szolgált az árkon kívül élők számára. Manyikon még mindig látható az egykori árok mélyedése, amely félkörívű és a meredek szakadékokra támaszkodott. A település nagy része az árkon kívül terül el. A magaslati települések jellegzetessége, hogy kilátásukkal



Aszód-Manyik erődtített telepének felmérési rajza (Miklós 1982, 1. kép)

nagy területeket tudtak ellenőrizni. A Manyik bronzkori lakóinak temetkezési helye a Galgapatok másik, déli partján található. Számos helyen figyelhető meg, hogy a temetkezési helyet, a halottak lakhelyét folyóvíz választja el az élők lakhelyétől. Ebben az esetben a temetkezések helye Bag-Peres-dűlőn található. A temetkezések leletei a Petőfi Múzeumban vannak. (K. N.)

KALICZ, N.: Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Archaeologia Hungarica 45, Budapest 1968. 124–125.

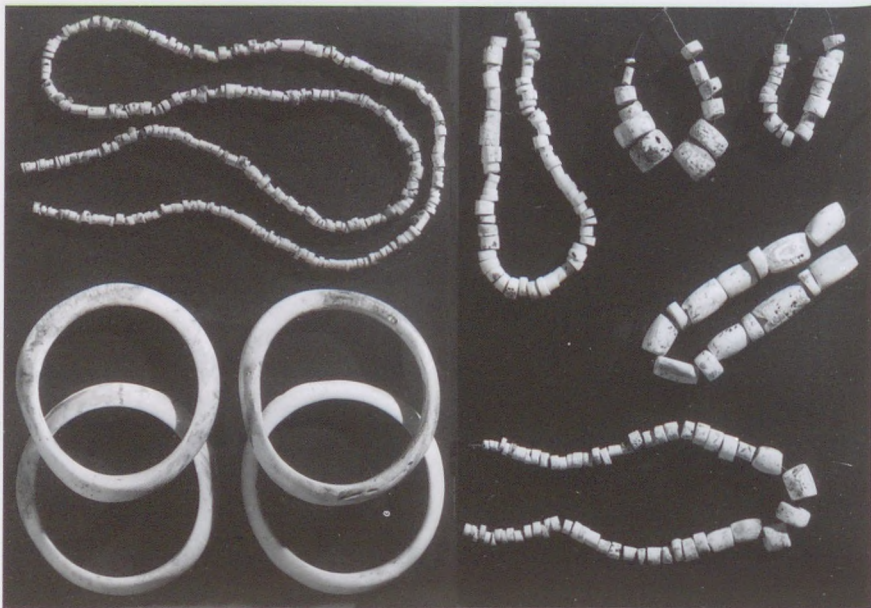
KALICZ N.: Agyagistenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Budapest 1970.

KALICZ, N.: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Budapest 1998.

TÁRNOKI, J.: The settlement and cemetery of the Hatvan culture at Aszód. In: Kovács, T., Stancsik, I. (eds.) Bronze age tell settlements of the Great Hungarian Plain. Inventaria Praeh. Hung. I. Budapest 1988. 137–139, 147–161, 1–7. kép, 1–5. tábla.

Emberlábú, madártestű festett edény
Aszódról (Kalicz 1998, 62. ábra)





Tengeri kagylóból (*Spondylus*) készített gyöngyök és karperecek az Aszód-Papi földeken feltárt késő újkőkori temetkezések mellékletei közül (fotó: Kalicz N.)

K 4



2



2

Bag-Peres-dűlő

Megközelítés: A lelőhely az Aszódra vezető 3-as főút mentén, Aszód déli szélén, közvetlenül a Galga-patak déli partján érhető el.

Véletlen munkálatok hozták felszínre a ma nyíki településhez tartozó, szélesen elterülő temető néhány sírját. A Hatvan kultúra minden temetkezése hamvasztásos. A rítus kétféle lehet: urnás vagy szórthamvas. Ebben a temetőben a szórthamvas rítust alkalmazták, amelynél a temetkezések számára ásott téglalap alakú gödrök alján egy csomóba szórták az elhamvasztott halott égett csontmaradványait. A csonthalom köré sok edényt helyeztek túlvilági útravalóval. A sírokat sok esetben durva kőekkel borították vagy övezték.

Az Aszódhoz közeli Versegen viszont mind a kétféle rítus alkalmazását megfigyelték. A két temetkezési hely leleteit nagyméretű, amforaszerű (urnaként is használt) edények, fazekak, füles bögrék, tálak képviselik az aszód-i Petőfi Múzeum kiállításán. (K. N.)

KALICZ, N.: Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. *Archaeologia Hungarica* 45, Budapest 1968. 124–125., 100. tábla.

TÁRNOKI, J.: The settlement and cemetery of the Hatvan culture at Aszód. In: Kovács, T., Stanczik, I. (eds.) *Bronze age tell settlements of the Great Hungarian Plain. Inventaria Praeh. Hung. I.* Budapest 1988. 137–139, 147–161, 1–7. kép, 1–5. tábla.

K 3



2

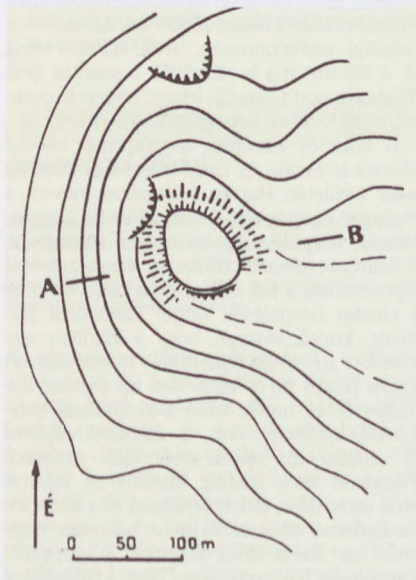


2

Váckisújfalu-Vác-hegy

Megközelítés: A lelőhely a falutól észak-északnyugatra, kb. 2 km távolságban található a Földvár nevű hegyen a 265 m-es magassági pontnál a Szilágyi-patak bal partján. A községből északra kivezető jobb oldali út vezet a Földvárra.

A váckisújfalui erődtített telep felmérési rajza (Miklós 1982, 21. kép)



A kb. 60 x 80 m-es alapterületű, ovális területet három oldalról (mesterséges) terasz övezi. Ebből 4-5 m-rel emelkedik ki a lakóterület, amely a végénél 15-20 m széles. A három oldalról meredek hegy csak a délkeleti oldalon lankás. Az egykori erődítés további része (az árokkal) valószínűleg a jelenkori kőbányászat miatt elpusztult. Az erődített részhez kelet-délkelet felől csatlakozik a síkvidéki település, amelynek nyomait 200 x 300 m-es területen jelzik a lelettöredékek. Hatvan kultúra. (K. N.)

MIKLÓS ZS.: A Gödöllői dombvidék várai. Petőfi Múzeum – Aszód 1982.

K 3



2



2

Rád-Bangor

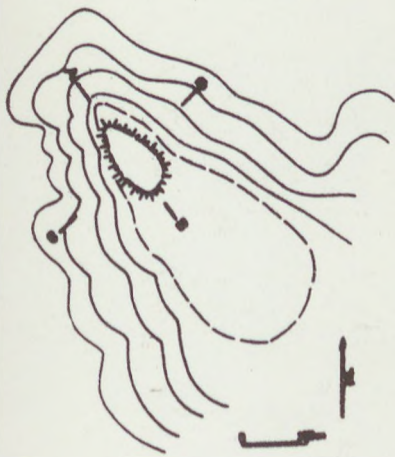
Megközelítés: A községtől délre kb. 3 km-re, az északnyugat-délkelet irányú Bükkös(Bangor)-hegyen található.

A hegyet három oldalról patak veszi körül. Az erődített telep a hegy középső kiemelkedésén található. A 80 x 50 m-es lakóterületet a tetőtől 4-5 m-rel lejjebb húzódó 13-15 m széles terasz veszi körbe, amely részben mesterséges alakulat. A vártól délkeletre, a dombhát folytatásában figyelhető meg a plató teljes szélességében, 80-100 m hosszan a nyílt telep, amit a felszínen heverő sok lelettöredék jelez. Hatvan kultúra. (K. N.)

MIKLÓS ZS.: A Gödöllői dombvidék várai. Petőfi Múzeum – Aszód 1982. 33-34.

DINNYÉS I. – KÖVÁRI K. – KVASSAY J. – MIKLÓS ZS. – TETTAMANTI S. – TORMA I. (szerk.): Magyarország Régészeti Topográfiája 9. XIII/2. (1993) 300-302.

Rád-Bangor erődített telepének felmérési rajza (Miklós 1982, 11. kép)



K 3



2



2

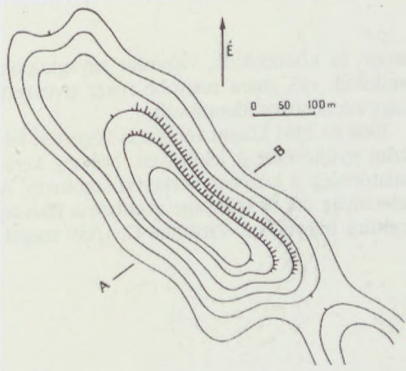
Rád-Magashegy

Megközelítés: A lelőhely Rád község északi szélén a Nagymál-völgy északkeleti oldalán húzódó hegyháton található. A völgy feletti magassága 115 m. DK felől egy mélyúton közelíthető meg.

A földvár platója 55-60 x 20-25 m ÉK felől két terasz kíséri. Mindkettő 8-10 m széles, s a plató alatt 5-6, ill. 10-12 m mélyen húzódik. A földvár ÉNy-i, ill. DK-i végén kanyarodik be a DNy felől megközelíthetetlenül meredek, sziklás hegyoldalhoz. A felszínen sok lelettöredék található. Hatvan kultúra. (K. N.)

MIKLÓS ZS.: A Gödöllői dombvidék várai. Petőfi Múzeum – Aszód 1982. 34.

DINNYÉS I. – KÖVÁRI K. – KVASSAY J. – MIKLÓS ZS. – TETTAMANTI S. – TORMA I. (szerk.): Magyarország Régészeti Topográfiája 9. XIII/2. (1993) 303-304.



Rád-Magashegy erődített telepének felmérési rajza (Miklós 1982, 12. kép)

K 3



3



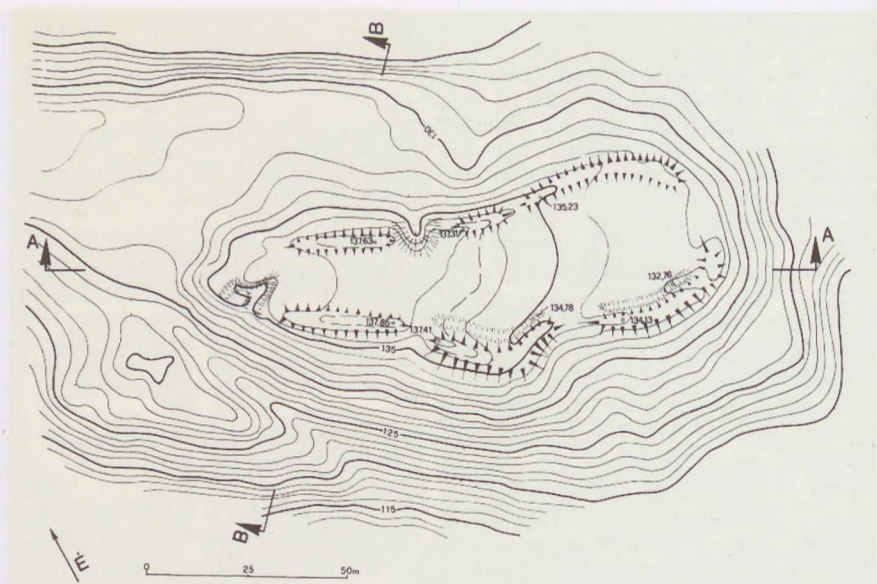
3

Vác-Pogányvár

Megközelítés: A várostól északnyugatra, közvetlenül a Duna mellett igen meredek lejtőjű löszterasz emelkedik több mint 40 méteres magasságba. A haránt irányú vízmosásokkal tagolt kiemelkedés egyik része a 136 m tszf. magasságú Vártető.

A 130 x 20-40 m kiterjedésű fennsíkot 0,5-1 m magas sánc veszi körül. A földvár Varázséji Gusztáv közlése nyomán került be a régészeti szakirodalomba Pogányvár néven.

1880-ban bukkant rá a lelőhelyre Szinte Gábor, miközben a felső Csörsz-árkot kereste. Ő végezte az első kutatást Varázséji Gusztávval együtt a következő évben az egyik sáncszögletben. A váci Tragor Ignác Múzeumba bekerült leletanyag, amelyben edénytöredékek, örlőkövek, orsógombok, állatsontok,



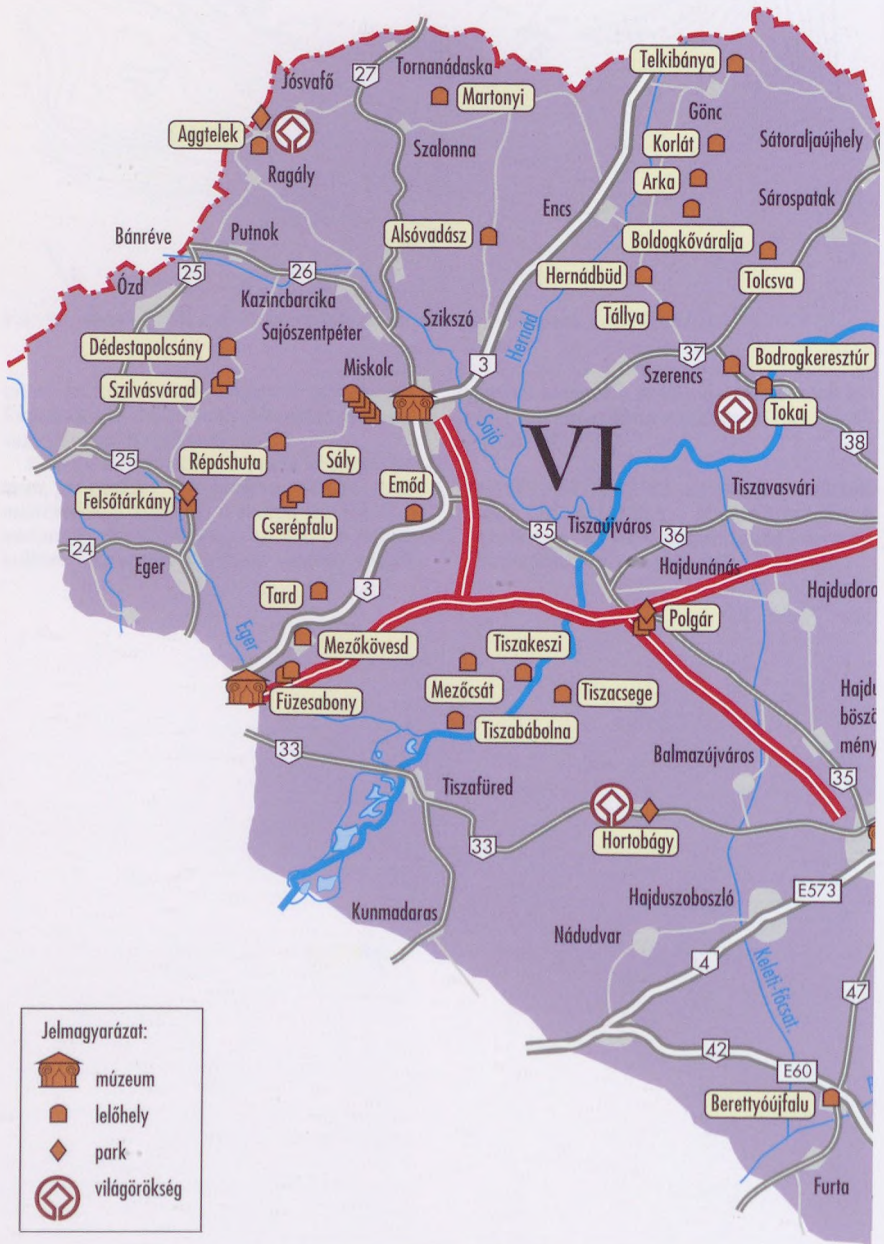
Vác-Pogányvár földvárának felmérési rajza (Dinnyés és mások 1993, 59. kép)

csont- és kőeszközök, valamint agyagkúpok fordultak elő, mára nagyobb részt elveszett vagy azonosíthatatlanná vált.

1963 és 1981 között többen is végeztek felszíni gyűjtéseket a lelőhelyen. Néhány kerámiatöredék a középső rézkorba sorolható. A leletanyag döntő többsége azonban a Hatvan kultúra hagyatéka. Varázséji Gusztáv megál-

lapítását követve a szakirodalomban több helyen a Hatvan kultúra erősített telepei között sorolják fel. (K. N.)

DINNYÉS I. – KÖVÁRI K. – KVASSAY J. – MIKLÓS ZS. – TETTAMANTI S. – TORMA I. (szerk.): A szöbi és a váci járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 9, Budapest 1993. 460–462.



VI. RÉGIÓ





*Nagyméretű, levél alakú lándzsahegy
(Miskolc-Avas)*



Csont- és kőeszközök az Istállóskői-barlangból (Vértés 1965, XLIV. tábla)

levél alakú kőhegy is, amely a Szeleta-barlangban találtakal egyezik. Ez arra utal, hogy ugyanabban az időben, amikor a Bükk északnyugati részén az Aurignacien emberei laktak, a hegység északkeleti részén a Szeletien kultúra embercsoportja élt. Ez utóbbiakat viszont általában neandervölgyieknek tartják a kutatók.

A barlang legkülönlegesebb lelete az a fuvo-la, amelyet fiatal barlangi medve combcsontjából készítettek három helyen átlukasztva. A rekonstruált hangszeren öt hangot lehet megszólaltatni, s valószínűleg szertartások alkalmával használták. A barlangi medvéhez fűződő kultusz emlékének tartotta Vértés László azt a három egymás fölé helyezett medvekoponyát is, amelyet a barlang legvégén tárt fel. (M. Zs.)

GYENIS GY. – HEVESI A. – KORDOS L. – MESTER ZS. – RINGER Á. – T. DOBOSI V.: Emberelődők nyomában. Az őskör emlékei Északkelet-Magyarországon. Miskolc 2001.

HORUSITZKY, Z.: Eine Knochenflöte aus der Höhle von Istállóskő. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 5 (1955) 133–140.

Barlangi medve csontjából készült fuvo-la az Istállóskői-barlangból (Simán 2003, 11. kép)



Tengeri kagyló és márvány mellkorong az Istállóskői-barlangból (Kalicz 1970, 23. tábla)

KALICZ N.: Agyagistenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Budapest 1970.

KÖREK, J.: Das neolithische Fundmaterial der Höhle von Istállóskő. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 5 (1955) 141–144.

SAAD A.: A Bükk-hegységben végzett újabb kutatások eredményei. Archaeologiai Értesítő 43 (1929) 238–247.

SIMÁN K.: A modern ember kialakulása és kultúrája. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 81–85.

VÉRTES L.: Medveemberek krónikája. Budapest 1957.

VÉRTES L.: Az őskör és az átmeneti kör emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet Kézikönyve I, Budapest 1965.

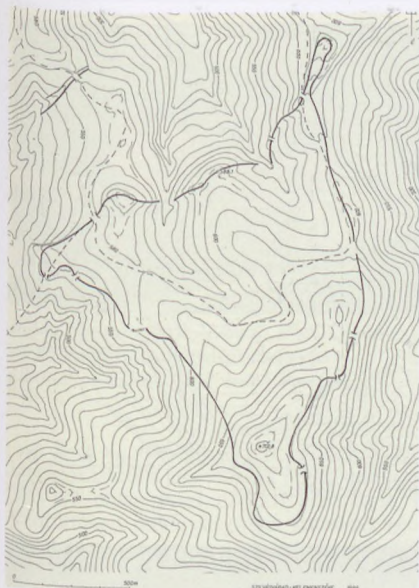
M 2

3

2

Szilvásvár-Kelemenszéke (Töröksánc)

Megközelítés: Szilvásváradtól D-DK-re 4 km-re, a Bükk hegység széléhez közel emelkedik a Kelemenszéke nevű hegy (702,8 m). Megközelítése több módon lehetséges. Szilvásváradról kiindulva a Szalajka-völgyben a Pisztráng-tó és a Szikla-forrás után nem a Szalajka-forrás és az Istállóskői-barlang felé folytatjuk utunkat, hanem jobbra, DNY irányába a zöld jelű úton a Horotna-völgyön megyünk fel egészen a 2. világháborúból fennmaradt „Katona sirok”-hoz. Innen É irányában már a zöld kereszt jelű úton rövid, meredek kapaszkodón érünk fel a Kelemenszéke csúcsára. Szilvásvár D-i végéből a Bacsó-völgyben is elindulhatunk a zöld kereszt jelű úton, amely fokozatosan felvezet a hegyre. Harmadik



Szilvásvár-Kelemenszéke (Töröksánc)
felmérési rajza (Baráz Cs., Nováki Gy.)

lehetőség Bélapátfalva felől nyílik. A községből K felé indulva, a kék jelű utat a tó után elhagyva a zöld vagy piros jelű úton érhetünk fel a „Katona sírok”-ig és innen fel a hegy csúcsára.

A hegyet körös-körül meredek oldal övezi, felszíne erősen tagolt. ÉNy irányába, ahonnan két mellékvölgy vágódik be mélyen a területbe, erősen lejt. A sánc kisebb megszakításokkal teljesen körbeveszi, É-on egy keskeny gerincet is magába foglal. Kapuja az ÉNy felőli gerincre nyílik, 500 méterrel kijebb elősáncot is találunk mély, külső árokkal és kapunyílással. A sáncban található többi kapunyílás őskori eredete bizonytalan.

A sáncsal körülvett terület átmérője É-D irányban 1660, K-Ny irányban 1100 m, területe 71 ha. Az őskori telepen belül nagyok a szintkülönbségek.

Salamon Ágnes 1962. évi próbaásatása után 1963-ban Patek Erzsébet vezetett feltárásokat az ÉK-i részen. Égett agyagtapszítások maradtak fenn a házakból, tűzhelyek, gödrök és sok leletanyag (agyagkarikák, kocsikerékmodel-

lek, állatszobor-töredékek, bronzból karikák, csüngő, tű, kés, balta és sok agyagedény töredéke, állatsontok) került elő. Valamennyi a késő bronzkori Kyjatice kultúrából származik (N. Gy.)

BARÁZ CS.: Varázslatos karsztvidék. A természeti és kulturális örökség védelme a Bükk Nemzeti Parkban. Bábakalács Füzetek 1, Eger 2007.

D. MATUZ E.: A Kyjatice kultúra földvára Szilvásvár-Töröksánc. Agria 35 (1999) 5-84.

MATUZ, E. – NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae X. Budapest (2002) 10-11, 89.

NOVÁKI GY. – BARÁZ CS.: Őskori és középkori erődített telepek, várak Heves megye Mátrán kívüli területén. Agria 36 (2000) 5-46.

PATEK, E.: Bericht über die Ausgrabungen des spätbronzezeitlichen Burgwalles von Töröksánc bei Szilvásvár. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 4 (1973) 25-30.

M 2



3



2

Dédestapolcsány-Verebce-tető

Megközelítés: A magyarországi őskori, sáncsal védett telepek egyik legnagyobb, de máig nem kutatott példánya rejtőzik a Bükk hegység ÉNy-i nyúlványainak egyikén. Ha alulról akarjuk megközelíteni, erre két lehetőségünk van. A Mályinka községből induló kék jelzésű úton megyünk fel D irányában a Vár-völgyön, amelyből 2 km után a kék rom jelű, illetve nem sokkal később a sárga jelű úton kapaszkodunk fel Ny irányába a meredek hegyoldalon a Verebce-tetőre. A másik lehetőség szerint a Nagyvisnyóból induló sárga jelű úton az országtúlat párhuzamosan haladunk K-ÉK felé 2 km-t, majd DK irányba bekanyarodunk a Bán-patak völgyébe, és onnan a jelzett úton kapaszkodunk fel a középkori Dédesi vár alá, és ezzel már az őskori telep elejére értünk. Egy harmadik megközelítési lehetőség a Bánkúti turistaház felől nyílik, ahonnan É irányába a kék jelű úton érünk le, valamivel több mint 2 km után, a Verebce-tető elején a Verebce-lápához.

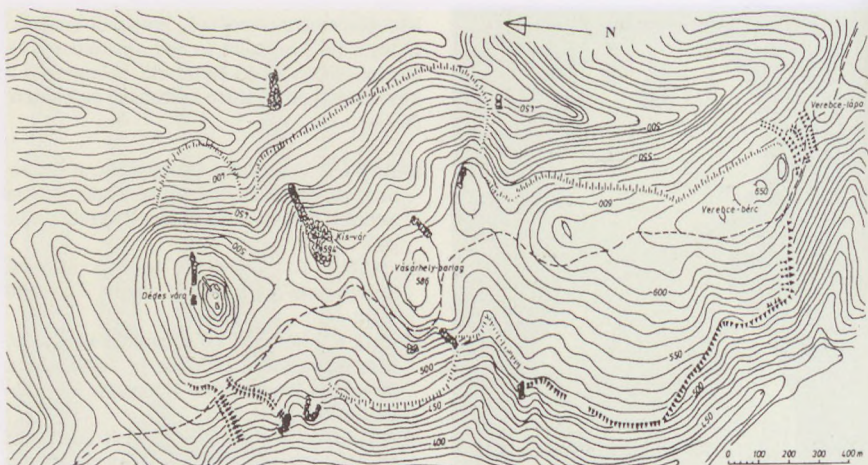
Az őskori telep a Verebce-tetőt teljes hosszában magába foglalja. D-i végét a Verebce-lápa nevű hegynyereg, É-i végét pedig a középkori Dédesi vár romjainak hegykúpja jelenti. Hossza 2075, szélessége kb. 860 m. A széles hegygerinc oldala Ny felé valamivel enyhébb lejtésű, ezért ezen az oldalon több száz méter hosszú teraszok, egykori házak helyei húzódnak egymás alatt. A legalsó terasz után a hirtelen meredekké váló hegyoldal felett sánc zárja le az őskori telepet.

AK-i oldal sokkal meredekebb, ezen rövidebb teraszok sorakoznak egymás alatt, a legalsók már a Vár-völgy aljához közel végződnek. Ezen az oldalon sáncot nem találunk.

A Verebce-tető nevű hegygerincet három nagy kiemelkedés tagolja. É-i végében van a

Bronzkori földvár sánca a Kelemenszéken
(Baráz 2007, 17. oldal)





Dédestapolcsány-Verebce-tetőfelmérési rajza (Sándorfi Gy., Nováki Gy.)

már említett középkori Dédesi vár hegykúpja, amelynek Ny-i aljában két viszonylag rövid sánc jelenti az őskori telep É-i végét. Tovább D irányában a Kis-vár nevű sziklacsúcs, majd a Vásárhely-parlag és a Verebce-berc közötti hosszan elnyúló hegyhát következik. Utóbbi aljában a Verebce-lápa nevű hegnyergén kettős árok, köztük egy sánc jelenti az őskori telep D-i végét. A telep teljes területe kb. 123 ha.

A hosszan elnyúló lakóteraszoknál több helyen található késő bronzkori cserép. Ezek és a földvár jellege, nagy mérete alapján a késő bronzkorba sorolhatjuk a földvárat. (N. Gy.)

BARÁZ CS. – KISS G.: „Ex lege” védett értékek. Források, lápok, barlangok, víznyelők, künhalmok, földvárak. Bábakalács Füzetek 8, Eger 2007.

MATUZ, E. – NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae X. Budapest (2002) 10, 88.

NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY.: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest–Miskolc 1992. 12–13, 104.

M 3

3

1

Felsőtárkány Bükki Nemzeti Park

Megközelítés: Nyugati Kapu Oktató- és Látogatóközpont Felsőtárkány, Ifjúság u. 34/I. Tel.: 36/534-078

Az Országos Természetvédelmi Hivatal határozata nyomán 1977. január 1-jén alakult meg a Bükki Nemzeti Park. Az Alföldön létrehozott Hortobágyi (1973) és Kiskunsági (1975) után ez volt hazánk első hegyvidéki nemzeti parkja. Alapvető feladatául a hegység egyedülállóan gazdag élővilágának, különleges földtani és felszínalakítási képződményeinek, valamint sajátos kultúrtörténeti értékeinek megővását tűzték ki. Területe – többszöri bővítés után – 2007-ben 41 840,7 hektár volt, amely gyakorlatilag az egész Bükköt magában foglalja. Ezen belül több ezer hektár fokozottan védett területnek van nyilváníva, ahol a jelzett ösvényekről letérni csak engedéllyel szabad.

Dédestapolcsány-Verebce-tető: a földvár sáncai télen (Baráz-Kiss 2007, 33. oldal)





Bükk Nemzeti Park: Nyugati Kapu Oktató-
és Látogatóközpont Felsőtárkányban
(Bajzát és mások 2006, belső borító)



Bükk Nemzeti Park: „Őserdő” védett montán
bükköse a Bükk-fennsík on
(Baráz 2007, 7. oldal)

A hegység tömbjét alkotó kőzetek a karbon időszaktól a jura időszak végéig (mintegy 330–150 millió évvel ezelőtt) képződtek. E földtörténeti múlt jellegzetes formációi geológiai alapszelvényekben tanulmányozhatók a hegység számos pontján. A Bükk sajátos arculatát a triász időszaki fehér és világosszürke mészkő határozza meg. Alapvetően ez a karsztosodásra hajlamos kőzet építi fel a Nagy-fennsíkot, amely a hegység karsztos formakincsben leggazdagabb területe. A Bükk látképének emblematisztikus eleme a fennsíkot szegélyező meredek mészkőszikrek, a Kővek vonulata.

A hegység igen változatos domborzatának és éghajlati sajátosságainak köszönhetően páratlanul gazdag az élővilága. Magyarországon itt tanulmányozhatók a leginkább a hegyi vegetációs zónák a déli perem száraz löszpusztai tölgységeitől a 700 m szintmagasság feletti fennsík montán bükköseiig. A jellegzetes növénytársulások természeti és táji képének megőrzését célozzák az erdőrezervátumok, amelyek összterülete több mint 2000 hektár. Közéjük tartozik a mintegy 150 éve érintetlen Őserdő. Számos különleges növényt fajmegőrzési program keretében igyekeznek

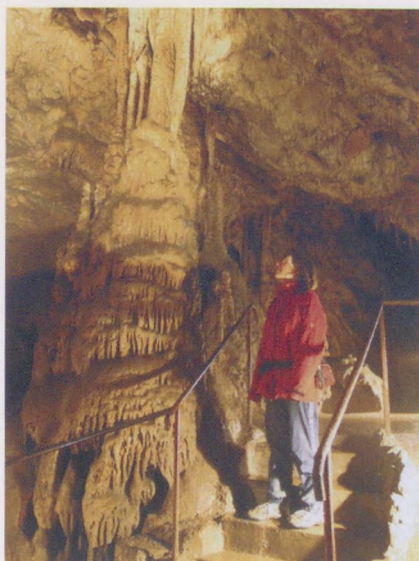
megmenteni, mint a boldogasszony papucsát, a legnagyobb virágú hazai orchideát. A szintén gazdag és változatos állatvilágban is vannak különleges, illetve veszélyeztetett fajok. Ritkaságszámba menő ragadozó madár a hegység területén a kerecsensólyom és a parlagi sas. Védelmükre és állományuk fenntartására külön programot szervezett a nemzeti park.

A természeti értékeken túl a hegység bővelkedik kultúrtörténeti emlékekben is. Az őskorhoz kapcsolódó barlangi lelőhelyeken és földvárakon kívül feltétlenül említendőek a 19. századi iparosítás korából megmaradt műemlékek, mint az Őskohó Ómassán. Számos szerzetesrend épített rendházat a Bükkben, amelyek közül legismertebbek a belpátfalvi cisztercita apátság és a szentléleki pálos kolostor. A hagyományos erdei mesterségeket, mint a szén- és mészégetés helyenként még ma is űzik. A hegyvidék néprajzi értékeinek is több helyen található bemutatóhelye. Ilyen az Erdei Múzeum a Szalajka-völgyben és az Oszlai Tájház a Hór-völgyben.

A nemzeti park az értékek megőrzése mellett nagy hangsúlyt fektet azok megismertetésére is. Felsőtárkány szélén a Szikla-forrás

A Kővek vonulata a Bükk-fennsík déli peremén (Bajzát és mások 2006, belső borító)





A lillafüredi Szent-István-barlang
(Baráz-Kiss 2007, 23. oldal)



Az ómassai Óskohó a Garadna-völgyben
(Baráz 2007, 21. oldal)

közelében áll a Nyugati Kapu Oktató- és Látogatóközpont, amely „Karszt és élővilága” kiállításával bevezet a Bükk természeti értékeibe, erdei iskolai és egyéb tábori lehetőségeivel a környezeti nevelést, a természetismereti oktatást és az ökoturizmust segíti. A hegység területén kialakított tanösvények a szórakoztatva tanítás, illetve szórakozva tanulás kiváló eszközei. Felsőtárkányból a látogatóközpont közeléből három tanösvénykör indul ki (hosszuk 800 m, 6,5 km és 10 km), melyek bejárása s a látnivalók megtekintése 1 óra hosszától egy fél napig terjedő kellemes időtöltést kínál. (M. Zs.)

BAJZÁT T. - BARÁZ CS. - DOBOS A. - ILONCZAI Z. - REGŐS J. - VOJTKÓ A.: Felsőtárkányi tanösvények. Tanösvények a Bükki Nemzeti Parkban 1. Eger 2006.

BAJZÁT T. - BARÁZ CS. - DOBOS A. - ILONCZAI Z. - REGŐS J. - VOJTKÓ A.: Rejteki tanösvények. Tanösvények a Bükki Nemzeti Parkban 2. Eger 2006.

Őskőkori barlangi szálláshely rekonstrukciója a látogatóközpont kiállításán
(Baráz-Kiss 2006, 8. oldal)



BARÁZ CS. (szerk.): A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság, Eger 2002.

BARÁZ CS.: Varázslatos karsztvidék. A természeti és kulturális örökség védelme a Bükki Nemzeti Parkban. Bábakalács Füzetek 1, Eger 2007.

BARÁZ CS. - KISS G.: Karszt és élővilága. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság Nyugati Kapu Oktató- és Látogatóközpont Kiállításvezető. Eger 2006.

BARÁZ CS. - KISS G.: „Ex lege” védett értékek. Források, lápok, barlangok, víznyelők, kúhalmok, földvárak. Bábakalács Füzetek 8, Eger 2007.

TARDY J. (főszerk.): Értéktörző Magyarország. Nemzeti parkok, világörökség. Budapest 2002.

SÁNDOR A. (szerk.): Bükki Nemzeti Park. Kilitás a kövekről. Budapest 1983.

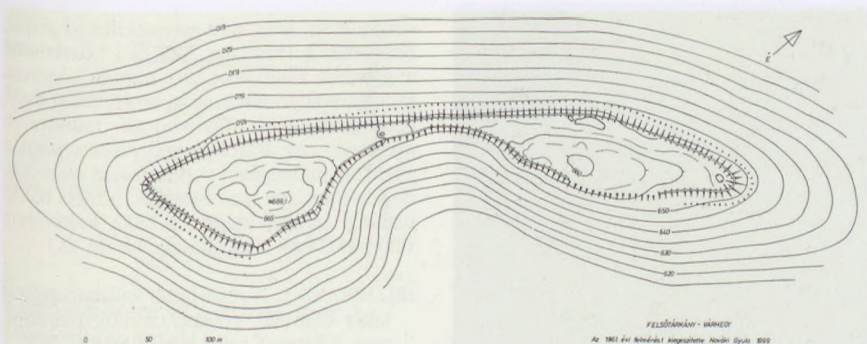
M 3

3

3

Felsőtárkány-Várhegy

Megközelítés: A Várhegy Felsőtárkánytól délkeletre 2 km-re, a Bükk-hegységből délnyugatra, Eger felé kiugró széles gerincnek legmagasabb részén emelkedik. Megközelítésére két lehetőség nyílik. Noszvaj község északi végében, a Síkfőkúti tó mellől induló zöld jelzésű úton jutunk fel északnyugat irányba a Várhegy oldalában álló turistaházhoz. Innen a kék háromszöggel jelzett, rendkívül meredek ösvényen kapaszkodunk fel a Várhegy két csúcsa közötti keskeny nyeregbe. A másik lehetőség a Felsőtárkány temploma közelében induló sárga jelzésű út, amelyen a Várhegy északnyugati oldalán megyünk fel egy nyeregbe, és innen délnyugat irányba a piros jelű úton hamarosan felértünk a Várhegy tetejére.



Felsőtárkány-Várhegy felmérési rajza (D. Matuz E., Nováki Gy.)

A Várhegy (468 m) különös természetes képződmény. Hosszan elnyúló, többnyire sziklás fennsíkjának két végén egy-egy erősen kiemelkedő magaslat van, amelyeket középen rendkívül keskeny, alig 6-7 m széles nyereg köt össze. Az őskori telep a teljes fennsíkot magába foglalja, a két kimagasodó résszel együtt. Majdnem a teljes hegytetőt sánc veszi körül, csak a rendkívül meredek délkeleti oldal felett hiányzik hosszú szakaszon. A sánc magassága a két végén eléri a 2-2,5 m-t. Több helyen, elsősorban a két végén az őskori sánc tetején középkori várfal romjai is találhatók.

1962- és 1964-ben Párducz Mihály vezetett ásatást a vár délnyugati részén. A neolitikum és a késő bronzkori Kyjatice kultúra telepmaradványait (házak, gödrök, tűzhelyek, cserépek) tárta fel, a sánc a késő bronzkorból származik. Az ásatás eredményei szerint a területet a középkorban (12-14. század) is várként használták. (N. Gy.)

PÁRDU CZ, M.: Felsőtárkány-Várhegy. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1 (1970) 100-102.

D. MATUZ E.: Felsőtárkány-Várhegy neolitikus telepe. *Agria* 20 (1984) 13-45.

D. MATUZ E.: A kyjaticei kultúra földvára Felsőtárkány-Várhegyen. *Agria* 27-28 (1992) 5-84.

NOVÁKI GY. - BARÁZ CS.: Őskori és középkori erődített telep, várak Heves megye Mátrán kívüli területén. *Agria* 36 (2000) 5-46.

MATUZ, E. - NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. *Inventaria Praehistorica Hungariae* X. Budapest (2002) 11, 90.

M 2

3

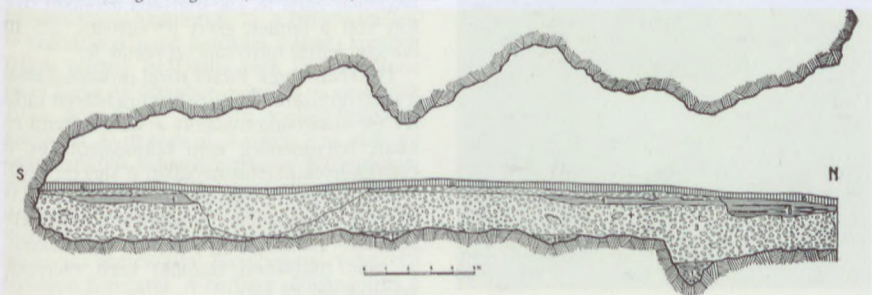
1

Répáshuta-Balla-barlang

Megközelítés: A Balla-barlang a Bükk belsejében található Répáshuta határában. A falu délkeleti szélén, a temető mellett indulva ereszkedik le a Balla-völgy a Hór-völgy felé. A völgy déli oldalán magasodik a Ballabérc, amelynek oldalában nyílik a barlang 543 m tszf. magasságban 53 méterre a völgytalp felett. A faluból kiépített gyalogúton sétálhatunk fel a nagyméretű üreg szájához.

A barlangban az első próbaásatást 1909-ben végezte Hillebrand Jenő. A bejárat közelében mélyített próbaszelvényben, a jelenkori humuszok alatti sárga rétegben, amely nagyon sok apróemlőscsontot is tartalmazott, egy kb. másfél éves gyermek csontmaradványaira bukkant. A következő évben derült ki, hogy ez a réteg már a jégkor végéhez tartozhat. Bár a gyermekcsontok környékén semmilyen régészeti anyag nem került elő, Hillebrand a Magdalénien kultúrához sorolta az embertani leletet a réteg arktikus faunája miatt. A barlang feltárását 1911-ben és 1913-ban folytatta, amikor az üreg hátsó részében talált kőeszközöket. A sárga rétegben csak két

A Balla-barlang rétegsora (Kadić 1934, 30. ábra)





A Balla-barlang bejárata (fotó: Mester Zs.)

jellegetlen, kulturális besorolásra alkalmatlan pengét, de az alatta fekvő zöldesszürke réteg olyan kőszerszámokat tartalmazott, amelyekhez hasonlót a Szeleta-barlang világosbarna rétege szolgáltatott. Ez utóbbiakat a Protosolutréenbe, a később Korai Szeletiennek elnevezett kultúrába sorolták. Ringer Árpád újában a Bábonyien kultúrához kapcsolja ezt a kőegyűttest.

Az 1960-as években Vértés László a megmaradt kitöltésből vett állatcsontból radiokarbon kora méretett, amely 20 ezer évvel ezelőttre datálta a lelőhelyet. Vértés arra kö-

vetkeztetett, hogy ez a gyermekmaradványok rétegének a koradata. 2004-ben közvetlenül a gyermek csontjából vett mintán végeztek radiokarbon korhatározást, amely 6600 évvel ezelőttinek, azaz újkőkorinak mutatta a gyermeket. Az ásatók megjegyzése szerint a jelenkori humuszban voltak őskori cserepek, de a leletanyagot nem ismerjük. A többi bükki barlangi lelőhely alapján a Bükk kultúrához való tartozásuk a legvalószínűbb. (M. Zs.)

HILLEBRAND J.: A répáshutai Ballabarlangban talált diluviális gyermekcsontok maradványai. Földtani Közöny 41 (1911) 452–464.

HILLEBRAND J.: A Balla-barlangban 1911. évben végzett ásatások eredményei. Földtani Közöny 42 (1912) 763–772.

HILLEBRAND J.: Az 1913. évi barlangkutatásaim eredményei. Barlangkutatás 2 (1914) 115–124.

HILLEBRAND, J.: Die ältere Steinzeit Ungarns. Archaeologia Hungarica 17, Budapest 1935.

KADIĆ, O.: Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. A Magyar királyi Földtani Intézet Évkönyve 30 (1934) 1–147.

KOREK J. – PATAY P.: A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. Régészeti Füzetek Ser. II. 2, Budapest 1958.

REGŐS J.: Régészeti szempontból jelentős barlangok. In: Baráz Cs. (szerk.) A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger 2002. 315–327.

RINGER Á.: A Bükk hegység kőkora. In: Baráz Cs. (szerk.) A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger 2002. 295–314.

VÉRTES L.: Az őskör és az átmeneti kör emlékei Magyarországon. Budapest, 1965 (A Magyar Régészet Kézikönyve I.)

Kőeszközök a Balla-barlangból
(Kadić 1934, VIII. tábla)



M 3

2

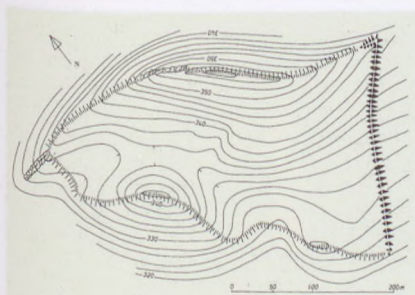
2

Cserépfalu-Mésztető

Megközelítés: Cserépfalu községtől É-ra 1,5–2 km-re, nagyrészt kopár hegynyúlvány ugrik ki ÉNy irányába, ennek összekekenyedő végén van a földvár. A községtől É-ra induló kocsúton értünk a hegy alá, majd a DNY-i oldalán kapaszkodunk fel a hegyre.

A 400 m hosszú földvárat a természet szinte maga is sáncszerű képződményekkel vette körbe. A legmagasabban fekvő É-i szélét sziklavalonulat zárja le. DK irányába azonban nyitott volt a terület, ezért itt egyenes, 225 m hosszú, felfelé tartó sánccal zárták le.

1960-ban Korek József rövid próbaásatással a késő bronzkori Kyjatice kultúra leleteit tárta fel. Öt kutatóárkot ásatott a sáncon belül és kívül, telepjelenség nem bontakozott ki, a cserépleletek szerint azonban a sánc kívül is folytatódott a telep. A sánc külső oldalát is átvágta, külső oldalán keskeny árok metszete látszott, valószínűleg cölöpsor nyomaként. A sánc töltésében hasonló korú cserepek kerültek elő. (N. Gy.)



Cserépfalu-Mésztető felmérési rajza
(Sándorfi Gy., Nováki Gy.)

NOVÁKI GY. - SÁNDORFI GY.: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest-Miskolc 1992. 12, 103.

MATUZ, E. - NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae X. Budapest (2002) 11, 91.

M 3



3



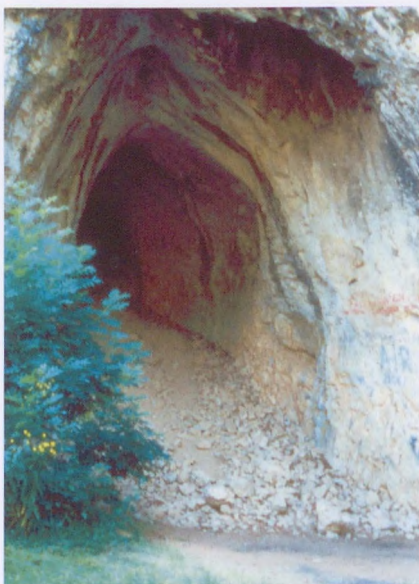
2

Cserépfalu-Suba-lyuk

Megközelítés: A Suba-lyuk a Bükk hegység szélén, a Hór-völgy déli végén fekszik 45 méterrel a völgytalp felett, kb. 295 m tszf. magasságban. Cserépfaluból elindulunk észak felé a műúton, s kb. 1 km megtétele után, ahol az út Bükkzsérc felé balra kanyarodik, jobbra leágazik egy földút a Hór-völgy irányába. Ugyanezen az útvonalon vezet a kék kereszt turista-jelzés is a hegység belsejébe az Oslai tájház felé. Az elején összeszűkülő völgyet keletről a Perpác, nyugatról a Kút-hegy fogja közre, amelyek oldalában mészkőbányák fejtéseivel találkozunk. Néhány száz métert haladva útjelző tábla és egy ősemberi családot ábrázoló dombormű jelzi, hogy a Suba-lyuk alá érkezünk. A Kút-hegy meredek oldalán lépcsőre kiépített ösvényen kapaszkodhatunk fel a barlang íves bejáratához.

A barlang ásatását 1932 februárjában kezdte meg Dancza János, aki májusig irányította a feltárást. Ez alatt az idő alatt kerültek elő a nevezetes ősemberi csontleletek, amelyek a mai napig a neandervölgyi ember leggazdagabb maradványegyüttesét képviselik Magyarország területén. Májustól szeptemberig a munkát Kadić Ottokár irányította, amely alatt a barlang kitöltését teljes egészében kiásták.

A barlang előtti teraszt a kiásott üledék felhasználásával alakították ki. A bejárat melletti sziklafalon piros betűkkel festett, korabeli felirat hirdeti: Itt találta meg Dancza János és öt társa az ősember csontjait és eszközeit 1932. ápr. 27-én. A 9 m széles Bejáraton átlépve a 20 m hosszú, a végén 3 m szélesre összeszűkülő, kelet-nyugati irányú Csarnokba jutunk. Az üreg alját borító törmelékhalom az ásatások befejezése óta eltelt évtizedek alatt omlott és folyt be a barlang vége fölötti széles (az ásatók által Zsombolynak nevezett) nyíláson keresztül. A barlang védelmére és a



A Suba-lyuk bejárata (fotó: Mester Zs.)

balesetveszély elhárítására ezt a nyílást kerítéssel zárták le a barlangüreg felől. Innen ÉNy-DK irányban a Folyosónak elkeresztelt melléküreg húzódik, amelynek végén kör alakú nyílás található, ahonnan remek kilátás nyílik a Hór-völgyre.

A barlangot átlagosan 6 m vastag, különböző színű agyagrétegek sorozatából álló üledék töltötte ki. Ezt 18 rétegre tagolták az ásatók, amelyek közül csak az utolsó tartozott a holocénhoz, a többi a felső pleisztocénben (130–10 ezer évvel ezelőtt) keletkezett. A gazdag

A Suba-lyuk belülről (fotó: Mester Zs.)





A Suba-lyuki neandervölgyi gyerek fejrekonstrukciója (Skultéty Gy.)



A Suba-lyuki neandervölgyi gyerek koponyája (fotó: A.-m. Tillier)

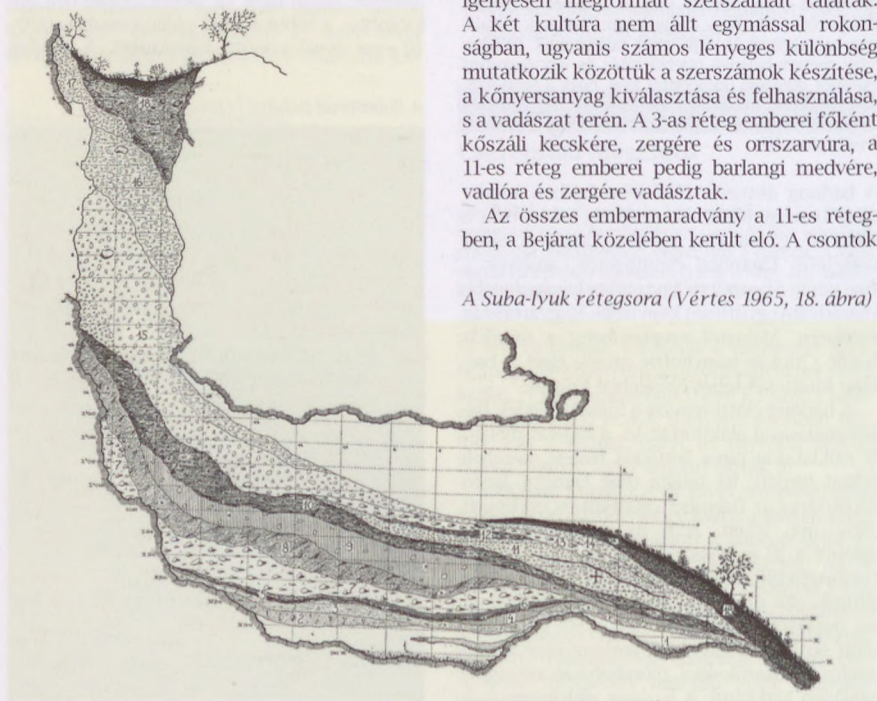


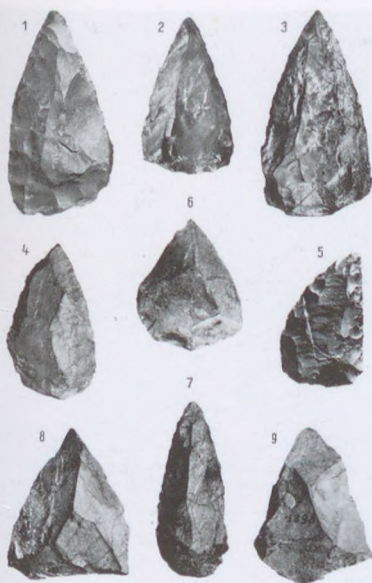
A Suba-lyuki neandervölgyi nő állkapcsa (fotó: A.-m. Tillier)

állatsontanyag az állatvilág pleisztocénbeli fejlődésének a Suba-lyukról elnevezett szakaszát reprezentálja. Ennek jellemzője, hogy a magashegységre jellemző állatok (kőszáli kecske, zerge, alpi farkas) mellett nagyobb számban jelennek meg a hűvösebb és sztyeppi éghajlaton élő fajok (pocoklemming, ugróegér), s a barlangi medve is gyakoribbá válik. Az alsó 14 réteg foglalta magában a régészeti leleteket. Közülük leggazdagabbnak a 3-as számú sárgászörös agyag és a 11-es számú világosbarna mészkőtörmelékes agyag bizonyult. A napvilágra hozott több mint 6000 pattintott kő a középső paleolitikum Moustérien kultúrájának két változatát képviseli. A 3-as rétegben a Tipikus Moustérien szépen kidolgozott dárdahegyeit és változatos kaparóeszközöket, a 11-es rétegben a Quina típusú Moustérien (más néven Charentien) kevésbé igényesen megformált szerszámaikat találták. A két kultúra nem állt egymással rokonságban, ugyanis számos lényeges különbség mutatkozik közöttük a szerszámok készítése, a kőnyersanyag kiválasztása és felhasználása, s a vadászat terén. A 3-as réteg emberei főként kőszáli kecskére, zergére és orrszarvúra, a 11-es réteg emberei pedig barlangi medvére, vadlóra és zergére vadásztak.

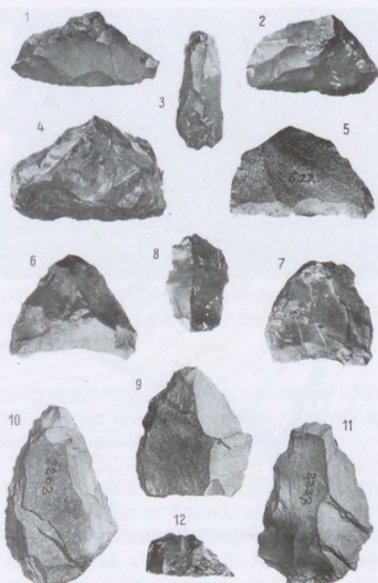
Az összes embermaradvány a 11-es rétegben, a Bejárat közelében került elő. A csontok

A Suba-lyuk rétegsora (Vértes 1965, 18. ábra)





A Tipikus Mousterien-kultúra kőeszközei a Suba-lyukból (Kadić 1934, IX. tábla)



A Charentien kultúra kőeszközei a Suba-lyukból (Kadić 1934, XI. tábla)

két egyénhez tartoznak: egy 25-35 éves nőhöz és egy kb. 40 cm mély sírgödörbe beásva a barlang üledékébe, viszont a felnőtt holtteste a barlang egykori felszínén heverve porladhatott el. Ez utóbbinak emiatt hiányoznak a nagyobb méretű csontjai, amelyek feltehetőleg a lejtőn legurultak a völgybe.

A barlang régészeti leleteiből a Magyar Nemzeti Múzeumban vannak kiállítva, az ember-tani maradványok pedig a Magyar Természettudományi Múzeumban láthatók Budapesten. Cserépfalu község is létrehozott egy Suba-lyuk Múzeumot, ahol a feltáráshoz kapcsolódó dokumentumok és leletek mellett a neandervölgyi csontok másolatai és a gyermek arc-rekonstrukciója is megtekinthető. (M. Zs.)

BARTUCZ L. - DANCZA J. - HOLLENDONNER E. - KADIĆ O. - MOTT L. - PATAKI V. - PÁLÓSI E. - SZABÓ J. - VENDL A.: A cserépfalui Mussolini-barlang (Subalyuk). Geologica Hungarica Series Palaeontologica fasc. 14, Budapest 1938.

GÁBORI M. - GÁBORI-CSÁNK V.: A magyar középső paleolitikum ökológiája. Földrajzi Közlemények 101 (1977) 183-187.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.

KADIĆ, O.: Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. A Magyar királyi Földtani Intézet Évkönyve 30 (1934) 1-147.

MESTER ZS.: A Subalyuk-barlang középső paleolitikus iparainak újraértékelése. Folia Archaeologica 40 (1989) 11-35.

MESTER ZS.: Suba-lyuk. A neandervölgyi ember lakhelye. In: Baráz Cs. (szerk.) A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger 2002. 329-339.

MESTER ZS.: Újabb megfontolások a suba-lyuki neandervölgyi temetkezés kérdéséhez. In: Ilon G. (szerk.) ΜΩΜΟΣ III. - Őskoros Kutatók III. Összejövetele konferenciakötete - Halottkultusz és temetkezés. Szombathely 2004. 309-321.

PAP, I. - TILLIER, A.-M. - ARENSBURG, B. - CHECH, M.: The Subalyuk Neanderthal remains (Hungary): a re-examination. Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici 88 (1996) 233-270.

VÉRTES L.: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet Kézikönyve I, Budapest 1965.

N 3

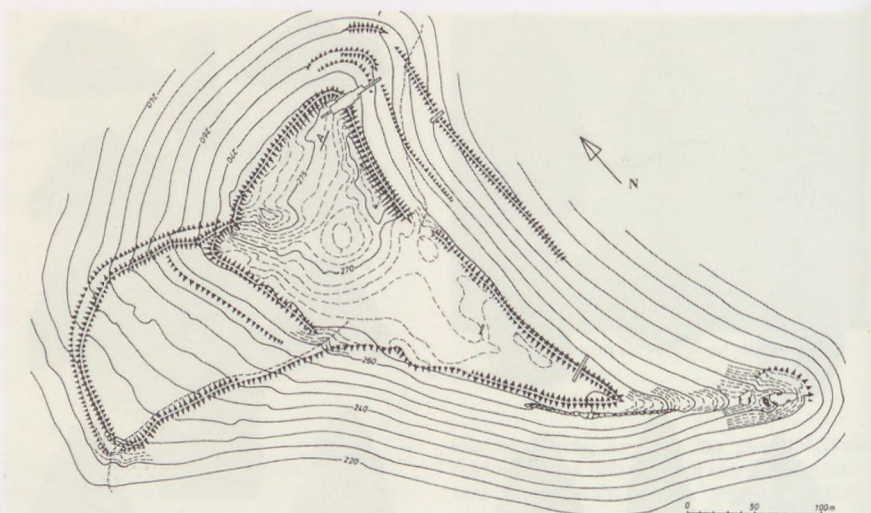
3

2

Sály-Lator-Latorvár-tető

Megközelítés: Sály községtől ÉNy-ra 2 km-re van a Lator nevű kis település, amely felett K-re emelkedik a Latorvár-tető nevű hegy.

A hegy az alatta lévő kis településsel együtt az őskor és a középkor igen gazdag, sokrétű



Sály-Latorvár felmérési rajza (Sándorfi Gy., Nováki Gy.)

történetének a lelőhelye. 700 méteres körzetben négy különböző korú vár van, részben azonos helyen.

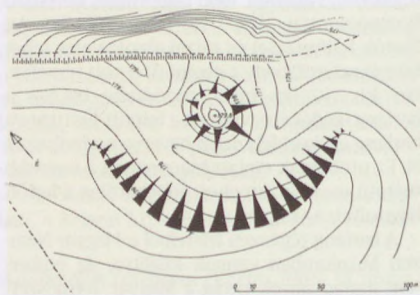
A Latorvár-tető teljes területét magába foglalja az őskori vár. Ezen belül a hegy felső platója a középkor elején (10–11. század) az Anonymus által is említett Őrsúr várát jelenti. A hegy D-i, alacsonyabban fekvő keskeny, sziklás nyúlványán kisméretű vár (12–13. század) csekély romjai láthatók, ez a Latorvár. Végül negyediknek a Ny-ra, 200 méterre emelkedő alacsony kis hegyen (Léleklyuk-tető) található kis középkori vár sáncát említjük.

Az őskori sánc Ny-ra messze lenyúlik és az ÉK-i meredek hegyoldalat is átfogja. 1901-ben Gálffy István rövid ásátása eredményeképpen késő bronzkori (Kyjatice kultúra) cserepek kerültek elő. 1979–1983-ban Gádor Judit a K-i sánc faszerkezetét tárta fel, amely kora középkorinak bizonyult, az őskorban ezen az oldalon csak a hegy meredeksége jelentette a védelmet. A Ny-i lejtőt körülzáró sáncon még nem került sor ásátásra, feltehetően késő bronzkori. (N. Gy.)

NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY.: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest-Miskolc 1992. 43–46.

A lelőhely a 19. század második fele óta ismert, több lelet származik innen, melyek a miskolci Herman Ottó Múzeumban vannak, de rendszeres ásátás még nem volt. A felszínen bronzkor eleji edénytöredékek találhatók a Hatvan kultúrából. Az őskori telep az árkon kívül is folytatódott, ott is találhatók cserepek. (N. Gy.)

NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY.: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest-Miskolc 1992. 22–23, 110.



Tard-Tatár-domb felmérési rajza (Sándorfi Gy., Nováki Gy.)

N 3



1



1

Tard-Tatár-domb

Megközelítés: Tard község déli sarkán, közvetlenül a temető felső vége mellett van a Tatár-domb, szélesen elterülő dombhat szélén.

A kis dombot félkörben árok választja el a dombhat többi részétől. Szántófield lévén, a kontúrok már erősen lekoptak. ÉK felől a meredek domboldal határolja.

N 3



1



2

Mezőkövesd-Mocsolyás

Megközelítés: Az M3-as autópálya és a Mezőkövesdről Szentistván községbe vezető út kereszteződésétől mintegy 200 m-re nyugatra 170 m hosszan terül el a lelőhely.

A Mocsolyáson feltárt jelentős település és temetkezések a neolitikum korai szakaszát (Szatmár csoport vagy az Alföldi Vonaldiszes



Újkőkori idolk Mezőkövesd-Mocsolyásról
(fotó: MTA Régészeti Intézet)

Kerámia kultúrájának legidősebb fázisa) képviseli. E kultúra kutatása során első alkalommal lehetett megállapítani ezen a mocsárral övezett helyen, hogy ez a korai földműves népesség nem kis gödörházakban lakott, hanem a föld felszínére emelt nagyméretű, oszlopvázás épületekben. A mocsolyási kis telep 3 vagy 4 háza leégett, és a kiégett agyagtápasztás maradványait sikerült feltárni. A gazdag leletanyag jelentős mennyiségű festett és karcolt díszű edényt, sok csonteszközt (főleg kanalakat), kőeszközöket (baltákat és kőpengéket) tartalmazott. A nyersanyag jelentős része a Tokaj-Zempléni-hegységből származó kedvelt kőanyag, az obszidián volt. Különösen gazdag a lelőhely ember és állat alakú kisplasztikája, amelyek között feltűnő az emberfejű, állatatestű, mítikus lény kicsiny szobra. A lelőhelynek a házaktól elkülönült részén temették el a halottakat, a feltárt

Feltárt újkőkori sírok Mezőkövesd-Mocsolyásról (fotó: MTA Régészeti Intézet)



Újkőkori állatszobrok Mezőkövesd-Mocsolyásról (fotó: MTA Régészeti Intézet)

részen összesen 25-öt. Már ebben az időben eljutottak ide az Adriai- és Égei-tengeri kagylóiból készített ékszerek. (K. N.)

KALICZ N. – KOÓS J.: Mezőkövesd-Mocsolyás. Újkőkori telep és temetkezések a Kr. e. VI. évezredből. In: Racky P., Kovács T., Anders A. (szerk.) Utak a Múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Budapest 1997. 28-33.

KALICZ N. – KOÓS J.: Település a legkorábbi újkőkori sírokkal Észak-Magyarországról. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 39 (2000) 45-76.

N 3

2

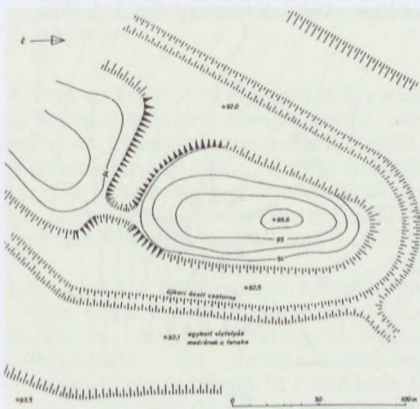
2

Tiszabábolna-Fehérlői csárda

Megközelítés: A községtől északra 2 km-re, a Szent-istván felé vezető földút mellett van a sík mezőn a Fehérlő-tanya (egykori csárda). Tőle északkeletre, kb. 800 m-re található a kora és középső bronzkori Hatvan kultúra földvára.

A lelőhely a síksági erődtített települések egyik jellegzetes formája. A Hortobágyot idéző síkságból emelkedik ki 2,5-3 m-re az

Tiszabábolna-Fehérlői csárda:
az erődtített telep felmérési rajza
(Kalicz – Kalicz-Schreiber 2006, 5/5. ábra)



észak-dél irányú dombhát, amelynek északi végét félkörívben veszi körül egy egykori patakmeder 70 m széles mocsaras mélyedése. A dombhát csak dél felől közelíthető meg, s ebből az irányból egy mesterséges árok védte a földvárat. Az árok kb. 80 m hosszú, 20-30 m széles, jelenlegi mélysége kb. 2 m. Az árkon kívül is megvan a nyílt település. A felszínen sok cserép, csont hever. (K. N.)

KALICZ N.: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. *Archaeologia Hungarica* 45 (1968) 118.

KALICZ, N. – KALICZ-SCHREIBER, R.: Befestigungsanlagen der frühbronzezeitlichen Hatvan-Kultur in Ungarn. In: Krenn-Leeb, A. (Hrsg.) *Wirtschaft, Macht und Strategie – Höhensiedlungen und ihre Funktionen in der Ur- und Frühgeschichte. Archäologie Österreichs Spezial 1*, Wien 2006. 107–124.

NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY.: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest-Miskolc 1992. 23–24.

KALICZ, N.: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. *Archaeologia Hungarica* 45 (1968) 118.

KALICZ, N. – KALICZ-SCHREIBER, R.: Befestigungsanlagen der frühbronzezeitlichen Hatvan-Kultur in Ungarn. In: Krenn-Leeb, A. (Hrsg.) *Wirtschaft, Macht und Strategie – Höhensiedlungen und ihre Funktionen in der Ur- und Frühgeschichte. Archäologie Österreichs Spezial 1*, Wien 2006. 107–124.

NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY.: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest-Miskolc 1992. 23–24.

TOMPA, F.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 24–25. 1934–35 (1937) 44, 53–58.

N 3

2

2

Mezőcsát-Hörcsögös

Megközelítés: A lelőhely a várostól délre mintegy 4 km távolságban, az Ároktól felé vezető úttal párhuzamosan, É-D irányban húzódó, kiemelkedő homokdomb (Hörcsögös). Könnyen megközelíthető, mivel az út nyugati oldala közvetlen közelében fekszik, és a homokdomb déli végén emelkedő kúp alakú mesterséges halom (kurgán) messziről jelzi a helyét. Az ároktói útról dűlőt vezet a kurgán irányába.

A jelentős lelőhelyen, melynek egy részét tártá fel 1958–1962 között Patek Erzsébet és Kalicz Nándor, több korszak települése és temetője található. A legrégibb megtelepülők az újkőkorkor, az Alföldi Vonaldíszes Kerámia kultúrájának emberei voltak. Telepük a homokdomb nyugati lejtője mellett elterülő lapos, de még kissé kiemelkedő, árvízmentes síkságon állt a nagy kiterjedésű egykori mocsár mellett. Az ásások legfontosabb területe a homokdomb kb. 200 m hosszú déli része, amely a déli végén hirtelen ereszkedik le a 2-3 m-rel alacsonyabb, de még mindig kiemelkedő, kötött agyagos, humuszos felszínre. A domb gerincén a középső rézkor végét (Kr. e. 3600 kö-

N 3

2

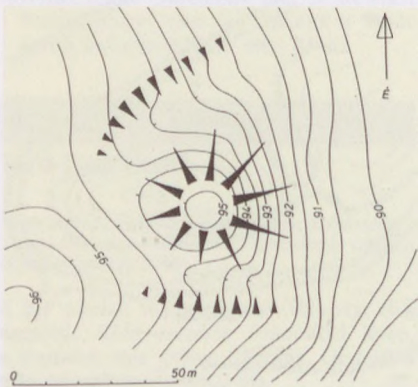
2

Tiszakeszi-Szódadomb

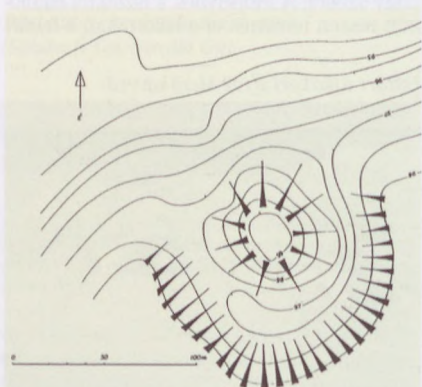
Megközelítés: A Szódadomb Tiszakeszi községtől délre 3,5 km-re, a Tisza jobb parti árterülete fölötti magas part szélén található, amely kissé előreugrik az árterbe. Ennek végén kis dombot vesz félkörbe egy árok, amely csak ott hiányzik, ahol az árter felől meredek part húzódik.

Az árokkal körülvett terület átmérője kb. 20 m, az árok szélessége kb. 25-35 m, mai mélysége 0,5-1,5 m. Az árok nyugati részét a talajművelés már láthatatlanná tette. A kis domb 3 m vastagságú, többretegű település. A erősítést a korai és középső bronzkori Hatvan kultúra készítette, és életét a középső bronzkori Füzesabony kultúra folytatta. A legelső megtelepülők a lelőhelyen a Tisza kultúra emberei voltak. (K. N.)

A tiszakeszi erősített telep felmérési rajza
(Kalicz – Kalicz-Schreiber 2006, 5/3. ábra)



A mezőcsáti erősített telep felmérési rajza
(Kalicz – Kalicz-Schreiber 2006, 5/6. ábra)





A Mezőcsát-Hörsögösön feltárt sztlé
(fotó: MTA Régészeti Intézet)

rül) egy gyermek magában álló, csontvázás sírja képviselte egy jellegzetes kis edénnyel (Tűzdelt Barázdás Kerámia kultúrája). Ettől kezdve évezredekken keresztül temetkeztek ide kisebb-nagyobb megszakításokkal. A következő temetkezők a késő rézkori emberek voltak (Baden kultúra, Kr. e. 3500-3000 között), akiknek a domb végén található temetőjükből 15 sírt tártunk fel. A csontvázás és hamvasztásos temetkezések gazdag edénymellékletekkel és kisebb réz- és csigaékszerekkel voltak ellátva. Településüket a közelben, az ároktói út keleti oldalán, a Hörsögösöl párhuzamos dombháton (Látóhalom) találtuk meg. Még a késő rézkori temető használata idején a keleti sztyeppék népessége ide is eljutott. Emberei emelték az előző nép temetőjét is befedő kurgán sírját a homokhátság végén. Ennek felhordott földjéből egy álló helyzetű kőoszlop (sztlé) került felszínre.

Egy 40-45 sírből álló kis temető jelezte, hogy hosszabb megszakítás után a fiatalabb bronzkorban (Kr. e. 1400 körül) újra emberek telepedtek meg a környéken (Halomsíros kultúra). A temetkezéseket, amelyek főleg csontvázás rítusúak, de vannak köztük hamvasztásosak is, edényeken kívül gazdag bronz ékszermellékletekkel látták el. Ezután ismét hosszabb szünet következett, amelyet a domb déli végénél kezdődő alacsonyabb felszín agyagos-humuszos talaján létesült késő bronzkori (Kr. e. 1300-900 közötti) település szakított meg. A Kyjatice kultúra népének telepén a bronzművesség meglétére utaló, kből készült öntőformát találtunk. Hét halottukat ok is a homokdomb tetején temették el.

Őket követően újból a homokdomb gerince vált temetkezési helyé a kora vaskorban

(Kr. e. 900-700 körül), amikor a Kárpátokon túlról keletről behatoló preszkíta népesség vette birtokba Északkelet-Magyarország területét (Mezőcsát kultúra). A 42 csontvázás sírba rájuk jellemző edényeket, különleges agancslemezeket helyeztek, és innen kerültek elő a legrégebbi vastárgyak is. Az ezután következő időszakból (szkíta kor; Kr. e. 700-450) néhány sír feltárásával az ugyancsak keleti eredetű, a helyi népességgel keveredett szkítáknak a temetőjét tudtuk azonosítani az alacsonyabb felszínen a Hörsögös-dombtól délre mintegy 500 m-re. Ez a lelőhely-koncentráció jól mutatja, hogy egy-egy helynek milyen nagy jelentősége volt az ősi népességek életében az egymást követő évszázadok során. (K. N.)

HÄNSEL, B. – KALICZ, N.: Das bronzezeitliche Gräberfeld von Mezőcsát, Kom. Borsod, Nordungarn. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 67 (1986) 5-88.

KALICZ, N.: A késő rézkori Baden kultúra temetője Mezőcsát-Hörsögösön és Tiszavasvári Gyepároson. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37 (1999) 57-101.

KALICZ, N. – KALICZ-SCHREIBER, R.: Befestigungsanlagen der frühbronzezeitlichen Hatvan-Kultur in Ungarn. In: Krenn-Leeb, A. (Hrsg.) Wirtschaft, Macht und Strategie – Höhensiedlungen und ihre Funktionen in der Ur- und Frühgeschichte. Archäologie Österreichs Spezial 1, Wien 2006. 107-124.

PATEK, E.: Präskythische Gräber in Ostungarn. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966/67. 101-107.

PATEK E.: Magyarország legkorábbi vastárgyai és ezek régészeti környezete. Iparrégészet II. Veszprém 1984, 179-186.

N 3



2



2

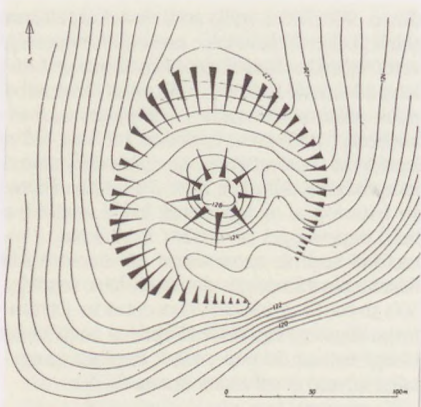
Emőd-Nagyhalom

Megközelítés: Emőd községtől kissé DNy-ra 3 km-re, vagy Csincstől ellenkező irányban kb. 1,5 km-re, a Budapest-Miskolc közötti vasúttal párhuzamosan, ahhoz közel emelkedik a mocsárral egykor teljesen körülfogott mintegy 300 m hosszú és kb. 30-40 m magas Nagyhalom. Mindkét irányból egyszerűen megközelíthető.

A domb egész felületén megtalálhatók a korai és középső bronzkori Hatvan kultúra települések nyomai: cseréptöredékek, csontok. A domb délnyugati végén kb. 25 m átmérőjű kis várat különített el a nyílt telepésztről egy igen széles (40-50 m) és eredetileg mély, és még ma is 1,5-2 m-re mélyülő árok (K. N.)

KALICZ, N.: Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Archaeologia Hungarica 45. (1968) 117.

KALICZ, N. – KALICZ-SCHREIBER, R.: Befestigungsanlagen der frühbronzezeitlichen Hatvan-Kultur in Ungarn. In: Krenn-Leeb, A. (Hrsg.) Wirtschaft, Macht und Strategie – Hö-



Emőd-Nagyhalom:
az erődített telep felmérési rajza
(Kalicz – Kalicz-Schreiber 2006, 4/4. ábra)

hensiedlungen und ihre Funktionen in der Ur- und Frühgeschichte. Archäologie Österreichs Spezial 1, Wien 2006. 107-124.

NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY.: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest-Miskolc 1992. 15.

N 2

3

1

Miskolc

Herman Ottó Múzeum

Megközelítés: Papszer u. 1. Tel.: 46/560-170

Nyitva tartás: K-V 10-16 h

Az állandó régészeti kiállításnak helyet adó épület maga is nevezetes. Itt a „scola”, az egykori református gimnázium három helyiségében kezdett működni az 1900-ban



A Herman Ottó Múzeum kiállítási épülete
(fotó: Szolyák P.)

megalapított Borsod-Miskolci Múzeum, a Herman Ottó Múzeum jogelődje. A következő évben öt helyiségre bővült múzeumnak már két termét a Miskolc környéki archeológiai leletek bemutatásának szentelték. A kiállításon ma is látható a gyűjtemény egyik első büszkesége, a MÁV fűtőház építkezésekor 1900-ban talált több mint 3 m hosszú mamutagyar, valamint a közeli Bársony-ház alapozásakor előkerült nagyméretű, őskőkori kőeszközök egyike. Az épület előtt a 19. század végének nagy polihisztorja, Herman Ottó szobra áll, akinek nevét 1953-ban vette fel a múzeum.

Mivel a múzeum jelentős anyagi támogatást nyújtott a Herman Ottó által 1906-ban kezdeményezett bükkii ősemberkutatáshoz, Magyarország második legjelentősebb őskőkori gyűjteményével rendelkezik. A kiállítás első terme ezekből nyújt válogatást, illusztrálva a megye gazdag paleolitikumának minden korszakát. Külön hangsúlyt kap az Avason feltárt kovabánya és a névadó lelőhelyként nemzetközi híré Szeleta-barlang. Az utóbbinak a szép kidolgozású, levél alakú dárdahegyei a pattintó ősember esztétikai érzékének fejlettségéről és technikai tudásának magas színvonaláról is árulkodnak.

Az újkőkorból a nagy folyók (Tisza, Bodrog, Hernád, Sajó) vidéke és a Bükk hegység

Újkőkori leleteket bemutató házrekonstrukció a miskolci múzeum kiállításán (fotó: Kulcsár G.)





Bronzkori leletek a miskolci múzeum kiállításán (fotó: Kulcsár G.)

barlangjai szolgáltatták a kiállításon látható jelentős régészeti leletanyagot. A múzeum gyűjtőterületén, a Tokaj-Zempléni hegységben található az újkőkorban és rézkorban kedvelt, üvegszerű, jól hasadó vulkáni kőzet, az obszián, melyet távoli vidékekre „exportáltak” a Kr. e. 6–4. évezredben. A vízmosásokban gyűjthették az ökölnyi gumókat, melyekből a kéreg eltávolítása után magkövet készítettek, arról pattintották le a különböző éles pengéket, s a pengékből alakították ki a szerszámokat (vakarókat, vésőket, fúrókat, a sarlók élet adó betéteket). Az obsziánfeldolgozás munkafá-

zainak termékei láthatók a kiállításon egy részben rekonstruált újkőkori ház belsejében. Maga a házrekonstrukció nem konkrét régészeti leleten alapul, hanem csak a korszakban általánosan elterjedt építménytípust mutatja be. Ugyanebben a házban vannak elhelyezve az újkőkori Magyarország legmagasabb színvonalú kerámiaproduktumai. A Bükk kultúra gömb és palack alakú edényeinek felületét finom, vékony karcolt vonalakból álló, változatos minták borítják. A karcolt vonalakat olykor fehér, vörös és sárga festékanyaggal töltötték ki.

A miskolci múzeum kiállításának vaskori terme (fotó: Kulcsár G.)



A megye régészeti emlékanyagában a rézkort főleg temetők képviselik. Ezekből származó rézcsákányok, réz- és aranyékszerek árulkodnak a fejlett fémművességről. A kiállításokon megtekinthetők a késő rézkorból (Kr. e. 4. évezred késői időszakából) származó, Őzd-Centeren talált, híres, ember alakú urnák. Közülük háromnak, amelyek ugyanabból a sírból kerültek elő, a másolata látható, a velük együtt kiállított negyedik viszont egy másik sírból való eredeti példány. A bronzkor középső fázisát (Kr. e. 2. évezred eleje) képviselő temetők ugyancsak jelentős művészi értékű kerámiát szolgáltatnak. A tálak, korsók, amforák a fémedények hatását keltik sötét, fényes felületükkel és gazdagon alkalmazott plasztikus díszekkel. A Kárpát-medencében a bronzkor közepétől jelentős fémművészeti központok jöttek létre, amelyekben igen értékes fegyvereket, eszközöket és ékszereket készítettek. A telepeken folyó bronzöntést képviseli a nagyrozvágyi kincslelet, amelynek különleges darabja a gazdagon díszített, nagyméretű, félhold alakú csüngő. A késő bronzkori erődített telepeket a kiállításon a bükk-arányosi földvár reprezentálja, ahonnan több tucat bronztárgyból álló kincslelet került a múzeumba.

A szemet gyönyörködtető őskori kerámiák láttán el kell gondolkoznunk azon, hogy ezeket a műremekeket a kor fazekasai szabad kézzel, fazekaskorong használata nélkül formázták meg.

A sokrétű gyűjteményből megemlítendő még a Mezőkeresztes-Zöldhalompusztán talált kora vaskori (Kr. e. 1. évezred középső harmada) szkíta aranyszarvas, mely egy kiemelkedő társadalmi helyzetű személy pajzsát díszítette. Hasonlók nagy számban kerültek elő az oroszországi sztyeppvidékről, ahonnan a magyarországi szkíták származnak. A zöldhalompusztai lelet vált a múzeum emblemjává. A vaskor késői szakaszában (Kr. e. 1. évezred vége) a kelták szállták meg a területet. Egyik jelentős törzsi központjuk Bükk-szentlászló-Nagysánc földvára, ahol a mindennapi élet használati tárgyain kívül „cotinus” pénzeket is találtak. (K. N., M. Zs.)

Részlet a Herman Ottó Múzeum kiállításának őskori részéből (fotó: Kulcsár G.)



RÉVÉSZ L. (szerk.): Mit ránk hagytak a századok ... Vezető a Herman Ottó Múzeum általános régészeti kiállításához. Miskolc 1994.

SZENTESI E.: A Borsod-Miskolczi Múzeum és az ősemberkutatás kapcsolata 1914-ig. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 42 (2003) 17-39.

N 2

3

1

Miskolc-Avas

Megközelítés: Az Avas a városközpont fölé emelkedő, 234 m magas hegy, melynek északi végén áll a kilátótorony. A toronyhoz az Avasi templomtól az avasi református temető mellett, a pincesoron is felsétárlhatunk. Elindulhatunk azonban a hegy keleti lábánál, a Herman Ottó Múzeumnak a Népkerttel szemben álló főépületétől is. Innen lépcsősoron kapaszkodunk fel a Kálváriához, majd a lankásan emelkedő utcán továbbhaladunk a tető felé, ahonnan út vezet a kilátóhoz.

A mai nagyváros közepén álló Avas része annak az alacsony hegyvonulatnak, amely a Bükköt délen és keleten szegélyezi. E vonulatot a harmadkorban lejátszódott földtani folyamatok, hegységképző mozgások és vulkáni tevékenység hozta létre. A 22 millió évvel ezelőtt megindult miocén vulkanizmus jellegzetes emlékei a kitörésekkor szétszórta poranyagból keletkezett riolit- és andezittufák tömbjei. E puha, jól faragható kőzetbe a Bükk-alja településeinek borospincéket vájtak. A történelmi korokban a miskolci Avas pincéi nemcsak a hegyoldal szőlőiben termelt, hanem a Tokaj vidékéről ideszállított bort is érlelték, tárolták. A város volt az egyik fontos központja a Lengyelország felé irányuló borkivitelenek.

Az Avas tudománytörténeti jelentőségét az adja, hogy a hegy északi lábánál bukkantak elő 1891-ben azok a különleges patintott kőeszközök, amelyek nyomán bebizonyosodott, hogy Magyarország területén is élt a „diluviális ember”, a jégkori ősember. A Herman Ottó Múzeum régészeti kiállítását befogadó épülettől a Szinva-patak partján futó utcán elindulva, a következő saroknál megérkezünk ahhoz a lakóházhoz, amelyet Bársony János ügyvéd építtetett 1891-ben. A ház ala-

A „Bársony-házi szakócák”
(Herman 1908, I. tábla)





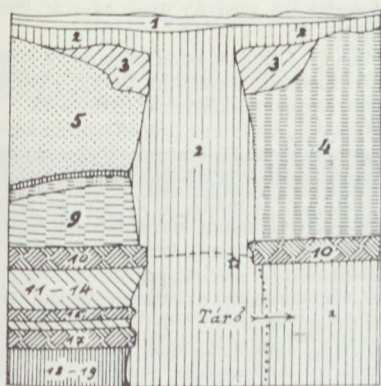
Az Ávas Tűzköves nevű oldalának légifotója (Ringer – Szakáll 2005, 1. ábra)

pozásakor a munkások három nagyméretű kőszerszámot találtak. Közülük a legszebbet az ügyvéd a köztisztseletben álló tudósnak, Herman Ottónak ajándékozta, aki felismerte benne a jégkori ember keze munkáját. Mivel azonban a leletek a Szinva partján kerültek elő, ahol fiatalabb üledékek találhatók, a kor geológusai vitatták, hogy olyan régiek lennének. A Bársony-házi szakócáknak nevezett kőszerszámok korhatározása körül kibontakozott, 15 évig elhúzódó vita idején újabb felfedezések támasztották alá a miskolci ősember létezését. Előbb 1905-ben az avasi református temetőben, illetve a Petőfi utcában találtak

egy-egy finoman kidolgozott, szabályos, levél alakú dárdahegyet, majd 1907-ben a közeli Szeleta-barlang jégkori rétegeiből tártak fel hasonlókat. A Bársony-házi leletek korát Ringer Árpád próbálta tisztázni 1993-ban a szomszédos Léway Gimnázium udvarán mélyített fúrással. Ebből kimutatta, hogy a Bársony-házi leletek előkerülésének mélységében egy jégkori folyóterasz található, amelynek korát 60-70 ezer évvel ezelőtre teszi.

Az Ávas ősrégészeti jelentőségét viszont az adja, hogy kőszerszámkészítésre alkalmas kovaféleségek lelőhelye. A változatos színű, fehéres, sárgás, vöröses árnyalatú, olykor sávos szer-

Az avasi kovabánya egyik aknájának metszete (Simán 1979, 7/2. kép)



A kovapad maradványa az avasi kovafejtőben (Ringer – Nagy é. n., belső borító)





Az utcasarkon álló Bársony-ház, mellette a Léway Gimnázium épülete (fotó: Szolyák P.)

kezetű hidro- és limnokvarcitok is a harmadkori vulkáni tevékenység termékei. A mélyből feltörő, magas kovasavtartalommal rendelkező vizek átitatták a felszín közelében levő tavi üledékeket, s a kicsapódó kovaanyag tűzkővé változtatta azokat. Ezt a kovakőzetet ismerte és használta már az őskőkori ember is, s még az újkorban (16–17. század) is készítették belőle a tűzgyújtásnál és a puskáknál használt kovatermékeket. A hegy északkéleti oldalának elnevezése, a Tűzköves arra utal, hogy ez volt a leggazdagabb lelőhelye az értékes nyersanyagnak.

A kőnyersanyag megszerzésére már az őskorban is kitermelőhelyeket létesítettek a hegyen. A legrégebbi ilyen hely maradványait a Kálváriától keletre a Perczel Mór utca nagy kanyarjánál tárta fel Ringer Árpád 1989–2005 között. Az ásató értékelése szerint itt már a középső paleolitikum idején, több mint 40 ezer évvel ezelőtt elkezdték a kovaanyag kitermelé-

A Bársony-házi szakócák egyike (Gyenis és mások 2001, 5. kép)



sét. A kovapadok szétrepesztéséhez a tüzet is felhasználták. A kitermelőhely területén talált kőeszközök a Moustérien kultúra embereire utalnak. Az avasi nyersanyag lelőhelyet a felső paleolitikum idején is kiaknázták, amint azt a Szeleta-barlangban feltárt leletek is bizonyítják. A kitermelt kőanyag feldolgozására szakosodott műhelytelepek nyomait az Avas lábánál és oldalában több ponton is megtalálták (az Alsó-Szentgyörgyön és az egykori Molotov utcában). A hegy északi végében a késő neolitikumban kovabánya is működött. A 4–7 m mélyre leásott aknáknak, fejtőgödörök nyomait először a kilátóterasz, a Pergola építésekor fedezték fel 1928-ban. A megszakításokkal 1935-ig tartó ásásokat Hillebrand Jenő irányította, aki akkor még mezolitikus korúnak vélte a bányát. 1978-ban Simán Katalin végzett hitelesítő ásatast az avasi kovabánya közvetlen közelében. Saját megfigyelései és a korábbi ásások eredményeinek újraértékelése alapján kimutatta, hogy a bányát több különböző időszakban művelték. A legrégebbi az újkőkori idejére tehető az előkerült csiszolt kőbalta és cseréptörédek szerint. (M. Zs.)

GYENIS GY. – HEVESI A. – KORDOS L. – MESTER ZS. – RINGER Á. – T. DOBOSI V.: Emberelődők nyomában. Az őskor emlékei Északkelet-Magyarországon. Miskolc 2001.

HERMAN O.: A miskolci palaeolith lelet. Archaeologiai Értesítő 13 (1893) 1–25.

HERMAN, O.: Das Paläolithikum des Bükkgebirges in Ungarn. (Miskolcz. Das Szinvaltal. Die Höhlen.) Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 38 (1908) 232–263.

HILLEBRAND, J.: Über ein Atelier des „Proto-Campignien“ auf dem Avasberg in Miskolcz (Ungarn). Eiszeit und Urgeschichte 5 (1928) 53–59.

KADIĆ, O.: Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. A Magyar királyi Földtani Intézet Évkönyve 30 (1934) 1–147.

RINGER Á.: Miskolc földjének története a Honfoglalásig. In: Kubinyi A. (szerk.) Miskolc története I. Miskolc 1996. 33–79.

RINGER Á.: Az Avas betelepültsége az őskortól az újabb kőkorig. In: Dobrossy I. (szerk.) A miskolci Avas. Miskolc 1993. 69–80.

RINGER Á.: Őskőkori kovabányászat és kovakő-feldolgozás a miskolci Avason. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 42 (2003) 5–15.

RINGER Á. – NAGY L.: Középső paleolitikus kovabánya Miskolc, Tűzkövesen. Régészeti értékeink, Budapest é. n.

RINGER, Á. – SZAKÁLL, S.: Palaeolithic stone raw material mining and processing on the Avas Hill of Miskolc. Praehistoria 6 (2005) 23–31.

SIMÁN K.: Kovabánya az Avason. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 17–18 (1979) 87–102.

SIMÁN, K.: Prehistoric mine on Avas Hill at Miskolc. Archaeologia Polona 33 (1995) 371–382.

N 2

3

2

Miskolc-Tapolca-Várhegy

Megközelítés: Miskolc város D-i szélén, közvetlenül a tapolcai barlangfürdő felett Ny-ra emelkedik a Várhegy (220 m).

Önálló hegy, meredek oldalakkal. Ny-i oldalának nagy részét kőbánya pusztította el az őskori telep kb. egynegyedével együtt. Föld-sánc veszi körbe minden oldalról, kivéve a barlangfürdő feletti igen meredek K-i hegyszírt, ahol elmosódott hegyperem jelzi az őskori telep szélét. A sánc néhol eléri a 4-5 m belső magasságot. Az É-i oldalon rövid szakaszon természetes sziklavonulat veszi át a sánc szerepét. Az ÉK-i sarokban külső árok is látható. A belső terület Ny irányába emelkedik, legmagasabb részét az egykori kőbánya szakadékos szélén éri el.

Az őskori földvár jelenlegi, megmaradt hossza a kőbánya széléig 330, legnagyobb szélessége 140 m. Egykori területe a lebányászott résszel együtt 3 hektár körüli lehetett.

1931-ben Megay Géza, 1977-ben B. Hellebrandt Magdolna végzett rövid ásatást. Újkőkori és késő bronzkori (Kyjatice kultúra) telep maradványai kerültek elő, de a késő kelta kerámia is képviselt a leletek között. A sánc az utóbbi két korszakból származhat. (N. Gy.)

NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY.: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest-Miskolc 1992. 18, 108.

MATUZ, E. – NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae X. Budapest (2002) 9, 86.



Miskolc-Tapolca-Várhegy felmérési rajza (Sándorfi Gy., Nováki Gy.)



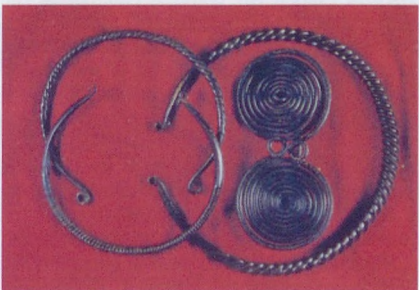
Miskolc-Bükk-szentlászló-Nagysánc felmérési rajza (Sándorfi Gy., Nováki Gy.)

Bükk-szentlászlónak 1940-ig Óhuta volt a neve 1981-től Miskolchoz tartozik. Közvetlenül a falu DK-i vége felett emelkedik a Nagysánc nevű hegy (457 m), tetején a földvár. A sáncvár egyike a legrégebben ismert gazdag régészeti lelőhelyeknek, a. 19. század közepe óta kerülnek elő leletek. 1930-ban Leszih Andor, 1958-ban Párducz Mihály végzett ásatást.

A miskolci Herman Ottó Múzeumban beléltározott anyag részletes leírása Hellebrandt Magdolna publikációjában található. Megállapítja, hogy a leletek jórészt a Kr. e. 2-1. századra keltezhetők és rokonságot mutatnak a többi késő vaskori erődített telep anyagával. Itt is cölöpszervezetű, vályogfalú házak és műhelyek lehettek. Ennek kapcsán említi a helyi eredetű nyersanyagból, andezitből készült őrlőköveket, amelyek a forgatható kézi malom részét képezték, s a korszak jellegzetes leletei közé tartoznak. Az ugyancsak jellemző késő LT grafitos anyagú és szürke kerámia mellett fenőkövek, orsógombok, vaskapcsok, szegecskék, eszköztöredékek és más kisleletek utalnak az ott élők napi tevékenységére. Igen valószínű, hogy a vas bányászata és feldolgozása lehetett a hegyen és környékén élő kelták egyik fontos megélhetési forrása.

A hegytető belső területét közepén hatalmas, természetes eredetű töbör osztja ketté. A hegyperemet sánc vette körül, a korábbi földművelés következtében azonban ma már csak néhány szakaszon találjuk épen. Árok nincs mellette. Az É-i oldalon közel 300 m hosszan

Ékszerek a bükk-szentlászlói I. bronzleletből (Révész 1994, 35. oldal)



N 2

3

2

Miskolc-Bükk-szentlászló-Nagysánc

Megközelítés: Bükk-szentlászlóra helyi járatú busszal lehet kimenni Miskolcra. A falu központjából sárga rom, majd kék rom turistajelzés vezet föl a Nagysánc-tetőre. A turistaút északnyugat felől, egy 10-15 méterrel alacsonyabban fekvő széles hegynyergen keresztül közelíti meg a lapos tetőt.



Miskolc-Bükkszentlászló-Nagysánc
(archív fotó, Herman Ottó Múzeum, Miskolc)

szétszántott alakban látható. Eredeti kapuja az ÉNy-i oldalon lehetett, a másik két nyílás (a Ny-i és az É-i oldalon) bizonyára újkori. A sáncsal és hegyperemmel kerített terület átmérője 610 x 480 m, területe 6,9 hektár.

Az ásások alapján két települési rétegre lehet következtetni. A magaslati telepet biztosan lakták a késő bronzkor és a késő kelta kor idején. A késő bronzkor elején a Kyjatice kultúra telepét még nem erősítették meg, a sáncot feltehetőleg a kora vaskorban emelték. Az ásások során két egymásra épült ház nyoma is kibontakozott. A késő vaskorban a sáncot megmagasították. Párducz Mihály az ÉK-i oldalon a 2/3 részben már elhordott sáncot átvágta. Középen kőfal, kétoldalt földtöltés bontakozott ki. A sánc alatt a késő bronzkor és kora vaskor korábbi, még erősítés nélküli telepének a nyomai kerültek elő.

1846 táján találtak egy 367 darabból álló ezüst éremleletet, amely Bécsbe került és azonnal a lelőhelyre irányította a figyelmet. Az erősített telep a kelta cotinus törzs egyik központja lehetett, ahol pénz is vertek. Ezek a Kr. e. 3. századtól vert pénzek főleg a törzsen belüli kereskedelem céljára szolgáltak, de a Dunántúlon (Szárzsd, Sopron) és más távolabbi területen való előfordulásuk a távolsági kereskedelmet bizonyítja. A II. Fülöp (Kr. e. 359–336) tetradrachmáinak (filippeusok) mintájára készített pénzek lapkáit öntötték, az elő- és hátlap képét pedig verték az eleinte ezüstdől készült sorozatokra. Az előlapot szakállas Zeus-fej, a hátlapot egy lovas alak díszítette. Ez később az utánzatoknál már a felismerhetetlenségig eltorzult, így ebben az együttesben is az előlapokon csupán egy gömb, a hátlapokon egy ló kontúrja látszik. A „cotinus” pénzek főleg Nógrád és Borsod megye területéről, valamint Szlovákiából kerültek elő, s így a jelentősebb magyarországi éremtani gyűjteményekben megtekinthetők. (J. E., N. Gy.)

HELLEBRANDT M.: Miskolc kelta kora. In: Rémiás T. (szerk.) Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc 1992. 33–73.

D. MATUZ E.: A kyjaticei kultúra földvára Bükkszentlászló-Nagysánc. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 32 (1994) 9–54.

MATUZ, E. – NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae X. Budapest (2002) 9–10, 87.

NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY.: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest-Miskolc 1992. 16–18.

PÁRDUZ, M.: Bükkszentlászló-Nagysánc. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1 (1970) 99–100.

RÉVÉSZ L. (szerk.): Mit ránk hagytak a századok... Vezető a Herman Ottó Múzeum állandó régészeti kiállításához. Miskolc 1994.

N 2

3

2

Miskolc-Szeleta-barlang

Megközelítés: A Szeleta-barlang a Bükk északkeleti részén, a Miskolc megyei jogú városhoz tartozó Felső-Hámor fölé magasodó Szeleta-tető déli peremén nyílik 349 m tszf. magasságban, 98 méterre a Szinva-patak völgye felett. A barlanghoz jelzett turistaút visz fel a Miskolcra Lillafüredre vivő műtúrról. A leágazás elég könnyen megtalálható, mert a felső-hámori buszmegálló és a lillafüredi csónakázó tó között a műút északi oldalán végighúzóódó hegyoldalt csak itt szakítja meg egy oldalvölgy. A piros négyzet jelzésű turistaút ezen az oldalvölgyön kapaszkodik fel a tetőre, majd kelet felé a gerincen halad tovább. Ahol elér a sziklafal peremén levő kis tisztáshoz, amelyről pazar kilátás nyílik a Szinva-völgyre egészen a lillafüredi Palotaszállóra, ott indul a sziklák között lefelé egy piros barlang jelzésű ösvény, melyen leereszkedhetünk a barlangig. Felső-Hámor és Lillafüred megközelíthető Miskolcra helyi járatú autóbusszal vagy – időszakosan – az erdei vasúttal is.

Belépve a barlangba rögtön érzékeljük impozáns méreteit. Az előttünk elterülő 20 m hosszú, 15 m széles, tágas csarnokból két barlangág indul ki. A velünk szemben lévő, 40 m hosszú a nagyobb és szélesebb a végén kissé kiöblösödik, a bal kéz felé nyíló, 30 m hosszú viszont erősen összeszűkül. Az üregrendszer kialakulása forrásbarlangként indult, erre utalnak a fal hullámcsomós egyenetlenségei, mai méretei viszont jelentős részben a fagyaprózódásnak köszönhetők. A nagyobbik barlangág hátsó részén, a jobb oldalon látható egy, a mennyezetről leszakadt hatalmas sziklatömb.

A Szeleta-barlang bejárata (fotó: Mester Zs.)





A Szeleta-barlang csarnoka belülről
(fotó: Mester Zs.)

A bejáratától jobbra a falon elhelyezett bronz emléktábla is jelzi, hogy a magyar paleolitikutásban különleges helyet betöltő lelőhelyen vagyunk. Ez volt az a barlang, amelyben 1906-ban először sikerült a „diluviális ősember” nyomára bukkanni, s amely felfedezés lezárta a miskolci Avas lábánál előkerült „Bárony-házi szakócák” ügyében kirobbant tudományos vitát. A barlangfeltárást Herman Ottó kezdeményezésére Kadić Ottokár kezdte meg. 1906–1913 között 12 alkalommal végeztek ásatást, eltávolítva a kitöltés jelentős részét. A barlang falán körbefutó vastag fekete vonal azt mutatja, milyen magasságig volt eredetileg feltöltve az üreg különböző üledékekkel. A csarnok közepén ma érzékelhető bemélyedés helyén egészen a barlang fenekéig sikerült kiásniuk a kitöltést, amelynek teljes vastagsága 12,5 m volt. Az 1920-as évek végétől napjainkig még számos esetben végeztek kisebb-nagyobb feltárást a barlangban különböző kutatók, köztük Hillebrand Jenő, Mottl Mária, Saád Andor, Vértés László, Ringer Árpád.

A 10 rétegre osztott kitöltés a felső, kevesebb mint egy méter vastag részétől eltekintve, a jégkor idején az utolsó 140 ezer év folyamán halmozódott fel. Legnagyobb arányban a barlangi medve csontjait tartalmazta, de mellett előfordult többek között barlangi hiéna, barlangi oroszlán, farkas, gímszarvas, óriás-gím, vadló, kőszáli kecske, rénszarvas maradványa, sőt egy mamutzápfog is. Régészeti szempontból a barlang legfontosabb lelete az

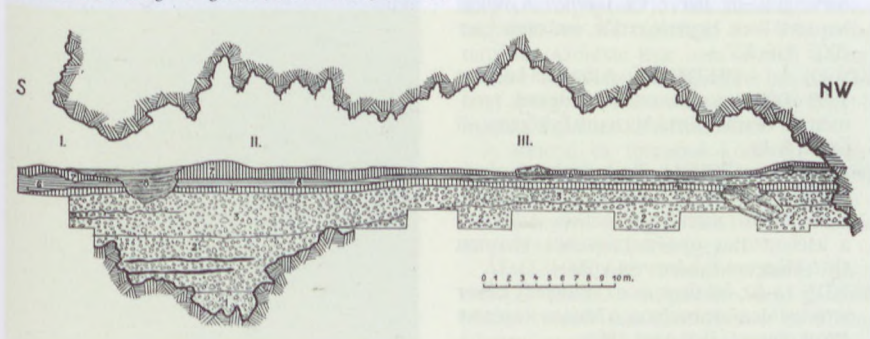


Az idősebb Szeletien kultúra kőeszközei
a Szeletából (Kadić 1934, IV. tábla)

a több mint kétezer pattintott kova, amely arról tanúskodik, hogy a jégkor utolsó szakaszában gyakran fordultak meg benne ősembercsoportok, s a tűzhelymaradványok szerint többször meg is telepedtek. A kőeszközök között a legszembevetőbbek a mindkét oldalukon megmunkált, levélalakot formázó dárdahegyek. A 20. század első felében ilyeneket csak a nyugat-európai Solutréen kultúrából ismertek, s ehhez sorolták a szeletai leleteket is. Az 1950-es években bebizonyosodott, hogy a Közép-Európában talált levél alakú hegyeket készítő kultúra teljesen más, mint a nyugat-európai, s ekkor nevezték el a bükki lelőhelyről Szeletien kultúrának. Az 1990-es években elkezdődött vizsgálatok, a leletanyagok újraelemzésének eredményei arra mutatnak, hogy a Szeleta-barlangban nem csak a Szeletien, hanem több más kultúra emberei is megfordultak. Ringer Árpád nyolc különböző, a középső és a felső paleolitikumba tartozó ipar jelenlétét ismerte fel: a Bábonyien, a Jankovichien, a Taubachien és az Aurignacien mellett a Moustérien és a Szeletien több változatát.

A Szeleta kőeszközei a Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) és a Herman Ottó Múzeum (Miskolc) gyűjteményében találhatóak, és kiállításán láthatók. (M. Zs.)

A Szeleta-barlang rétegsora (Kadić 1934, 4. ábra)





Gondosan kidolgozott levél alakú dárdahegy a Szeletából (Gyenis és mások 2001, 12. kép)

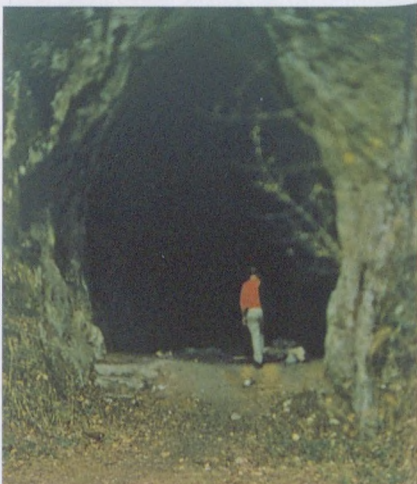
Miskolc-Büdös-pest

Megközelítés: A Büdös-pest barlang a Bükk északi részén, a Forrás-völgy közepe táján a völgy déli oldalában nyílik 45 méterre a völgytalp felett. A Miskolc-Lillafüred közötti műútról a Csanyik-völgy felé vivő leágazásnál kell letérni. A Forrás-völgy bejáratát az Ampullagyár foglalja el, melynek kerítése mellett visz el a piros kereszt jelzésű turistaút. Ezen nyugat felé haladva a völgyben előbb a Kecse-lyuk háromszögletű nyílása mellett megyünk el, majd dél felől egy oldalvölgy csatlakozik be, amelyen piros négyszög turistajelzés indul a Szeleta-tető irányába. A két völgy találkozásánál a hegyoldalban kell felkapaszkodni a Büdös-pest szájához.

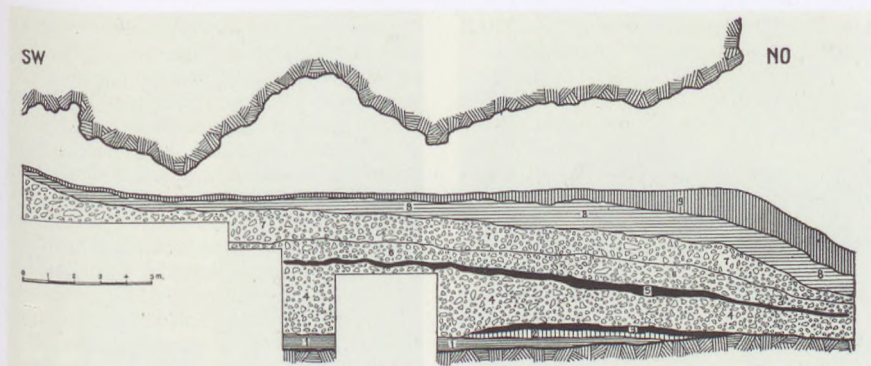
A barlang régészeti kutatása Kadić Ottokár nevéhez fűződik. Bár első próbaásatása 1906-ban volt, rendszeres feltárására – kisebb-nagyobb megszakításokkal – 1913 és 1931 között került sor. A 37 m hosszú üreg teljes kitöltését kiásták, majd a ma látható mértékben visszatöltötték, hogy látogatható legyen. Az üreg végében kürtő vezet a felszínre, de megközelíteni az omlásveszély miatt nem tanácsos. A Büdös-pest is forrásbarlang volt kezdetben, a kioldási formák főként az üreg elején láthatók.

Az átlagosan 6 m vastag kitöltésben 10 réteget különböztettek meg az ásatok. Közülük az alsó 8 a jégkor utolsó szakaszában, a felső pleisztocén idején (140–10 ezer év napjaink előtt) halmozódott fel, amint azt az állatsontok (barlangi medve, barlangi oroszlán, gyapjas orrszarvú, mamut, vadszamar, vadló, bölény, rénszarvas, óriásgím) bizonyítják. Az ezekből feltárt, paleolit pattintott kőeszközök legnagyobb részben üveges kvarcporfirból, a Bükkszentlászló környékén megtalálható, szürke színű, jellegzetes kovaféleségből készültek. Emiatt kutatóink sokáig úgy gondol-

A Büdös-pest íves bejárata
(Gáboriné Csánk 1980, 31. kép)



- GÁBORI M.: Az ötvenezer éves ember. In: Szombathy V. (szerk.) A magyar régészet regénye. Budapest 1970. 9–39.
- GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.
- GYENIS GY. – HEVESI A. – KORDOS L. – MESTER ZS. – RINGER Á. – T. DOBOSI V.: Emberelődők nyomában. Az őskőkor emlékei Északkelet-Magyarországon. Miskolc 2001.
- KADIĆ O.: A Szeleta-barlang szerepe a hazai barlang- és ősemberkutatásban. Természet-tudományi Közlöny 69, Pótfüzet 208 (1937) 117–124.
- KADIĆ O.: A Szeleta-barlang kutatásának eredményei. A Magyar királyi Földtani Intézet Évkönyve 23 (1915) 147–278.
- KADIĆ, O.: Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. A Magyar királyi Földtani Intézet Évkönyve 30 (1934) 1–147.
- REGŐS J.: Régészeti szempontból jelentős barlangok. In: Baráz Cs. (szerk.) A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger 2002. 315–327.
- RINGER Á. – MESTER ZS.: A Szeleta-barlang 1999–2000. évi régészeti revíziójának eredményei. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 40 (2001) 5–19.
- RINGER Á. – SZOLYÁK P.: A Szeleta-barlang tűzhelyeinek és paleolit leleteinek topográfiai és sztratigráfiai eloszlása. Adalékok a leletgyűjtés újraértékeléséhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 43 (2004) 13–32.
- VÉRTES L.: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet Kézikönyve I., Budapest 1965.



A Büdös-pest rétegsora (Kadić 1934, 27. ábra)

ták, hogy a Büdös-pestet a Szeletien kultúra emberei kőeszközkészítő műhelynek használták. A leletanyag újrvizsgálata, revíziója során azonban kiderült, hogy a barlangban a középső paleolitikum különböző kultúráinak (Moustérien, Charentien, Bábonyien, Tautachien) vadászai fordultak meg hosszabb-rövidebb időre.

A kitöltés legfelső két rétege már a jégkor után, a holocénben keletkezett. Ezekből is szinte kizárólag őskori leletek kerültek napvilágra. Az alul lévő, barna színű humuszréteg gazdag kerámialeletei arra vallanak, hogy az újkőkorkorban a Bükk kultúra emberei gyakran keresték fel a barlangot. Ugyanebben a rétegben egy nő majdnem teljes csontvázát tárták fel 1913-ban. Rajta kívül még egy felnőtt, egy gyermek és egy csecsemő különböző vázrészeit is megtalálták. Ezek az embermaradványok is a neolitikumba, a Bükk-kultúrához tartoznak. A felül lévő, fekete színű humuszrétegben még fiatalabb korszakok emlékeire bukkantak, melyek közt - más bükki barlangokhoz hasonlóan - megtalálhatóak a bronzkori Kyjatice kultúra edénytöredékei is.

A barlang leleteit a Magyar Nemzeti Múzeum és a miskolci Herman Ottó Múzeum őrzi. (M. Zs.)

BARTUCZ L.: A Büdöspest barlangban talált neolithkori embercsontváz. Barlangkutatás 4 (1916) 109-136.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősemlék Magyarországon. Gondolat, Budapest, 1980.

KADIĆ O.: Az 1913. évben végzett barlangkutatásaim eredményei. Barlangkutatás 2 (1914) 185-191.

KADIĆ O.: A Büdöspestben 1916. évben végzett ásatás eredményei. Barlangkutatás 4 (1916) 136-140.

KADIĆ, O.: Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. A Magyar királyi Földtani Intézet Évkönyve 30 (1934) 1-147.

KOREK J. - PATAY P.: A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. Régészeti Füzetek Ser. II. 2, Budapest 1958.

MESTER ZS.: Bükki paleolitikus barlangi lelőhelyek régészeti revíziója: három eset-

tanulmány. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 40 (2001), 21-38.

REGŐS J.: Régészeti szempontból jelentős barlangok. In: Baráz Cs. (szerk.) A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Eger 2002. 315-327.

VÉRTES L.: Az őskor és az átmeneti kórok emlékei Magyarországon. Budapest, 1965 (A Magyar Régészet Kézikönyve I.)

N 1

3

2

Martonyi-Szúnyog-tető-Pogány-hegy

Megközelítés: Martonyi község felett ÉNy-ra közel 3 km-re emelkedik a Szúnyog-tető (479,7 m). A községből a zöld négyzet jelű úton kb. 3,5 km-es távolságra (fele részben beton autópályán) van a Martonyi kolostorrom. Innen a kék rom jelű úton több mint 1 km után egy nagy kanyarral átmegyünk a kolostorromtól K-re emelkedő, szomszédos Szúnyog-tető elejére. A jelzett út egy egészen rövid szakaszon átmegy a sáncra, az őskori kapunyíláson, de utána ÉK felé rögtön el is hagyja a hegytetőt.

A Szúnyog-tetőt ÉNy és ÉK felé egy-egy keskeny hegynyereg köti össze a hegység többi részével. Az őskori kapu az ÉNy-i nyereg felől van. A hegyből három, a tetőnél alacsonyabb hegynyúlvány ágazik ki. A sánc, többnyire már csak terasz alakjában magába foglalja a Ny-i és DNy-i hegynyúlványt, és jól kivehető magja a Szúnyog-tető K-i oldalában is. A DNy-i hegynyúlvány K-i oldalában és a Pilis-parlag területén azonban már nem sikerült a sáncvonalat megállapítani. Egyelőre bizonytalan, hogy a hegy DK-i nyúlványát (Pogány-hegy) is magába foglalta-e az őskori telep.

A sáncsal és terasszal körülvett terület átmérője É-D irányban 610 m, K-i oldala még nem tisztázott, teljes területe kb. 14 ha. Ha a Pogány-hegy is az erődítésen belül van, akkor ez további kb. 4,4 hektárt jelent.

Ásatás nem volt. A felszínen kevés őskori cserepet találni, a meghatározható darabok között vannak késő bronzkoriak is, a sánc feltehetően ebből a korból származik. (N. Gy.)



Martonyi-Szúnyog-tető-Pogány-hegy
(König F. rajza)

MATUZ, E. – NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae X. Budapest (2002) 8–9, 84.

M 1

3

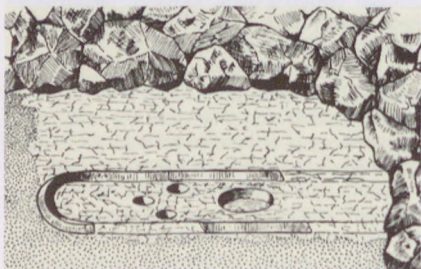
1

Aggtelek-Baradla-barlang

Megközelítés: a településtől nyugatra, kb. 1 km-re található a barlang bejárata.

A Baradla-barlang természeti értékei már ősidők óta ismertek, hiszen az aggteleki sziklafal tövében nyíló bejárata sohasem volt elzáródva. A 18. században született útleírásokban és földrajzi lexikonokban szerepelnek legkorábbi írásos említései. Már akkor nemzetközi hírnévnek örvendett, amit az is bizonyít, hogy első részletesebb ismertetését Robert Towson angol utazó adta közre 1797-ben. S ez volt az a barlang, amelyről a világon először szüle-

Újkőkori, agyagból épített szentély az aggteleki barlangban (Kalicz 1970, 19. ábra)

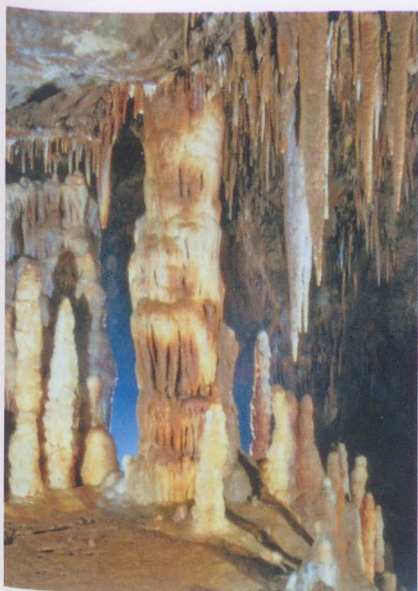


tett szabatos alaprajzi térkép, amelyet Sartory József bányamérnök szerkesztett 1794-ben saját felmérései alapján. Térképe szerint a barlang főágából 1740 m, a mellékágakból 430 m hosszú szakaszt ismertek ebben az időben. A 19. században kezdődtek azok a barlangtani kutatások, amelyeknek köszönhetően újabb és újabb ágakat fedeztek fel. Az 1880-as évek végén, majd az 1920-as évektől több helyen mesterséges átjárókat és bejárásokat nyitottak a barlangrendszer bejárásának megkönnyítésére. A szlovákiai oldalon levő Domica-barlang új járatainak 1926-os felfedezését követően kiderült, hogy ez is összefüggésben áll a Baradla barlangrendszerével. A barlangrendszer ma ismert kiterjedése 25–30 km, s az 1952-ben felfedezett jósvafői Béke-barlanggal együtt Európa egyik leghosszabb barlangrendszerét alkotja. Az aggteleki Baradla-barlangot az UNESCO a világörökség részévé nyilvánította 1995-ben. (M. Zs.)

Az első jelentős régészeti ásatást báró Nyáry Jenő végezte 1876–1877-ben a Denevér-ágban és a Csontház nevű teremben. Az utóbbiban 13 zsugorított temetkezést tárt fel. A barlangot az őskor két szakaszában, a neolitikumban és a kora vaskorban keresték fel és használták feltehetően nem tartós lakóhelyként. Az első behatolók a középső neolitikum idején (kb. Kr. e. 5300–5000/4900) a Bükk kultúra emberei voltak. Erre a közösségre jellemző, hogy emberei a neolitikum legszebb, művészi kerámiját állították elő. A vékonyfalú, finom karcolt vonalkötegekkel díszített edényeken

A Baradla-barlang aggteleki bejárata
(Tardy 2002, 39. kép)





Cseppkőképződmények az aggteleki barlangban (Tardy 2002, 53. kép)

a gazdag díszítést még fehér, sárga és vörös mészszerű anyag bedörzsölésével is hangsúlyozták. Ezeket a szép edényeket messzi vidékekre (Ausztria, Morvaország és Dél-Lengyelország) is eljuttatták. Különös életmódjukra jellemző, hogy Északkelet-Magyarországon és Kelet-Szlovákiában számos hegytetőn és szinte minden barlangban felfedezhetők jelenlétük maradványai. A Baradla-barlangban a letelepedés nyomai inkább a bejáratához közeli részeken találhatók meg. Itt – miként más barlangokban is – számos tűzhelyet és oszlophelyet tártak fel. Ez utóbbiak olyan építmények nyomai lehetnek, amelyek a folyamatosan csepegő nedvesség ellen nyújthattak védelmet. Az ásátások során a bejáratától 200 m távolságban, már teljes sötétségben lévő részen, egy kb. 1 m hosszú, patkó alakú, lécszerűen felemelkedő peremmel ellátott, kiégett, sima agyaglapra bukkantak, amelyen 3 kisebb és egy nagyobb kerek mélyedést figyeltek meg. A nagyobb mélyedést hamu és korom töltötte meg. Ez a különös építmény valamilyen kultusztevékenység céljára készülhetett. A barlang bejárata előtt végzett feltárás szerint ott is laktak, mivel egy leégett oszlopos szerkezetű ház jelenlétét bizonyító paticsréteg, oszlophelyek és tűzhelyek is előkerültek. Különös, hogy ugyanitt 3 temetkezést is feltártak, vagyis halottaikat nem a barlang belsejében helyezték nyugalomra. A Bükk kultúra elterjedése egybeesett a neolitikum egyik legkedveltebb kőnyersanyagának, az obszidiánnak a természetes előfordulásával, amely a különlegesen szép kerámiával együtt a hosszú távú cserekereskedelem terméke lett. A leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban és a miskolci Herman Ottó Múzeumban találhatók. (K. N.)

KALICZ N.: Agyagistenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Budapest 1970.

KOREK J. – PATAY P.: A Bükki kultúra elterjedése Magyarországon. Régészeti Füzetek, Ser II, 3, Budapest, 1958.

KOREK J.: Nyíltszíni bükki telep és sírok Aggteleken. Archaeologiai Értesítő 97 (1970) 3–22.

KORDOS L.: Magyarország barlangjai. Budapest 1984.

TARDY J. (főszerk.): Értéktörző Magyarország. Budapest 2002.

TOMPA E.: A szalagdiszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. A Bükki és a tiszai kultúra. Archaeologia Hungarica 5–6, Budapest 1929.

TOMPA E.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 24–25 (1937) 27–127.

M 1

 3

 1

Aggteleki Nemzeti Park

Megközelítés: Jósvafő, Tengerszem oldal 1.
Tel.: 48/506-001

Az Aggteleki Nemzeti Park az ország negyedik nemzeti parkjaként alakult meg 1985. január 1-jén. Ez volt az első olyan, amelyet hangsúlyozottan a földtani természeti értékek – a felszíni formák és a felszín alatt húzódó barlangok – megóvására hoztak létre. A nemzeti park a trianoni békeszerződés által kettéosztott Gömör-Tornai-karszt történeti-földrajzi tájegységnek Magyarország területére eső részét foglalja magában. A Sajó, a Hernád és az országhatár által körülvevett, mintegy 20 ezer hektáros területéből 4791 hektár fokozottan védett.

E karsztvidéket nagyrészt a földtörténeti középkor triász időszakában (230 millió évvel ezelőtt) keletkezett kőzetek építik fel, de mai arculatát a földtörténeti újkorban nyerte el. Viszonylag kis területén a jégkorszakban megindult és máig is tartó mérsékelt övi karsztfej-

Az Aggteleki tó a nemzeti park területén
(Tardy 2002, 155. kép)





A Rudabányai Őshominoida lelőhely Természetvédelmi Terület (Baráz – Kiss 2007, 23. oldal)

lódés szinte valamennyi megjelenési formája megfigyelhető. A népiesen „ördögszántás”-nak nevezett karmezők közül a legszebb az Aggtelek fölötti Tóhegy oldalán látható, az erdős platókat berogyott töbrök és víznyelők, s egyéb karsztformák tarkítják. A mélybe le-szivárgó vizek és föld alatti vízfolyások fantasztikus cseppkőbarlangokat hoztak létre. A függő- és állócseppkővek, cseppkőoszlopok, cseppkőzászlók, szalmacseppkővek, borsókő-vek páratlanul gazdag képződményeit a talajból bemosott ásványi sók vörösre, rózsaszínű-re, narancssárgára színezik.

Mivel minden oldalról magasabb hegységek veszik körül, az Aggteleki-karsztot kevesebb csapadék hull, mint a középhegységekben általában. Növény- és állatvilágát is a peremhelyzet és az átmeneti jelleg jellemzi. A nagyrészt erdőkkel borított terület egymástól teljesen eltérő ökológiai igényű fajok egész sorozatát mutatja. A világon egyedül itt fordul elő a tornai vértó, amely a nemzetközi vörös könyvben szereplő, fokozottan védett növény-faj, s hazánkban kizárólag itt terem a déli sárkányfű. A látványosan gazdag állatvilágban különösen a lepkéket, a szöcskéket és sás-kákat képviselik ritka fajok. A magas sásos élőhelyek Európa-szerte ritka madara, a haris él itt, s ezen a vidéken fészkel az ország leg-ritkább énekesmadara, a vízirigó is. Az elmúlt évtizedben megjelentek az egykor itt őshonos nagyragadozók, a farkas és hiúz.

Az Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság kezelésében van további 12 természetvédelmi terület és 2 tájvédelmi körzet Északkelet-Ma-

Hiúz a nemzeti park területén
(Baráz – Kiss 2007, 20. tábla)



A füzeri vár a Zempléni Tájvédelmi Körzetben
(Baráz – Kiss 2007, 32. oldal)

gyországon, köztük a világhírű rudabányai őshominoida lelőhely, ahol a Rudapithecus ősi emberszabású majomfaj maradványai kerültek napvilágra. (M. Zs.)

BARÁZ CS. – KISS G. (szerk.): Ipolytarnóctól a Long-erdőig. Észak-Magyarország védett természeti területei 1. Természetvédelmi területek. Bábakalács Füzetek 3, Eger 2007.

BARÁZ CS. – KISS G. (szerk.): Hollókőtől a Bodrogzugig. Észak-Magyarország védett természeti területei 2. Tájvédelmi körzetek. Bábakalács Füzetek 4, Eger 2007.

BARÁZ CS. – KISS G. (szerk.): A Zempléni Tájvédelmi Körzet. Abaúj és Zemplén határán. Eger 2007.

TARDY J. (főszerk.): Értékkörző Magyarország. Budapest 2002.

N 2

3

2

Alsóvadász-Várdomb

Megközelítés: Alsóvadász község felett Ny-ra, közvetlenül a temető mellett, a dombtető D-i, összekeskenyedő nyúlványán van a füves, jól áttekinthető Várdomb.

A szabályos kerek domb árokkal van körülvéve. Profiljai elmosódottak. Az enyhén domborodó tető átmérője kb. 40 m. Az árok mélysége 4-5 m, szélessége 50 m körüli, de ez a nyugati és keleti oldalon inkább terasz alakjában követhető.

Alsóvadász-Várdomb felmérési rajza
(Sándorfi Gy.)



1906-ban volt kisebb ásatás, amelyen sok őskori lelet került elő. 1978-ban lőteret akartak a domboldalba vágni. Az előtűnt rétegek az őskori telep többszöri pusztulásának nyomait mutatták. 1979-ben Simán Katalin ásatása 3 m vastag rétegződést tárt fel, 5 települési réteg volt egymás alatt egy-egy ház maradványaival. Alul a kora bronzkori Hatvan kultúra, felül a középső bronzkori Ottomány kultúra leletei kerültek elő. Későbbi korokban már nem lakták a dombot. (N. Gy.)

SÁRKÖZY S. – NOVÁKI GY.: A történeti Abaúj-Torna megye várai (az őskortól a kuruc korig). II. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 40 (2001) 143–176.

0 2



2



2

Hernádbüd-Gibárt-Várdomb

Megközelítés: Hernádbüd és Gibárt községek között kb. félúton kell az autóról eltérni kelet felé, ahonnan már jól látszik a kb. 100 m magasságban a hegytetőn a vidéket uraló földvár, amely kényelmes 15-20 perces sétával érhető el.

A D-É irányú hegyvonulat előreugró lapos tetejű nyúlványán alakította ki a kora és középső bronzkori Hatvan kultúra népessége egyik erősített települését. A három oldalról természetes védelmet nyújtó teraszok még meredekebbé, védhetőbbé alakításában a település lakossága is részt vett. A hegytető déli részét széles árokkal vágták el a nagyobb nyílt teleprésztől. Az erősen szétszántott felszínt elborítják a cseréptöredékek és csontok. (K. N.)

Hernádbüd-Gibárt-Várdomb erősített telepe
(Kalicz – Kalicz-Schreiber 2006, 1. ábra)



SZENDREY J.: Borsod megye őstelepei.

Archaeologiai Értesítő 3. (1883) 109–137.

KALICZ, N.: Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Archaeologia Hungarica 45. (1968) 117.

KALICZ, N. – KALICZ-SCHREIBER, R.: Befestigungsanlage der frühbronzezeitlichen Hatvan-Kultur in Ungarn. In: Krenn-Leeb, A. (Hrsg.) Wirtschaft, Macht und Strategie – Höhensiedlungen und ihre Funktionen in der Ur- und Frühgeschichte. Archäologie Österreichs Spezial 1, Wien 2006. 107–124.

0 1



2



2

Boldogkőváraja-Tó-hegy

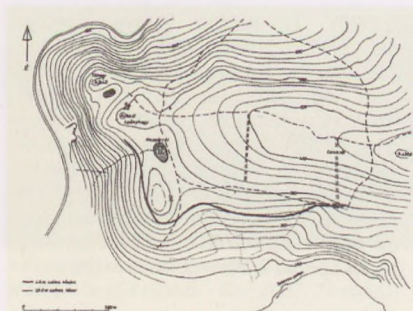
Megközelítés: Boldogkőváraja község felett észak-keletre meredek oldalú fennsík emelkedik a Magas-ka egyik nyúlványaként, a másik a Leány-hegy, a harmadik névtelen. Mind a három kb. azonos magasságú (355 m).

A Bükk kultúra magaslati telepeinek jellegzetes képviselője. Kőből emelt, a Tó-hegyet messze maga mögött hagyó 1600 m hosszú sánc maradványait figyelték meg. A 19. század végén végzett kis ásatások (Tó-hegyen és Leány-hegyen) a középső neolitikus Bükk kultúra finom művű, színesen inkrusztált kerámia emlékeit, kőeszközöket, csontokat, hamut hoztak felszínre. A kőszánc semmiképpen sem tartozhat a neolitikumhoz, valószínűbb, hogy a késő bronzkorhoz kapcsolódott. A leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban találhatók.

Megemlítendő, hogy a hegy lábánál a Tekeres-patak mellett a Bükk kultúra egy korábbi szakaszába tartozó többretegű település utolsó maradványait sikerült feltárni. A település lakói a kedvelt obszidián és egyéb kovaközetek gyűjtésével és feldolgozásával, majd továbbításával foglalkoztak. Ezt a tevékenységet képviseli az az 567 db kőpengé, amely egy nagy edényben elrejtve került napvilágra. Ezek a leletek a miskolci Herman Ottó Múzeum kiállításán láthatók. (K. N.)

A Boldogkőváraja-Tekeres-patak leelőhelyen újkőkori edényben elrejtve talált kőpengék néhány darabja (fotó: Mester Zs.)





Boldogkőváralja-Tóhegy erődített telepének felmérési rajza (Nováki Gy., Sándorfi Gy.)

KALICZ, N. – MAKKAY, J.: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Studia Archaeologica 7. Budapest (1977) 122.

MIHALIK J.: A boldogkőváraljai neolithkori lelőhelyek. Archaeologiai Közlemények 20. (1897) 5–39.

SÁRKÓZY S. – NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY.: A történeti Abaúj-Torna megye várai (az őskortól a kuruc korig) I. Történeti Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. Új folyam I. (1997) 13–102.

VÉRTES, L.: The Depot of Silex Blades from Boldogkőváralja. Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 17. (1965) 129–136.

O 1

1

2

Arka-Herzsa-rét

Megközelítés: Arkától délre kb. 500 m-re, a község és a Tó-hegy között, az Arka-patak déli oldalán lakásan emelkedő lejtő a Herzsa-rét.

A lejtőt tagoló vízmosások árkaiban a felszínen talált szembetűnően sok pattintott kőszilánk és kőeszköz vonta magára a kutatók figyelmét, amikor a szomszédos, korláti Ravaszlyuk-tetőn ástak. Vértés László 1960–1961-ben végzett feltárást mintegy 100 m²-es területen.

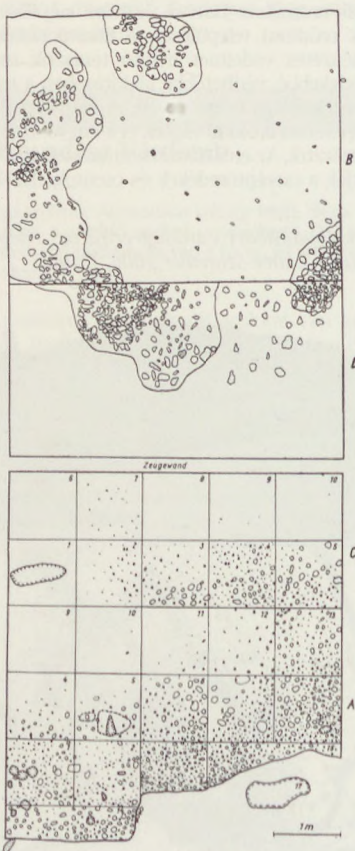
Arka-Herzsa-rét: serpentinből csiszolt és átfűrt amulett (T. Dobosi 2003, 26. kép)



A kis ásatási felület ellenére kb. 1500 kőeszköz és több mint száz kg gyártási hulladékot gyűjtött be. Ezáltal Arka a régió felső paleolitikumának leggazdagabb lelőhelye. A régészeti leletanyagot két szintben találta, amelyből két megtelepedésre következett. Faszénmintákon végzett radiokarbon korhatározás eredményei alapján az alsó kultúrréteg telepe 17 ezer évvel ezelőtt, a felső kultúrrétegé 13 ezer évvel ezelőtt állt fenn.

A több ezer év korkülönbség ellenére a két kultúrréteg kőeszközeiben nincs lényeges különbség. Mindkettő a Gravettien kultúra fiatalabb szakaszába sorolható. Minden bizonnyal a helyi kovaféleség, a hidrokvartit nyersanyag beszerzése és feldolgozása volt a telep lakóinak főtevékenysége. A leleteket magába záró réteg anyaga nem kedvezett az állatcsontok megőrződésének. A megmaradt fogzománc töredékekből tudhatjuk, hogy az embercsoport leggyakoribb vadászsákmánya a rénszarvas és a vadló lehetett. A magyarországi őskori leletanyagban ritkán előforduló ékszerek közé sorolható az a serpentin-kőből csiszolt és átfűrt különleges tárgy, amely egy amulett lehetett. (M. Zs.)

Arka-Herzsa-rét: a felső kultúrréteg telepjelenségei (Vértés 1962, 2. ábra)



T. DOBOSI V.: A jégkorszak végének vadászai.
In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az
ezredfordulón. Budapest 2003. 85-91.

GÁBORI-CSÁNK, V.: C-14 dates of the
Hungarian Palaeolithic. Acta Archaeologica
Acad. Sc. Hung. 22 (1970) 3-11.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyar-
országon. Budapest 1980.

VÉRTES, L.: Ausgrabungen der altsteinzeit-
lichen Siedlung von Arka 1960-61. Acta
Archaeologica Acad. Sc. Hung. 14 (1962)
143-157.

VÉRTES L.: Az őskor és az átmeneti kőkor
emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet
Kézikönyve I., Budapest 1965.

O 1

2

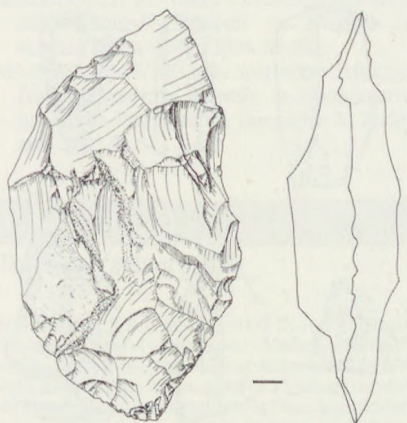
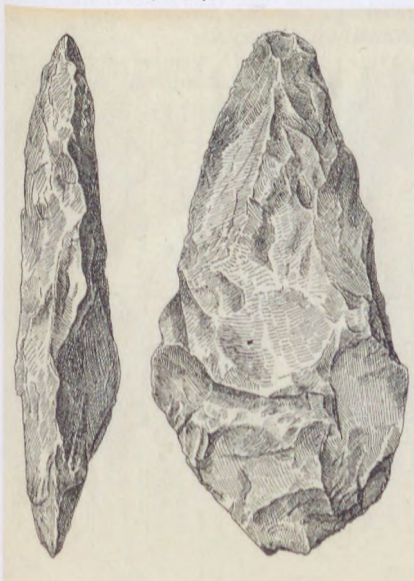
2

Korlát-Ravaszyuk-tető

Megközelítés: A Ravaszyuk-tető Korláttól délkeletre
2,5-3 km-re fekszik, az Arka-patak északi oldalán. A
faluból földutakon át érhető el. Közelebb van azonban
Arkához, ahonnan könnyebben is megközelíthető. Az
Arka községen átmenő kék turistajelzésen észak felé
elindulva, kb. 1 km után a jelzés ismét a patak völgyben
halad. Az e szakasz fölé magasodó meredek oldal a
Ravaszyuk-tető délkeleti-keleti szélé.

A korláti Ravaszyuk-tető felszínén először
1910-ben Csoma József gyűjtött kőeszközöket,
amelyeket a kassai múzeumnak adományozott.
Ezekben a nagyméretű szerszámokban Roska
Márton a Chelléen kultúra szakócait vélte fel-
ismerni, s az alsó paleolitikumba tartozónak
határozta meg. Ez a besorolás sok vitát váltott

Korlát-Ravaszyuk-tető: az egyik vitatott,
alsó paleolit szakócanak tartott kőeszköz
(Hillebrand 1915, 1. kép)



Korlát-Ravaszyuk-tető: nagy, kétoldali kidol-
gozású kőszerszám (Simán 1995, 8. ábra)

ki már az 1910-1920-as években is. Volt, aki
az alsó paleolitikum egy másik kultúrájába,
akadt, aki a felső paleolitikumba, s olyan is,
aki a neolitikumba helyezte. Az eredeti lelőhely
azonosítására az 1930-as években tett kísér-
lete közben Patay Pál olyan megfigyeléseket
tett a helyszínen, amelyek alapján még azt is
kétségsbe vonta, hogy egyáltalán ember által
készített tárgyról lenne szó.

Az 1950-es évek második felében újra a
Ravaszyuk-tető felé fordult a kutatók ér-
deklődése, miután előbb a miskolci Avason,
majd az egri Kőporos-tetőn hasonló kőesz-
közök kerültek napvilágra. 1959-ben Vértés
László és Korek József végzett ásatást, amely
alkalmával hasonló, nagyméretű szerszámokat
készítő köipar nyomait rétegben is meg-
találták. Minthogy ezekkel együtt sem fordult
elő kerámia, a kérdéses leletanyagot a mezo-
olitikumba – az őskor és az újkőkor közötti
átmeneti korszakba – sorolta Vértés László,
s a Kőporos-tetőiekkel együtt Eger kultúra
néven írta le. Saád Andor saját terepbejárásai
alapján azt a véleményt fogalmazta meg, hogy
a főlelőhely a Ravaszyuk-tető legmagasabb
pontjától délre található platón van. Ő is a
mezolitikumra datálta a leleteket, s rámuta-
tott, hogy a telepen kőeszközkészítés folyt.
Az 1980-as évek elején Ringer Árpád egy
új, középső paleolitikus korú kultúrát írt le
Bábonyien néven Miskolc környéki lelőhelyek
leletei alapján. Véleménye szerint a korláti le-
lőhely kőeszközei, a nagyméretű, mindkét
oldalukon megmunkált szerszámok is ebbe
az új kultúrába tartoznak.

A probléma tisztázására 1983 és 1994 kö-
zött Simán Katalin folytatott újabb kutató-
sokat magán a Ravaszyuk-tetőn és annak
környékén az Arka-patak völgyében. Megállá-
pította, hogy a patak völgy mentén a felső pale-
olitikumtól a bronzkorig minden korszakban
laktak emberek, s használták a Ravaszyuk-
tető egész területén megtalálható kovanyers-

Telkibánya-Cser-hegy

Megközelítés: Közvetlenül Telkibánya község felett, DK-re emelkedik a Cser-hegy (505 m). A községből DK irányába a Cserépkő-patak menti házsor mellett kb. 300 métert haladva a sárga jelű utat elhagyjuk. Egy keskeny mellékutcán át K irányában felkapaszkodunk a szélő házak mentén a meredek úton, amíg el nem érjük az impozáns, több méter magas sáncot megszakító kaput. A sánc D irányába jól látható maradványa folytatódik. Mi azonban a kapun áthaladva a vár egyre emelkedő belső területén a jól áttekinthető erdőben folytatjuk utunkat. Kb. 780 m után érünk fel az őskori telep legmagasabban fekvő végéhez, amelyet igen meredek hegyoldal zár le.

Az őskori telepet sánc veszi körbe, de csak az ÉK-i és különösen a DNy-i részen vannak impozáns, több méter magasságot is elérő részek, a többi helyen már alig vehető észre.

A sánccal kerített terület hossza 780 m, legnagyobb szélessége 300 m, területe 14,8 hektár. Ásatás nem volt, néhány őskori cserép található a felszínen, de ezeket a sáncon kívül, a Ny-ra eső lejtőn, illetve az alacsonyabban fekvő kisebb emelkedéseken is lehet találni.

A földvárat jellege, magas fekvése és nagy kiterjedése alapján soroljuk a késő bronzkoriak közé. (N. Gy.)

SÁRKÓZY S. – NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY.:

A történeti Abaúj-Torna megye várai (az őskortól a kuruc korig) I. Történeti Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. Új folyam I. (1997) 84–88.

MATUZ, E. – NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früh-eisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae X. Budapest (2002) 7, 78.

Telkibánya-Cser-hegy felmérési rajza
(Nováki Gy., Sárközy S.)



Korlát-Ravaszyuk-tető: felső paleolitikus jellegű kőeszközök (Simán 1995, 10. ábra)

anyagot, a sárgásbarna színű hidrokarbitot. A dombtetőn végzett ásatás három műhelyfoltot tárt fel, ahol több mint hétezer megmunkált követ gyűjtött. Ezek legnagyobb része gyártási hulladék, de nagy számban voltak magkővek és kész eszközök is. Elemzése nyomán a korláti lelőhely iparának vonásai részben a felső paleolitikumra, részben a neolitikumra és a bronzkorra utalnak. Mivel azonban vannak darabok, amelyeken másodlagos megmunkálás nyomai látszanak, azt sem lehet kizárni, hogy a műhelytelepet az őskor több különböző időszakában használták az emberek. (M. Zs.)

GYENIS GY. – HEVESI A. – KORDOS L. – MESTER ZS. – RINGER Á. – T. DOBOSI V.: Emberelődök nyomában. Az őskor emlékei Északkelet-Magyarországon. Miskolc 2001.

HILLEBRAND J.: Ismerünk-e már hazánk területéről palaeolitikus chelle-acheuli kőeszközöket? Archaeologiai Értesítő 35 (1915) 193–196.

RINGER, Á.: Bábonyien. Eine mittelpaläolithische Blattwerkzeugindustrie in Nordostungarn. Dissertationes archaeologicae, Ser. II. No. 11., Budapest 1983.

SAÁD A.: A Korlát melletti Ravaszyuk-tetőn végzett gyűjtéseim eredményei. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 6 (1964) 5–10.

SIMÁN, K.: The Korlát-Ravaszyuk-tető workshop site in North-Eastern Hungary. Archaeologia Polona 33 (1995) 41–58.

SIMÁN K.: Bifaciális eszközök Korlát-Ravaszyuk-tető lelőhelyen. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37 (1999) 29–44.

VÉRTES, L.: Zur Technologie grobgerätiger Silexfunde in Nordungarn. Folia Archaeologica 17 (1965) 9–36.

VÉRTES L.: Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A Magyar Régészet Kézikönyve I, Budapest 1965.

O 2

3

3

Tállya-Óvár

Megközelítés: Tállya várostól ÉK-re 5,5 km-re emelkedik az Óvár (583 m), melyen a Zempléni-hegységben. Egyes térképek Patkány-tető néven jelölik. A Tállya vasútállomástól induló, a várost átszelő kék jelzésű úton hagyjuk el a várost ÉK irányába. Kb. 4 km után jobbra fordulunk, elérjük a Hidegkút néven ismert erdészházat (idáig az erdészeti autóponton is eljuthatunk). Nem sokkal tovább elhagyjuk a jelzett utat és É irányába az erdészeti autóponton, majd egy földúton felmegyünk a Szokolya (607 m) és az Óvár közötti nyeregbe. Itt egy többnyire kiszáradt tó van. A nyeregből balra, Ny irányában elhagyatott kocsúton felkapaszkodunk az Óvár sáncához.

Az Óvár legmagasabb része az ÉK-i szélén van, innen a hegytető DNy felé lejt. Az egész területet kő-, illetve földsánc veszi körbe, amelynek belső magassága a K-i oldalon eléri a 3-4 métert, a többi részen alacsonyabb, néhol csak 0,5 m magas. A sánc vonalában több helyen a természetes, szálában álló sziklákat is felhasználták. Árok sehol sincs. Négy kapunyílása közül az ÉK-i sarokban lévő lehetett a főbejárat, amelyen keresztül ma is út vezet a nyereg felől a belső területre. A terület Ny-i széléhez közel egy 40 m hosszú, mesterséges tó van.

A sánccal körülvett terület átmérője 700 m, illetve 600 m, területe 27 hektár. A felszínen sok őskori cserép található, a datálható darabok a késő bronzkori Kyjatice kultúrából származnak.

Itt említjük meg, hogy a közelben, az Óvartól DK-re 1,5 km-re emelkedő Mekecsvár nevű hegyen, kissé távolabb pedig a középkori Boldogkő várával szemben K-re, a Tó-hegyen is hasonló korú földvár van, különösen az utóbbi igen nagy kiterjedésű. Ezek azonban a rendkívül sűrű, bozotos erdő miatt nehezen járhatóak. (N. Gy.)

Tállya-Óvár földvára (König F. rajza)



HELLEBRANDT M.: Tállya története a régészeti leletek megvilágításában. In: Frisnyák S. (szerk.) Tállya. Tállya 1994. 51-83.

MATUZ, E. - NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae X. Budapest 2002. 8, 81.

O 2

3

3

Tolcsva-Várhegy

Megközelítés: Tolcsva község felett ÉK-re, É-D irányú, hosszú hegyhát D-i végét képezi a Várhegy (385 m). A község felett K-re emelkedő, nagy kiterjedésű szőlőn vezet keresztül egy földút, amelyen a Várhegy D-i vége alá jutunk. Innen a meredek, erdős-füves hegyszoldalon kapaszkodunk fel a hegytetőt körülvevő kőszáncához.

A hegytető nagyjából lapos, középen kiszáradt tó helye látszik. A kőszánc körbeveszi a hegytetőt, de helyenként csak terasz alakjában, az ÉK-i oldalon pedig kb. 700 m hosszan hiányzik.

A sáncon belüli terület hossza 780, szélessége 580 m, területe 20 ha. Ásatás nem volt. 1958-ban Kalicz Nándor neolitikus (Bükk kultúra), valamint késő bronzkori - kora vaskori cserepeket talált. A sánc bizonyára az utóbbi korszakokból származik. (N. Gy.)

NOVÁKI GY. - SÁRKÖZY S.: Várak a történeti Zemplén megyében I. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 43 (2004) 199-228.

MATUZ, E. - NOVÁKI, GY.: Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. Inventaria Praehistorica Hungariae X. Budapest 2002. 8, 83.

Tolcsva-Várhegy földvára (König F. rajza)



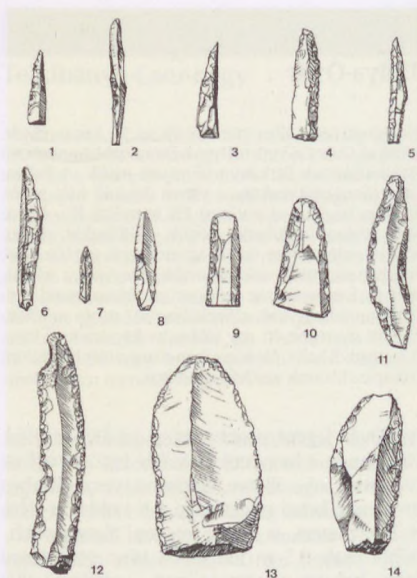
Bodrogkeresztúr-Henye-hegy

Megközelítés: A Hénye-hegy Bodrogkeresztúrtól dél-nyugatra, a településtől kb. 1 km-re, a Tarcára vezető út északi oldalán emelkedik. A lelőhely kiterjed a hegy lapos tetejére és lejtőire egyaránt.

A 195 m magas Hénye-hegy része annak a dombsornak, amely az 512 m magasra kiemelkedő tokaji Nagy-Kopasz-hegyet, a Tokaj-Eperjesi-hegység legdélibb nyúlványát összeköti a hegység tömbjével. A hegyet alapvetően felépítő, a miocén idején (kb. 20 millió éve) keletkezett riolitra a pleisztocén jégkorszak idején lösztakaró telepedett. Ebben a löszben 60–70 cm mélységben volt az őskőkori kultúrréteg, amelyet a szőlőművelés mélyszántása megbolygatott.

A bodrogkeresztúri paleolit lelőhelyet tulajdonképpen Hillebrand Jenő fedezte fel, amikor 1920–1921-ben a rézkori temető ásátása idején pattintott kőeszközöket találtak. Ő még mezolitikus korúnak vélte a leleteket. Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején Vértés László szisztematikus terepkutatásokat végzett a Hernád völgyében a felső paleolitikum településeit keresve. Az ő megbízásából járt utána Hillebrand bodrogkeresztúri leleteinek Tóth Lajos, s fedezte fel a Hénye-hegy lelőhelyét. Az első ásátást Vértés László végezte 1963-ban az akkor még lucernával bevetett területen. Amikor hírért vette, hogy a Hénye-hegyre szőlőt akarnak telepíteni, amely elpusztíthatja a régészeti emlékeket, T. Dobosi Viola 1982-ben folytatta a lelőhely kutatását. A két ásátás több mint 400 m² felületre kiterjedve tárta fel az őskőkori megtelepedés nyomait.

Az ásátások alapján három települési foltot azonosítottak a lelőhely területén. Lakóépítmények nyomait ugyan nem lehetett felfedezni, de a leletek elhelyezkedése jól kirajzolta

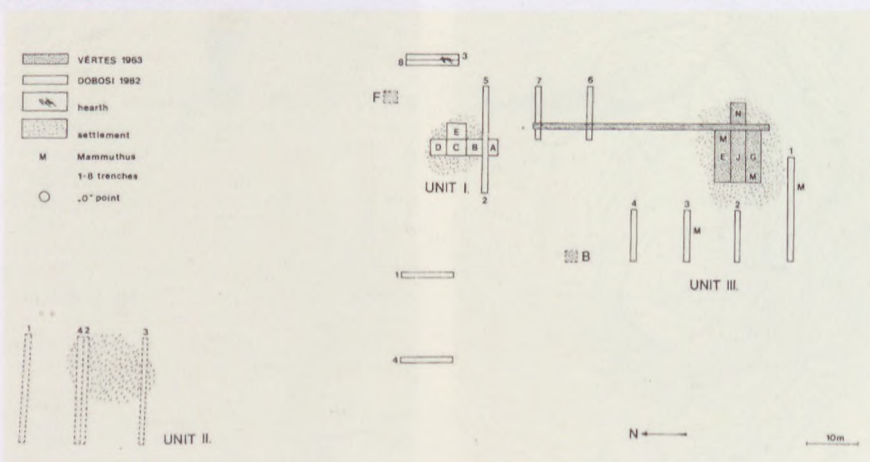


Bodrogkeresztúr-Hénye-hegy: a Gravettien kultúra eszközei (Dobosi 2000, 27. ábra)

a telepeket. A pattintott kőipar termékei a 6–8 cm hosszú pengék, amelyeket gondosan kialakított eszközökké (vakarókká, vésőkké, dárdahegyekké stb.) formáltak. A szerszámok formai és kidolgozásbeli sajátosságai alapján a bodrogkeresztúri telep lakóit a Közép- és Kelet-Európa széles térségein elterjedt Gravettien kultúra idősebb fázisához lehet kötni, amelyet morvaországi lelőhelye alapján Pavlovien kultúrának is neveznek. A lelőhelyen talált faszénből mért radiokarbon dátum szerint a Hénye-hegy telepe 28 ezer évvel ezelőtt állt fenn.

A hely ideális adottságait használták ki a felső paleolit vadászok. Innen a hegység és a

Bodrogkeresztúr-Hénye-hegy: az ásátásokon azonosított településfoltok (unit I–III.) (Dobosi 2000, 5. ábra)





*Bodrogkeresztúr-Henye-hegy: a „holdnaptár”
(Gyenis és mások 2001, 13. kép)*

síkvidék vadászterületei egyaránt elérhetőek voltak, bár leginkább az utóbbi területeken vadásztak, főleg jávorszarvasra és vadlóra. Ugyanakkor a hegységnek ez a déli része, s maga a tokaji hegy is bővelkedik kovaféleségekben, köztük a kőeszközkészítéshez ideális nyersanyagoknak számító obszidiánban és különböző, jó minőségű opálokban. A terület kedvező települési viszonyait jelzi az is, hogy a környék löszében több helyen megtalálták a felső paleolitikum nyomait. A tarcali Citrombányában 1970-ben végzett mentőásatáson T. Dobosi Viola nagyméretű tűzhelyek maradványait tárta fel a vulkáni kőzetet fedő, 2,5 m vastag löszrétegben. A bodrogkeresztúri vadászok fejlett szellemi kultúrájára utal az a mészkőből készült, csiszolt diszkosz alakú tárgy, amelynek peremén szabályos sorban bevésített rovátkák láthatók. A rovátkák száma és elhelyezkedése alapján Vértés László kimutatta, hogy „holdnaptár”-ként szolgálhatott. (M. Zs.)

*A tokaji Nagy-Kopasz-hegy észak felől, lábánál a hegyaljai borvidék nevezetes szőlőivel
(Tardy 2002, 126. kép)*



T. DOBOSI V.: Adatok a Bodrogvölgy őskorához. *Folia Archaeologica* 25 (1975) 9–25.

DOBOSI, V. T. (ed.): Bodrogkeresztúr-Henye (NE Hungary), Upper Palaeolithic site. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2000.

T. DOBOSI V.: A jégkorszak végének vadászai. In: Visy Zs. (főszerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 85–91.

GÁBORINÉ CSÁNK V.: Az ősember Magyarországon. Budapest 1980.

GYENIS GY. – HEVESI A. – KORDOS L. – MESTER ZS. – RINGER Á. – T. DOBOSI V.: Emberelődők nyomában. Az őskor emlékei Északkelet-Magyarországon. Miskolc 2001.

VÉRTES, L.: „Lunar Calendar” from the Hungarian Upper Palaeolithic. *Science* 149 (1965) 855–856.

VÉRTES, L.: The Upper Palaeolithic site on Mt. Henye at Bodrogkeresztúr. *Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung.* 18 (1966) 3–14.

O 2

3

2

Tokaj-Nagy-Kopasz-hegy

Megközelítés: Tokaj a Nagy-Kopasz-hegy lábánál helyezkedik el. A hegytetőre a település szélső utcáitól induló ösvényeken kapaszkodhatunk fel.

Tokaj a hegyaljai borvidék központja, s a Kopasz-hegy első tagja a Tokaj-Eperjesi-hegységnek, az obszidián kőzet egyetlen lelőhelyének az európai kontinensen, nem számítva a Földközi-tengerben lévő dél-olasz vulkanikus szigeteket és a Görögországhoz tartozó Mėlosz-szigetet.

Maga a Kopasz-hegy nem természetes lelőhelye az obszidiánnak, amely csak a régészeti lelőhelyeken felhasználható állapotban kerül elő a hegy területén. Csupán a mai felszínnel azonos magasságú kőbányában találhatók borsó nagyságú obszidián (perlitmorzsa), amelyek

mérete nem volt alkalmas eszközkészítésre. A Hegyalja területén egészen Sátorajújhelyig és a Zempléni-hegységben Eperjesig azonban szinte mindenhol találhatók természetes obszidián-előfordulások. Ezek azonban nem szálban álló kőzetként jelennek meg, hanem a patakok által kivájt medrek falában, időszakos vízmásásokban gyűjthetők kisebb-nagyobb rögök, gumók formájában. Ezeket többnyire kéreg borítja.

Az őskorban, elsősorban a neolitikumban az obszidiánt nem bányászták, hanem gyűjtötték az említett környezetben. Több neolitikus telep lakossága foglalkozott az obszidián összegyűjtésével, feldolgozásával, ami leginkább félkész állapotba hozást jelentett. Magát az obszidián nyersanyagot vagy a félkész, ritkábban a kész terméket a cserekereskedelem útján szállították minden irányba. A települések lakói a magkövekről elsősorban pengéket hasítottak le, amelyeket a használati szükségletnek megfelelően tovább formáltak szerszámokká. (K. N.)

BÁCSKAY E. – T. BIRÓ K.: Nyersanyag, bányászat, kereskedelem. In: Visy Zs., Nagy M. (szerk.) Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest 2003. 118–121.

TARDY J. (főszerk.): Értékkörző Magyarország. Budapest 2002.

O 3



3



1

Polgár Régészeti Park

Megközelítés: M3-as autópálya, csomópont.

Az M3 Archaeopark vagy Régészeti Park bemutatja az életmód történeti változásait, amelyek az Alföld északi részén végbementek az őskortól szinte napjainkig. Az egyes korszakok az egykori környezet rekonstrukciójával kis pavilonokban tanulmányozhatók. A környék közelmúltbeli jellegzetes népi építészete is megtekinthető az eredeti méretben felépített és eredeti berendezésükkel ellátott tájházakban. A park konferenciaközpontnak,

A készülő régészeti park az M3-as autópálya polgári elágazásánál (fotó: Raczký P)



Neolitikus ház rekonstrukciója a polgári Archaeoparkban (fotó: Raczký P)

foglalkoztató és játszóháznak, valamint fogadó és kiszolgáló épületeknek, dísztnak és szabadtéri színpadnak, panzióknak és étteremnek is helyet ad.

Leglátványosabb az újkőkori ház és a rézkori kunhalom eredeti méretben elkészített rekonstrukciója. Az újkőkori lakóház a közelben, a Csöszzhalmon, a több rétegből álló településen végzett ásások alapján, a maradványok beépítésével készült. A rekonstruált építmény előállításához a neolitikumban használtakhoz hasonló anyagokból, eszköz-

Házak rekonstruált berendezése a polgári Archaeoparkban (fotó: Raczký P)





Az M3 Archaeopark kialakítási terve (leprello)

zőkkel és neolitikus technikával történt. A ház falán a korabeli karcolt és festett díszítés látható. Ugyanez vonatkozik a berendezés tárgyaira is, melyeket az egykori formára, vagy főleg a szerves anyagukat a töredékes leletek alapján készítették el. Láthatók belül a kemence, a gabonaörlő- és festéktörőkövek, a háztartáshoz tartozó sokféle kosár, vessző- és bőredény, a szövőszék és orsók, dárdák, nyilak, a vadászott állatok kikészített prémjei, vagyis minden, ami a ház és a háztartás része volt. A ház előtt korabeli és a Hortobágyon honos növényekből készült kis kert helyezkedik el.

A park központi helyét foglalja el az alföldi földhalmokat megtestesítő „kurgán”, „kunhalom”, melyekből az Alföldön több ezer létezett, míg jelentős részüket elhordták vagy elszántották. A különböző méretű egyedül álló vagy csoportot alkotó kurgánok még csökkent számban is jellegzetes látványai az Alföldnek, a Hortobágyának és környékének. Közöttük 5–11 m magas is akad. Túlnyomó részük a keleti sztyeppékről a késő rézkortól a kora bronzkorig beáramló népesség temetkezési halmaiként szolgált (Kr. e. 3400–2500). Jellemző, hogy az eltemetetteknek lényegében csak drága prémekeket és szőnyegeket tettek a sírjukba és vörös okkerrel kenték be őket. A Régészeti Parkban épített halom nagyméretű belseje kiállítótér, ahol a környezet és az autópálya építését megelőző ásatásokon feltárt régészeti múlt bemutatása történik.

Itt látható egy okkersíros kurgán temetkezés rekonstrukciója is a padlóba sülyesztve, valamint a több újkőkori települési réteget tartalmazó Csőszhalom dombon és a körülötte elterülő lapos telepen feltárt jelentős leletanyag. A lelőhelyen talált temetkezések, valamint a Polgár határában több helyen is megkutatott bronzkori temetők sírjai és leletei is láthatók, részben eredeti tárgyakkal, részben a temetőket és sírokat bemutató grafikus ábrázolásokkal.

A főbejáratától a kurgánig vezető főút két oldalát kísérő oszlopsor tetején a fő régészeti periódusokat képviselő jellegzetes emlékek másolata tekinthető meg. (K. N.)

M3 Archaeopark, Polgár. Leporello Raczky Pál szövegével.

O 3

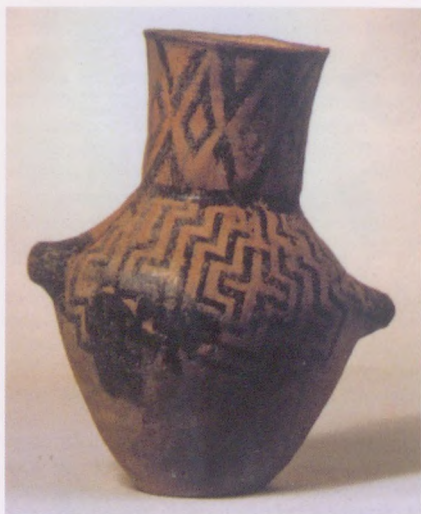
2

2

Polgár-Csőszhalom

Megközelítés: Magyarország legészakibb, újkőkori, többretegű tell-települése. Polgár városától keletrre, kb. 5 km távolságban emelkedik.

A Polgár-Hajdúnánás közötti úttól északra mintegy 100 m-re látható. A mai felszíntől 4 m magasra magányosan emelkedő lapos kúp alakú települési halom 100 km távolságra fekszik a hasonló körü és jellegű dél-alföldi települési domboktól. Kb. Kr. e. 4900–4500 között rakódtak le települési rétegei. Egyedüliségének az az oka, hogy több kultúra érintkezését jelző útvonalak metszéspontjában fekszik, amit leletei világosan jeleznek. Légifotók, magnetométeres vizsgálatok és az ásatások segítségével kitudt, hogy a települést öt körárok vette körül az égtájaknak megfelelő bejáratí nyílásokkal. Ezek a körárok nem a védekezést szolgálták, hanem egy nagyobb népesség feltételezett közösségi helye, szakrális tere lehetett. 13–16 építmény maradványát sikerült feltárni, illetve megállapítani. A hatalmas, közösségi munkát igénylő árokrendszer kialakításán kívül erre mutatnak az itt talált különleges, a hiedelemvilágot képviselő leletek is. A leletanyagában hangsúlyos a vörös és fehér festett, vékonyfalú edények sokasága, amelyek aligha szolgálták mindennapi használatra. A Tokaj-vidéki obszidián és a még északabbról származó dél-lengyelországi különleges kova



Újkőkori edény Polgár-Csőszhalomról
(Raczky és mások 1997, 29. kép)

dél felé irányuló elosztó központja is volt ez a hely. A jellegzetes leletekből a polgári Régészeti Park kiállításán látható válogatás. (K. N.)

RACZKY, P. – MEIER-ARENDT, W. – KURUCZ, K. – HAJDÚ, ZS. – SZIKORA, Á.: Polgár-Csőszhalom. A Late Neolithic settlement in the Upper-Tisza Region and its cultural connections. (Preliminary report) – Polgár-Csőszhalom. Egy késő neolitikus lelőhely kutatása a felső-Tisza-vidéken és annak kulturális összefüggései. Jósa András Múzeum Évkönyve 36 (1994) 231–312.

RACZKY, P. – MEIER-ARENDT, W. – HAJDÚ, ZS. – KURUCZ, K. – NAGY, E.: Two unique assemblages from the late Neolithic tell settlement at Polgár-Csőszhalom. In: Kovács T. (szerk.) Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Budapest 1996. 17–30.

RACZKY P. – ANDERS A. – NAGY E. – KURUCZ K. – HAJDÚ ZS. – MEIER-ARENDT, W.: Polgár-Csőszhalom-dűlő. Újkőkor végi telep és sírok a Kr. e. V. évezredből. In: Raczky P., Kovács T., Anders A. (szerk.) Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Budapest 1997. 17–27, 34–35.

O 3



1

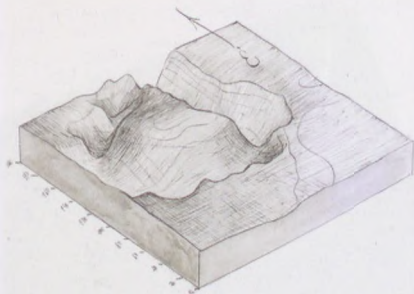


3

Polgár-Kenderföldek

Megközelítés: A lelőhely a Polgártól Tiszavasváribáig vezető, párhuzamosan futó út és vasút keleti oldalán, a vasúti őrház közvetlen szomszédságában fekszik, a városközponti útelágazástól kb. 1,5 km-re.

A környezetből feltűnően kiemelkedő több-retegű kora és középső bronzkori település.



Polgár-Kenderföldek tell települése
(Kőnig F. rajza)

A kisebb ásatás során megállapítható volt, hogy a telep legalsó szintje a középső neolitikus Alföldi vonaldiszes kerámia kultúrája legkorábbi szakaszát képviselő Szatmár csoport egyrétegű települését rejtje. A település rétegei azonban a kora bronzkori Nyírség és a középső bronzkorig tartó Hatvan kultúra települési omladékaiból és hulladékaiból halmozódtak fel. A leletek a Hatvan kultúra szokásos leleteiből tevődtek össze. A bronzkori telephez tartozó több csontvázas és hamvasztásos temetkezést tartalmazó temetőt néhány száz méter és néhány kilométer távolságban sikerült megtalálni, a sírok az edénymellékleteken kívül gazdag arany- és bronzékszerekkel, fegyverekkel rendelkeztek. A leletanyagot a debreceni Déri Múzeum őrzi, egyes leletek a polgári Régészeti Park kiállításán láthatók. (K. N.)

SZ. MÁTHÉ M. – VICZE M. – DANI J. – V. SZABÓ G.: Tell-település és temető. In: Raczky P., Anders A. (szerk.) Régészetünk jelentős felfedezései 1975–2000. között. Budapest 2001. Magyar Nemzeti Múzeum.

DANI J. – V. SZABÓ G.: Temetkezési szokások a Polgár határában feltárt középső bronzkori temetőben. ΜΩΜΟΣ III. Óskoros Kutatók III. összefüvetelének konferenciakötete. Szombathely 2004. 91–119.

N 3



1



3

Tiszacsege-Homokbánya

Megközelítés: Tiszacsege déli szélén, ahol a Hortobágyra vezető út északról keletre fordul, a szélső házakkal szemben (ma már felhagyott) nagy-terjedésű homokbánya található.

Helyszíni szemle során a mintegy 150 m hosszú bánya falában egyetlen régészeti objektum körvonala mutatkozott. Az objektum egy települési hulladékokkal feltöltött 2,5 x 1–1,4 m keresztmetszetű gödör maradványa volt, amelyből az Alföldi Vonaldiszes Kerámia kultúrája legidősebb fázisának leletei kerültek felszínre. Hasonló emlékeket tártak fel újabban



Disznó alakú festett edény Tiszacsegéről
(fotó: MTA Régészeti Intézet)



A Hortobágy híres kilenclyukú hídja
(Tardy 2002, 92. kép)

Mezőkövesd-Mocsolyás, Füzesabony-Gubakút telepein. A leletek között különös figyelmet érdemel egy disznó alakú festett edény, felső beöntővel. Feltehetően a közösségi szertartás részére készült. (K. N.)

KALICZ, N. – MAKKAY, J.: Die Linienbandkeramik der Großen Ungarischen Tiefebene. Studia Archaeologica 7, Budapest 1977. 401. (l.h., 4-8. t, 4. t. 8a-b).

O 4

3

1

Hortobágyi Nemzeti Park

Megközelítés: Hortobágy, Pásztormúzeum.
Tel.: 52/369-119

Az 1973-ban megalakult Hortobágyi Nemzeti Park volt az első nemzeti park Magyarországon. Célja megőrizni Európa legnagyobb kiterjedésű, természetes úton (vagyis nem erdőirtások révén) létrejött legelőtájának, a pusztának természeti és néprajzi értékeit. In-

dulásakor 52 ezer hektárt ölelt fel, mai kiterjedése meghaladja a 80 ezer hektárt, amelyből 52 ezer hektár bioszféra-rezervátumnak van nyilvánítva. Az UNESCO Világörökség Bizottsága 1999. december 1-jén felvette a kulturális és természeti értékek világörökségi listájára.

A táj egyik meghatározó jellegzetessége, hogy majdnem tökéletesen sík. A Tisza és mellékfolyói által lerakott, a jégkor vége óta pusztuló hordalékkúpon alakult ki a többé-kevésbé rendszeres áradásoknak is köszönhetően. A 19. század elejéig az áradások termékeny hordalékával táplált, dús, füves legelők, valamint a mocsarak, zsombékosok és tavak rendszerének gazdag élővilága jellemezte. Ennek a környezetnek megfelelően elsősorban pásztorkodásra és halászatra, pákászatra alapozott paraszti életforma alakult ki e területen az évszázadok, évezredek folyamán. A nagyállattartás legfontosabb eleme a magyar szürke marha tenyésztése volt, amelyet a kereskedők a 16–17. században terelve („lábon”) vittek nyugat-európai városok vásáraitra. A területet átszelte a „sót” is, amelyen az erdélyi bányákból szállították az értékes ásványi terméket Buda felé. Ennek a vonalnak a stra-

A hortobágyi puszta tavasszal (Tardy 2002, 88. kép)





Magyar szürke marhák a Hortobágyon
(Tardy 2002, 90. kép)

tégiai jelentőségét bizonyítja, hogy az újkorban hadi- és postaút lett.

A Hortobágy síkságán a tradicionális életmódnak a Tiszán 1846-ban megkezdett folyószabályozási munkák vetettek véget. A vízjárások regularizálása megfosztotta az addigi többé-kevésbé rendszeres áradások jótékony hatásaitól, s így jobban érvényesült a klíma kontinentális jellegéből fakadó szélsőséges hőmérséklet- és csapadékingadozás. Ez a természeti környezeti változás a szikes területek térnyerését vonta maga után. A szikesedés a magasban levő talajvízből az intenzív párolgás hatására kiváló nátriumionok túlzott feldúsulását jelenti a talaj felső rétegében. A 20. században előbb sikertelen kísérleteket tettek a szikes talaj újra termővé tételére, majd az 1950-es években csatornákkal akarták behálózni a pusztát, hogy alkalmassá tegyék a nagyüzemi mezőgazdaság számára. A puszta sajátos világának megőrzésére nézve látványos fordulatot hozott 1967-ben a Németországban élő, magyar származású Festetics Antal professzor kezdeményezése, amelynek eredményeképpen 22 világhírű tudós, köztük más Nobel-díjasokkal együtt Konrad Lorenz, memorandumban kérte a magyar kormányt egy nemzeti park létrehozására a Hortobágy természeti és néprajzi értékeinek megmentésére. Ennek hatására 1973-ban, a világ első nemzeti parkjának megalapítása után százegy évvel, létrejött első nemzeti parkunk, melyet hamarosan követett a kiskunsági és a bükk.

A talajviszonyokhoz igazodva a Hortobágy természeti képe is mozaikos. A mélyebb síkok valódi szikes pusztai fajai a magasabb és szárazabb padkákön a löszpuszták fajaival keverednek. Különösen látványos a Hortobágyot „színes ruhába öltöztető” pázsitfűfaj, a veresnadrag csenkesz, amely hóolvadás után kékeszöld, virágzaskor vörös, a nyári napon aszalódva pedig aranyárga színűre festi a pusztát. A löszpuszták növénytakarásai a háta és kurgánok tetején találhatók meg. A mocsarak és szikes tavak gazdag növényvilágban is számos védett faj található, mint a nemzetközi vörös könyvben szereplő vízipáfrányféle, a rucaöröm. Mind a rétek, mind a mocsarak gazdag állatvilágot tartanak el. Különösen jelentős a rovar- és a madárvilág.



Przewalski-lovak a Hortobágyon
(Tardy 2002, 97. kép)

Az ősi állatvilág maradványaiként említhető a magyar szürke marha, amelyet egyes kutatók szerint az őstulok közvetlen háziatisásával hoztak létre a Kárpát-medencében a középkor folyamán. Más vélemények szerint az ázsiai sztyeppékről hozták be a betelepülő népek, de ebben az esetben is az őstulok leszármazottja. A másik ősi állatfaj a puszta újdonsült lakója, a Przewalski-ló. Ezt az Európában régen kihalt fajt néhány ősből házilófaj és ázsiai vadlovak keresztezésével rekonstruálták nemzetközi programok keretében. Egy állományát az utóbbi években sikerült betelepíteni a nemzeti park területére. (M. Zs.)

BÖKÖNYI S.: A Przewalski-ló. Archaeolongua. Budapest 2006.

TARDY J. (főszerk.): Értéktörző Magyarország. Budapest 2002.

P 4

3

1

Debrecen Déri Múzeum

Megközelítés: Déri tér 1. Tel.: 52/322-207

Nyitva tartás: április 1. – október 31. K-V: 10-18 h;
november 1. – március 31. K-V: 10-16 h

A „Csillagos Ég Lakói...” című állandó kiállítás a temetkezés és a halotti kultusz történetét mutatja be a Hajdú-Bihar megye területén végzett ásatások leletanyagának segítségével. Az installációk egy igen reprezentatív, félig mesterséges, félig természetes körülményeket idéző, ellentétpárokra épülő környezetben helyezkednek el. A természetes és mesterséges, földi és égi ellentétpárok egymás tükörképei, a sírkamrát idéző kiállítótér mennyezetén a csillagképeket is ábrázoló csillagos égboltozat varázsolja el a látogatót a hiedelmek világába.

Valamennyi történeti korban és kultúrában a temetkezési szertartások emlékeiből, a sírok rendjéből nemcsak a halottat eltemetők hiedelmeire, de az élők világára, a mindennapi tevékenységekre, öltöztetire is következtetnek a régészek. A középső és késő újkor (Kr. e.

5500–4400) emberei a lakóhelyük közelében temetkeztek, gazdag sírmellékletekkel ellátott sírokba, síregyüttesekbe. Voltak speciális rendeltetésű sírok (pl. építőáldozatok), edénytemetkezések, szimbolikus temetkezések (mellékletekkel, de csontváz nélkül), míg a telep szakrális központjában csecsemősírok kaptak helyet.

A kora és javarészkorban (Kr. e. 4400–3400) már viszonylag nagy sírszámú, egyenletes térkihasználású temetkezőhelyekkel találkozunk, ahol az eltemetett egyéneket társadalmi státuszuk szerint különítették el, és a közösség több tagját máshol helyezték örök nyugalomra. A magyarhomorogi és hajdúszoboszlói lelőhelyek a sírok és mellékletek szép példáival szolgálnak. Kr. e. 3400 körül, a rézkor végén jelent meg az Alföld keleti részén egy kelet-európai népesség. A földhalom alá temetkezés általuk behozott szokása a kora bronzkor elejéig (kb. Kr. e. 2600-ig) megmaradt a térségben. Halmokat (kurgánokat) csak a magasabb társadalmi rangú személyek sírja fölé emeltek. Ennek emlékét őzi a sárrétudvari Órhalom s a benne talált temetkezések és leleteik. A középső bronzkorra (Kr. e. 1900–1600) egyre erőteljesebben tagolt társadalom alakult ki, ennek megfelelően a faluközösség tagjait is szigorú rend szerint temették el, meghatározott tájolással és testhelyzetben. Míg az edény- és fémmelléklet nélküli sírok a szegényebb réteg tagjainál voltak jellemzők, addig a falu vezetői és családtagjai mellé az edényeken kívül bronz, néha arany ékszereket is elhelyeztek. A Polgár-Kenderföldön feltárt temető jelentősége, hogy az ide temetkező közösség lakóhelye is jól ismert, Polgár-Kis-csőszhalom magaslaton található. A késő bronzkor (Kr. e. 1400–900) nagy sírszámú temetőit a halotthamvasztás szokásának újbóli elterjedése miatt urnasírok alkotják. A sírokból talált bronzeszközök és fegyverek, valamint a raktár- és kincsleletek gyakori törzsi viszályokra és erősen rétegzett társadalomra engedek következtetni.

A kiállítás további része a római császárkorban betelepült iráni törzsek halmos temetkezéseit, majd a honfoglaláskori sírokban tükröződő ősi hiedelmeket és a bizánci kereszténység hatását, végül az Árpád-korban a templomok



Rézkori női sír a debreceni múzeum kiállításán (Fehér és mások 2006)

körüli temetőben már a latin rítusú egyházhoz kapcsolódó emlékeket mutatja be.

Bár a kiállítás az elmúlt tízezer év temetkezési szokásai közül csak a legjellegzetesebbeket tudja elénk tárni, világossá válik, hogy voltak alapvető formák és elemek, amelyek szinte folyamatosan megjelentek a temetkezésekben (pl. oldalt fekvő helyzet, halotthamvasztás, halmos temetkezés). A sírmellékletek és bizonyos temetkezési sajátosságok azonban egyértelműen köthetők egy-egy régészeti kultúrához vagy néphez.

A kiállítótér közepén fele részben lépcsős piramis, fele részben életfa formájú építmény áll, megteremtve az összeköttetést az Alvilág, Evilág és Égi világ között. A szentély belsejében az élet és a halál kettőssége megszűnik, s együtt alkotják a világot. Itt láthatók a múzeum legjelentősebb leletei: a hencidai aranylelet, a hajdúsámsóni bronzkincs és a pocsaji bronzkori kocsimodell. (Cs. F., K. N.)

Újkőkori, tárolóedényben eltemetett gyerek sírja a debreceni múzeum kiállításán (Fehér és mások 2006)



Bronzkori főnöki sír rekonstrukciója a debreceni múzeum kiállításán (Fehér és mások 2006)



FEHÉR M. – KECSKÉS E. – SZELEKOVSKY M. – SZILÁGYI K. A. (szerk.): „Csillagos Ég Lakói...”. Fejezetek a temetkezés és a halotti kultusz történetéből. Válogatás a Hajdú-Bihar megye területén végzett régi és új ásatások leletanyagából. CD-ROM. Déri Múzeum, Debrecen, 2006.

P 5

3

2

Berettyóújfalu-Herpály

Megközelítés: A lelőhely a Berettyóújfalu és Szentpéterszeg közötti út mentén, kb. középtávon, az úttól délre mintegy 200 m-re fekvő, messziről feltűnő, kiemelkedő halom.

A folyószabályozások előtt sok ágra szakadt Berettyó egyik nagy kanyarulatának nyugati partjára települt a Kr. e. 5. évezred elején a késő neolitikus Herpály kultúra népessége, amely 300–400 éven keresztül halmozta fel települési omladékaival és hulladékaival 3 m magasságúra a tell rétegeit. Ezután mintegy 700 évvel később, a középső rézkor végén (kb. Kr. e. 3600 körül) csak futólagos itt-tartózkodásra mutató szerény leletek utalnak. Majd mintegy újabb 800–900 év elteltével (kb. Kr. e. 1900/1800–1600/1500 között, a kora és középső bronzkori Ottomány, majd a Gyulavarsánd kultúra népessége emelte folyamatos életével 120 cm-rel magasabbra a lakódombot, és az így érte el 420 cm-es magasságát.

A 20. században többször végzett szondázó ásatások alapján világossá vált a herpályi tell jelentősége a Sárrét világa késő neolitikus népességének életében. A nagyobb feltárások során megismerhettük a település szerkezetét és az építkezések módját, s a házak berendezését. A valószínűleg eredetileg kerek, ma már ovális tell az eredetinek alig a fele, s a jelenlegi mintegy 80 x 35–40 m-es alapterületnek egy kis részét is az erózió pusztította. A tellt itt is körülvette először egy gyengébb kerítés árka, s azon kívül is terjeszkedett a település, majd többszörös árkot húztak köré, s a 3–4 hektárt felölölő nyílt település főleg a késő neolitikum fiatalabb időszakában alakult ki.

A tell létesítését megelőzően (kb. Kr. e. 5000–4800) a Tisza kultúra horizontális, egyrétegű korai települése foglalta el a rákövetkező Herpály kultúra teljes területét, sőt, még attól nagyobb felületre is kiterjedt. A Herpály kultúra népessége, a legkorábbi időszakot kivéve, párhuzamosan élt a Tisza kultúrával és sok rokonnvas fedezhető fel közöttük. A nagy feltárás jelentős eredménye közé tartozik az a Magyarországon először itt felfedezett tény, hogy a 10–12 m hosszú, 4–6 m széles és három helyiségre tagolt háznak emeleti szintjei voltak. A szorosan egymás közelébe épült házakat többször is tűzkatasztrófa pusztította el. Az egyik alsó szintnél pedig azt is meg lehetett figyelni, hogy az egész



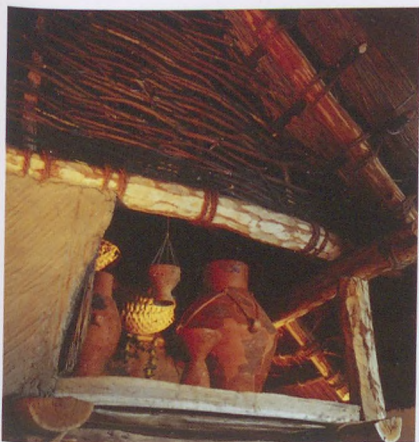
Herpályi újkőkori ház rekonstrukciója (fotó: Barbay Cs.)

tell-telepet egy nagyon heves tűzkatasztrófa semmisítette meg. Ennek következtében az itt lakók csak életüket tudták menteni, de a házak berendezése az átégett omladékok alatt maradt. Így felszínre kerültek olyan házromok (9 db), amelyeknél 40–60 cm magas falcsontok fogták közre a berendezéshez tartozó 60–80 edényt, örlőköveket, csiszolt kőbaltákat és pattintott eszközöket.

Minden házban meg lehetett találni a Herpály kultúra jellegzetes kemencéit, amelyek gúla alakúak voltak, és tetejükön, a sarkok csúcsain stilizált tulokszarvak ültek. A tulok/bika kultusza jelentős szerepet töltött be a lakók életében. Agyagból formázott tulok/bikafejet a házak belső falára is tapasztottak. Különösen érdekes, hogy eredeti tulok/bika-szarvakat a házak padlózata alá is temettek. Az ásatások során talált közel 40 emberi temetkezés túlnyomórészt csecsemő és fiatal

A herpályi újkőkori házak kemencéinek rekonstrukciója (fotó: Barbay Cs.)





gyermek volt, akiket sokszor a ház padlója vagy fala alá helyeztek.

A leletek között a kerámia a leghangsúlyosabb, legnagyobb mennyiségben fennmaradt. A Herpály kultúra kerámiájára jellemző az edények felületét elborító vékony fekete sávokból álló festés, amely a későbbiekben vörös és fehér színnel egészült ki. A távoli kapcsolatokat a Dél-Lengyelországból származó nagyszámú különleges kova és a „tokaji” obszidián, valamint a tengeri kagylóból és rézből készült ékszerek hangsúlyozzák. Fontosak a kerámiák között is megjelenő szomszédos és távolabbi kultúrák jelenlétét bizonyító leletek.

A szerény méretű bronzkori település leletei közül kiemelkednek az áldozati gödrök kerámialeletei, amelyek között figyelemreméltó egy agyagból égetett kicsi áldozati asztalka és egy négykerekű kocsimodell.

A leleteket a debreceni Déri Múzeum őrzi. A herpályi leletek leggazdagabb képviselője a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításán eredeti anyagokból felépített ház részlete a be rendezés minden fajtájával felruházva. (K. N.)

KALICZ N. – RACZKY P.: Ásatások Berettyóújfalu – Herpály neolitikus és bronzkori tell-településén 1977–1982 között. I. Újkőkor (neolitikum) A Bihari Múzeum Évkönyve 4–5 (1986) 53–127.

SZ. MÁTHÉ M.: Ásatások Berettyóújfalu – Herpály neolitikus és bronzkori tell-településén 1977–1982 között. II. Bronzkor. A Bihari Múzeum Évkönyve 4–5 (1986) 129–149.



A herpályi újkőkori házrekonstrukció részletei (fotó: Barbay Cs.)

KALICZ N. – RACZKY P.: Berettyóújfalu – Herpály – A herpályi kultúra települése. In: Tálas L., Madaras L., Raczky P. (szerk.) A Tisza-vidék késői-neolitikuma. (Kiállításvezető) Szolnok 1987. 33–37.

KALICZ, N. – RACZKY, P.: Berettyóújfalu – Herpály – A settlement of the Herpály culture. In: Tálas, L., Raczky, P. (eds.) The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent excavations and their findings. Budapest-Szolnok 1987. 117–139.



VII. RÉGIÓ



Jelmagyarázat:



múzeum



lelőhely



park



világörökség



*Trónuson ülő istenalakok
(Szegvár Tűzköves)*

M 5

3

1

Szolnok

Damjanich János Múzeum

Megközelítés: Kossuth tér 4. Tel.: 56/421-602

Nyitva tartás: K-V 9-17 h

A „Vendégségben őseink háza táján” című állandó kiállítás úgy mutatja be a megyében feltárt régészeti emlékeket, hogy a lakást, a házakat állítja középpontba. Az első két terem öt korszak, a középső kőkor (mezolitikum), az újkőkori (neolitikum), a réz- és bronzkor, valamint a vaskor egy-egy lakóépítménytipusát, azok berendezését és a használati tárgyakat mutatja be. S emellett figyelmet fordít a házakat építő, a bennük lakó emberek hitvilágára, temetkezéseire is.

Jásztelek határában került elő az Alföld legkorábbi lakóépítménye, amelyet egy mintegy 8000 évvel ezelőtt élt mezolitik (középső kőkori) népcsoport készített. A házrekonstrukcióval együtt megtekinthetők a vadászati fegyverek (íj, pattintott nyílhegyekkel ellátott nyilak), valamint további, a mindennapi munkát segítő kisméretű eszközök: vakarók, vésők, fűrók.

Az újkőkori kezdetén (Kr. e. 6. évezred eleje) délről beáramló népcsoportok az Alföldön is meghonosították azokat a technikai újításokat, amelyek lehetővé tették a letelepült földművelő és állattartó életmódot, s ezzel létrehozták mai életünk alapjait. A kiállított gazdag emlékanyagból csak két

Középső kőkori kunyhó rekonstrukciója
a Damjanich János Múzeum kiállításán
(fotó: Kozma K.)



Újkőkori és bronzkori házak rekonstrukciói
a Damjanich János Múzeum kiállításán
(fotó: Kozma K.)

jelentős együttesre hívjuk fel a látogatók figyelmét. A legrégebbi földművesek egyik favázás, nádfontatú, agyagfalú leégett házának omladékai alól kerültek elő azok az agyagszobrok, melyek egy 8 ezer éves kultusz kiemelkedő emlékei. Egmás mellett három agyagszobor állt az épület fala mellett, amelyek stílizált bikákat ábrázoltak és hátukon, még külön hangsúlyozott mérettel, a szentként tisztelt bikaszarvat viselték. Ugyanitt láthatók a kor jellegzetes emlékei között a hangsúlyozott testrészekkel készített kis női szobrok és állatfigurák, amelyeknek a rituális cselekményekben volt fontos szerepük. A másik jelentős együttes több ezer évvel fiatalabb, a bronzkor középső időszakából (Kr. e. 2. évezred első fele) származik. Az Alföldön ebben a korban gyakoriak voltak a többretegű

A túrkevei bronzkori ház rekonstrukciója
a Damjanich János Múzeum kiállításán
(fotó: Kozma K.)



települési halmok. Az egyik feltárása során rábukkantak egy leégett ház vastag omladék-rétegére, melyet kibontva megjelent az építmény teljes berendezése. Ennek egyik remek részlete a feltehetően fából készült s elégett polc, melynek helyén megmaradt egy nagy család polcra helyezett hasonló alakú és díszítésű tálkészlete. A kiállításon rekonstruált állapotban látható az egykori polc a tálakkal. A kívül plasztikus díszítésű tálaknak még az is jellegzetessége, hogy külsejükön egy kis akasztófül arra szolgált, hogy segítségükkel a falra is függeszték az ilyen edényeket.

A kiállítás második termében két félig földbe mélyített gödörház látható. A Kr. e. 9-8. században kezdődött vaskorban a mindennapi élet használati tárgyainak jelentős része már a legfontosabb alapanyagból, a vasból készül. A korszak első felében a kelet felől érkező szkíták uralták az Alföldet, őket váltották a Kr. e. 4-3. század fordulóján a nyugati irányból előrenyomuló kelták. Csakúgy, mint a Dunántúlon, az Alföldön ritkábban előkerülő telepeken is földbe mélyített házakban laktak. Tiszafüred-Morotvaparton három ház látott napvilágot. Ez arra mutat, hogy településük tanyaszerű lehetett, komoly falvak – feltehetően életmódjuk következtében – nem alakultak ki. (Cs. E., K. N.)

MADARAS L. (szerk.): Vendégségben őseink háza táján. Állandó régészeti kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban. Szolnok 1996.

RACZKY P. (szerk.): Dombokká vált évszázadok: Bronzkori tell-kultúrák a Kárpát-medence szívében: Kiállításvezető. Pytheas Kft., az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Damjanich János Múzeum közös kiadása. 1991.

<http://www.djm.hu/allando/regesz.html>

M 5

2

2

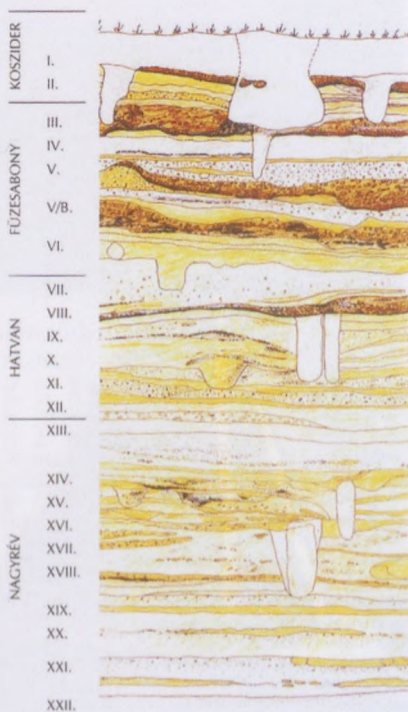
Tószeg-Laposhalom

Megközelítés: Szolnok felől Tószegre érkezve a falu elején, az úttól balra a lakóházak mögött, a Tiszaparton található a Laposhalom. Az egyik telken keresztül megközelíthető. Tábla jelzi a lelőhelyet. A domb oldalán, ott, ahol a Tisza egykor megbontotta, láthatók a települési rétegek.

A világszerte legismertebb magyarországi bronzkori lelőhely Tószeg község északi részén a „Fényes-tónak” nevezett széles tiszai árterület peremén emelkedett. Felfedezése még a 19. században történt. A fiatal magyar régészet eredményeinek elismeréséül Budapesten rendezték meg a VIII. Nemzetközi Régészeti és Antropológiai Kongresszust. A kongresszus alkalmával Rómer Flóris, a magyar régészet egyik kiváló úttörője az általa végzett feltárások leleteit már kiállításon mutathatta be, sőt, a résztvevők meg is tekinthették a lelőhelyet.



A tószegi telep rétegsora (fent) és őskori településszintjei (lent) (Bóna 1992, 70-71. ábra)



A következő évtizedekben még külföldi támogatással is végzett ásatások részletes eredményei csak 1957–1959-ben váltak részletesen ismertté. A hosszanti ovális település eredetileg 500 m hosszú, 100–150 m széles és 8 m magas volt. Felfedezésekor a központi rész még 360 m hosszú, de már csak 80–130 m széles, míg a 20. század elejére ez 60 m-re zsugorodott. A rétegek vastagsága még a 20-as években is elérte a 7 m-t, amelybe talán a telepet övező egykori árok mélységét is beleszámították. Ebből a rétegsorból 1973–74-re már csak 490 cm maradt. Ennek oka, hogy a gátak közé szorított Tisza árvizei egyre magasabbra emelkedtek és rohamosan pusztították a bronzkori települést. Mai igényeinket is teljesen kielégítő hitelesítő feltárások 1973–74-ben tisztázták a maradék település rétegvizszojait, amelyek a bronzkor szinte minden szakaszát felölték.

Sajnos ma már csak a roncsok képviselik az egykor legjelentősebb bronzkori tell-települést. Az utolsó ásatásokból az tűnt ki, hogy Tószegen is az összes bronzkori tell-települési rendszer szerint épültek az oszlopos szerkezetű, agyaggal tapasztott falú házak az eléggé keskeny utcák és közök mellé. A korábban kiásott leletek Európa szinte minden nagy múzeumába eljutottak. A leletanyag zöme azonban a Magyar Nemzeti Múzeumban és a szolnoki Damjanich János Múzeumban található. (K. N.)

BÓNA I.: Tószeg-Laposhalom. In: W. Meier-Arendt (szerk.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Kiállítási vezető.* Frankfurt am Main 1992. 101–114.

BÓNA I. – STANCIK I.: Tószeg-Laposhalom. In: *Dombokká vált évszázadok. Tell-kultúrák a Kárpát-medence szívében. Kiállítási vezető.* Budapest-Szolnok 1991–1992. 32–34.

BÓNA I.: Tószeg-Laposhalom (1876–1976). A Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve 1979–1980. 83–107.

POROSZLAI L.: A kora- és a középső bronzkori tell-kultúrák. In: Visy Zs. (szerk.): *Magyar Régészet az Ezredfordulón.* Budapest 2003. 142–145.

STANCIK I.: Az 1973–74. évi tószegi ásatások. A Szolnok megyei Múzeumok Évkönyve 1979–1980. 63–81.

TOMPA E.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 24–25. 1934–35 (1937) 65–72.

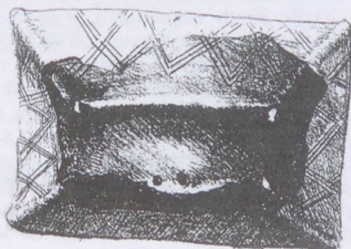
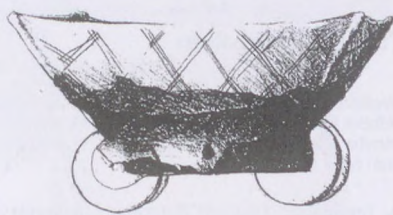
M 5

2

3

Törökszentmiklós-Terehalom

Megközelítés: Törökszentmiklósról a 4-es úton Kisújszállás felé indulunk, néhány kilométer után, Surjányt elhagyva letérünk Szakállas irányába. A lelőhely a köztúttól balra, földúton közelíthető meg, amelyen még másfél-két kilométert haladva pillantjuk meg a tellt.



Törökszentmiklós-Terehalom: Kocsimodell töredéke (Tárnoki 1998–1999, 2. tábla)

A várostól északkeletre, Szakállastól délre, a Holt-Tisza egykori K-Ny irányú magas partján fekszik a többretegű kora és középső bronzkori település. A környék legmagasabb pontját alkotja az ovális, 180 x 70 m területű tell-település. Hossztengelyének iránya megegyezik a partvonallal. A természetes enyhe magaslattal együtt a környezetből 5–7 m magasra emelkedik ki. Árokkal erődített, nagy kiterjedésű, nyílt külső teleppel. A telep-retegek vastagsága a szondázó ásatás során 370 cm-nek bizonyult.

A rétegek túlnyomó része a Hatvan kultúra különböző fázisai idején jött létre. A felsőbb rétegek az északra elterjedt Füzesabony és a délnyugaton honos Gyulavarsánd kultúra kevert megtelepedését bizonyítják. Egy-egy települési szinten a tell-telepeken megfigyelhető jellegzetes házak meglehetősen sűrűn álltak a keskeny utcák mentén. A gazdag leletanyagot a szolnoki Damjanich Múzeum őrzi. (K. N.)

STANCIK I.: Törökszentmiklós-Terehalom. In: *Dombokká vált évszázadok. Tell-kultúrák a Kárpát-medence szívében. Kiállítási vezető.* Budapest-Szolnok 1991–1992. 46–47.

TÁRNOKI J.: Törökszentmiklós-Terehalom. In: W. Meier-Arendt (szerk.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Kiállítási vezető.* Frankfurt am Main 1992. 128–130.

TÁRNOKI J.: Bronzkori kocsimodell Törökszentmiklós-Terehalomról. *Savaria* 24/3 (1998–1999) 165–177.

TÁRNOKI J.: A Hatvan-kultúra területfoglalása. In: Visy Zs. (szerk.) *Magyar Régészet az Ezredfordulón.* Budapest 2003. 145–148.

Túrkeve-Terehalom

Megközelítés: Túrkevét a Balapuszta felé vezető úton délkelet felé elhagyva átkelünk a Berettyón, majd déli irányba földútra térünk, amelyen négy-öt kilométer után érjük el a halmot.

A Terehalom Túrkeve határában, a Berettyó egykori egyik ágának (Boroszló-ér) árteréből emelkedik ki. Az É-D hossz tengelyű, ovális, kb. 100 x 80 m alapterületű, 8 m magas halom a megye egyik legnagyobb töbrétegű tell-települése. A települést egykor árok vette körül, amelynek nyomai ma is láthatók. Az árkon kívül félkörben fekszik a védtelen, nyílt telep. A települési rétegek vastagsága 5,8 m-t tesz ki. A legalsó és egyúttal a legvastagabb réteg a kora bronzkori Ottomány kultúrát képviseli. Föléje rakódott a középső bronzkori Gyulavarsánd kultúra és ennek késői Koszider időszaka. Az ásások szerint itt is sorba rendeződtek a házak a többnyire szűk utcák mentén. Külön kell foglalkozni a település egyik leégett házával, amelynek omladékai a teljes berendezést megőrizték. A ház két helyisége együttesen 11,4 m hosszú volt. A nagyobb helyiség volt a konyha, eredeti helyükön talált edényekkel, tűzhelyekkel. A feltárt mintegy 100 edény mindegyike a konyhában volt, elsősorban a tűzhelyek és a fal mellett. Különösen meglepő volt, hogy az egyik fal mellett három sorban egymás fölött fekvő több tucat szépen díszített tál hevert összetörve. Valószínűleg egy fapolcra zuhantak le. A ház berendezésének rekonstrukciója látható a szolnoki Damjanich János Múzeum kiállításán. (K. N.)

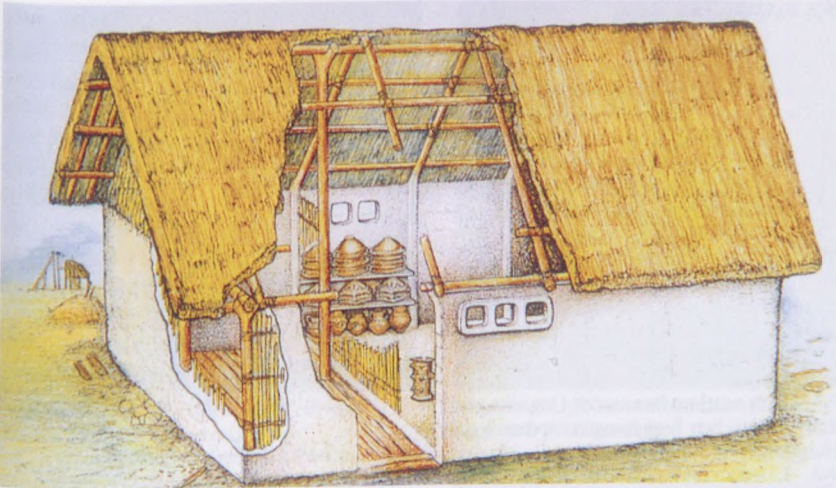


Túrkeve-Terehalom: a feltárt ház padlóján talált edény (Csányi - Tárnoki 2003, 25. ábra)

- TÁRNOKI J. - CSÁNYI M.: Túrkeve-Terehalom. In: Dombokká vált évszázadok. Tell-kultúrák a Kárpát-medence szívében. Kiállítási vezető. Budapest-Szolnok 1991-1992. 48-52.
- CSÁNYI M. - TÁRNOKI J.: Túrkeve -Terehalom. In: W. Meier-Arendt (szerk.) *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Kiállítási vezető. Frankfurt am Main 1992. 159-165.

Túrkeve-Terehalom: a bronzkori tell látképe madártávlatból (légifotó: Czajlik Z.)





Túrkeve-Terehalom: a tell második szintjében feltárt bronzkori lakóház rekonstrukciója (Csányi – Tárnoki 2003, 25. ábra)



Túrkeve-Terehalom: a ház padlóján feltárt edénycsoport, a ledőlt edénytartó polc maradványa (Csányi – Tárnoki 1992, 118. ábra)

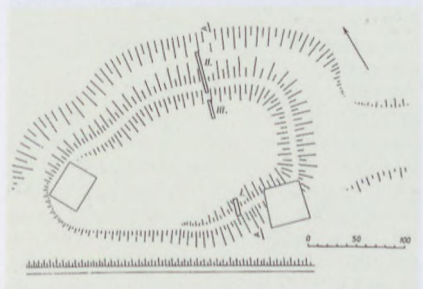
CSÁNYI M. – TÁRNOKI J.: Bronzkori tell-telepek a Közép-Tisza-vidéken. In: Madaras L. (szerk.) Vendégségben őseink háza táján. Kiállítási vezető. Szolnok 1996. 31–48.

CSÁNYI M. – TÁRNOKI J.: A Berettő-Körös-vidék középső bronzkori – a Gyulavarsánd-kultúra. In: Visy Zs. (szerk.) Magyar Régészet az Ezredfordulón. Budapest 2003. 158–160.

mentén húzódó magas parton áll. Elképzelhető, hogy az erődítési árkot a bronzkorban részben a patakhoz tartozó természetes ér medrében alakították ki. Az erózió már jórészt betemette, de a földvár északi és déli oldalán még ma is jól látható.

A nagykőrösi földváron az első ásásokat 1879-ben Wagner János, majd 1894-ben Nagy Géza és Kada Elek végezte. Modern feltárására és szakszerű meghatározására 1959-ben Csalog József, majd 1984-ben Poroszlai Ildikó ásata nyomán került sor. Alapterületét tekintve a viszonylag nagyobb, erődített, középső bronzkori Vátya kultúra földvárjai közé tartozik. Egyike azon 30 erődített tell telepnek, melyek egy láncot alkotva helyezkednek el a kultúra határvidékén és a Duna menti főbb átkelőhelyek mellett. Érdekessége, hogy a viszonylag nagy kiterjedési területe ellenére erődítése egyosztatú, azaz nincs nyoma belső erődítésnek vagy tagolt védelmi rendszernek. Az ásató nézete szerint, a viszonylag szegényes kivitelű és egyszerű leletanyag alapján az itt élő bronzkori közösség elsősorban mezőgazdasági termeléssel foglalkozott. Úgy tűnik azonban, hogy az őskori falu státuszában vagy politikai szerepében változás állt be,

A nagykőrösi földvár felmérési rajza (Vicze 2000. Fig. 4/2.)



L 6 2 2

Nagykőrös-Földvár

Megközelítés: A Duna-Tisza közének keleti-észak-keleti részén elhelyezkedő Nagykőrös községtől nyugatra, a városközponttól 3,5 km-re, a Körös patak bal partján található a mintegy 3 hektár kiterjedésű erődített bronzkori földvár. A földvár a patak

amikor a település életének második felében az erődítést emelték. Elképzelhető, hogy ekkortól a környék településeinek gazdasági és politikai központjává vált. Az ásátások alapján egyértelmű, hogy a mindennapi élet a településen az erődítést megelőző és azt követő időszakban is zavartalanul folyt. A feltárt 160 cm vastag rétegsor, 4 megtelepedési szintet mutatott, az ilyen településekre jellemző, egymáshoz viszonylag közel elhelyezkedő, egy vagy két szobával rendelkező, 4–5 m széles és 6–8 m hosszú házakkal.

Az ásátásokról előkerült leletek Nagykőrös város múzeumában, az Arany János Múzeumban tekinthetők meg. (V. M.)

BÓNA, I.: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöstlichen Beziehungen. *Archaeologia Hungarica* 49, Budapest 1975.

BÓNA, I. (ed.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss.* Frankfurt am Main 1992.

KOVÁCS, T.: Befestigungsanlagen um die Mitte des 2. Jahrtausends v. u. Z. in Mittelungarn. In: Chropovsky, B., Herrmann, J. (eds.) *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa.* Berlin–Nitra 1982. 279–291.

POROSZLAI, I.: Preliminary report about the excavation at Nagykőrös-Földvár (Vatya culture): Stratigraphical data and settlement structure. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1988. 29–39.

VICZE, M.: Background information to the field survey. In: Poroszlai, I., Vicze, M. (eds.) *SAX Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual report 1. Field Season 1998. Százhalombatta 2000.* 119–129.

L 6



3



1

Tiszaalpár-Várdomb

Megközelítés: Tiszaalpár belterületén a Templomdomb mellett az egykori Tisza-parton található a Várdomb.

A Tisza mai medrétől már 4 km-re, az egykori Tisza-meder jobb (Ny-i) partja felett van Tiszaalpár község. ÉK-i szélén áll a templom, ennek dombjától átlag 8 m mély, mesterséges árok választja el a Várdombot. Ny-i és D-i szélén, az árok felett magas sánc húzódik. A Várdomb K-i széle rongált, a Tisza régi áradásai egy részét már elmosták, ezért az őskori telep eredeti kiterjedését ma már nem ismerjük.

Több régi ásátás után 1949-ben Patay Pál, majd 1974–75-ben Bóna István, 1977-ben Nováki Gyula végzett újra ásátást, a középső bronzkori Vatya kultúra gazdag leletanyaga került napvilágra. A két települési rétegben házak agyagpadlója, tűzhelyek, gödrök, agyaghombárok gabonamaradványokkal, kő- és csontszeközök és sok edénytöredék került elő. A sánc a telep életének vége felé elvesztette



A tiszaalpári Várdomb (jobbra) felmérési rajza. (Bóna – Nováki 1982, 3. kép)

a jelentőségét, és a töltésbe már gödröket is beleástak, a házak egy része pedig ráépült a sáncra.

A telep élete a bronzkor végén megszűnt, de a területen későbbi korok emlékei is előkerültek, szarmata és avar kori sírok. Anonymus is említi a várat, de a mondabeli bolgár Salanus székhelyeként. Ha nem is Salanus (Zalán) vára volt itt, de az ásátások a sánc felső rétegeiben középkori, Árpád-kori sányszerkezet nyomait is kimutatták a 12–15. századból. Feltehetően a környékbeli birtokos Kalán-nemzetség építette a várat.

A szomszédos Templomdomb D-i szélén Árpád- emlékmű, a dombtól É-ra pedig rekonstruált Árpád-kori szabadtéri múzeum van két félig földbe mélyített lakóházzal, kemencével, kárámmal és kúttal (Kecskemét–Kiscsukás és Kiskunfélegyháza–Halesz lelőhelyeken végzett ásátások alapján). (N. Gy.)

BÓNA I. – NOVÁKI GY.: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. *Cumania* 7 (1982) 17–106.

M 7



1



3

Szegvár-Tűzköves

Megközelítés: A községtől északra helyezkedik el a Tűzkövesnek nevezett magaspart, amely az ártéri mocsárból emelkedik ki. Istállók és mezőgazdasági silók állnak rajta. A régészeti lelőhely nem látható.

Ez az egyik legnagyobb késő neolitikus tell-település az Alföldön az ún. „Kontra-tó” partján. Közigazgatásilag Szegvárhoz tartozik, de Szenteshez van közelebb. A lelőhely teljes kiterjedése mintegy 11 hektár. Ebben azonban benne foglaltatik maga a többrétegű tell a horizontális egyrétegű teleppel. Ebből a tell 400 × 100 m-es alapterületével 4 hektárt tett ki, és a neolitikus rétegek 2–2,5 m vastagságot értek el.



Szegvár Tűzköves: ember alakú edények
(Korek 1987. 57. old., 21. kép)



Szegvár Tűzköves: trónoló istenalakok
(Horváth 2004. borító)

A feltárások nem egyetlen összefüggő területet alkottak, hanem több mint két tucat kisebb szelvényre tagolódtak. Összesen 34 jellegzetes neolitikus téglalap alakú házat, illetve házrészletet tártak fel, amelyek különböző méretűek voltak, a legnagyobb 14 m hosszú és 5,1 m széles. A település rétegei a Tisza kultúra átmeneti vagy kialakuló szakaszától kezdve a fiatalabb időszakának kivételével a kultúra minden fázisát tartalmazták. Legjelentősebb leletei az ember alakú agyagszobrok és kisebb ember alakú edények, amelyek valószínűleg a házi szentélyek részeit képezték. Ilyen sok ehhez hasonlóan rekonstruálható példány eddig sehol nem került elő (5 db).

A Tűzköves régészeti leletanyagára alapozva a szegvári Falumúzeum kiállítása ízelítőt ad az újkőkori emberek életéből, s megtekinthető a híres Sarlós Isten is. A neolit telepről előkerült leletek viszont a szentesi és a hódmezővásárhelyi múzeumban találhatóak. (K. N.)

CSALOG, J.: Die anthropomorphen Gefäße von Szegvár-Tűzköves. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1959) 7–38.

HORVÁTH E.: Újkőkori falu Szegvár-Tűzkövesen. (Neolithic village at Szegvár-Tűzköves.) *Régészeti értékeink* 11. Budapest 2004

KOREK, J.: Szegvár-Tűzköves – A settlement of the Tisza culture. In: Tóth, L., Raczky, P. (eds.) *The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent excavations and their findings.* Budapest-Szolnok 1987. 47–60.

KOREK J.: Szegvár-Tűzköves – A tiszai kultúra települése. In: Tóth L., Madaras L., Raczky P. (szerk.) *A Tisza-vidék késői neolitikuma* (Kiállításvezető) Szolnok 1987. 17–22.

TROGMAYER, O.: Der Gott mit Axt. Gedanken zu einem neuen Statuettenfund (Statuette V). In: W. Meier-Arendt (szerk.) *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ungarn.* Frankfurt am Main 1990. 66–69.

TROGMAYER O.: Újkőkori istenszobrok attribútumokkal. *Archaeologiai Értesítő* 119. (1992) 57–61.

M 7

3

1

Hódmezővásárhely Tornyai János Múzeum

Megközelítés: Szántó Kovács János u. 16–18.
Tel.: 62/242–224

Nyitva tartás: K-Sze 10–16, Cs-V 10–17

Ez a múzeum rendelkezik Magyarország egyik legjelentősebb újkőkori gyűjteményével, amelynek anyaga Banner János, Csalog József és mások ásatásaiból származik. Ezen a vidéken vált ismeretessé az újkőkori legidősebb szakaszának, a földművelés és állattartás kezdetének sokáig leggazdagabb leletanyaga. Meglepő, hogy már az edénykészítés kezdeti fokán milyen magas szintű termékeket hozott létre a korai neolitikum embere. Ezzel párosult a hitvilágot tükröző ember- és állatábrázolások gazdag művészeti gyűjteménye.

A kiállítás az újkőkori, neolitikum minden szakaszából Csongrád megye legjelentősebb leleteit tartalmazza és egyúttal bemutatja az életben játszott szakrális és profán szerepüket (Kr. e. 6000–4500).

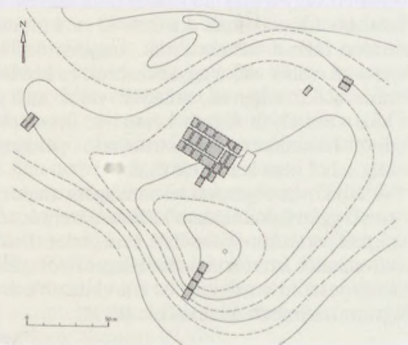
Tiszajenői ház rekonstrukciója a hódmezővásárhelyi múzeum kiállításán
(Paluch – Tóth 2005)



Hódmezővásárhely-Gorzsa

Megközelítés: A lelőhely Hódmezővásárhelytől DNy-ra, mintegy 15 km-re található. Az utazó a városból induljon a Szegedre vezető 47-es főúton, de az algyői Tisza-hídnál, még a bal parton térjen rá a Szegedet Makóval összekötő útra, és kb. 4-4,5 km megtétele után az út megközelíti a Tisza szabályozás előtti nagy kanyarját, s annak északkeleti íve közelében fekszik az egykori Kérő-ér keleti magas partján a többretegű neolitikus és bronzkori tell.

A település Czukor-tanya néven vonult be a régészeti irodalomba. A lelőhelyet az őskorban a Tisza és Maros folyó számtalan kisebb-nagyobb ágra és tószzerű vizes felületekre szabdalta széles mocsaras területe fogta közre. A természet az ide települőknél kiváló védettséget nyújtott. A természetes emelkedésen megtelepült a késő neolitikus Tisza kultúra népessége a Kr. e. 5. évezred elején, létrehozta a mintegy 5 hektár alapterületű települést. Ebből a központi több rétegű tell-település 3-3,5 hektárt foglalt el. A többi részt a horizontális teleprész foglalta el. A tell rétegeinek vastagsága elérte a 2,6-3 m-t.



Hódmezővásárhely-Gorzsa: a tell felmérése az ásatási szelvényekkel (Horváth 1987, 1. kép.)

PALUCH T. – TÓTH K.: Hétköznapiak Vénuszai – Kr. e. 7. évezred vége, K. e. 5. évezred közepe. In: Lőrinczy G., Bende L. (szerk.) A Tornyai János Múzeum állandó régészeti kiállításának vezetője. Hódmezővásárhely 2005.

LŐRINCZY G. – BENDE L. (szerk.): Hétköznapiak Vénuszai. Tanulmánykötet a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum állandó régészeti kiállításának megnyitása alkalmából. Hódmezővásárhely 2005.

Hódmezővásárhely-Gorzsa: a Tisza kultúra házkomplexumának rekonstrukciója (Horváth 2005, 12. kép)





Hódmezővásárhely-Gorzsa: a Tisza kultúra edénye (Horváth 1987, 26. kép.)



Hódmezővásárhely-Gorzsa: csiszolt kőbalták (Horváth 1987, 29. kép.)

Ebből a Tisza kultúra 180–200 cm-t foglalt el. Fölötte még kora és késő rézkori, kora és középső bronzkori, valamint vaskori népek és a rómaiakkal egykorú szarmaták hozták létre a mintegy 60–100 cm-es rétegsort. A Gorzsán végzett feltárássorozat legfőbb eredménye, hogy pontos megfigyelést tett lehetővé nemcsak a település szerkezetét, de a leégett házak omladécai között és alatt mintegy fél méter magasságban, eredeti állapotban megmaradt házfalakat és a berendezéseket illetően is. Jelen voltak a kis házi szentélyek és oltárok is. A leletek között a helyi és idegen területről ide jutott kerámia jellegzetes formái és díszítése, valamint különböző idegen nyersanyagok messzemenő kapcsolatokra utalnak minden irányba. Mint az eddig alaposan kutatott minden neolitikus településen, Gorzsán is megfigyelhető volt a tellt övező árok jelenléte. A terület fontosságát hangsúlyozza az a tény

is, hogy még két hasonló és részben hasonló korú tell-település jött létre Gorzsa közelében (Hódmezővásárhely-Kökénydomb és Tápé-Lebő). Ebben a Tisza és Maros folyó találkozása mint a kapcsolatok fontos gócpontja játszott az egyik főszerepet. Az ásatási területen 50 temetkezést is sikerült feltárni. Közöttük több sírban is találtak gazdag presztízstárgyakat, tengeri kagyló héjából (Spondylus) készített karpereceket, gyöngysorokat, márványbuzogányt és rézékszereket. A leleteket a szegedi Móra Ferenc Múzeum őrzi. Az ásatás fontos eredményei a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum kiállításán láthatók. (K. N.)

HORVÁTH E: Hódmezővásárhely-Gorzsa – A tiszai kultúra települése. In: Tálas L., Madaras L., Raczy P. (szerk.) A Tisza-vidék késői neolitikuma. (Kiállításvezető) Szolnok 1987. 13–15.

HORVÁTH, E: Hódmezővásárhely-Gorzsa – A settlement of the Tisza culture. In: Tálas, L., Raczy, P. (eds.) The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent excavations and their findings. Budapest-Szolnok 1987. 31–46.

HORVÁTH E: Gorzsa. Előzetes eredmények az újkőkori tell 1978 és 1996 közötti feltárájáról. In: Bende I., Lőrinczy G. (szerk.) Hétköznapiak Vénuszai. Kr. e. 7. évezred vége – Kr. e. 5. évezred közepe. A Tornyai János Múzeum állandó régészeti kiállításának vezetője. Hódmezővásárhely 2005. 51–83.

HORVÁTH E: Újkőkori település a gorzsi halom alatt. (Kr. e. 5. évezred). In: Bende L., Lőrinczy G. (szerk.) Hétköznapiak Vénuszai. Kr. e. 7. évezred vége – Kr. e. 5. évezred közepe. A Tornyai János Múzeum állandó régészeti kiállításának vezetője. Hódmezővásárhely 2005. 27–43.

O 6

3

2

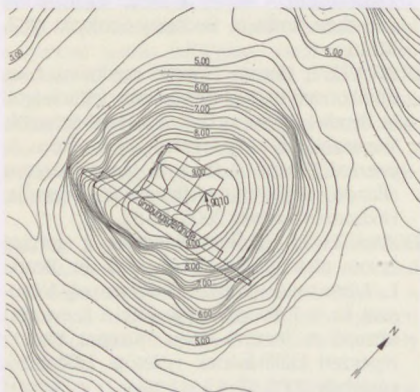
Békés-Várdomb

Megközelítés: Békéstől északkeletre fekszik Tarhos (8,3 km). Tarhostól keletre, a Gyepes-csatorna keleti partján a Békési erdő mellett található a Várdomb, amely mezei úton közelíthető meg.

A kiemelkedő, többretegű kora és középső bronzkori tellek építői a földrajzi körülményeket is figyelembe vették. A Kis-Sárrét mocsaras területén szerteágazó vízjárások miatt szinte megközelíthetetlen volt. Az Ottomány kultúra népessége létesítette egy kis szigeten a tellt, amelyet folyamatosan tovább növelt a Gyulavarsánd kultúra. Így végül létrejött a mintegy 60 x 60 m alapterületű és még széles vízjárásokkal és mesterséges árokreszletekkel is védett tell-település, amelyhez észak és nyugat felé csatlakozott a nyílt település. A tell rétegeinek vastagsága 3–3,1 m-t tett ki. Sajnos a vadállatok (főleg a rókák) az évezredek folyamán rendkívüli pusztítást végeztek a Vár-



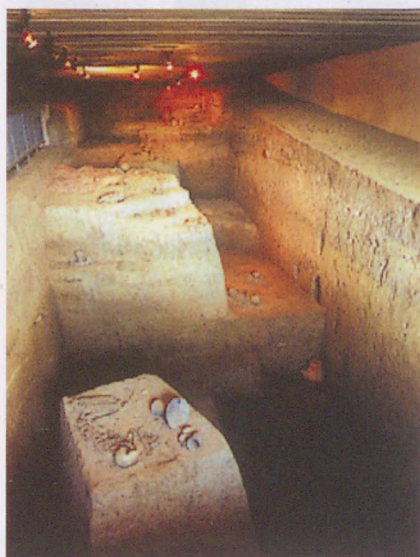
Bronzkori edények Békés-Várdomb teltelepüléséről (Banner – Bóna 1974, 21. tábla)



Békés-Várdomb felmérési rajza
(Banner – Bóna 1974, 4. kép)

domb rétegeiben. Így is megállapítható, hogy ugyanazok a jellegzetességek érvényesültek itt is, mint a többi alföldi bronzkori tell-településen (Tószeg, Törökszentmiklós, Túrkeve, Vésztő, Herpály, Szilhalom stb.). Az építkezéseknél talán csak a fa bőségebb alkalmazása feltűnő. A leleteket a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum őrzi. (K. N.)

BANNER, J. – BÓNA, I.: Mittelbronzezeitliche
Tell-Siedlung bei Békés. Fontes Archaeologici
Hungariae Budapest 1974.



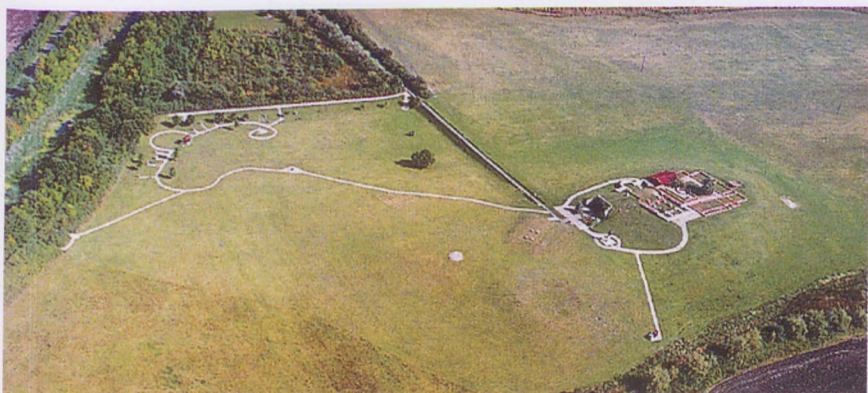
Vésztő-Mágor bemutatóhely
(Makkay 2004, borító)

Már messziről feltűnik a kiemelkedő kettős domb körvonala, amelyre táblák is felhívják a figyelmet, ugyanis a lelőhely többszörösen is bemutatóhely. A sokrétegű tell-település létesítését megelőzően a korai neolitikus Körös kultúra és a középső neolitikus Alföldi Vonaldiszes Kerámia megtelepedésének egymásutánja horizontális egyrétegű települések meglétét eredményezte. Erre települt rá a hatalmas tell, amely Szegvárral együtt a két legnagyobb Magyarországon. A kettős tell É-D irányú, kb. 250 x 180 m alapterületű és közel 7 m vastagságú rétegek halmozódottak fel a középső neolitikum végétől (Szakálhát kultúra) a Tisza kultúra fiatalabb időszakáig

O 6 3 1

Vésztő-Mágor

Megközelítés: A lelőhely a Vésztőt Szeghalommal összekötő úttól 500 m-re nyugatra fekszik, Vésztőtől 5,6 km-re a Sebes-Körös egy hajdani szűk kanyarulata által közrefogva.



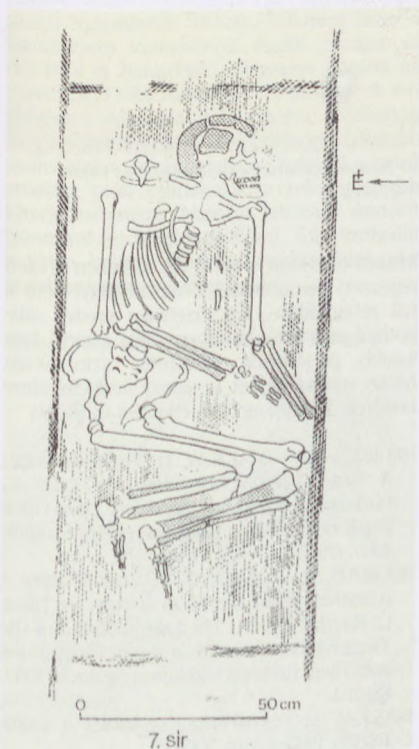
Vésztő-Mágor bemutatóhely madártávlatból (Makkay 2004, borító)

a telteken megszokott méretű (6–12 m) téglalap alakú házakkal, tűzhelyekkel, temetkezésekkel.

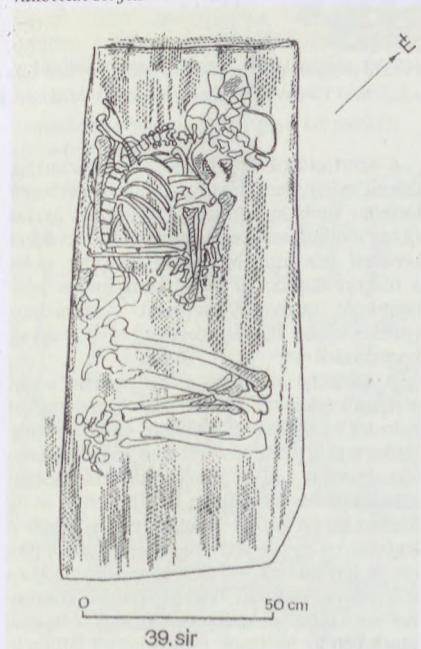
Évszázados szünet után a kora rézkori Tiszapolgár kultúra ritkán található réteges megtelepedése következett ugyancsak házakkal, tűzhelyekkel és temetkezésekkel. Előkerültek a középső rézkori Bodrogkeresztúr kultúra és a késő rézkori Baden kultúra szórványos emlékei is. Ezután mintegy 1000 éves szünet következett, és a középső bronzkori Gyulavarsánd kultúra késő időszakában élő emberek telepedtek meg az akkor már magasra emelkedett települési halmon, „lakódombon,” akik 1 m vastagságú omla-

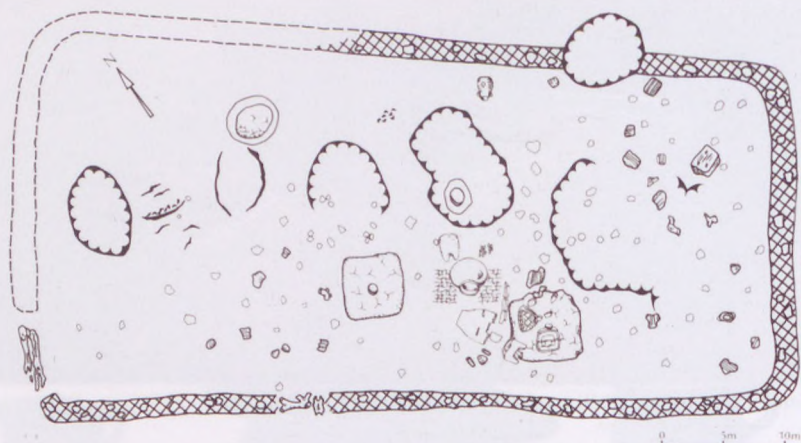
dékkal és telephulladékkal magasították a telt.

A kisméretű ásatások több egymástól elkülönülő szelvényt létesítettek. A lelőhely gazdag hagyatékából ki kell emelni a temetkezéseket és egy feltárt szentélyhelyiséget a szakrális tevékenység kellékeivel. Ennek ellenére ezekben összesen 47 temetkezést sikerült feltárni. 30 temetkezés tartozott a késő neolitikumhoz, 17 pedig a kora rézkorhoz. A temetkezések jellegzetessége, hogy sok esetben sikerült megállapítani a fakoporsók használatát és azt, hogy a halottakat vastagon beszórták vörös okkerrel, amely szín az életet jelképezte.

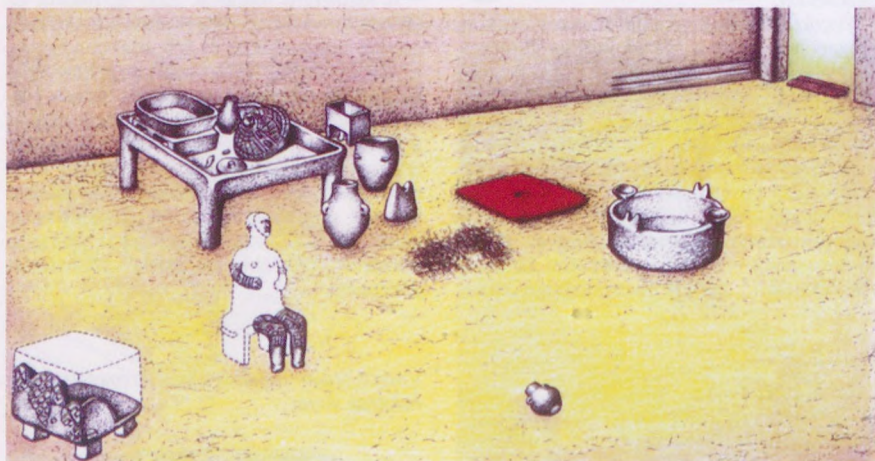


Vésztő-Mágor: fakoporsóban eltemetett halottak sírjai





Vésztő-Mágor: a tell 4. szintjében feltárt, a Tisza-kultúrához tartozó egyik ház dokumentációs rajza a padlószinten talált berendezési tárgyakkal (Hegedüs-Makkay 1987, 87. old.)



Vésztő-Mágor: a Tisza-kultúrához tartozó ház belső berendezésének rekonstrukciós rajza a kultikus tárggyegyüttessel (Hegedüs-Makkay 1987, 87. old.)

A szertartások kellékei közül a háztartási jellegű edényeken kívül számos különleges formájú kerámia, agyagtárgy, áldozati asztal és egy monumentális agyagplasztika töredékei kerültek felszínre. Mindezen emlékek okán a mágori dombot a neolitikum fontos lelőhelyeként tarthatjuk számon. A bronzkor emlékei között figyelemre méltó egy kis agyag kocsimodell.

A lelőhely azonban a történelem során sérüléseknek volt kitéve. Az Árpád-korban kolostor és kéttornyú templom épült a dombtetőn, amely a tell felső rétegeit nagy felületen elpusztította, de a török háborúk idején a kolostor és a templom is elpusztult. A 19. század elején szőlőt telepítettek rá, amely a legfelső rétegeket sértette; egy hatalmas pincét is létesítettek a kolostor területén. Mára a kisváros kedvező hozzáállásának köszönhetően a pincéből kiállítótermet alakítottak ki, amelyben az ásatások fontos leletei láthatók.

Kitűnő ötletként a pincével szemben eredeti régészeti bemutatóhelyként megfigyelhető a tell rétegződése, lépcsőzetesen eredeti állapotban mutatják be az egymást követő fontosabb periódusok vízszintes szintenként feltárt maradványait is, ahogy azok felszínre kerültek, köztük egy temetkezést is. (K. N.)

HEGEDÜS K. – MAKKAY J.: Vésztő-Mágor – A Tisza kultúra települése. In: Tóth L., Madaras L., Raczky P. (szerk.) A Tisza-vidék késői neolitikuma. (Kiállításvezető) Szolnok 1987. (29–31).

HEGEDÜS, K. – MAKKAY, J.: Vésztő-Mágor – A settlement of the Tisza culture. In: Tóth, L., Raczky, P. (eds.) The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent excavations and their findings. Budapest-Szolnok 1987. 85–101.

MAKKAY J.: Vésztő-Mágor – Ásatás a szülőföldön. Békéscsaba 2004.

K 7

2

2

Hajós-Hildpuszta-Várdomb

Megközelítés: A Duna-Tisza közének délnyugati részében a Kecskemét-Soltvadkert-Baja főút mentén Hajós és Nemesnáudvar között félúton található Hildpuszta. Az egykori Duna-meder (ma Duna-völgyi főcsatorna) mellett, annak ártere mentén északkelet-délnyugat irányban 20–25 m magas meredek löszpart húzódik. Ennek egyik jól körülhatárolható kiemelkedésén, a Hildpuszta felé vezető út jobb oldalán sűrű erdőben található egy középső bronzkori földvár.

A földvár a viszonylag kisebb méretű, Vatyai kultúrába sorolható erődített telepek egyike. Formája szabályos ovális alak, mérete eredetileg 125 m x 80 m lehetett. Mára a délkeleti oldalát mintegy 70–80 méter hosszúságban elhordták, de eredeti mérete és alakja jól látható. Kőhegyi Mihály 1959-ben fedezte fel és azonosította. A régészeti kutatás azóta ismeri és tartja nyilván. A lelőhelyen ásásat még nem volt, s csupán a terepbejárási adatokra támaszkodva nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy van-e a telepnek kora bronzkori előzménye, ami a földrajzi fekvését figyelembe véve nem zárható ki. A természeti adottságok, valamint a terepbejárások alkalmával tapasztalt lelet-szóródás alapján megállapítható, hogy ez a lelőhely a középső bronzkori kénoszlatú erődített tell telepek típusába sorolható, valamint hogy a Vatyai kultúra határát jelölő földvárrendszer legdélebbi láncszeme. Elhelyezkedése, miszerint az egykori part menti magaslaton fekszik, valamint hogy a természetes vízmegosások észak, nyugat és dél felől is határolják jellegzetes vonása az ilyen korú Duna menti tell telepeknek. A természetes határokat kihasználva alakították ki a földnyelv végén a település legvédehető ovális alakú részét, melyhez keletről a belső erődítés után csatlakozik a telep nagyobb kiterjedésű része. Majdani feltárása minden bizonnyal érdekes adalékkal fog szolgálni a Vatyai kultúra erődítési rendszerének alaposabb megismeréséhez.

Hajós-Hildpuszta-Várdomb (rajz: Kőnig E)



BÓNA, I.: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöstlichen Beziehungen. Archaeologia Hungarica 49, Budapest 1975.

BÓNA, I. (ed.): Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992.

N 6

2

3

Dévaványa

Megközelítés: A Dévaványa környéki kurgánok egyik csoportja az Ecség-tó mentén, az egykori magasparton látható. A Körös-Maros Nemzeti Park területéhez tartozó Ecség-tó megközelíthető Dévaványáról az Ecségfalva felé vezető útról 4,5 km után balra lekanyarodva. A város határában számos egyéb halom is található.

Ha valaki akár a Tiszántúl déli, akár az északi részén utazik, előbb-utóbb mindenütt szembeötlő a síkságból kiemelkedő egy-egy kisebb-nagyobb, kúp alakú halom vagy ilyenek csoportja. Hozzá tartoznak az Alföld tájképéhez. Átlagos magasságuk ma 2–4 m, átmérőjük 60–80 m, de vannak jóval magasabbak is, 5–7 m-esek, s alapterületük eléri a 80–110 m-t is. A legnagyobbak közé tartozik a bűji Feketehalom 11 m magasságra emelkedik. A kutatások nyomán azonban egyre nő a száma a 2 m-es vagy akár 1 m alatti magasságú, alig észrevehető halmoknak.

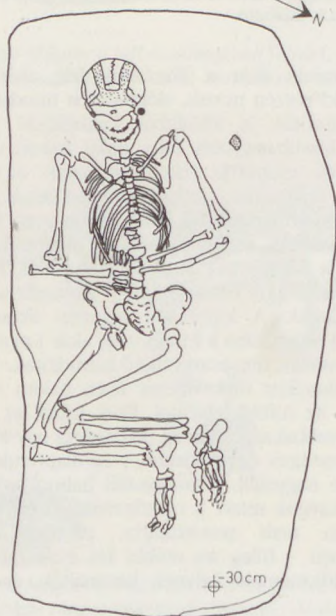
Valamikor több tízezer ilyen halom borította az Alföld felszínét. Ezek közül az alacsonyabbakat a szántás pusztította (így lett a magasságuk egyre kisebb, s az alapterületük egyre nagyobb). A magasabb halmokat me-redekségük miatt a mezőgazdasági művelés ugyan nem pusztíthatta, ellenben sok esetben – főleg az utóbbi fél évszázadban – földkitermelő helynek használták, és tal-

Temetkezési halmok Dévaványa környékén (Ecsedy és mások 1982)



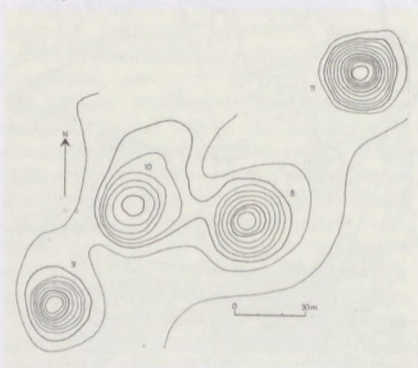


A Vajdahalma Debrecen közelében (Zoltai 1938, 16. ábra)



Az egyik dévaványai kurgán temetkezése (Ecsedy 1979, 25. ábra)

Kurgáncsoport Kétegyháza környékén (Ecsedy 1979, 22. ábra)

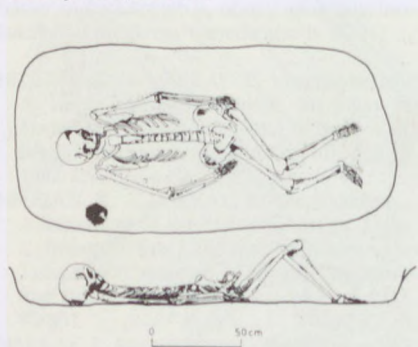


pig elhordták őket. A magasabb halmok egy részét magassági pontnak jelölték ki, más részükön kápolnák vagy egyéb emlékek állnak, ezért még mindig számos nagy halom teszi változatosabbá az alföldi síkság felszínét. A középkorban számos magas halom tetejére építették a mellettük fekvő kis falu templomát, amelyek a viharos századokban alapjukig megsemmisültek. Egyeseket határjelnek is használták.

A halmokat sok néven ismerjük. Leggyakoribb a „halom”, „kurgán”, „korhány”, „kunhalom”, „hegy”, „laponyag” stb. megnevezés. Előnevük pedig a környezetüktől függően a legváltozatosabb lehet. A kurgánokhoz sokféle elképzelés, monda fűződik, és még ma is fantasztikus képzetekkel látnak el egyeseket (pl. a tápiószentmártoni ún. „Attiladombot”).

Igazi jellegüket az ásatások tisztázták. Túlnyomó részük a késő rézkorban és a bronzkor kezdetén létesült (Kr. e. 3400–2500 között). Kisebb részüket a vaskorban emelték (Kr. e. 800–500 között) és a legkisebbeket a római hódítással egyidős szarmatakorai népesség létesítette. Megállapítható, hogy valamennyi kurgán, halom temetkezés céljára szolgált. A rézkoriaknál először csak egy központi sír fölé emeltek halmot, néha még néhány temetkezés, talán családtagok is helyet kaptak körülöttük. Sok esetben a sírhely jelentőségére tekintettel (ősök tisztelete, rangos

Az egyik kétegyházi kurgán temetkezése (Ecsedy 1979, 19. ábra)





Faszerkezet maradványa az egyik kétegyházi kurgán sírkamrájából
(Ecsedy 1979, 22. ábra)

személy) újabb és újabb központi sír létesült a korábbi fölött, és így fokozatosan emelkedett és szélesedett a halom, míg elérte végső magasságát.

Számos esetben figyelhető meg, hogy nemcsak magányos halmok vannak, hanem több kurgán kisebb-nagyobb csoportot alkot, s feltehetően a közösség összetartozó tagjainak a temetkezései. Maguk a sírok legtöbbször faszerkezetűek, amelyek egy része az ásatásig megmaradt. A sírok azonban csalódást kelthetnek, mert sírmellékletekben szegények. Ez azonban csak látszólagos, mert nem kerámiát, hanem értékes prémekeket és szőnyegeket helyeztek a sírba, ill. abba burkolták a halottakat, s ezek a sírmellékletek elporladtak. Ezen kívül a sírokba vörös okker rögöket helyeztek, és ilyen festéket szórtak a halottakra is.

Csupán a legutóbbi időben került feltárássra egy olyan kurgán (a közel 4 m magas sárrétudvari Órhalom), amelynek alsó temetkezése még rézkori, a későbbiek már kora bronzkoriak voltak. Edényeket, arany- és ezüstékszereket, valamint rézfokost és tört is helyeztek a halott mellé. A rézkori-kora bronzkori kurgánokat a 4. évezred közepétől, a keleti sztyeppe vidékéről a hasonló adottságú Alföldre beáramló népesség létesítette.

A legtöbb kurgán Hajdú-Bihar, Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megyében található. Debrecen egykori határán belül (főleg a Hortobágyon) 245 kurgánt, kisebb halmot, laponyagot térképezett fel Zoltai Lajos, a debreceni múzeum tudós igazgatója, és többet fel is tárt közülük. Az egykori szarvasi járásban még a legutóbbi időben is 154 halmot figyeltek meg. Dévaványa határában is 66 halom ismeretes, amelyek közül a legtöbb a várostól észak-északkeletre, kényelmes séttával elérhető, kb. 2-3 km távolságban ma is legelőnek használt területen található. Aki Füzesabony felől utazik Debrecenbe vasúton vagy közúton a Hortobágyon keresztül, Tisza-füred és Debrecen között folyamatosan láthatja



A sárrétudvari Órhalom kurgánjában feltárt sírmellékletek (Zoltai 1938, 5. tábla)

a minden irányban feltűnő kurgánokat. Tisza-füredtől Polgár felé autózva is számos kisebb-nagyobb kurgánt vagy kurgáncsoportot figyelhet meg. Békés megye délkeleti részén Kétegyháza határában található többek között két kisebb kurgáncsoport, amelyek közül a múlt század 60-as éveiben többet feltártak.

A kurgánokkal kapcsolatos látnivaló még a polgári Régészeti Parkban eredeti méretben felépített nagy kurgán fűvesített felszínnel. Kiállítás céljára kialakított belsejében rekonstruáltak egy központi temetkezést. A debreceni Déri Múzeumban a temetkezési szokásoknak szentelt kiállításon látható a sárrétudvari kurgán modellje és a kora bronzkori temetkezések mellékletei (edények, arany- és rézleletek). (K. N.)

ZOLTAI L.: Debreceni halmok, hegyek, egyéb mesterséges és természetese emelkedések, u. m. laponyagok, telkek, ülések, dombok, gerendek, és háta a város határában, valamint külső birtokain. Debrecen 1938.

KALICZ, N.: Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. Archaeologia Hungarica 45 (1968) 15-22.

ECSEDEY, I.: The People of the Pit-grave Kurgans in Eastern Hungary. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1979. 9-85.

VIRÁGH, D.: Cartographical data of the kurgans in the Tisza region. Fontes Archaeologici Hungariae 1979. 119-141.

ECSEDEY I. - KOVÁCS L. - MARÁZ B. - TORMA L.: Magyarország Régészeti Topográfiája IV/1. Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás. Dévaványa 1982. 51-75.

GLOSSZÁRIUM

és

MUTATÓK

A, Á

agancseszköz – Szarvasfélék agancsából készített szerszám. A paleolitikumban, s főleg a felső paleolitikumban a rén-, a jávor- és a gimszarvas agancsát használták fel nyersanyagként. A jégkor után a rénszarvas már nem fordult elő a Kárpát-medencében. A szerszámkészítés nyersanyagául szolgáló agancs származhatott a vadászaton elejtett állatokról, de lehetett az állatok által természetesen elhullajtott, ún. vetett agancs is. Az agancs szárának és/vagy ágainak egy-egy darabjából készült gyakoribb szer-szám típusok a kapák, kalapácsok, fog-lalatok. Ez utóbbiakba kőből készült élt (pl. csiszolt baltát, pattintott kőpengét) illesztettek. Az agancs szívós külső rétegéből kivágott darabokból sokféle fegyvert és munkaeszközt faragtak, csiszoltak. Ilyenek a dárdahegyek, szigonyok, tűk, horgok stb. A fémkorokban a lovak szerepének növekedésével megjelennek az agancsból készült zablák, zablatagok is. Speciális eszközcsoportot képviselnek a bányászok fejtőszerszámai, mint pl. Budapest-Farkas-reten. Különleges agancseszköz a felső paleolitikumban a lyukas bot.

agyagkúp és agyaggúla – Csonkakúp vagy csonkagúla alakú, felső részén átfúrt, 10–20 cm-es, égetett agyagtárgy. Az újkőkortól kezdve az őskor minden időszakában több-féle célra használták, pl. szövőszék- és hálónéhezéskül, tűzhelyen az edény alátámasztására.

agyagnehezék – lásd agyagkúp és agyaggúla

agyagnyerő gödör – A településeken a házak közelében vagy a település szélén ásott gödrök. A belőlük kiemelt agyagot az oszlopszerkezetű házak falának tapasztásához használták fel. Később a telep hulladékait dobálták beléjük, ritkábban tárológödörként is szolgálhattak.

áldozati gödör – Kultikus rendeltetésű, többnyire hengeres, aknaszerű, mély gödör, melybe különleges vagy különlegesen elhelyezett tárgyakat, ételt-italt raktak, valószínűleg az túlvilág erőinek tiszteltére és segítségük elnyeréséért. Az áldozati tevékenységet többször is megismételheték, ilyenkor steril agyagrétéggel választva el a alul lévő korábbiaktól.

Alföldi Vonaldíszes Kerámia kultúrája – lásd Vonaldíszes Kerámia kultúrája

állatstílus – Elsősorban a szkíta kori tárgyakon előforduló állatalakos díszítésekkel összefüggésben említjük az állatstílust. A nemesfémekből vagy bronzból készült edényeken, fegyvereken (pl. a pajzsdíszeken, a kard- és tőrmarkolatokon, illetve kardtokokon, mellvértelen, tegezeken), kocsidíszeken és a női viselethez tartozó ruhadíszeken, valamint tükrökön, fésűkön láthatók az állatküzdelmi jelenet, griffeket, oroszlánokat, párdúcokat, vadisznót, szarvast, lovakat és egyéb állatokat megjelenítő ábrázolások. Az Altáj vidékén már a Kr. e. 7. századtól

kezdve megjelentek az állatalakos díszítések, de a legismertebbek azok a tárgyak, amelyeket a Kaukázus-vidék és az erdős sztyepp gazdag szkíta kurgánjainak temetkezéseiből tártak fel, s a Kr. e. 6–4. század között, főként a fekete-tengeri görög gyarmatvárosok műhelyeiben készültek. Az Alföldön előkerült két aranyszarvas, a tápiószentmártoni és a zöldhalompusztai ugyancsak e művészeti stílus terméke.

amfora – Főleg folyadék tárolására használt, tojásdad vagy öblös testű, nagyobb edény közepes vagy magas nyakkal, többnyire két füllel a nyakhajlásban vagy a hason.

andezit – Jellegetes vulkáni kőzet, mely a dél-amerikai Andokról kapta nevét. Magyarország egyik legerőteljesebb kiömlési közete, amely a vulkánkitörések lávájából szilárdult meg. Szerkezete általában tömört, de a keletkezési körülmények és az utólagos hatások miatt igen változatos. Színét a benne lévő vasoxid tartalmú ásványok állapota határozza meg, leggyakrabban szürke vagy fekete, de előfordul zöld és vörös is. Pattintott kőeszköz készítésére nem a legideálisabb, ezért ritkán szerepel a paleolitikum nyersanyagai között. Csiszolva azonban szép felületet adhat.

antropológus – Az emberrel mint biológiai és szociális lénnel foglalkozó, az antropológia tudományát művelő szakember. Az angol-szász tudományos világban nagyon tárgyan értelmezik, magába foglal számos olyan szakterületet is, amelyet az európai kontinensen hagyományosan társadalomtudománynak tekintenek, mint a néprajz vagy a szociológia. Nálunk az antropológus az embertan szakértője, vagyis a fizikai antropológia tudósa. Az őskori emlékekre vonatkoztatva az antropológus tanulmányozza az emberi csontmaradványokat.

antropomorf edény – Kisebb-nagyobb edény stilizáltan ember alakú megformálása különleges, főleg kultikus tartalommal felruházva.

archeobotanika – Más néven régészeti növénytan. Az a tudományterület, amely a régészeti lelőhelyeken az egykori emberi tevékenységekkel összefüggésbe hozható növényi maradványokat dolgozza fel. E maradványok lehetnek makroleletek, azaz szár-, levélrészecskék, magok, általában szennelt állapotban. Ide tartozik a tűzhelyekben talált faszén is. Továbbá lehetnek mikroleletek, mint az üledékben konzerválódott virágpor-szemcsék. A növényi maradványok elemzésével a terület szakembere, az archeobotanikus következtet az adott lelőhelyen élt embereket körülvevő növényzetre, az általuk gyűjtött vagy termelt növényekre, táplálkozásukra, a növényi élelem tárolási és kezelési-fogyasztási módjára stb.

archeozoológia – Más néven régészeti állattan. Az a tudományterület, amely a régészeti lelőhelyeken az egykori emberi

tevékenységekkel összefüggésbe hozható állati maradványokat (főleg csontokat) dolgozza fel. Ezek a maradványok lehetnek vadászott vagy tenyésztett állatok csontjai. Az állatmaradványok elemzésével a terület szakembere, az archeozoológus következtet az adott lelőhelyen élt embereket körülvevő természetes állatvilágra, a vadászati szokásaikra, gazdálkodásuk állattenyésztési részére, az állatok élelmeként és nyersanyagként való felhasználására stb.

arcos edény - Elsősorban tárolóedények, amelyeknek a hengeres nyakán nagyon leegyszerűsített emberi arcot ábrázoltak csak jelésszerűen. Ilyenkor az egész edény jelképezte az emberi alakot. Az újkőkor idején készítették, s valószínűleg kultikus tartalommal ruházták fel.

arktikus fauna - Olyan fajokból álló állatársulások, amelyek napjainkban vagy a közelmúltban sarkvidéki környezetben élnek/éltek, mert a hideg klímához alkalmazkodtak. Míthogy a Kárpát-medencében csak a jégkor hideg szakaszaiban voltak olyan környezeti feltételek, amelyek megfelelték a mai sarkvidéki éghajlati övnek, az arktikus fauna jelenléte valamely rétegben egy ilyen jégkori időszakra utal.

aszkosz - Madár alakú edény, főleg kultikus célokra használhatták.

asztragalosz öv - Börszíjra fűzött bronz pálcagombokból álló öv, amelynek hossza az egyes részek számának megfelelően szűkíthető vagy bővíthető volt. A pálcák belső oldala sima volt, a külső oldalát 3, 4 vagy 5 hólyag tagolta. Az övet a Kr. e. 5-4. században téglalap alakú, három hurokkal ellátott övkapocs segítségével fogták össze, míg a késő La Tène időszakban inkább egyhurokú, a másik oldalon gombos végződésű, ugyancsak bronzból készült övkapcsot használtak. A Kr. e. 5-4. században ez az öv a gazdag női viselet tartozéka volt a panonoknál, később pedig a dunántúli kelta lelőhelyeken is feltűnik, s a déli területekkel való kapcsolatot bizonyítja.

átmeneti kőkor - lásd mezolitikum

Aurignacien kultúra - (kiejtése: orinyaszien)

A felső paleolitikum korai szakaszának egyik jellegzetes régészeti kultúrája Euráziában. Jellemző kőeszközei a hajógerinc alakú vakarók, az orros vakarók, az oldaléleiken kagylós retusálással megmunkált pengék. Különlegessége a csiszolt csont darédahegyek készítése és használata, amelyet - úgy tűnik - e kultúra emberei találtak fel. Egyik típusuk a nyélbe erősítéshez az alján bemetszést visel, ezt hívjuk hasított alapú csonthegynek. Ennek a kultúrának az emlékenyagában bukkannak fel Európában először ékszerek (pl. átfúrt fogak), művészeti alkotások (pl. állatszobrocskák) és zeneszerszámok. Ez utóbbiakat Magyarországon az Istállós-kőbarlangban feltárt csontfuvola képviseli. A kultúra valószínűleg kelet felől vándorolt be

Európába, ahol kb. 35-30 ezer évvel ezelőtt élt. Bár egyértelmű embertani bizonyíték még nem került elő, a szakemberek egyetértenek abban, hogy e kultúra bevándorlása jelzi a modern ember, a *Homo sapiens* megérkezését a kontinensünkre. A Duna völgye az egyik legjelentősebb vándorlási útvonalat képviselte. Az Aurignacien lelőhelyeit nálunk egyelőre csak az ország északi részének középhegységi területein ismerjük.

B

Bábonyien kultúra - A középső paleolitikum egyik kultúrája Magyarországon. Lelelőhelyei az Északi-középhegység területén találhatók, nevét Sajóbábonyról kapta, amelynek határában a Méhész-tetőn először tártak fel ilyen leletanyagot. A kultúra kőeszközeire a kétoldali (bifaciális) megmunkálás jellemző, amiben rokonságot mutat a Rajnától a Kaukázusig elterjedt Micoquien (kiejtése: mikokien) kultúrával. Jellegzetes szerszámtípusai a szakócák, kaparókések és a levél alakú eszközök. Valószínűleg a jégkor utolsó felmelegedése alatt és az azt követő eljegesedés elején élt (150-93 ezer évvel ezelőtt), s a Szeletien kultúra elődje volt.

Baden kultúra - (kiejtése: báden) Késő rézkori közösség anyagi és szellemi kultúrájának összessége. Kr. e. 3600/3500-3000/2900 között a Kárpát-medencén belül (Erdély kivételével) s a környező országokban (Horvátországban, Szlovéniában, Ausztriában, Cseh-Morvaországban, Dél-Lengyelországban) terjedt el. Gazdag kultikus életéről a változtatható fejű idolkok, az agyag kocsi-modellek és egyéb tárgyak tanúskodnak. Féművessége viszont szegényes volt. A Budakalászon feltárt, 436 sírt magába foglaló temetője Európában is a legnagyobb. A telepek területén gyakoriak az emberi és állati csontvázak is tartalmazó áldozati gödrök, különlegesek az emberekkel együtt temetkezések.

Balaton-Lásinja kultúra - (kiejtése: laszinja)

Középső rézkori közösség anyagi és szellemi kultúrájának összessége. Kr. e. 4000-3600 között terjedt el a Dunántúlnak az ÉNy-DK-i átlójától délre eső felén, továbbá ÉNy-Horvátországban, Szlovéniában és Burgenlandban (K-Ausztria). Kis, tanyaszerű települései a leggyakoribbak, ahol a felszínre épített, oszlopszerkezetes, egy vagy két helyiséges házak csoportjai álltak. A kultúrára jellemzőek a sajátos aranykorong-ékszerek.

besimított (szürke) kerámia - Ez a késő vaskorban kedvelt díszítés főleg a fazekak vállán és a tálak külső és belső oldalán fordult elő. A finoman iszapolt agyagból készült edényekre égetés előtt ún. börszárz állapotban került a kavicsal, esetleg csont vagy faeszközzel besimított, többnyire sávos, hullámvonalas vagy rácsminta.

Bodrogkeresztúr kultúra – Középső rézkori közösség anyagi és szellemi kultúrájának összessége. Kr. e. 4000–3600 között a Dunától keletre terjedt el, az Alföld nagy részén, Kelet-Szlovákiában, Erdélyben és a Vajdaságban. Elsősorban közösségi temetői alapján ismerjük. A „rézrobbanás” második fázisának kultúrája, nagyméretű, rézeszközöket utánzó, az értékfelhalmozást szolgáló réz- és aranykincsekkel.

boronaszerkezet – Fában gazdag területeken nem ástak gödröket a házak tartószerkezetének cölöpjei és oszlopai számára, hanem a felszínre helyezett talpgerendákba erősítették azokat. Az így kialakított házak építési módja az évezredekken keresztül szinte napjainkig megmaradt. Ezeket ma „boronaház”-nak hívjuk, s ezt a nevet vetíti vissza a kutatás az azonos szerkezetű őskori épületekre. Az őskorban (pl. a késő rézkori Baden kultúrában) inkább a cölöplyukak és falmaradványok hiánya alapján feltételezik a boronaszerkezetet.

borostyánkő – (succinite, a latin succinum elnevezésből) Fosszilis gyanta, amelynek a legismertebb előfordulása a Baltikumban található. A borostyán igen gyakran megőrzött állati és növényi zárványokat, amelyekből az egykori élővilágra lehet következtetni. A borostyánkőből amulettet, gyöngyöt és egyéb ékszereket készítettek az őskor valamennyi időszakában, de főleg a vaskorban. Ekkorra már kialakult annak a kereskedelmi útvonalnak az előzménye, amely a római korban mint „borostyánkő út” az Adriai-tenger északi partján fekvő Aquileiából – Pannonia nyugati részén áthaladva – a Balti-tengerig vezetett. Ez volt az egyik legfontosabb É-D irányú európai kereskedelmi útvonal, melynek nemcsak a tárgyak cseréje, hanem a kulturális hatások közvetítése szempontjából is igen nagy volt a jelentősége.

bronzkor – Az őskornak a technikai fejlődés alapján történő felosztásában az a korszak, amikor a fegyvereket és szerszámokat bronzból készítették. A bronz a réz ötvözte ón, antimon vagy arzén hozzáadásával, amely által a korábban használt puha réznél sokszorosan keményebb fémeket nyertek. Az új fém az ipar és a kereskedelem nagymérvű fellendülését eredményezte, és jelentősen növelte a gazdálkodás hatékonyságát is. A szorosan összefüggő történeti események alapján a Kr. e. 2900-tól a Kr. e. 9/8. századig tartó időszakra vonatkozóan alkalmazták ezt a fogalmat, bár az bronz használata Kr. e. 2000 körül vált általánossá.

bronzöntő minta – lásd öntőforma

Buda ipar – Vértesszőlő így nevezte el azt a 350 ezer évvel ezelőtt élt alsó paleolitikus korú régészeti kultúrát, amelynek egyetlen ma ismert lelőhelye Magyarországon a vértesszőlői telep. Az ipar szót a paleolitikum kutatói a kultúra szó szinonimájaként használják. A kultúra sajá-

tosságát a rendkívül kicsi méretű, kavicsból pattintott szerszámok adják. Az elnevezés a budai Várhegy barlangpincéiben talált hasonló leletek alapján született.

C, Cs

Charentien kultúra – (kiejtése: sarantien) lásd Mousterien kultúra

Chelléen kultúra – (kiejtése: selléen) Az alsó paleolitikum egyik régészeti kultúrájának a 19. század végén és a 20. század elején használt elnevezése. Szerszámai elsősorban nagyméretű szakócák. A kutatók ma már nem tekintik önálló kultúrának.

cölöplyuk vagy oszlophely – Az épületek tartószerkezetét jelentő cölöpek és oszlopok számára ásott kisebb kerületű, többnyire mély gödör, melyet az oszlop belehelyezése után betömtek és alaposan ledöngöltek. Így sokszor nem csak a gödör alakja, de az oszlopok formája is előtűnik a feltárások során. Az őskori építményeket többnyire a cölöplyukak elhelyezkedése alapján lehet rekonstruálni.

csonteszköz – Állatcsontból készített szerszám. Bár az alsó és a középső paleolitikumban is előfordulnak olyan törött csontok, amelyeknek a szerszámként való felhasználása több-kevesebb biztonsággal feltételezhető, az igazi csonteszközkészítés a felső paleolitikumtól kezdve van jelen az emberiség kultúrájában. A csonteszközök anyaga a leggyakrabban nagyobb testű növényevő állatok combcsontja, felkarcsontja, mellső és hátsó lábszár csontjai, bordái, illetve az ezekből kihasított darabok. A csonteszközöket faragással és csiszolással munkálták meg. Típusaik rendkívül széles spektrumot fognak át annak függvényében, hogy milyen funkcióra készültek. Vannak vadász-halászfegyverek (dárda- és nyílhegyek, szigonyok, horgok), háztartási eszközök (tűk, árák, simítóok, fésűk) stb. Az utóbbiak fennmaradtak egészen a modern időkig a népi kultúrában.

csőtálpas tál – Az újkőkor és a rézkor folyamán általánosan használt edénytípus. A különlegességét a tál alján levő csőtálp adja, amely lehet alacsony vagy magas, hengeres vagy lefelé enyhén bővülő és harang alakú. A csőtálp szerepét egyelőre nem ismerjük.

csurunga – Más néven zúgattyú. Az ausztráliai bennszülöttek eszköze, mely valamilyen szál végére kötve és pörgetve zúgó hangot kelt. A formai analógia alapján ilyen eszköznek határozta meg Vértesszőlő a Tata-Porhanyóbánya középső paleolitikus lelőhelyén talált, mamut foglemezből csiszolt és okkernyomokat viselő, ismeretlen rendeltetésű tárgyat.

D

depólelet – Különböző okokból együtt földbe rejtett tárgyak összessége, melyekre jellemző, hogy egyféle anyagból készültek. Az őskor minden időszakában megtalálhatók.

Így lehetnek kőből pattintott tárgyak (pengék, magkövek, eszközök), csiszolt kőszerszámok, fegyverek, továbbá rézből, bronzból készült eszközök, fegyverek, ékszerek, különböző bronzedények, csereeszközök vagy értékmérők, valamint újrafeldolgozás céljából összegyűjtött fémtöredékek. Igen ritkán fordulnak elő aranykincsek, főleg ékszerek, tengeri kagylókból összeállított ékszerleletek az újkőkor folyamán és agyagedények kisebb-nagyobb készletei. Az elrejtés célja szerint beszélhetünk raktárleletről, kincsleletről vagy áldozati leletről is.

diadém – Pánt alakú fejdisz, többnyire aranylemezből készült gazdag díszítéssel. Néha a koronát is diadémnak nevezik. Az őskortól a középkorig előfordul a kincsleletekben és gazdag sírok mellékleteiben.

Dunántúli Vonaldíszes Kerámia kultúrája – lásd Vonaldíszes Kerámia kultúrája

E, É

Eger kultúra – A kutatók így nevezték el azt az Északi-középhegység keleti felén, elsősorban a Bükk környékén levő lelőhelyeken talált régészeti kultúrát, amely nagyméretű kőeszközöket készített, s amelyet mezolitikus korúnak véltek. Legfontosabb lelőhelyein, Eger-Kőporos-tetőn, Miskolc-Avason és Korlát-Ravaszlyuk-tetőn a leletek a felszín közelében és a felszínen kerültek elő. A szerszám-készletekben a különböző korszakoké és a különböző régészeti kultúrákra jellemző típusok együtt fordultak elő. Ezért több szakember nem is fogadta el önálló kultúrának. Az Eger kultúrához sorolt leletanyagok legnagyobb részét 1982-ben az akkor meghatározott középső paleolitikus korú Bábonyien kultúrához kapcsolták. Ettől kezdve az Eger kultúra létezését a kutatás elvetette.

elektronlemez – Arany és ezüst ötvözetéből készült lemez, amelyet ékszerek készítésére, többek között a szkíta kori hajkarikák bronzmagjának bevonására használtak. Az ókori görögök elektrumnak nevezték az olyan természetes arany előfordulást, ahol az ezüst több mint 20 %-ban volt jelen, később ezt az ötvözetet mesterségesen állították elő, színe világosabb, kevésbé sárgás, mint az aranyé.

eljegesedés – Más néven glaciális, a felmelegedés (interglaciális) ellentéte. A jégkor éghajlatingadozásain belül azok a periódusok, amelyek idején a globális klíma lehül, a sarkvidéken és a magashegységekben a jégtakaró vastagsága jelentősen megnő, s emiatt kiterjedésük is nagyobb lesz. Ennek következtében az éghajlati övek dél felé eltolódnak. Az eljegesedések leghidegebb szakaszaiban a Kárpát-medencében is – a ma Skandinávia és Szibéria északi területein tapasztalható – tundra és tajga környezet állt fenn, amire a rétegekben található arktikus fauna is utal. A jégtakarók megnövekedése miatt a világ tengerek szintje lecsökkent, s így számos sekélytengeri terület

szárazföldre vált (mint pl. az Adriai-tenger északi fele, a La Manche-csatorna és a Bering-szoros). Az utolsó eljegesedés, amit az Alpokban végzett vizsgálatok alapján Würmnek neveztek el, kb. 70 ezer évvel ezelőtől 10 ezer évvel ezelőttig tartott. Ez nem volt folyamatosan zord, hideg éghajlatú, hanem kisebb-nagyobb klímakilengések jellemezték. Utolsó hidegcsúcsa kb. 20 ezer évvel ezelőtt volt. Ez volt lényegében a felső paleolitikum időszaka. Ezután már a holocénba átvetető felmelegedési periódusok a jellemzők.

ellentett élő csákány vagy fók – Rézből és bronzból (kivételesen nemesfém-ből) készült fegyver vagy eszköz, amelynek az éle az egyik végén függőleges, a másikon vízszintes irányban áll. A rézkorban az eszközforma ellenére is inkább értékfelhalmozás vagy nyersanyag szerepét tölthette be.

előember – lásd Homo erectus

emberelőd – Általános értelemben így nevezzük azokat a kétlábú járó fajokat, amelyek a mai ember (Homo sapiens) kialakulását megelőzően éltek. Mindegyikük kihalt.

eraviszkusz – Az egyik kelta törzs neve. Településterületük EK-Pannoniára terjedt ki, a Dunakanyartól Ny-ra és D-re (a mai Komárom-Esztergom, Pest és Fejér megye), központjuk a Gellért-hegyi erődített telep lehetett, amely virágkorát a Kr. e. I. században élte. A törzsi arisztokrácia kezében volt a pénzverés. Az ezüstdénár-utánpótlásokon a törzs neve latin betűkkel Ravis vagy Iravisci formában jelenik meg. Ez arra utal, hogy az időszámításunk kezdete előtti és utáni évtizedekben önálló kelta pénzforgalom állt fenn, amely a római pénzek általános elterjedéséig érvényben volt.

erődített telep – Az újkőkor középső időszakától (kb. Kr. e. 5400/5300-tól) kezdve az egész közösség vagy egy részének védelmét szolgáló létesítmények. A síkvidéken a védettséget széles és mély árok, valamint sánc szolgáltatta, melyek néha többszörös kombinációt alkottak. Az újkőkor késői időszaka (kb. Kr. e. 4900/4800–4600) és a középső rézkor (kb. Kr. e. 4000–3600) idején nem védett lakóhelyként, hanem közösségi összejövetelekre vagy különböző szertartások elvégzésére szolgáltak ezek az erődítés jellegű építmények, hiszen házakat nem építettek a belsejükbe. A bronzkor egyes időszakaiban (pl. a Hatvan kultúra idején) akár magaslaton, akár síkvidéken a nagy település kis részét vették körül árokkal, ahová csak a közösség kisebb része juthatott be. A bronzkor késői szakaszában (kb. Kr. e. 1300/1200–900/800 idején) az erődítéseket a magaslati telepeknél és a földváraknál alkalmazták.

F

faopál – Olyan opálváltozat, amely fatörzs átkovácsolásával keletkezett, s ezért megőrizte a fa eredeti, évgyűrűs, rostos szerkezetét.

faszerkezetű földsánc – A magaslati telepek erősítései az őskor korai időszakaiban föld-sáncból és árokrendszerekből álltak. A vaskortól kezdve a fakitermelésre és megmunkálásra alkalmasabb szerszámok lehetővé tették a fa sokoldalú felhasználását. A fakazettás szerkezetű sáncok jórészt a késő La Tène korban épültek. A megmunkált gerendákat vaskapcsokkal fogták össze, majd a faszerkezetet földdel és kötőrmelékkel töltötték ki. Gyakran kőmellvédet építettek a sáncárok felőli oldalra. Az ilyen típusú védműveket nevezzük murus gallicusnak, mivel elsősorban Nyugat-Európában, főként Galliában terjedt el ez az építkezési forma.

fauna – Egy lelőhelyen előforduló vagy egy időszakban élő állatfajok összessége.

fazekaskemence – Használata a gyorskorongon készített edények tömeges megjelenésével párhuzamosan a Dunántúlon a Kr. e. 4. század végétől, a kora La Tène kultúra idején vált általánossá. Először az egy, majd a két tüzelőcsatornás felsőhuzatú kemencét használták, melyek előképei az ókori magaskultúrákból ismertek. Mindkét típus esetében lehetőség volt oxidációs vagy redukciós eljárással történő égetésre, amely befolyásolta az edények színét és minőségét. A római kori kemencék is hasonló formájúak voltak és azonos elven működtek így a vaskortól kezdve lehetővé vált a lakosság jó minőségű kerámia termékekkel való ellátása.

fedőtál – A bronzkori temetkezéseknél volt általános szokás a háztartásban használt tálaikat lefelé fordítva, a sírgödörben az urnaként szolgáló edény szájára borítani.

fejtőgödör – Általában szabálytalan alakú gödör, amelyet azért mélyítenek a földbe vagy közetbe, hogy hozzáférhessenek az oda beágyazódott kovagumókhoz. A bányászat egyszerűbb formájánál alkalmazzák, amikor még nem hatolnak mélyre szabályos tárnakkal és aknákkal.

felmelegedés – Más néven interglaciális. A jégkor éghajlatigadozásain belül azok a periódusok, amelyek idején a globális klíma felmelegszik, és a természeti környezet változásában az eljegesedésnél leírta kkal ellentétes folyamatok játszódnak le.

fibula – Fémből készült ruhakapcsoló tű, amit a késő bronzkortól használtak. A különböző típusainak elnevezései általában a formájára (pl. csónakfibula, ívfibula), a gyártási vagy a leggyakoribb előfordulási helyére (Velemitfibula, Certosa-fibula) utalnak.

forrásfoglalás – Valószínűleg már a vaskorban is – de a római kortól mindenképpen – a bővíző, értékes forrásokat valamilyen építménnyel védték, letakarták. A mai Római fürdő területén 14 gyógyforrásból tört fel a víz. A fából és kőből épített forrásfoglalások fölé kútházakat építettek és oltárokat állítottak a gyógyító isteneknek.

forrásszentély – A kelta szentélyek általában különleges adottságú helyekre, hegytetőkre,

folyók, tavak vagy más források közelébe épültek és gyakran került sor áldozatok bemutatására a mocsaras, tőzeges területeken is. Híres forrásszentélyeket ismerünk pl. a Szajna forrásvidékéről (*Dea Sequana*nak szentelve) és Chamalières-ből (Clermont-Ferrand közeléből) az egykori Galliából, de minden bizonnyal a forrásokban igen gazdag Duna-menti és dunántúli területen is léteztek hasonló szentélyek, mint például az a Római fürdői források esetében feltételezhető.

fosszilis – Más szóval kövesedett, megkövült. Egykori élő szervezet maradványa, amely a földtani folyamatok hatása alatt kővé alakult át.

földtörténeti középkor (mezozoikum) – A Föld történetének az az időszaka, amely kb. 225 millió évvel ezelőtt kezdődött és kb. 65 millió évvel ezelőtt ért véget. Három korra tagolják: triász, jura, kréta. A mezozoikum nagy részében a szárazfölkék egyetlen kontinenst, a Pangeát alkották, amely az Egyenlítő környékén helyezkedett el, így a globális klíma is a mainál jóval melegebb volt. A növényvilágot a nyitvatermők (cikászok, páfrányfenyők, fenyők), a gerinces állatvilágot a hüllők (ide tartoztak a dinoszauruszok is) uralták. A mezozoikum tengereiben rakódtak le azok a mészkövek, amelyek a Bakony, a Gerecse és a Bükk hegyeit alkotják.

földvár – Erősítéssel, épített védművekkel ellátott magaslati telep.

fűvőcső – A fémművesség (metallurgia) fontos kelleje a kezdetben mintegy 10-12 cm-es, később 20-25 cm-t is elérő hosszú, keskeny, kónikus agyagcső, amelyhez a fűvőhatás fokozása érdekében bőrtömítő csatlakozhatott. A fémolvasztásnál a tűz hevítésére szolgált.

Füzesabony kultúra – Kárpát-medencei középső bronzkori közösség, akik Kr. e. kb. 1700-tól 1300-ig Északkelet-Magyarországon a Tisza és a Hernád közötti területen, délen Tiszafüred közeléig, Szlovákiában a Hernád és Bodrog között, valamint Ukrajnában a Latorca mentén éltek. A Füzesabony kultúra települései – más középső bronzkori kultúrákra jellemzően – már tükrözték az akkori társadalom összetettségét, s jelentős különbségek mutatkoztak közöttük. Találhatóak kisebb és nagyobb tanyasias, falusias jellegű telepek, ugyanakkor a stratégiailag fontosabb helyeken jelentősebb tell településeik is kialakultak. Elsősorban a főbb közlekedési és kereskedelmi útvonalak mentén vagy azok kereszteződésénél jöttek létre a sok esetben eredetű falvak, ún. földvárak. A nagyobb települések környezetében megtalált temetőik alapján tudjuk, hogy halottaikat szigorú rítus szerint zsugorított helyzetben, a nőket bal, a férfiakat jobb oldalukra fektetve, gazdag mellékletekkel, fakoporsóban temették el. A Füzesabony kultúra társadalma jelentős közvetítő szerepet

töltött be az ércben gazdag Északkelet-Kárpátok és a Kárpát-medence termékeny mezőgazdasági területei között.

G

geológiai alapszelvény – Olyan természetes vagy mesterséges úton létrejött feltárás, ahol a földtörténet valamely időszakának jellegzetes kőzetei vagy szerkezetei jól tanulmányozhatók, illetve megismerhetők.

geológus – A Föld történetével foglalkozó tudós. Általában a Föld kergét alkotó kőzeteknek és szerkezeteknek a kialakulását és a Föld múltja során bekövetkezett változásait vizsgálja. Célja részben bolygónk fejlődéstörténetének a rekonstruálása, részben a gazdaság számára fontos nyersanyagok és energiahordozók felkutatása.

geomorfológus – A földfelszín alakulásának kutatásával foglalkozó tudós. A felszínen, illetve ahhoz kapcsolódva a mélyben létrejött formakincsnek (pl. völgy, talaj, illetve barlang) a kialakulásáért, módosulásáért felelős építő és romboló folyamatokat vizsgálja.

grafitos kerámia – A kifejezést grafit festéssel vagy bevonattal díszített Hallstatt-kori edényekkel kapcsolatban is használják a szakirodalomban, de a meghatározás általában a késő vaskori grafitos anyagú, azaz grafitral soványított edényekre utal. Az ülepítéssel előkészített agyagba annak formázása előtt grafitport kevernek, hogy a grafit kedvező tulajdonságait (jó hővezetés, hőtartás és izolálás) kihasználva főző és tárolóedényeket készítsenek. Ezt az eljárást a késő Hallstatt-kortól kezdve alkalmazták. A Kr. e. 4. század végétől általánossá vált a fazekak hosszanti irányú, finom bor-dázott, ún. seprűs díszítése, amelyet még a késő La Tène és kora római korban is utánoztak, amikor ezeket a formákat már nem grafitral kevert anyagból állították elő.

Gravettien kultúra – A felső paleolitikum fiatalabb szakaszának jellegzetes kultúrája Európában. Az utolsó eljegesedés, a Würm közepén a második hideghullámot megelőzően alakult ki (kb. 28 ezer évvel ezelőtt), valószínűleg Közép-Európában. Európa délnyugati részén kb. 20 ezer évvel ezelőtt felváltja a Solutréen kultúra (kiejtése: szolütréen), míg Európa többi részén – így Magyarországon is – némi módosulással tovább él a jégkor végéig. Jellegzetesen síkvidéki vadászok voltak, akiknek a zsákmánya az ökológiai viszonyoktól függően rénszarvas, mamut, vadló s más nagytestű növényevő. Településeiket leggyakrabban a folyóvölgyeket szegélyező dombtetőkön állították fel, ahonnan jól követhették a zsákmányállatok csordáinak vonulását. Sok lelőhelyen feltárták lakóépítményeik maradványait is (nálnunk Ságvár és Dömös). Dárdákat tompított hátú köpengheggyel szerelték fel (Gravette-hegy). Változatos szer-zámkészletükben különösen sokféle vésőt

találunk. Ezekkel faragták ki a kőzismert női szobrocskákat, a vénuszokat, melyek leghíresebbjét az ausztriai Willendorfon találták.

Gyulavarsánd kultúra – Kárpát-medencei középső bronzkori közösség, amely Kr. e. kb. 1800-tól 1400-ig Kelet-Magyarországon a Tiszántúli területeken élt, a Körösök és a Berettyó mentén, Erdélyben délen a Marosig, keleten a Bihar-hegység lábáig. A Gyulavarsánd kultúra települései túlnyomó részben folytatták az életet a kora bronzkori Ottomány kultúra falvaiban, de a gazdaság erősödésével és a népesség növekedésével új tell településeket is létrehoztak. Házaikat a korabeli társadalom összetettségét tükröző módon, különböző technikákkal és méretben építették. A régészek feltártak már egy-, két-, sőt négyhelyiséges, agyagból vagy fagerendából épített házat is. A házak padlója is változatos: volt közöttük agyag padlójú, de félbehasított gerendából készített padlójú szoba is. A településeken található szép, spirálmotívumokkal, kiálló dudorokkal (bütykökkel) díszített kerámia alapján a Füzesabony kultúrával rokon társadalmi közösségnek tartja a kutatás. Földrajzi elhelyezkedésüknél fogva a faluközösségek az intenzív mezőgazdasági termelés mellett jelentős közvetítő kereskedelmet folytattak – a Füzesabony kultúrához hasonlóan – az elsődleges bányavidekek és az Alföld között. A folyók mentén található nagyobb tell telepeiket erősítéssel, némely esetben a természet adottságait felhasználva vízesárokkal vették körbe.

H

Hallstatt kultúra – Nevét a híres, salzkammerguti Hallstatt lelőhelyről kapta, ahol a 19. századtól napjainkig folynak az ásatások, mind a sóbányában, mind a településen, mind az igen nagy sírszámú temetőben, amelybe a bronzkortól a kora La Tène időszakig temetkezett a hegyen lakó és a sóbányában dolgozó népesség. A Hallstatt-kor időrendje részben az e temetőből feltárt leletek tipológiai osztályozásán nyugszik. A modern ásatási és keltezési (főként dendrokronológiai) módszereknek köszönhetően azonban ma már abszolút évszámok sora támasztja alá a bánya különböző részeinek eltérő idejű és kitermelés szempontjából is különböző karakterű használatát. A temető újabban feltárt sírjaiból előkerült kerámia a gazdag import áruk, a fegyver- és/vagy ékszer-együttesek alapján pontosabban keltezhető. Így lehetővé vált a keleti Hallstatt kultúra dunántúli lelőhelyeiről származó leletekkel való összevetés is. Ugyanezt mondhatjuk el a DK-alpesi Hallstatt kultúra lelőhelyeiről, amelyek relatív időrendje az új É-italiai, szlovéniai, steierországi ásatások eredményeinek köszönhetően jóval biztosabb alapokon nyugszik, mint korábban. Fon-

tosnak tartjuk megemlíteni, hogy az utóbbi évtizedekben a korszak településtörténete szempontjából is igen sok új információt hozott az erődített és újabban a kora vaskori sík telepek feltárása, mivel korábbi ismereteink főként a sírokból származó leletekre korlátozódtak.

Hallstatt-kor – lásd vaskor

halomsír, halomsírmező – E temetkezési forma elterjedése a késő bronzkor elejére tehető, amikor a Ny-felől érkező új népcsoportok (Halomsíros kultúra) temetkezéseik fölé halmot emeltek. A Hallstatt-korban ez a szokás általánossá vált, s a nemegyszer 100–150 évig használt temetőekben a hamvasztott sírokat tartalmazó halmok száma annyira megsaporodott, hogy halomsírmezőt alkotott. Közben a szokások is változtak, és megjelentek a fakamrás, kővel borított, majd a folyosós (tolos) sírok, amelyeket szintén földdel borítottak, és így igen nagyméretű sírhalmok keletkeztek. A halom lábánál többnyire kőgyűrű támasztotta meg a felhordott földet, illetve határolta a sírt.

Halomsíros kultúra – Nyugat-európai eredetű bronzkori népcsoport, mely az Európa-szerte nyomon követhető nagy nyugat-keleti irányú népmozgások, kulturális, társadalmi és politikai változások következtében érkezett a Kárpát-medencébe Kr. e. 1300 körül. Az ideérkező csoportok gazdag, kiegyensúlyozott társadalmi közösségeket találtak, melyek belső egyensúlya és ereje már megbomlott, s jelentősebb ellenállás nélkül fogadták be az újonnan érkezőket. A Halomsíros kultúra népe viszonylag gyorsan és rugalmasan illeszkedett be a nagy társadalmi és politikai átalakulások folyamatába. Régészetileg kimutatható legnagyobb változást egészen Magyarország területén a településszerkezetében idézték elő. Az itt élő őslakossággal közösen felhagyták a korábbi telepeket, újakat létesítettek, melyek minden esetben egyrétegű, sík települések voltak. Ezekben a falvakban a házak és az egész település változatos mérete és tagoltsága valószínűleg tükrözi a társadalomban is bekövetkezett változatosságot. A kultúra megnevezése a törzsterületen – Dél-Németországban, Ausztriában és Csehországban – gyakorolt temetkezési szokás alapján egész Európában azonos.

Haragedény kultúra – A Kr. e. 3. évezred elején egy nagyobb népcsoport tagjai jelennek meg Európa-szerte, Marokkó északi részétől kezdve, Szicílián és a Brit-szigeteken át Lengyelorszáig és hazánkig. Hozzánk a Nyugat-Európából érkező kora bronzkori vadászó, állattartó közösség a Bécsi-medence felől a Duna vonalát követve egészen a Csepel-szigetig jutott el. A kultúra elnevezését a mindenhol megjelenő jellegzetes fordított harang formájú edényről kapta, melyet vésett, vízszintes, sávos-geometrikus díszítés borít. A motívumokat

időnként festéssel vagy mészbetéttel hangsúlyozták. Magyarországon a Duna-menti termékeny, sík területeken találhatók a kisebb (2–3) vagy nagyobb (akár 17–20 házat számláló) falvaik. A nagy, 15–16 m hosszú és 6 m széles, cölöpszerkezetű, nádfonatos felmenő falú, csónak alakú házak a telepeken egymástól viszonylag távol helyezkedtek el. A szabadon hagyott területeken találhatók azok a lapos aljú, padkás oldalképzésű, nagyméretű munkagödörök, amelyek az egy-egy háztartáshoz kapcsolódó mindennapi munka elvégzésére szolgáltak. A leletek alapján feltételezzük, hogy a házak nemcsak az emberek, hanem háziállataik számára is fedelet biztosítottak. A települések szerkezete, önálló, egymástól független, valószínűleg önálló gazdasági egységek laza csoportosulását mutatja, egy jelentősebb társadalmi alá és fölé rendelés nélküli közösséget. Halottaikat zsugorított helyzetben vagy hamvasztva temették el, sok esetben a kultúra Európából jól ismert mellékleteivel, a jellegzetesen díszített edényekkel, kő csuklóvédőkkel, pattintott kő nyílcsúcsokkal és V alakban átfúrt csontgombocscsokkal.

harmadkor – A mezozoikumot követő földtörténeti újkor, a kainozoikum idősebb szakasza, amely kb. 65 millió évvel ezelőtt kezdődött, s kb. 2 millió évvel ezelőtt végződött. Ezalatt indult meg a globális éghajlat fokozatos lehülése és a klímajavulás, amely ma is jellemző. A harmadkor idején nyerte el mai képét a Föld felszíne a Pangea feldarabolódása és a kontinensek szétvándorlása által. A kréta kor végén bekövetkezett nagy kihalást követően robbanásszerű fejlődésnek indultak és az élővilágban meghatározó szerephez jutottak a mai fejlett formák: a növényvilágban a zárva termők, az állatvilágban az emlősök.

Hatvan kultúra – Olyan tellalkotó társadalmi közösség, amely a magyarországi kora bronzkor középtől kb. Kr. e. 2000-től egészen a középső bronzkor végéig Kr. e. 1300-ig, a közben történt jelentős változások ellenére megőrizte önálló identitását. Ezt elsősorban a kerámiaművesség hagyományának megtartásával és központi elterjedési területének megővésével érte el. A kultúra történetének legnagyobb kiterjedési területe a kora és középső bronzkor váltásának idején volt. Ekkor területéhez tartozott az Északi-középhegységnek az Ipoly és a Sajó közötti része, északon a Szlovák-érc-hegység, délen a Tápíótság és a Tisza mentén a Tiszazug is. A Hatvan kultúra településeire jellemző, hogy mindig jól látható és védhető kiemelkedéseken helyezkedtek el, s kezdetől árokral vették körül még a legkisebb faluközösségek lakóhelyét is. Ugyanakkor a nagyobb falvak mellett az erődítési árkokon kívül kisebb tanyák azért megtalálhatók. A hegyekbe visszahúzódva, refúgium jellegű

telepeiken az eredeti lakosság sokáig tovább élt megtartva hagyományait. Házaik dögölt agyagpadlójú, cölöpszerkezetű, tapasztott agyagfalú, némely esetben több helyiségből álló épületek voltak.

Herpály kultúra - A késő újkőkor anyagi és szellemi kultúrájának összessége. Kr. e. 4900/4800-4500/4400 között a tiszántúli Sárrét területén és Erdély nyugati részén terjedt el. Jellemző rá a többretegű tell-telep és körülötte több kisebb-nagyobb kiterjedésű, egyretegű horizontális település létesítése. A sűrű beépítés miatt többször leégett az egész telep. Fejlett volt a kultúra népességének az építési kultúrája. A Balkán és a Kárpát-medence területén először a névadó lelőhelyen, Berettyóújfalun Herpályon lehetett megállapítani kétszintes, három helyiséges házak használatát. A cse-csemőket és a kisgyermekeket a telepen belül temették el. Kultuszéletükben főszerep jutott a bikának, melynek fejét agyagból is elkészítették, a valódi szarvpárokat a házak alá temették. Az értékes rézből könnyű ékszerket, gyöngyöket, gyűrűket, karpereceket készítettek.

hidegcűs - Egy eljegesedés leghidegebb periódusa.

hidrokvarcit - A limnokvarcittól csak kissé mértékben különböző, változatos színű és nagyon változó minőségű, kovartartalmú kőzet, amit az őskor folyamán nyersanyagként felhasználtak a szerszámkészítéshez. Többnyire a harmadkori vulkánizmushoz kapcsolódó hévforrások környékén keletkezett, ahol a forrás vize által felszínre hozott kavasav átitatta a felszínközeli, édesvízi üledékeket, majd megkövesedett. Magyarországon az Északi-középhegységben fordul elő leggyakrabban. Egyes helyeken, mint Miskolc-Avas vagy Korlát-Ravaszlyuk-tető, az őskori emberek bányászták is a hidro- és limnokvarcitokat.

holdidol - Más néven tűzikutya. Már késő bronzkori telepekről is ismerünk olyan félhold formájú agyagtárgyakat, amelyeket a tűz közelében helyeztek el, s feltehetően nemcsak praktikus (pl. nyárs megtámasztása), hanem kultikus célra is használtak. Ezt támasztják alá a Hallstatt-kori, kizárólag női sírokban talált példányok (lásd még Kalenderberg-stílusú diszítés).

holocén - Más néven földtörténeti jelenkor, amelyben élünk. A negyedik második s egyben a földtörténeti újkor, a kainozoikum legfiatalabb szakasza, amely kb. 10 ezer évvel ezelőtt kezdődött, amikor véget ért az utolsó eljegesedés. A klímátörténetben egy felmelegedésnek felel meg.

hombár vagy tárolóedény - Nagyméretű, olykor az 1 m-t is meghaladó magasságú, vastagfalú agyagedény, amely vesszőből font és agyaggal tapasztott változatban is készült. Folyadék (víz) és gabona, valamint egyéb élelmiszer tárolására és feltehetően erjesztésre is szolgált.

Homo erectus - A „felegyenesedett ember”, az emberré válás folyamatának egyik szakaszát képviselő emberelőd. A Homo habilis leszármazottjaként kb. 1,8 millió évvel ezelőtt fejlődött ki Afrika keleti részén, majd elterjedt Ázsiában és Európában is. Magas termetű, izmos testalkatú, erős csontozatú emberfaj. Jellegzetes külső vonása a lapos koponyatető, az alacsony homlok és a szemek fölött erőteljesen kiugró csontléc, a homlokeresz. 900-1200 cm³-es agyterfogatával az alsó paleolitikum idején ez a faj az emberi kultúra alkotója és hordozója. Hozzá köthető a falándzsás vadászat feltalálása, a tűz megszelídítése. Jellegzetes kőeszköze a szakóca, amelynek elkészítése a szimmetrikus forma miatt nagy ügyességet, arányérzéklet és bizonyos mértékű előgondolkodást igényelt. Kb. 300 ezer évvel ezelőtt tűnt el átadva helyét leszármazottjainak a neandervölgyi embernek és a modern embernek.

Homo neanderthalensis - A neandervölgyi emberként jól ismert emberelőd, aki Európában fejlődött ki mintegy 300 ezer évvel ezelőtt. Őséhez, a Homo erectushoz hasonló külsejű, de zömökebb és vékonyabb csontozatú faj, valamint a szemek fölött kevésbé kiugró, csontos szemöldökív jellemzi. Átlagos agyterfogatja a mai emberénél valamivel nagyobb, kb. 1600 cm³ volt. Az európai és nyugat-ázsiai középső paleolitikumban az emberi kultúra alkotója és hordozója. Kőeszközeit a magkövekről lehasított szilánkokból készítette, bonyolult, előretervezést mutató eljárásokat is alkalmazva. Fejlett vadászattal rendelkezett, s a csontelemzések szerint tápláléka nagyrészt húsból állt. Minden bizonnyal tudott beszélni, használt festékeket, és eltemette halottait. Kb. 30 ezer évvel ezelőtt tűnt el, amikor a modern ember felváltotta őt Európában.

Homo sapiens - A modern ember avagy a ma élő egyetlen emberfaj. A Homo erectus leszármazottjaként kb. 200 ezer évvel ezelőtt fejlődött ki, a kutatók többsége szerint Afrikában, onnan terjedt el azután az egész világon, s a jégkor végére olyan kontinensekre is eljutott, ahol a korábbi emberelődök nem jártak (Ausztrália, Amerika). A felső paleolitikumtól kezdve ez a faj az emberi kultúra alkotója és hordozója. Hozzá kapcsolható az ékszerek használata, a művészet létrehozása. A felső paleolitikumban magasan fejlett csoportos vadászattal szerezte az élelmet, majd a mezolitikum idején fokozatosan fejlődött gazdálkodása az élelemtermelés felé. Az élelemtermelés kialakulásával átlépett a neolitikumba.

hordozható tűzhely - A középső bronzkorban általánosan elterjedt, minden háztartásban használatos konyhai felszerelési tárgy volt. Lényege, hogy egy közepes méretű fazekat összeépítettek egy köpenyszerű alsó

résszel. Ennek elől félköríves nyílása volt, ahol a tűzelőanyagot behelyezték és meggyújtották. Feltehetően főzésre szolgált, és rendeltetése szerint jó időben a ház előtt használták, vagy ideiglenes tartózkodási helyükre magukkal vitték.

horhos – Többnyire természetes eredetű, hosszanti bevágódás meredek partfalakkal. Mélyűtnak is hívják, ha végigmege benne az út. Gyakran képződik löszvidéken, ahol a kutatók számára lehetővé teheti a felszín alatt mélyen eltemetett ősemberi táborhelyek felfedezését.

Hunyadihalom kultúra – A középső rézkor végi anyagi és szellemi kultúra összessége Kr. e. 3600–3500/3400 között. Az Alföldön terjedt el. A Bodrogkeresztúr kultúrából alakult ki, feltehetően külső, déli hatásra, amit az egyes temetőkben egymást váltó két kultúra temetkezései bizonyítanak. Nagyobb településeken több tucat oszlopszerkezetes, kőoszlatú házat emeltek. Jellegetességük a különleges, ún. korongos tapadású pecsétfüllel kiegészített edények gyakorisága. Hasonlók Erdélyben és az ÉK-Balkánon találhatók. Ez volt az utolsó időszak, amikor még az ország két része erősen elkülönült a fejlődésben, vagyis eltérő kultúrájú volt. Ekkor már érezhető a középső rézkori fémművesség hanyatlása.

I
idol – Az idol elnevezés a 19. század terméke. Jelentése bálvány, de nem fejezi ki a valóságot, mert sokféle célra használták. Főként a korai földműves kultúrák (újkőkör) szellemi életéhez, kultikus gyakorlathoz tartozott a kisméretű (5–20 cm magas) agyagszobrocskák készítése. Használatuk az emberi és állati-növényi termékenységgel, az ősök felidézésével, védelemmel, bajelhárítással volt kapcsolatban. A mindennapokat a születéstől a halálig átszövő sokféle varázslás kelléke lehetett.

inkrusztált kerámia – Az őskor csaknem minden időszakában alkalmazott edénydiszítési eljárás. A karcolt vagy vésett mintákat a módszerű, fehér kaolinból és több más anyagból készített masszával töltötték ki, és ezáltal a minta erősebb hangsúlyt kapott.

J
Jankovichien kultúra – A középső paleolitikum egyik kultúrája, melynek leggazdagabb lelőhelye a Jankovich-barlang Bajót közelében a Gerecsében. Jellegetes szerzműtípusa a gondosan kidolgozott levél alakú kő dárdahegy és levél alakú kaparó, melyek hasonlítanak a Korai Szeletien kultúra hasonló eszközeire. Időrendi helyzetét nem ismerjük pontosan a névadó lelőhely rétegtani problémái miatt, de valószínűleg az utolsó eljegesedés (Würm) első felében élt (hozzávetőleg 90–40 ezer évvel ezelőtt).

jégkor – A földtörténeti múlt olyan időszaka, amikor a Föld globális éghajlata a maihoz képest hidegebb volt. Ez többször is bekövetkezett a Föld múltjában, de általában a pleisztocén idején lejtászódottat értjük általa.

jura kor – A földtörténeti középkor, a mezozoikum második kora, amely kb. 190 millió évvel ezelőtt kezdődött és kb. 136 millió évvel ezelőtt ért véget. Ebben az időben alakult ki a repülő hüllőkből a madarak.

K

kagylólőkürt – Nagyméretű tengeri csigaházból készült, szertartások alkalmával használt, rendkívül ritka hangadó eszköz. Elsősorban a késő rézkori Baden kultúra idejéből ismerjük Magyarországon. Az Égei-tenger vidékéről származott.

kalcinált csont – A halottak elhamvasztása alkalmával kisebb-nagyobb mértékben elégett csontmaradványok összessége, melyet edénybe, urnába helyeztek, vagy csak egy kupacban a sírgödör aljára szórta. A halotthamvasztást az újkőkör késői időszakától kezdve (Lengyel és Tisza kultúra) az őskor teljes tartama alatt alkalmazták az adott kultúra hagyománytól függően.

Kalenderberg-stílusú díszítés – A keleti Hallstatt kultúrán belül elkülönül egy csoport, amelyet a Mödling melletti Kalenderberg-ről neveztek el, s virágkorát a Kr. e. 7. században élte. Az itt talált leletek jellegzetes tárgyai a kalenderbergi csészék és ikeredények, valamint a holdidolok is. Ezeket plasztikus, újjbenyomással készített girlandok és egyéb geometrikus formák, valamint csipkedett felületdíszítés jellemzi. A már említett típusokon kívül a talpastálak díszítése is hasonló volt. A női sírokon ezekre helyezték a gyakran állatfejben végződő holdidolokat és mellé a fent említett ikeredényeket vagy csészéket, s mindezt a hamvak és tüzelésnyomok közelében. Ezt a három darabból álló együttest nevezi a szakirodalom kalenderbergi triászának, amely különösen jól lehatárolható területen, Sopron környékén, valamint a Fertőtől északra és nyugatra terjed el.

kalibrált ¹⁴C kronológia – lásd radiokarbon

kantharos – Kétfülű, ívelt nyakú, váza formájú edény. Alaptípusa a klasszikus görög fém- és kerámiaedények között fordul elő, és neve is onnan származik. Különösen a balkáni illír és pannon kultúrkörben kedvelt forma, amelyet később a kelták is átvettek. Különlegese az a kantharosok, amelyeket az edény vállán vagy a fülek és a perem csatlakozásánál emberi maszkkal, esetleg állatfejjel díszítettek. Ezek elterjedése fontos kulturális kapcsolatokra utal. Ugyancsak említést érdemelnek a középső és késő La Tène időszak különleges, besimított mintával vagy pecsételt díszítéssel ellátott, kétfülű diszedényei.

kaparó(eszköz) – Pattintott kőeszköz, általában az oldalán kialakított munkaéllel,

amely valamilyen szerves eredetű anyag (bőr, fa stb.) megmunkálására szolgált. A feltételezés szerint úgy használták, hogy a munkaélét keresztben tartva maguk felé húzták. Legnagyobb számban és változatosságban a középső paleolitikum kultúráinak (pl. a Moustérien) szerszámkészletében találjuk meg.

karbon kor – A földtörténeti ókor, a paleozoikum utolsó előtti időszaka, amely kb. 345 millió évvel ezelőtt kezdődött és kb. 280 millió évvel ezelőtt ért véget. A rendkívül dús vegetációnak, a kiterjedt mocsaras területeknek köszönhető az a szervesanyagfeldúsulás, amelyből az eltemetődése után a földtani folyamatok hatása alatt óriási feketekőszén- és kőolajrétegek keletkeztek. Innen ered a kor elnevezése is (carbo latinul szénen jelent).

karsztosodás – Elsősorban mészkőből felépülő területeken jelentkező földtani folyamat, amely a víz oldó hatása következtében jellegzetes felszíni és felszínalatti formákat hoz létre. Az ismertebb felszíni formák a népiesen ördögzsántásnak nevezett karmezők, a töbrök vagy dolinák tálszerű mélyedései és a tölcser alakú víznyelők. A felszínalatti karsztképződmények a kisebb-nagyobb üregek, kőfülkék, barlangok, zsombolyok. Ugyanez a folyamat hozza létre a földalatti üregek csodálatos cseppkőformáit is. Magyarország leghíresebb karsztképződményeit Aggtelek környékén, a Bükkben és a Budai-hegységben találjuk. Az elnevezés a szlovéniai Karszt-hegység nevéből ered.

kauri csiga – A jellegzetes formájú, fényes házzal rendelkező porceláncsigák arról nevezetese, hogy Afrikában és Ázsia déli részén évszázadokon keresztül használták értékmérőként és fizetőeszközként. Közülük a Cyprea annulus L. faj házai import útján jutottak a Kárpát-medencébe. Ez az indo-pacifikus elterjedésű kauri faj hozzánk feltehetően a Vörös-tenger vidékéről került. A szkíta kori női és gyerekisirokban gyakran képezi a nyaklánc részét, de előfordul a Dunától Ny-ra is a késő Hallstatt- vagy korai La Tène-kori síregyüttesekben. Amulett jellegű tárgy, elsősorban termékenységi szimbólum.

kavicseskő – Legömbölyített kavicsból részleges megmunkálással készült, pattintott kőeszköz, amelynek egy részén éles perem húzódik. A szerszámon jól felismerhető a kavics eredeti alakja és kérge. Mivel technológiailag ezek a legegyszerűbbek, a legrégebbi kavicseszközök jelzik Kelet-Afrikában az emberi kultúra megjelenését. A paleolitikum elején voltak a leggyakoribbak.

kétarcú edény – Az újkőkor középső időszakában készítettek olyan edényeket, melyek nyakán áttélenesen két arcot ábrázoltak. Ezek az arcos edények bonyolultabb tartalmat jelképeznek (előre és hátra, múltba és jövőbe tekintés). Négyszögletes kis

agygátlárokon és kétszájú edényeken is megjelenik a kétarcúság. Az edényen átellenesen felrakott két stilizált, egész emberi alak legkorábban az újkőkor kezdeti időszakában tűnt fel a nagy tárolóedények öblén.

kézi malom – Az őskor korábbi időszakaiban őrlőkövet használtak a gabona őrlésére. A kelták a késő La Tène-korban a hagyományos mellett két részből álló kézi malmot használtak, amelyek a malomkövekhez hasonló mechanizmus szerint működtek, azaz egy vasból készült nyél segítségével mozdították el a forgó részt, és így nagyobb hatásfokkal őröltek. Nyersanyaguk származása kereskedelmi kapcsolatokra utal.

kitöltés – A barlangüregekben felhalmozódott üledékek összességét nevezzük kitöltésnek. Anyagát részben az üregbe a víz, a szél vagy az élőlények által kívülről behordott, részben a barlangon belül a falak mállásából vagy a fagy általi aprózódásából származó üledék alkotja. Ha a felhalmozódás közben jelentősen megváltoznak a körülmények, a kitöltésben egymástól eltérő rétegek jelentkeznek. A kitöltés zárja magába a felhalmozódás idején a barlangban élt vagy járt állatok és emberek ott-tartózkodásának nyomait.

kocsimodell – A késő rézkorban kb. Kr. e. 3500-tól kezdtek készíteni az agyagból égetett, kis ivócsésze méretű, kerekkel egybeépített kocsimodelleket. A legidősebbeket Budapest körzetében találták. Nagyobb számban kerültek elő a középső bronzkorban a hasonlóan kisméretű kocsimodellek, de ezeknél a kerekeket mindig külön, valószínűleg fapálca tengellyel kapcsolták a kocsitesthez.

kommandóbot – lásd lyukas bot

Köszider időszak – A magyarországi középső bronzkor utolsó kb. 100–150 évét felölelő, jelentős gazdasági felvirágzást, társadalmi és politikai változásokat hozó mozgalmas időszak. A több száz éves békés egyhelyben lakás ösztönzően hatott a gazdasági termelésre, a kézműveségek szakosodására, a mind változatosabb eszközök, edénykészletek, viseleti tárgyak, ékszerek készítésére. A Kárpát-medence kivételes adottsága az, hogy a bronzkor folyamán rokon közösségek gazdasági és társadalmi sokszínűsége inkább erősítette, mint gyengítette az eltérő társadalmi csoportok egymáshoz fűződő kapcsolatát. A középső bronzkor utolsó szakaszában a különböző csoportok tagjai egyre nyitottabbá váltak egymás hagyományai és anyagi kultúrája felé. S ez kiválóan tükröződik a Köszider korszak jellegzetes kerámia- és fémműveségének termékein, melyek a helyi hagyományok integritásának megőrzésével jelentős egyezésesedést mutatnak. Ez az az időszak, mely megelőzte és előkészítette azt a társadalmi és gazdasági változást, melynek következtében Kr. e. 1300 körül a Kárpát-medencében elkezdődött a késő bronzkor.

kovagumó – A kovavázis, mikroszkopikus méretű tengeri élőlények elpusztulása után vázaiak összegyűlnek a tengerfenék üledékében, majd a közötté válás folyamatában változatos formájú alakzatokká állnak össze. Ezeket nevezzük kovagumóknak, amelyeket az őskori emberek begyűjtöttek, illetve helyenként kibányásztak kőeszköz nyersanyagául. A gumókból általában magkövek készültek.

kőborítású, kőpakolásos, kőkeretes sír, kőláda – A késő bronzkor és a vaskor különböző időszakaiban a sírgödör kibélelésére vagy lefedésére, a sír megjelölésére követet használtak, amelyeket nem egyszer távolabbi vidékről szállítottak a temetkezések helyére.

Körös kultúra – Az újkőkori első földművesek és állattartók anyagi és szellemi kultúrájának összessége. Kr. e. 6000–5500 között az Alföld tiszántúli részén terjedt el az északi peremén található változatával, a Méhtelek-fáccsal együtt. A mai életünket megalapozó gazdálkodási újításokat ez a kultúra honosította meg a Kárpát-medencében kortársával, a Dél-Dunántúlon elterjedt Starčevo kultúrával együtt.

Közép-európai Vonaldiszes Kerámia kultúrája – lásd Vonaldiszes Kerámia kultúrája

középső kőkor – lásd mezolitikum

kréta kor – A földtörténeti középkor, a mezozoikum utolsó szakasza, amely kb. 136 millió évvel ezelőtt kezdődött és kb. 65 millió évvel ezelőtt ért véget. Ebben a korban kezdődött meg a nagy egységes kontinens, a Pangea feldarabolódása, s ezáltal a mai kontinensek kialakulása. A korszak végén következett be a fajok mintegy 75%-át érintő nagy kihalás, amely a tengerekben az ammoniteszek, a szárazföldeken a dinoszauruszok eltűnését eredményezte.

kultúra – A kultúra magába foglalja egy embercsoport (nép) minden olyan jellemzőjét, megnyilvánulását, amely a hozzá tartozó egyedeket összeköti és megkülönbözteti őket egy másik embercsoport egyedeitől. A kultúra összetevői közül csak néhányat említve: a használati tárgyak, a (nép)művészet alkotásai, az öltözködés, a gazdálkodás módja, az ételek, a lakóhelyek, a népszokások, a hiedelmek, a nyelv, a zene, a tánc. A múltbeli embercsoportok ilyen értelemben vett kultúrájából csak nagyon kevés összetevőt ismerhetünk meg az évszázadokon, évezredekben keresztül megőrződött és a régészeti kutatás során előkerült kultúramaradványok alapján. A régészek a ránk maradt emlékeanyagból próbálják azonosítani az őskori embercsoportokat, ami az említett okok miatt csak többé-kevésbé fedti az egykori valóságot. Emiatt a régészeti kultúra fogalma alatt az emlékeanyagnak egy olyan együttesét értjük, amely jól körülhatárolhatóan egy adott földrajzi területen egy adott időszakban egységesen jelentkezett.

kultúrkör – Egy-máshoz hasonló vonásokat mutató, esetleg egymással (rokonsági) kapcsolatban álló kultúrák összessége.

kultúrreteg – A lelőhelyeken az a földréteg, amely egyidejű és így összetartozó leletanyagot, kultúramaradványokat zár magába.

kunhalom – lásd kurgán

kurgán – Az Alföldnek ezek a látványos műemlékei felhordott földből emelt, olykor 10 m magasságot is elérő, nagy halmok, amelyek a Kr. e. 3200–2800 között a keleti sztyeppékről beszivárgott pásztorkultúra vezető rétegét képviselő személyeknek vagy családoknak a temetkezéseit rejtik. Jelentős részüket a szántóföldi művelés és a földki-termelés megbolygatta, sőt, elpusztította. Gyakran tartalmaznak utótemetkezéseket. Mivel ezeket hosszú évszázadokon át „szent” helyeknek tartották tetejükre néha modern kopjafákat állítottak.

kutatóárok – Egy-egy földmunkával is járó beruházás kezdete előtt kísérletként húzott árok, amelyeknek célja, hogy megtudjuk, a tervezett építés helyén található-e feltárássra érdemes lelőhely.

kútház – lásd forrásfoglalás

kvarcporfir – A régészeti irodalom ezen a néven nevezi azt a jól felismerhető, szürke színű kőzetet, amely a triász időszak vulkánjaiból kiömlő riolitból ered, s amelynek egyetlen ismert geológiai előfordulása Bükk-szentlászló környékén található. Az olykor egészen finom szövetű, lemezes szerkezetű tüveges kvarcporfir vagy Szeletai kvarcporfir a Bükk vidékén kedvelt nyersanyag volt a paleolitikum idején, sőt, a belőle készült kőeszközök előkerültek cserhádi, dunántúli, szlovákiai és kárpátaljai lelőhelyeken is.

Kyjatice kultúra – A késő bronzkor utolsó szakaszában Kr. e. 1100-tól Kr. e. 800-ig az Északi-középhegységben, annak közvetlen előterében és Szlovákia kapcsolódó földrajzi területein élt társadalmi közösség. A késő bronzkor egyik legmeghatározóbb folyamata az európai szintű egyre intenzívebb kapcsolatrendszerek kialakulása volt. A bronz nyersanyagellátó-hálózat kiépülése kultúrák egységesedéséhez és összetartozásához vezetett. A korábbi, erős, helyi Piliny kultúra hagyományait megtartva, a Kyjatice kultúra népessége sajátos emlékeanyagot hozott létre. A magasabb fekvésű területek kihasználására specializálódott lakosság több mint harminc erősített telepét ismeri a régészet, melyek mindegyike relatíve nagy magasságban, 500–900 méter között, helyezkedett el. A minden esetben faszervezetű sáncokkal körülvett településeken általában 3 m széles és 6 m hosszú, tapasztott falú és dőngölt agyagpadlójú vagy boronafalú, deszkapadlós házakban laktak. Több barlangban is kimutatható, hogy ebben a korban ismét használták őket. Újabbban a középhegység előterében előkerült egy-két síkvidéki település is, ahol cölöpös szerkezetű ház és árokkal övezett

paliszád vagy kerítés maradványait találták. A korszakra jellemző uniformizálódás nem csupán a fémművesség, hanem a gazdaság egyéb területein is jelentkezett, legszembetűnőbb módon a kerámiaművességben. Erre a korszakra általánosan jellemző a halottak elhamvasztása és fémfedényeket utánzó, szép, fényes, fekete kerámiaurnákba való elhelyezése.

L, Ly

La Tène kultúra – A vaskor második felét a Kr. e.

5. századtól a La Tène kultúra elterjedése jellemzi, amely nevét a svájci Neuchâtel-tónál 1853-ban felfedezett lelőhelyről kapta. A késő Hallstatt-kori, főként geometrikus minták a görög és etruszk művészet hatására átalakultak, és egyre több viseleti és használati tárgyon, fegyvereken és eleinte a fém-, később a kerámiaedényeken is megjelent a maszkokkal, palmettákkal, lóusz levelekkel jellemezhető korai La Tène stílus. Ezt követte a növényi indás ornamentikát és felületkitöltő díszítést alkalmazó, ún. Waldalgesheimi, majd a plasztikus stílus. Lendületes fejlődésnek indultak a regionálisan elkülöníthető bronz- és vasművelési műhelyek, így nemcsak a vasból készült fegyverek és eszközök új formavilága alakult ki, hanem olyan egyedi motívumok is, mint pl. a kardtokokat díszítő „magyar kardstílus”. A Kárpát-medencei La Tène kultúrát a bevándorló kelták és a helyi lakosság hagyományainak keveredése jellemzi, amely a változatos temetkezési szokások vagy éppen a fejlett kézművesség termékeinek stílusa elemzése alapján is nyomom követhető. A Kr. e. 4-2. században a keltre és délre is kiterjedt területen virágzó települések önellátók voltak, és többnyire fejlett kapcsolatrendszerrel rendelkeztek. A korszak vége felé a lakosság egy része a magaslati erődített telepekre költözött, ezekben a központokban megindult az urbanizáció (lásd: oppidum).

La Tène-kor – lásd vaskor

lakóépítmény – A régibb kőkor vadász-gyűjtő életmódot folytató embercsoportjai még nem állítottak felmenő falú házakat. Sátorzerű vagy csőszkunyhószerű lakóépítményeik tetőzete a földre támaszkodott, és állatbőrökkel, esetleg fakéreggel vagy más növényi anyaggal lehetett befedve, mint a mai természetzi népek építményei esetében. Különböző típus volt a mamutsontból épített kunyhó, de Magyarországon még nem került elő. A legtöbb építményt a felső paleolitikumból, a Gravettien kultúra telepeiről ismerjük. Ilyen nálunk Ságvár és Dömös lelőhelye.

légifotó – A légi felvételek régészeti célú felhasználása nagy hagyományokkal rendelkezik, de nálunk a második világháború után, kevés kivételtől eltekintve csak az 1990-es évek elejétől engedélyezték az ilyen célú repüléseket. Ezek igen fontos új eredménye-

ket hoztak a lelőhelyek felderítésében és az ősvízrajz rekonstrukciójában. Többnyire az árnyékhatásokon, a növényzet elváltozásain és a talaj különböző elszíneződéseinek alapuló megfigyelések alkalmasak a föld felszíne feletti és főleg alatti régészeti objektumok helyének és jellegének meghatározására. Magyarországon légirégészettel, a felvételek térképezésével és kiértékelésével, valamint archiválásával jelenleg három intézményben foglalkoznak (ELTE Régészeti Intézete, a MTA Régészeti Intézete és a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti és Régészeti Tanszékéhez tartozó Pécsi Légirégészeti Tétel). Újabban a modern adatbázisok és térinformatikai rendszerek kialakításának igen fontos részét képezik a légifelvételek. A földvárak és árokrendszerek, valamint települések, halmokból álló temetők kutatásánál ma már szinte nélkülözhetetlenek a légifotók, de szerencsés esetben még siktemetők és egyéb építményekre is következtethetünk a különböző év- és napszakokban, különböző szögből és más-más filmre készített képek alapján.

Lengyel kultúra – A dunántúli késő újkőkor anyagi és szellemi kultúrájának összessége. Kr. e. 4900/4800–4400/4000 között elterjedésük elérte a Dunától keletre a Gödöllői-dombsíkat, Ny-Szlovákiát, Kelet-Ausztriát, Morvaországot és Dél-Lengyelországot. Fejlett, talán már ökörrrel húzott ekével végzett földművelést és állattartást folytattak. Csak a keleti településeiken jellemzőek a hosszú házak. Az élőkkel közös telephelyen temették el halottaikat. Nyugati elterjedési területüket jellemezte a temetések hiánya, a szinte uniformizált, ember alakú kispasztikák nagy száma – amelyek a közösség hitvilágának fontos kellékei voltak –, valamint a nagy alapterületű, többszörös körárkok, sáncok és palánsorok. Ezeken a „szent” helyeken nem építettek lakóházakat, feltehetőleg a közösségi nagy összejövetelek és szertartások színhelyei voltak. Kerámiajuk változatosságáról és festett edényeiről közismertek. Ez utóbbi a kultúra fiatalabb időszakában megszűnt, de ugyanakkor megnőtt a rézkészterek száma.

limnokvarcit – A hidrokvarcitból csak kismértékben különböző, változatos színű és nagyon változó minőségű, kovartartalmú kőzet, amit az őskor folyamán nyersanyagként felhasználtak a szerszámkészítéshez. Többnyire a harmadkori vulkánizmushoz kapcsolódó hévforrások környékén keletkezett, ahol a forrás vize által felszínre hozott kavasav átitatta a felszínközeli, tavi üledékeket, majd megkövesedett. Magyarországon az Északi-középhegységben fordul elő leggyakrabban. Egyes helyeken, mint Miskolc-Avas vagy Korlát-Ravaszhely-tető, az őskori emberek bányászták is a hidro- és limnokvarcitokat.

lovassír – A vaskorban a Kárpát-medencében is megjelentek a lótemetkezések, amelyek

előzményei a klasszikus szkíta kultúrában és a Balkánon már a Kr. e. 8–7. századtól kezdve megtalálhatók. Ezek főleg a temetkezési rituással összefüggő áldozatokként értelmezhetők, de különösen ott, ahol kocsitemetkezések is előfordulnak, a halott utolsó útjára, esetleg túlvilági utazására szolgáló együttesekről van szó. Az alföldi szkíta kori temetőkben több lelőhely is megtalálható a lovas sírok, de a részleges vagy teljes lótemetkezésekkel a nyugati és dunántúli Hallstatt- és ritkábban a La Tène kultúrában is találkozunk, sőt, a telepeken is előfordulnak a rituális lóáldozatok.

löss – A pleisztocén jégkor hideg éghajlatú periódusaiban keletkezett, sárga színű, nem rétegzett, jellegzetes üledék. Eurázsia széles zónájában megtalálható Belgiumtól Kínáig. Bár a szakemberek véleménye megoszlik a lösz származását illetően, főként finom porrá aprózódott kőzetlisztről lehet szó, melyet a szél szállított és rakott le. A klímaingadozásnak megfelelően a jégkor melegebb periódusaiban a löszfelhalmozódás szünetelt, s a felszínen talajképződés játszódott le. Az így keletkezett talajt a következő hideg szakaszban újra lösz fedte be (paleotalaj). Az eltemetett talajokkal tagolt löszsorozatok különösen fontos támpontjai a pleisztocén jégkor éghajlat történetét és időrendjét célzó kutatásoknak. Magyarországon számos régiójában találhatók löszterületek, a legjelentősebb löszfeltárások a felhagyott vagy működő téglagyári fejtőkben tanulmányozhatók a Duna mentén (Pilismarót, Paks), illetve a Gödöllői-dombságban (Mende, Pécel). A löszüledékek a holocénben kialakult talaj Európa-szerte a legjobb termőterületet jelentette a neolitikum és a későbbi korok földművelői számára.

LT – a La Tène rövidítése, lásd vaskor és La Tène kultúra

Ludanice kultúra – A Dunántúl ÉK-i részén és DNy-Szlovákiában az anyagi és szellemi kultúra egyfajta összességét jelenti ez a megnevezés a középső rézkorban Kr. e. 4000–3600 között. Jelentős házépítési technikával rendelkeztek. Alacsony sírszámú temetkezéseik a települések területén találhatók. Erre az időszakra esik a „rézrobbanás” második fázisa a súlyos elrettent élű baltákkal, fókosokkal, fejszékkel, vésőkkel, árákkal. A nagyméretű rézeszközök igen gyakran az értékelhalmozást célozták és nyersanyagot jelentettek a háztartás könnyű eszközeihez, valamint a kevés rezet igénylő ékszerekhez.

lyukas bot – A felső paleolitikum sajátos agancseszköze. Főként rénagancs szárából készült oly módon, hogy az elágazásnál nagyobb átmérőjű lyukat faragtak ki. Nyugat-Európában elsősorban a Magdalénien kultúra, Közép- és Kelet-Európában pedig a hasonló korú Gravettien kultúra telepein található meg. Egyik legnagyobb példányát Ságváron tárták fel. Mivel a nyu-

gati darabok gyakran díszítettek, az ismeretlen rendeltetésű tárgyat a kutatók sokáig méltóságjelvénynek hitték, s „kommandóbot”-nak nevezték. Azóta néprajzi analógiák felhasználásával kiderítették, hogy hétköznapi funkciójuk volt: a nyílvevesszőkhöz levágott vesszőket, dárdanyélhez előkészített ágakat, illetve az agancsszárból vagy mamutagyardból kimetszett pálcákat egyengethették velük.

M

madár alakú edény – lásd aszkosz

magaslati telep – A topográfiailag kedvező fekvésű, dombtetőkön vagy hegyvidéki platókon lévő települések, amelyeket többnyire erősítésrendszerek védtek.

Magdalénien kultúra – A felső paleolitikum végének, s egyben a jégkor végének jellegzetes kultúrája, amely kb. 15 ezer évvel ezelőtől kb. 10 ezer évvel ezelőtti benépesítette Európa nyugati és középső részét. Az Ibériai-félszigeten és Franciaországban a Solutréen kultúrát követte, Németországtól Lengyelorszáig pedig a Gravettient. Kőeszközeit a kisméretű vállas pengehegyek, a tompított hátú pengécskék (lamellák) és a geometrikus formákra (főként háromszög) alakított kicsi pengedarabkák jellemzik. Az utóbbiakat foglalatba erősítve összetett eszközöket készíthettek, amely technológia a következő korszakban, a mezolitikumban általánosan elterjed Európában. Sokkal fontosabb a kultúra képe szempontjából a rendkívül gazdag csontipar, mely igen változatos eszköztípusokat alkotott. Köztük a szigonyok, dárdavetők itt jelennek meg először. Csonteszközeit nagyon gyakran bekarcolt vagy faragott ábrázolásokkal, főleg állatalakkal díszítették. Művészeti tevékenységüket jelzik a francia és a spanyol területek festett barlangjai is, amelyek legnagyobb részét a Magdalénien kultúra emberei alkotásának tekinti a kutatás. Magyarországon ennek a kultúrának a jelenléte nem mutatható ki egyértelműen, mert hiányzanak a legjellegzetesebb leletek. Ennek ellenére számos jégkor végi leletet és barlangi réteget a Magdalénienhez soroltak a második világháború előtt, amelyeket az 1950-es években aztán már a Gravettien kultúrához kapcsoltak.

magkő – Olyan nyersanyagdarabot nevezünk magkönek, amelyről az őskori mesteremberek szilánkok vagy pengék sorozatait hasították le, hogy szerszámaik alapformáit előállítsák. A magköveket a technológiai hagyományaik szerint olykor előre kialakították, olykor csak a szilánkok vagy pengék leválasztása közben formálódtak jellegzetes alakúvá: kúpos, prizma alakú, diszkoid stb. Addig, amíg a pattintott kőeszközök fontosabb szerepet játszottak a mindennapi életben, a magkövek megtalálhatók a telepeken, sőt, néha a sírokban is. A neolitikum és rézkor idejéből még depóletet is ismerünk,

amely magköveket tartalmaz. Ezekben a korszakokban egyes, az értékes nyersanyagforrásokat (pl. obszidián, radiolarit) birtokló közösségek a kitermelt nyersanyagot magkövek formájában terjesztették a kereskedelmi kapcsolatokon keresztül.

magnetométeres vizsgálat – A lelőhelyek felderítésénél használt ún. roncsolásmentes módszer, amely a földben lévő mágneses jelenségek eltérő erősségéből következtet a régészeti objektumok meglétére.

Makó kultúra – A teljes Kárpát-medencét elfoglaló legkorábbi bronzkori népesség, mely Kr. e. 2700 és Kr. e. 2300 között, azaz a kora bronzkor 1-2. időszakában élt itt. A hatalmas elterjedési területéhez – nyugaton Burgerlandtól keleten az erdélyi Érmellékig – képest ismert településeinek és temetkezéseinek száma igen csekély. Ezen kis mennyiségű régészeti adat alapján megállapítható, hogy a kora bronzkor első felében a Kárpát-medence ritkán lakott terület volt, ahol azonos gyökerű, egymással laza kapcsolatban álló kisebb, mozgékony közösségek éltek. Kisméretű, csupán gödörből álló, elnyújtott, nagy területen eloszló tanyasias településnyomaik inkább állattartó életmódot jeleznek. Ezt támasztja alá az a közelmúltban feltárt, valószínűleg egy hidhoz tartozó hatalmas cölöpös faszerkezet, mely a települést körülölelő vízjárta területen tette lehetővé nagyobb nyájak átterelését. A Makó kultúra közösségének az eddigi legnagyobb, 24 gödörből álló településén egy valószínűleg vándor bronzműves szerszám- és öntőformakészletet találtak nemrég.

meander és spirális díszítés – Az újkőkor középső időszakától az edényeken és egyéb tárgyakon folyamatosan meglévő díszítésminta, amelyet karcolt vagy festett, ritkábban plasztikus formában alkalmaztak, és egyéb motívumokkal gazdagítottak.

méhkas alakú verem – Összeszűkülő szájú, nem túl mély, kerek gödör, az aljának a szélessége messze meghaladja a szájnyílás átmérőjét. Tárolásra és rövid időtartamú hűtésre, „pincként” is használták.

mellkorong – A rézkor középső időszakában, az alföldi Bodrogeriesztúr kultúra és a dunántúli Balaton-Lasinja kultúra időszakában a „rézrobbanás” második szakaszában készített nagyméretű aranykorong, melynek az Alföldön és a Dunántúlon kisse, de jellegzetesen eltérő a megformálása. Elrejtett kincsletként kerültek elő.

mészbetétes díszítés – lásd: inkusztált kerámia

Mészbetétes Kerámia kultúrája – Jellegzetes, mives kerámiaművészete alapján elnevezett társadalmi közösség, mely a magyarországi középső bronzkor idején, kb. Kr. e. 1800 és Kr. e. 1300 között a Dunántúl nagy részén élt, északon Szlovákiában a Vág és az Ipoly folyók közötti területen és azok völgyeiben, keleten a Mezőföld, délen a Dráva alkotta a

népesség által lakott terület határát. Helyi kora bronzkori alapokból fejlődött ki, s klasszikus időszakára a kerámia díszítési stílusok és formák alapján területileg két, jól elkülönülő csoportra lehetett osztani, az észak-dunántúli és dél-dunántúli csoportokra. Kerámiaművészetének termékei a korszak legkiválóbb és legmutatósbabb példányai közé tartoztak, melyek a Kárpát-medence egész területére eljutottak. A felületükön sötétszínű bögréket, korsókat, tálakat, urnákat nagy mennyiségű fehér mésszel kitöltött minták díszítették. Házaik cölöpszerkezetűek, tapasztott agyagból készültek. A kultúra lakosságának települései kisebb, egy-két házhelyet tartalmazó, valamint nagyobb, akár több hektárnyi területet felölelő, egyrétegű sík telepek, amelyek mellett kevés magaslati és erődített falu maradványait is ismerjük. Egy esetben barlangi településre, refúgiumra is van adatunk.

mezolitikum – A jégkor végét követő, de még az élelemtermelő gazdálkodás kialakulását megelőző időszak a régebbi kőkorszak belül, vagyis a paleolitikum és a neolitikum közötti periódus, amit ezért neveznek középső kőkorszaknak vagy átmeneti kőkorszaknak is. Az utóbbi elnevezést az indokolja, hogy az embercsoportok gazdálkodását továbbra is a vadászat és gyűjtögetés jellemzi, de a korszak alatt fokozatosan alakulnak ki egyes régiókban a neolitikumra jellemző viszonyok (letepedés, háziiasítás). A holocén elejét jelenti ez az időszak, amelynek az éghajlati és természeti környezeti változásai alapjaiban formálják át a korábbi gazdálkodást. Az élelemzés szempontjából fontos változás a növényi és a vízi eredetű táplálék szerepének a megnövekedése, amit a szigonyok, horgok és aratókések, s az utóbbiakhoz készített geometrikus mikrolitok (háromszögek, trapézok, szegmensek) gyakoribbá válása is jelez. A csoportok különösen kedvelték megtelepedés céljára a tenger- és tópartokat, valamint a folyóvölgyeket, ahol nagyon gazdag és változatos élelemforrást találtak.

Mezőcsát kultúra – A Kr. e. 900-700 körüli időszakot az Alföldön egy új, keletről bevándorolt népesség, a preszták betelepődése jellemzi, amely több hullámban történhetett. Eddigi tudásunk szerint ugyan nem foglalták el az Alföld egész területét, de az Északi-középhegység és a síkvidék találkozásánál, valamint DK-Magyarországon temetkezések sora jelzi jelenlétüket. A Ha B korszak vége felé létesített temetőikben új és igen jellegzetes K-Ny-i vagy Ny-K-i tájolású nyújtott, valamint zsugorított csontvázas temetkezési rituáléval találkoznak. A halottakat nem egyszer ún. békapózbán, felhúzott lábakkal helyezték a sírba, a korábban általános hamvasztás pedig csak ritkán van jelen. Nemcsak a férfiak, hanem a nők sírjaiban is új lelettipusok tűnnek fel, külön említést érdemelnek a

vasfegyverek és a lószerszámok, illetve a női viselethez tartozó gazdag bronz-, arany- és csontékszerek. A szarvasmarha- és juhcsontok az ételadományokra vagy áldozatokra, egyúttal a lakosság nagyszámátartó tevékenységére is utalnak. A korszak eddigi legnagyobb sírszámú temetőjét Mezőcsát-Hörcsögösön tártá fel Patek Erzsébet. Ennek alapján nevezte el Kemenczei Tibor az ebbe az időszakba sorolható emlékenyagot Mezőcsáti kultúrának. Ő az összes többi ismert preszkíta sírt is összegyűjtötte, majd a keleti és balkáni hatást tükröző arany- és bronzkincsekkel, valamint az újonnan feltárt telepekről származó leletekkel együtt értékelte. Erdemes megjegyezni, hogy a korábban tráko-kimmer horizontba sorolt típusok a Dunántúl DK-i részén, sőt, még távolabbi területeken is feltűnnek, ami az alföldi preszkíta csoportok élénk kapcsolataira utal. Feltételezhető, hogy szintén ők terjesztették a vasművességet Ny-felé.

miocén kor – A földtörténeti újkor, a kainozoikum középső s egyben a harmadkor utolsó előtti időszaka, amely kb. 24 millió évvel ezelőtt kezdődött és kb. 5 millió évvel ezelőtt ért véget. A korszak földtani folyamatai közül fontos említeni a Kárpátok ívének a kialakulását, az intenzív vulkáni működéseket, amelyek létrehozták a Visegrádi-hegységet, a Börzsönyt, a Cserhátot, a Mátrát. Az élővilág fejlődésében pedig az emberszabású majmok kialakulása zajlik ekkor, amelynek fontos állomását képviselik a rudabányai ősmajmok.

Moustérien kultúra – (kiejtése: musztérien) A középső paleolitikum egyik meghatározó kultúrája, amely kb. 250 ezer évvel ezelőtt bukkant fel, s kb. 35 ezer évvel ezelőttig élt. Jellemzője, hogy a pattintott kőeszközöket magkőről lehasított szilánkokból készítette el. A szerszámok igen változatos típusai között a legfontosabb szerepet a különböző kaparók játszották. Európában a neandervölgyiek voltak a Moustérien kultúra emberei. Nagytestű, növényevő állatokra vadásztak dárdaikkal, amelyeket háromszögletű kőheggyel szereltek fel. Egy-egy csoport gyakran ráállt egy-két állatfaj vadászására, mint pl. a Suba-lyuk barlang emberei a kőszáli kecskére, a zergére és a vadlóra. Helyesebb kultúrkörnek tekinteni, mivel hatalmas területen található meg, egész Európában, Észak-Afrikában és Nyugat-Ázsiában, valamint a közös vonások mellett nagyon sokféle változatot mutat. A 19. század végén még egységes kultúrának vélték a kutatók, amely lefedi az egész középső paleolitikumot. A 20. század közepén a leletanyagok rendszerezésével kimutatták, hogy számos megjelenési formára (fáciesre) osztható fel. Ezek közül Magyarországon főleg a Tipikus Moustérien és a Quina típusú Moustérien változatok lelőhelyeit ismerjük. A Quina típusú Mous-

térien szokták Charentien (kiejtése: sarantien) kultúrának is nevezni.

N, Ny

Nagyrév kultúra – Magyarországi kora bronzkori közösség, amely Kr. e. 2200 és Kr. e. 1800 között élt elsősorban a Duna és a Tisza mentén, valamint a két folyót összekötő völgyek termékeny területein. Ez a déli, délkeleti eredetű népesség a két nagy folyó mentén terjeszkedve települt be a mai Magyarország területére. Ezzel még inkább előmozdította a telket létrehozó gazdálkodási forma elterjedését és több évszázados megerősödését. A kultúra tellalkotó jellegének jelei az állandó egyhelyben lakás, a masszív és maradandó házak építésének hagyománya, s valószínűleg az adott területekhez való ragaszkodás több generáción keresztül. Az ilyen jellegű életformához tartozó intenzív földművelésre és a változatos állattartásra a Kárpát-medence földrajzi és éghajlati adottságai kiválóak voltak. A Nagyrév kultúra közösségének régészeti maradványai egy dinamikus, rugalmas, alkalmazkodó társadalmi csoport képét mutatják. A környezeti adottságokhoz alkalmazkodva viszonylag sűrű és változatos településhálózatot alakítanak ki, a kis, tanyasias telepektől a nagyobb, erődített falvakig.

neandervölgyi ember – lásd Homo neanderthalensis

negyedkor – A földtörténeti újkor, a kainozoikum fiatalabb, a harmadkort követő időszaka, amely kb. 2 millió évvel ezelőtt kezdődött, s ma is tart. Nagybobbik részét a pleisztocén jégkor teszi ki, amelyet az eljegesedési és felmelegedési klímazakaszok váltakozása jellemez. Az utolsó eljegesedés kb. 10 ezer évvel ezelőtt fejeződött be, amely egyben a negyedkor fiatalabb időszakának, a holocénnek a kezdete.

neolitikum – Más néven újkőkor. Az emberi kultúra történetében az éleltermelő gazdálkodás kialakulásától a fémmezmunkálás elterjedéséig tartó korszak. A Kárpát-medencében a mai jellegű mérsékelt éghajlat kialakulása idején bevándorolt déli éleltermelők által kialakított, letelepült életmód időszaka Kr. e. 6000–4500 között. Az új életmód létrejötté mellett az egész életet átható szellemi és technikai újításokat is hozott.

Nyírség kultúra – A Felső-Tisza-vidéken, a Nyírségben, valamint az Ér és a Berettyó völgyeiben a kora bronzkor 2. szakaszában, Kr. e. 2300 és Kr. e. 2000 között élő társadalmi közösség. A lakosság sajátos tárgyi emlékenyagának kialakulása egybeesik azokkal a változásokkal, amelyek a Makó kultúrát követő időszakban Magyarország más területein is tapasztalhatóak. Ettől a korszaktól mutatható ki először a déli, szerémségi és szlavóniai területekkel kialakult, több száz éven keresztül változó

intenzitással működő kapcsolatrendszer. Ezzel magyarázható a Nyírség kultúra kerámiaművességének némely vonása, mint pl. a kimetszett mintákba illesztett mészbetakarású díszítés, vagy a kis lábakon álló tálak, némely tárolóedény, illetve bögre formája. A kultúra lakossága a megelőző korszakhoz hasonlóan kis közösségekben, fából készült házakban élt, és kisméretű, tanyaszerű településeket hozott létre, azonban ezek száma többszörösére nőtt az őket megelőző Makó kultúra időszakához képest. A lakosságszám nyilvánvaló növekedése mellett társadalmi és gazdasági tényezők is jelentősen befolyásolhatták ezt a változást a településstruktúrában. Ez a társadalmi átalakulás a közösség temetkezési szokásainak megváltozását is előmozdította, hiszen a Nyírség kultúra népessége csekély, ugyan csak kettő-négy urnás-hamvasztásos sírból álló, de mégis jól körvonalazható temetőbe temette halottait.

O

obszidián – Különleges kovaközet, amely nevét egy Obsius nevű rómaiőről kapta, aki állítólag először talált ilyen követ Etiópiában. Háromnegyed részben kavasav alkotja, egynegyed részben különböző fémek és fémoxidok, amelyeknek a színét köszönheti. Leggyakrabban fekete vagy áttetszően szürke. Vulkáni működéskor keletkezik, amikor az olvadt kőzet olyan gyorsan hűl le, hogy nem tudnak kialakulni kristályok, s ettől lesz üvegszerű. Vulkáni üvegnek is szokták nevezni. Ennek a belső szerkezetnek köszönhetően a legkiválóbban pattintható kovaközet. Magyarországon a középső paleolitikumtól kezdve használt nyersanyag. Geológiai források ritkák Európában, csak Anatóliában, a görög és olasz szigetvilágban, valamint a Kárpát-medence északkeleti részén, a Tokaj-Eperjesi-hegységben találhatók. Az újkőkorból a forrásokat birtokló közösségek valószínűleg már kereskedtek vele, hiszen igen nagy távolságra eljutottak. E kapcsolatok jól nyomon követhetőek, mivel az egyes geológiai lelőhelyeken az obszidián vegyi összetétele eléggé egyedi, ami azonosíthatóvá teszi az eredeti forrást.

okker – Ásványi eredetű festékanyag, amelynek a sárgától a vörös különböző árnyalatain át a lilásig változó színt a benne levő vasoxidok (limonit, hematit stb.) határozzák meg. A középső paleolitikum végétől kezdve használták az emberek kisebb rudak vagy rögök formájában, illetve porrá őrölve. A színe miatt feltehetőleg a vér, az élet vagy a halál szimbóluma is lehetett, mert a használata gyakran társul temetkezésekhez. A művészetben is az egyik legfontosabb színanyag, nemcsak a barlangfalak festményein láthatjuk, hanem a kis szobrokon is van nyoma festésnek, mint

amilyen a Willendorfi Vénusz. Megtalálták azonban telepeken is olyan kontextusban, ahol mágikus-vallásos szerepe nem valószínű. Egyes feltételezések szerint az anyaga a bőrök kikészítésénél is hasznos lehetett.

oltárkő – Latin nyelvű felirattal ellátott faragott kő a különböző isteneknek szóló ajánlásokkal. Bár felállításuk a római kortól általános, az istennevek között megtalálhatók olyan bennszülött (pannon vagy kelta) istenek, melyek tisztelete jóval megelőzhette az oltár állításának szokását.

olvasztótégely – lásd öntőforma

opál – Az ókorban drágakőként ismert kováltózat, neve a görög opaliosz szóból származik, amely ezt a követ jelölte, s az óindiai upala (= drágakő) szóból ered. Kémiai jellemzője, hogy a SiO₂ mellett 6–10% vizet tartalmaz. Érdekes, amorfnak tűnő kristályszerkezete miatt szép, kagylós törésű, jól pattintható. A benne lévő különböző fémek és nyomelemek változatos színeket eredményeznek, olykor sajátos színbontási jelenség kíséretében (opáleszcencia). Az utóvulkáni működéshez kapcsolódó, hidrotérmális folyamatok során keletkezett, így az Északi-középhegységben található geológiai lelőhelyei, különösen a Mátrában és a Hegyalján. A szerszámkészítés nyersanyagként ismert az óskorban, de nem játszott meghatározó szerepet.

oppidum – Caesar így nevezte a mai Franciaország és Anglia területén található, a késő kelta időszakból származó, komoly erődítérendszerrel ellátott telepeket. Ezek általában törzsi vagy legalábbis egy adott területet felügyelő központok voltak, ahol megindult a városias fejlődés. Már a középső La Tène-kor végén elkezdődött ez a folyamat, s a késő La Tène-korban már egymástól távoli területeken is hasonló jellegű, igen fejlett településeket, többek között pénzverési joggal rendelkező közigazgatási és feltehetően vallási központokat találunk. Ezért a Kr. e. 2–1. századra vonatkozóan „oppidum civilizáció”-ról szoktak beszélni.

orsógomb – Gömbölyded, kettősen kónikus vagy lapos, korong alakú, átfúrt agyagtárgy. Hosszabb pálcát erősítettek bele, és pörgetve használták a fonál készítésénél. A szövés-fonás és a textilnövények felfedezése az újkőkori technikai újításai közé tartozott. Az orsógombok azonban az egész őskor folyamán – sőt később is, csaknem napjainkig – használatban maradtak.

oszlopszerkezetes ház – A letelepült életmódhoz kapcsolódott a felszínre emelt, téglalap alakú, felmenő falú építmények feltalálása. Építési módjuk az újkőkori kezdetétől az egész őskoron át alapjában véve azonos, s a falusi építészeten szinte napjainkig hasonló módon fennmaradt. A legfontosabb építőelem az oszlop volt, amelyek kisebb-nagyobb távolságban álltak egymástól, mélyen beásva a földbe. Az oszlopok

között függőlegesen állított vékonyabb fágák és a közéjük vízszintesen font vesszők adták a falak tartószerkezetét. A sátoztetőt is hasonló módon készítették el. A falak favázát kívül-belül pelyvával kevert agyaggal tapasztották be, mely a ház leégésekor paticsá keményedett, és megőrizte a faserkezet lenyomatát. A tető favázát nádkötegekkel vagy zsupszalmával fedhették.

Ottomány kultúra – A magyarországi kora bronzkor második felében, kb. Kr. e. 2000-től 1800-ig a Tiszántúl északi és keleti felében, a Felső-Tisza vidéktől délre, a Berettyó és a Hortobágy folyóktól keletre található területen kialakult társadalmi közösség. A főként mezőgazdasággal és intenzív állattartással foglalkozó népesség állandó telepeken, telteken élt. Fazekasságuk a többi kézművességgel együtt a korszak magas színvonalán állt. Edényeiket főként geometrikus motívumokkal díszítették. Házaik nagyméretűek, 5–5,5 méter széles és akár 8–10 méter hosszúak voltak, általában faoszlopos szerkezetű tartotta a náddal vagy szappal borított tetőt, a falakat fonott vázra tapasztott vagy döngölt agyagból készítették. Különböző méretű településeik, az egy-két házból álló tanyasias jellegűtől az öt-tíz háztartásból álló területi központokig, a folyómedrek mentén találhatók. A központokat szinte minden esetben árokral vették körül.

Ö, Ó

öntőforma, öntőminta – Öntött fémtárgyak (ékszerek, eszközök, fegyverek) előállításánál már a rézkor óta használt segédeszköz. Az előállítani kívánt tárgy negatív formáját általában homokkőbe vésték vagy agyagból kiégették. A kellő módon előkészített és megolvasztott fémeket vagy ötvözeteket az öntőminta kimélyített részébe öntötték, majd kihűlése és megszilárdulása után a formából egyszerűen kifordították a mintából, vagy óvatosan leütötték azt róla. Az öntőminták kidolgozottsága, darabszáma az adott tárgy összetettségétől, a korszak fejlettségétől és az öntést végző metallurgiai tudásától függött. Nagyobb, illetve mindkét oldalán plasztikus tárgyakhoz két félből összeilleszthető öntőformát használtak. Az öntés után újra felhasználható öntőminták feltalálása tette lehetővé a fémtárgyak sorozatgyártását.

öntőtégely – lásd öntőforma

örölő – Általában szemcsés szerkezetű kőzetből készített, egy nagyobb, ovális meg egy kisebb, gömbölydedebb kő együttese, amellyel a gabonaféléket őrölték meg. A nagyobb kő alsó része általában megmunkálatlan, felső munkaoldala a használatból kissé bemélyedve simává vált. Ezen a felületen a kisebb kő ide-oda mozgatásával, dörzsölésével őrölték meg a szakaszosan rászórt gabonát. A kapott liszt finomságát az őrlés időtartama befolyásolta. Az újkő-

kor kezdetétől a késő vaskorig, kb. Kr. e. 450-ig, több évezreden keresztül kizárólag ezt a módszert alkalmazták gabona őrlésére. Előbb a kézi, majd az állati erővel működtetett malom váltotta fel.

őskőkor – lásd paleolitikum

P

pajzsdísz – Az őskorban általában fém szegéllyel merevített papajsokat használtak fémből készült fogóval és pajzsdudorral. A szkítáknál figurális ábrázolásokkal, nemcsak fémből készült rátét díszekkel is találkozunk, amint azt a Mezőkeresztés-Zöldhalompusztán és a Tápionszentmártonban talált aranyszarvas leletek bizonyítják. A keltáknál a pajzsdudor vasból készült, formája és mérete az idők során változott, díszítésük a korrozio miatt ma már ritkán látható.

palánk – Oszloposorból kialakított kerítés vagy védmű.

paleobotanikus – A paleobotanika, azaz ősnövénytan szakembere. A múltbeli, kihalt vagy ma is élő fajokból álló, természetes növénytakaróval foglalkozó tudós. Az egykori vegetáció tanú, az elszenesedett maradványok, a mésztufába kőült levél- és szárle nyomatok, valamint az üledékekben megőrződött virágporaszemcsék vizsgálata alapján rekonstruálja a vegetáció változásait. Ezen keresztül következtet az egykori ökológiai és éghajlati viszonyokra.

paleolitikum – Más néven őskőkor. A régebbi kőkor idősebb szakasza, amelyet az első kőeszközök megjelenésétől (kb. 2,5 millió évvel ezelőtt) a pleisztocén jégkor végéig (kb. 10 ezer évvel ezelőtt) számítunk. E hosszú idő alatt a klíma- és környezeti változások feltételei, s a Homo nemzetség biológiai evolúciójának keretei között fejlődött az emberi kultúra. A paleolitikum egész időtartama alatt az embercsoportokat vadászgyűjtögető gazdálkodás, s az ezzel járó nem letelepedett életmód jellemezte. Szerszámaikat kőből pattintással, csontból csiszolással és fából faragással állították elő. A szerszámkészítés technikái fejlődése alapján tagoljuk a paleolitikumot négy szakaszra: korai (kavicseszközök; kb. 2,5–1,4 millió év), alsó (szakócák; kb. 1,4 millió–250 ezer év), középső (szilánkeszközök; kb. 250–35 ezer év) és felső (pengeszközök; kb. 35–10 ezer év) paleolitikumra. A korai paleolitikumot a Homo habilis (csak Afrikában élt), az alsót a Homo erectus, a középsőt a Homo neanderthalensis, a felsőt a Homo sapiens korának tekinthetjük.

paleontológus – A paleontológia, azaz őslélektan szakembere. A múltbeli, kihalt vagy ma is élő fajokból álló, természetes állatvilággal foglalkozó tudós. Az üledékekben megőrződött állatcsontok vizsgálata alapján rekonstruálja a fauna változásait. Ezen keresztül következtet az egykori ökológiai és éghajlati viszonyokra. A kihalt fajok alapján az idő-

rend megállapításához is segítséget tud nyújtani.

paleoökológia – Más néven őskörnyezettan. A múltbeli természeti környezet viszonyainak vizsgálata, különös hangsúllyal az ember és az őt körülvevő mindenkorin környezet egymásra hatására. A környezet rekonstrukciójához igen sokoldalú vizsgálati módszerekre, s a különböző természettudományok (geomorfológia, paleobotanika, paleontológia, paleoklimatológia stb.) eredményeinek együttes értékelésére van szükség.

Pannonia – A római birodalom provinciája, amely magába foglalta a mai Magyarország dunántúli területét.

parászbóritó – Fordított virágcserep alakú agyagtárgy, melynek a palástján számtalan kis lyuk, a tetején pedig egy nagyobb nyílás van. A parázs leborítására és őrzésére szolgált, esetleg kisebb fazekakat helyezhettek a tetejére főzés vagy melegítés céljából.

patics – Az épületek favázás szerkezetét az újkőkor kezdetétől kívül-belül pályával kevert agyaggal tapasztották be, amely tűzvédi alkalmával keményre kiégett. Ennek a téglavörös töredékeit hívjuk paticsnak. Jelentőségét az adja, hogy a felületén megőrizte az oszlopok, karók, vesszők és nádszálak lenyomatait, s így a ház szerkezetének rekonstrukciójához nyújt nélkülözhetetlen információkat. Megnevezését a régészet a paraszti szóhasználatból kölcsönözte.

pattintás, pattintott – A kőeszközkészítés alapvető technikai fogása, amely azon alapul, hogy bizonyos kőzetek (leginkább a kovafélék) erőhatásra hasíthatóak, s ezáltal alakíthatóak. Az erőhatás kiváltásának többféle módja van: közvetlen és közvetett ütés, nyomás. Segédeszközei a kőből, agancsból, csontból vagy fából készült ütők és nyomóárák. A pattintott kőeszközök adják a régibb kőkor szerszámkészletének döntő részét, az újkőkorból és a rézkorból is fontos szerepet játszanak még, jelentőségüket a bronzkorból vesztik el a fémeszközök elterjedése miatt.

Pavlovien kultúra – A Gravettien kultúra sajátos, közép-európai változata, mely kb. 28 ezer évvel ezelőtől kb. 24 ezer évvel ezelőttig élt, s elsősorban Morvaország (a Cseh Köztársaság keleti fele), Alsó-Ausztria és Nyugat-Szlovákia területén terjedt el.

pecsételt (diszű) kerámia – Különösen a késő Hallstatt és korai La Tène-korban kedvelt díszítésmód, amelyet az edények égetése előtt csont- vagy fémeszközök segítségével „pecsételtek” a még képlékeny agyagba. Eleinte egyszerű kör vagy pont-körös, körkörös és íves vagy egyéb geometrikus mintákkal díszítették a palack alakú edények vállát, valamint a tálak külső és főleg belső oldalát, többnyire az omphalos körül. A La Tène B korszaktól kezdve külön-

leges fémdíszítményeket utánzó növényi motívumokat, inda és hármasszög mintákat is használtak a fazekasok, ezek a különleges pecsétek alkalmasak az egyes műhelyek elkülönítésére vagy a kereskedelmi kapcsolatok felvázolására.

penge(eszköz) – Pengének nevezzük azt a hosszútűs, többé-kevésbé szabályos, párhuzamosan futó szélekkel rendelkező, patintott kőterméket, amelyet egy magköről hasítanak le. Helyenként Európában megjelenik a középső paleolitikum idején, de csak a felső paleolitikum elején válik általánosan elterjedté. Ettől kezdve jellemzően pengéből készülnek a patintott kőeszközök. A legkülönbözőbb szerszámtípusokat alakították ki a pengékből: vakarók, vésők, fűrészek, kések, dárdahégyek, nyílhegyek stb. A felső paleolitikum végétől – különösen a mezolitikum és a neolitikum idején – a magköről lehasított pengéket tovább darabolták, s geometrikus formákat (háromszög, trapéz, körszelet, téglalap) alakítva ki belőlük csontból, agancsból vagy fából kifaragott foglalatba ragasztották be. Ilyen eszközök voltak az aratókések és sarlók.

pénzverőműhely – A vaskor második felében, a balkáni hadjáratok után a kelták honosították meg a pénzverést. A legkorábbi, Kr. e. 3. századra keltezhető veretek az egyházasdengelegi kincslelet Audoleon-típusú ezüstpénzei, ezen kívül gyakoriak a II. Philippos pénzeinek mintájára készült utánzatok. A dunántúli erődített telepeken lévő műhelyekben is folyt pénzverés, az ezüstöt felváltották a bronzérmék. Ezek sajátos ábrázolásai képviselik az igen változatos, regionálisan különböző barbár érmeiket, amelyeket elsősorban a törzsek egymás közötti kereskedésénél használtak.

Piliny kultúra – A Kárpát-medencei késő bronzkor második fázisában, Kr. e. 1300 és Kr. e. 1100 között az Északi-középhegység és az ahhoz földrajzilag szorosan kapcsolódó szlovákiai területeken élt társadalmi csoport. A Kr. e. 1300 körül a Kárpát-medencébe érkező erős közép-európai hagyományokat magával hozó Halomsíros kultúra népe ezen a területen – ugyanúgy, mint mindenhol máshol – gyorsan, ellenállás nélkül, rugalmasan illeszkedett be a helyi középső bronzkori őslakosság életébe. A kölcsönösen nyitott kapcsolat egy a korábitól és a bevándorlóktól is megkülönböztethető, de ugyanakkor mindkettőből eredeztethető, önálló emlékananyagot hozott létre. A Piliny kultúrához tartozó települések egyrétegűek s a lakosság életmódja, szokásai miatt hosszabb egyhelyben lakás esetében sem maradtak a házak helyeit jelző cölöplyukak és más meghatározható épületmaradvány. A magasabban fekvő vidékeken egyre több és újabb erődített települést jelent meg, jól belátható területek központjaiban. A jól láthatóság és a terület feletti uralom érzékeltetése erős társadalmi szervezet

meglétét feltételezi, amit alátámasztanak a kivételes bronzékszerek, hatalmi jelképek és új stílusú fegyverek, melyek ezen kultúra jellegzetes leletei közé tartoznak. Halottaikat elhamvasztották és urnákba helyezve a túlvilági használatra szánt kísérő tárgyakkal együtt temették el.

pleisztocén – A negyedkor idősebb, s egyben a földtörténeti újkor, a kainozoikum utolsó előtti szakasza, amely kb. 2 millió évvel ezelőtt kezdődött és kb. 10 ezer évvel ezelőtt ért véget. Lényegében a legutóbbi jégkorral esik egybe. Kezdetét nehéz pontosan megállapítani, mert a növény- és állatvilág fejlődésében nincs éles határ, s a globális lehűlés már a harmadkorban megkezdődik. Számos kutató az első eljegesedés kezdetét csak 1,8 millió évvel ezelőttre teszi. A pleisztocén alatt eljegesedések és felmelegedések váltották egymás, amelyeken belül is voltak klímaingadozások. Mindez egy rendkívül bonyolult éghajlattan történetet eredményez, amely egyben a pleisztocén tagolásának is az alapja. A változó természeti környezeti feltételek adták a kereteit és minden bizonnyal az evolúciós tényezőit egyrészt a Homo nemzetségen belüli embertani fejlődésnek, másrészt a paleolitikum kulturális fejlődésének. A pleisztocén egyes szakaszaiban is történtek kihalások az állatvilágban. A legismertebb ilyen fajok a mamut, a gyapjas orrszarvú, az óriásszarvas, a barlangi medve, a barlangi oroszlán, a barlangi hiéna, a kardfogú tigris.

pollenvizsgálat – A paleobotanikusok és az archaeobotanikusok az üledékben megőrződött virágporszemcséket különböző vegyi kezelésekkel elkülönítik, majd mikroszkóp alatt a jellegzetes formák alapján azonosítják a növényfajokat. Az így nyert adatok elemzésével rekonstruálni tudják az egykori természet és természetű növényvilágot, annak változásait és kölcsönhatásait az emberi tevékenységekkel. Különösen fontos szerepet kap a paleoökológiai vizsgálatokban.

poncolt díszítés – Ötvös technika, kivitelezése az őskorban egy poncnak nevezett, többnyire bronzból készült hegyes eszközzel történt, amellyel elsősorban fémlemezről készült tárgyakat díszítettek, de néha agyagedények mintái is készültek ilyen szerszámmal.

Pontus-vidék – A Fekete-tenger (Pontus Euxinus) északi partvidékét és a közelében elterülő füves sztyepp övezetet nevezzük így, ahonnan már a rézkortól kezdve érték kulturális hatások a Kárpát-medencét. A görög gyarmatosítás idején (Kr. e. 6–5. sz.) virágzó kereskedővárosok létesültek, amelyek műhelyeiben a szkíta fejedelmek megrendelésére szebbnél szebb aranytárgyak és edények is készültek. Ebben az időszakban ismét megélnék a kereskedelmi kapcsolatok, melyek nyomai felfedezhetők a szkíta kori leletegyüttesekben.

preszkíta – lásd vaskor

Protoboleráz fázis – A középső és késő rézkor átmeneti idejét tölti ki Kr. e. 3600–3500 között. Ez volt az első kultúra, amely megszüntette az Alföld és a Dunántúl közötti kulturális különbséget, és az egész országban egységes fazekasság alakult ki. Leletanyagában még érezhető főleg a Tűzdelt Barázdás Díszű Kerámia kultúrájának öröksége, de már egyre erőteljesebben érezhető a késő rézkori Baden kultúra legelső időszakának, a Boleráz kultúrájának vagy csoportjának a fejlődése.

Protosolutréen kultúra – (kiejtése: protoszoltréen) A 20. század első felének paleolitikus kutatása ezen a néven nevezte a Közép-Európában feltárt, levéleszközökkel jellemzett leletegyütteseket, melyeket a nyugat-európai Solutréen kultúra ősenek hittek. Magyarországon a Korai Szeletien kultúra leletanyagai tartoztak bele.

R

radiokarbon – A régészet számára az egyik legjelentősebb felfedezés volt az 1940-es évek végén a radionakarbon vizsgálaton alapuló keltezési módszer, amely lehetővé tette az évszámokban kifejezhető abszolút kor megállapítását. Az ősi települési rétegekben nagy mennyiségben található elszénesezett fadarabok és gabonamagvak, valamint az állatsontokban lévő szervesanyag (kollagén) alkalmas mintát szolgáltatnak ehhez a korhatározáshoz. A szén ^{14}C izotópja a légkörben keletkezik, s beépül az élő szervezetekbe. Lebomlását radioaktív sugárzás kíséri. Az élőlény elpusztulásakor megszűnik az anyagcsere, s ezáltal fokozatosan csökken a maradványaiban lévő ^{14}C mennyisége. Laboratóriumi fizikai méréssel megállapítható, mennyi izotóp van a feltáráskor előkerült szerves anyag leletben, s a csökkenés üteme, a felezési idő (kb. 5700 év) alapján kiszámolható az élőlény elpusztulása óta eltelt idő. Az így kapott radiokarbon dátumokat tovább pontosíthatják a fák évgűrűsorozatainak alapuló korhatározás (dendrokronológia) segítségével. A radiokarbon vizsgálatok drámai változásokat hoztak a történeti folyamatok értékelésébe, amivel sok esetben a korábbi felfogások az ellenkezőjükké fordultak.

radiolarit – Tömött, vörös, barna vagy olajzöld színű kovaválasztat. Úgy képződhetett, hogy a mezozoikumban a trópusi tengerek mikroszkópikus élőlényeinek, a sugárállatoknak (Radiolaria) a kovaváza a tengerfenékre lerakódott iszapban felhalmozódott, s az a későbbi földtani folyamatokban közötté alakult. A radiolaritban erős nagytűs mellett felismerhetők a radiolariák vázai. Középhegységeink közei között több helyen előfordul. A jól hasadó kőzet a paleolitikum eleje óta a pattintott kőeszközök egyik kedvelt nyersanyaga. A felső paleolitikumban az embercsoportok

kapcsolatrendszerain nagyobb távolságokra is eljutott, különösen az északnyugati-szlovákiai forrásokból. A Dunántúlon a neolitikumban és a rézkorban a kitermelésével is foglalkoztak (Szentgál, Tata, Sümeg), és kereskedtek vele.

régibb kőkor – Az emberi kultúra történetének első korszaka, amely a kultúra megjelenésétől az életermelő gazdálkodás kialakulásáig, azaz az újkőkor kezdetéig tart. Az emberiség történetére nézve ez kb. 2,5 millió évvel ezelőtt kezdődött, és a Kr. e. 8. évezredben ért véget. Az egyes földrajzi régiókban azonban a konkrét évszámok nagymértékben eltérnek. Magyarország területén az emberi kultúra megjelenését Vértesszőlős kb. 350 ezer éves lelőhelye képviseli, az első földművelők betelepődését pedig a Körös kultúra megjelenése jelenti a Kr. e. 6. évezred elején. A régibb kőkor első, jégkor alatti szakasza az őskőkor (paleolitikum), a második, jégkor utáni szakasza a középső kőkor (mezolitikum).

retusált penge – Pattintott kőeszköz, amely hosszúság, többé-kevésbé szabályos pengén készült úgy, hogy egyik vagy mindkét szélét kisebb leütésekkel (retusálással) alakították.

rézkor – A magyar kutatók, Pulszky Ferenc és Hampel József kezdeményezésére vezette be az ősrégészettudomány a rézkor fogalmát, kibővíve a korábban elfogadott három periódusú rendszert (kőkor, bronzkor, vaskor). Ehhez az alapot a Kárpát-medence területén rendkívül nagy mennyiségben előkerült, súlyos réztárgyak szolgáltatták. A természérez hidegen kalapálással történő megmunkálása ugyan már a késő neolitikumban előfordul, a Kr. e. 4500/4400 és 3000/2900 közötti időszakban a Kárpát-medencében és a Balkánon bekövetkezett „rézrobbanás” következtében a korábbi néhány grammos rézészerek helyét az olykor több kg-ot is elérő réztárgyak foglalták el. S ezzel kezdetét vette a kulturális fejlődés új korszaka, amelyben a fémmegmunkálás lett a főszerep. A „rézrobbanásnak” két fázisát különítjük el. Az első fázis a kora rézkorral, a második fázis a középső rézkorral esik egybe. Az egyes vidékeken a felszínen, főleg a vízművelésekben gyűjtött természérezből és rézércből (azurit) elkészített réztárgyak az értékfelhalmozás és a nyersanyagforgalom eszközei is voltak. Az Alföldön a többretegű tell-telepek megszűnése és a mozgékonyabb pásztortelep mód hangsúlyossá válása jelentette a rézkor beköszöntését. A kora és középső rézkorhoz kapcsolódik a rézzel együtt talált arany megjelenése, amely szintén szerepet kapott a nagy kincsek felhalmozásában.

riolit – A földtörténeti újkorban (kainozoikum), főleg a harmadidőszakban vulkáni működés során keletkezett kiömlési kőzet. Vegyi összetétele a gránitval azonos.

A belső szerkezete (szöve) alapján több változata ismert: perlit (egy-két mm-es gömböcskékből épül fel), horzsakő (szivacsos szerkezetű), obszidián (üveges szerkezetű). Ha a kőzet a vulkánkitöréskor kilövellt porból és hamuból keletkezett, tufának nevezzük. Nálunk leggyakrabban az Északi-középhegységben fordul elő.

S

Sarlós Isten – Az újkőkor késői fázisa idején (Kr. e. 5000–4500/4400) a Tisza kultúra közönségében kialakult kultusz különlegessége volt a trónuson ülő, mintegy 25–30 cm magas edényszobrok, ill. emberalakú edények szakrális célú használata. A női és férfi alakban történő megformálás egyaránt ismert. Ezek között különleges helyet foglal el a szegvári településen – több női és férfi társával – a „Sarlós Istennek” nevezett, szintén trónuson ülő, méltóságos tartású, üreges, ember alakú plasztika, amely jobb vállán sarló alakú tárgyat tart mellére helyezett jobb kezében. Az őskori figurális plasztika remekműve. Később ugyanott találtak olyan trónuson ülő, üreges férfi szobrot is, amely baltát tart a jobb kezében.

Ságvári kultúra – A felső paleolitikum Gravettien kultúrájának egyik változata, amely kb. 19–17 ezer évvel ezelőtt élt a Kárpát-medence belső területein. Leleltetőit a Dunántúlon és az Alföld déli részén találjuk. Jellegzetessége, hogy kőeszközeinek elkészítéséhez kisebb méretű kavicsokat használt fel (főleg radiolaritot). Ságváron lakókunyhói maradványait is feltárták.

sánc, sáncárok – Az őskori, védelemmel ellátott telepek szorosan alkalmazkodtak a természetes környezethez, ezért alaprajzilag sokszor igen változatosak. Védelmül elsősorban sáncokat emeltek a közvetlen környezetben található anyagokból. Általában földből, de ahol sok kő hevert a felszínen, gyakran kőből készülték. A támadás irányából függőleges oldal jelentette a védelmet, és ezt fatörzsekből összeállított szerkezet, ritkán habarcs nélküli, szárazon rakott kőfal tartotta. Idővel a fa elkorhadott, a föld- vagy kötött szétomlott, ezért a sáncok mai alakjukban egyszerű töltésnek tűnnek. Ahol ásatásra sor kerül, ott a sánc faszerkezetének korhadott vagy tűz által elszénesedett maradványai kerülnek elő, és a sánc rétegződéseiben a külső, függőleges oldalnak is megtalálhatók a nyomai. A sánc tetején mellvéd is lehetett, de ezek nyomtalanul eltűntek. A sánc előtt többnyire árok is húzódik, azonban a meredek hegyoldalak feletti sáncoknak gyakran hiányzik, mert felesleges lett volna.

sírepmintény – Az előkelőbb, vagy valamilyen szempontból megkülönböztetett halottakat nemcsak egyszerűen elföldelték, hanem fából ácsolt vagy kőből épített kamrákban helyezték el (lásd még halomsír és kőborítás, kőpakolásos, kőkeretes sír, kőláda).

sírmelléklet – A viselethez tartozó tárgyakon, eszközökön és fegyvereken kívül az eltemetett halottakat a túlvilági életre szánt étel- és italmellékletekkel látták el. Tehát mind a hamvasztásos, mind a csontvázas temetkezésekben található edények eredetileg ételt (néha a hús maradványai a tálakon állatsont formájában maradtak meg) vagy valamilyen, többnyire alkoholos italt tartalmaztak. Ezeknek a maradványoknak a vizsgálatával az archaeobotanika, az archaeozoológia, s főként az archaeometria foglalkozik. Ez utóbbi tudományág speciális vizsgálatokkal igen kis mennyiségű, néha csak az edény falán, vagy porusaiban megmaradt maradványokból is képes zsírt, fehérjét és egyéb szerves anyagokat kimutatni, vagy az italok erjesztésére, izesítésére használt anyagokat meghatározni.

Solutréen kultúra – (kiejtése: szolütréen) A felső paleolitikum fiatalabb szakaszának sajátos kultúrája Franciaország és az Ibériai-félsziget területén, amely kb. 21-18 ezer évvel ezelőtt élt. Időben a Gravettien követi és a Magdalénien előzi meg, ám mindkettőtől különbözik a szépen kidolgozott, levél alakú köeszközei által. E sajátossága, a kétdoldalon megmunkált, babérlevél alakú dárdahegyek miatt hitték azt a kutatók a 20. század első felében, hogy a Közép-Európa számos barlangi lelőhelyén (pl. a Szeletában) feltárt levél alakú dárdahegyek is a Solutréen kultúra emlékei. Embercsoportjai elsősorban vadlóra és bölényre vadásztak. Néhány barlangi domborművet is az ő művüknek tartanak.

Somogyvár-Vinkovci kultúra – Déli eredetű kora bronzkori közösség, amely Kr. e. 2500 és Kr. e. 2000 között élt a Dunántúlon. Érdekesség, hogy az eredeti a Dráva-Száva közötti österületről ismert hagyományokkal ellentétben a Dunántúlon nem alakítottak ki állandó falvakat, tell-telepeket. Folyóvölgyekben tanyasias jellegű települések voltak, ugyanakkor magaslatokon, dombtetőkön jelentősebb méretű erődített falvakat hoztak létre. Házaik a maradványok alapján kisméretűek voltak, és kissé földbe mélyített padlóval rendelkeztek. A leletek tanúbizonysága szerint ismerték és használták a négykerekű szekeret, edényeik változatos formagazdagsága ellenére nem rendelkeztek a tell alkotó kultúrák és a későbbi korok finom kerámiájával.

Spondylus – lásd tengeri kagyló

Starčevo kultúra – Az első újkőkori közösségek anyagi és szellemi kultúrájának összessége Kr. e. 6000–5500/5400 között a Dél-Dunántúlon és a Balkán északi felében. Hatalmas területen vezette be ez a közösség az élelemtermelő életmódot a földművelés és az állattartás meghonosítása által, egy időben az alföldi Körös kultúrával. Anyagi kultúráik kisebb eltéréseit az ökológiai különbségekkel magyarázhatjuk. A Starčevo

kultúra közösségeire jellemző, hogy a legkülönbözőbb földrajzi környezethez képesek voltak alkalmazkodni.

Sz

Szakálhát kultúra – A középső újkőkor késői fázisa, anyagi és szellemi kultúrájának összessége. Kr. e. 5200–4900 között a Tisza mentén déli felén és északabbra a Tisza mindkét partját kísérő sávban terjedt el egészen a Sajó torkolatvidékéig. Létrejöttében jelentős szerepet játszott a helyi előzményen kívül (Alföldi Vonaldiszes Kerámia kultúrája avagy AVK) a délebbre elterülő Vinča, ill. Bánáti kultúra. A Szakálhát kultúrájának jelentős szerepe volt a nagy közösségek (kultúrák) közötti kapcsolatok fenntartásában, illetve létesítésében. Fazekasságának meghatározó formáját alkották a nagy, amfora alakú és a kisebb, gömbölyded edények, a karcolt díszítés és a pasztózus edényfestés. Ekkor készítették az első könnyű rézekszereket. Különlegessége az arcos edény: a főleg amfora alakú, nagy edényeken, de a kisebbeken is az edények nyakán bekarcolt és M-alakú jellel keretezett emberarc, olykor két oldalt felemelt karral, de gyakrabban a karokat jelképező, az edény falához tapasztott lécbordával. Az emberi jelleg összekapcsolása a napi használatnál az arcos edényeknek kultikus tartalmat ad. A Szakálhát kultúrájának ezeket a fő jellegzetességeit – az arcos edényt és a pasztózus vörös, sárga edényfestést – átvette a Zseliz kultúra, főleg Budapest körzetében.

szakóca – Pattintott kőeszköz, amely főleg az alsó paleolitikumban volt jellemző. Mindkét oldalán, általában teljes felületén megmunkált szerszám. Formája többnyire szimmetrikus (mandula alakú, ovális, háromszögletű stb.), a munkaél körbefut a peremén. Kézbe fogva használták sokféle munkára.

szarvasfülű tál – A Hallstatt C korszak végétől, de különösen a Hallstatt D időszakban készítettek egy olyan csészét, amelynek a perem fölé emelkedő füle a legmagasabb pontján szarvszerűen elágazott. Végét gombbal, állatfejjel vagy virágmintával díszítették. Funkciója szerint nemcsak ivásra, hanem nagyobb fém- vagy kerámiaedényekből az ital kimerésére is szolgált. A forma továbbfejlődött változatát a kora La Tène-kortól kezdve már korongolták, s – főleg az ausztriai Traisental és a Dunakanyar közti területen – pecsételt díszítéssel látták el. Ezt a keleti kora La Tène kultúrára jellemző edényt egy Pozsony (Bratislava) melletti lelőhelyről „Stupavai típusú” tálnak nevezték el a kutatók.

Szatmár csoport – Az Alföldi Vonaldiszes Kerámia (AVK) formatív időszakának is nevezik. Északkelet-Magyarországon a legkorábbi újkőkort képviselő közösség anyagi és szellemi kultúrájának összessége. Kr. e.

5500/5400–5300/5200 között. Elterjedési területe Szolnok vidékétől északra húzódik a Tisza két oldalán: a folyó északi oldalán még a nagyobb folyóvölgyekbe (pl. Hernád) is benyúlik, a folyó déli oldalán pedig a Tiszántúl északi részét foglalja magában. Létrejöttében alapvető szerepet töltött be a Körös kultúra a Méhtelek faciéssele együtt. Közepes és kisméretű településeinek jellemző oszlopos szerkezetű, paticsfalú házak emelése a felszínen és a halottaknak a településeken belül, olykor külön kialakított helyen csoportokban történt eltemetése. Hitvilágukban gyakori az ember és állat alakú agyagplasztika, közöttük a kettő keveréke, az ún. „kentaurok” jelenléte.

Szeletien kultúra – A korai felső paleolitikum levéleszközös kultúrája Közép-Európában, amely kb. 45 ezer évvel ezelőtt jelent meg, s egyes feltételezések szerint a kultúra fennállásának végén (kb. 22 ezer évvel ezelőtt) kortársa lehetett a Gravettien kultúrának. Így az Aurignacien kultúrával is együtt élt egy ideig. Mivel a jellegzetes, kétoldali kidolgozású, levél alakú kőszközők készítésében a Szeletien kultúra a középső paleolitikum idején Közép-Európában élt Micoquien (kiejtése: mikokien) kultúra technológiai hagyományát folytatja, a kutatók úgy vélik, hogy a Szeletien kultúra emberei is a neandervölgyiek voltak. Északkelet-Magyarországon a Szeletien kultúra ősenek a Bábonyien kultúrát tartják, amely a Micoquien kultúrához hasonló vonásokat mutat.

szkíta kor – lásd vaskor

szörthamvas sír – A máglyán elhamvasztott halott maradványait összegyűjtötték, de nem edénybe tették, hanem a sírgödörnek általában előre meghatározott részébe szórták be.

szövőszék – A szövés-fonás az újkőkor legkorábbi időszakától a mindennapos tevékenységek közé tartozott. A szövőszékek keretét, illetve vázát fából ácsolták, a felvetett függőleges, ún. láncfonalakat agyagnehezékekkel feszítették ki, hogy a kereszt-szalakat (bélfonalakat) könnyebb legyen rajtuk átfűzni. Az őskorban főleg gyapjú és len képezte a textilek alapanyagát. Az ásatásokon a leégett vagy összeomlott szövőszékek maradványaira szerencsés esetben elszenesedett oszlop- vagy karóhelyek, többnyire azonban csak az agyagnehezékek csoportjai utalnak.

T
talpgerendás „borona” szerkezet – lásd borona szerkezet

Taubachien kultúra – A középső paleolitikum különleges kultúrája Közép-Európában, amely kb. 140–80 ezer évvel ezelőtt élt a Délkelet-Németországtól Morvaországon át a Kárpát-medence északi részéig terjedő területen. A neandervölgyi emberek készítettek rendkívül kicsi, pattintott kőszközeit, főként apró kaparókat. Általános vonása a

kultúrának, hogy embercsoportjai előszere-ttel telepedtek meg hévforrások mésztufamedencéiben, travertinekben. Nagytűstű növényevő állatokra vadásztak, bár az elejtés módját nem ismerjük, hiszen kicsiny kőeszközök alkalmatlanok voltak erre. Lehetséges, hogy kihasználták azt a kedvező körülményt, hogy a forrás odavonzotta az állatokat.

tell – Ezzel a domb jelentésű arab szóval a régészeti szakirodalom azokat a lelőhelyeket jelöli, amelyeknek a legfőbb jellemzője, hogy a több száz éven keresztül egyhelyben lakás következtében a szűk területen zsúfoltan épített oszlopszerkezetes házak omladékaiból és a telep hulladékaiból több méter vastagságú települési halmok keletkeztek. Az alföldi középső újkőkor idején (Kr. e. 5000 körül) kezdődött ennek a déli, balkáni, sőt, közel-keleti eredetű települési formának a meghonosodása, de teljességgel a késő neolitikum időszakában bontakozott ki a Tisza-Herpály-Csőszhalom kultúrák közösségeinél. A tell-települési mód visszatért a kora bronzkor végén, de fő virágkora a középső bronzkorra esett, amikor az Alföld teljes területén, valamint a Dunántúl északi felén és DNY-Szlovákiában az újkőkoriakat sokszorosan felülmúló mennyiségben terjedt el ez a telepforma.

temetkezési halom – lásd halomsír és kurgán
tengeri kagyló (Spondylus) – Az újkőkor korai időszakától a késő neolitikum végéig (Kr. e. 5500–4500 között) kedvelt ékszeralapanyag a Balkánon, a Kárpát-medencében és Közép-Európában. Forrásai az Adriai- és az Égei-tenger partvidékén találhatók, s a távolági kereskedelem révén félkész vagy késztermékként jutott ilyen messze vidékekre. Elsősorban korongcsüngőket, karperceket és átfűrt gyöngyöket (nyak-, kar- és derekláncokat) készítettek belőlük.

termékenységkultusz – A korai élelemtermelő kultúrákban alakult ki a sokféle formát öltő termékenység kultusz. Ugyanis az életet jelentő földműves termékek és a háziállatok mennyisége és szaporasága alapvető fontosságú volt a közösségek életében. Ezt igyekeztek befolyásolni az általuk fontosnak ítélt erők segítségével. A termékenység kultusz egyik megnyilvánulási formája az agyagplasztikában maradt fenn, melynek főszereplője a nőalak lett, mint a közösség szaporaságának a képviselője.

tetradrachma – Görög ezüstpénz, súlya 13–17 gramm között mozgott és értéke 4 drachmának felelt meg.

Th/U izotópos korhatározás – Laboratóriumi mérési eljárás annak megállapítására, hogy egy anyag milyen régen keletkezett. A benne levő radioaktív thórium és uránium elemek változatainak (izotópjainak) egymásba történő átalakulási folyamata (lebomlása) alapján számítja ki az eltelt időt.

tipológia – A régészeti kutatás tudománnyá válása idején, a 19. század közepén alakult

ki a tipológia módszere. Lényege, hogy az ember által létrehozott tárgyakat rendszerezi, osztályozza a formájuk, kidolgozásuk és nyersanyaguk egymáshoz viszonyított hasonlósága, sőt azonossága alapján. A hasonló tárgyak összessége alkotja a tárgytípust. Mivel a hasonlóságok oka az azonos technikai hagyományban keresendő, a tipológia segítségével különítették el az egyes közösségeket, a régészeti kultúrákat. A módszer a 20. század utolsó harmadáig uralta a régészeti kutatást. A hasonlóság, rokonság keresése és megtalálása még ma is jelentős szerepet tölt be a régészetben, de a tipológia már csak egyike a sokféle alkalmazott módszernek.

Tisza kultúra – Az alföldi késő újkőkori közösség anyagi és szellemi kultúrájának összessége. Kr. e. 5000/4900–4500/4400 között terjedt el a Tiszántúlon és az északi hegyvidék lábánál egészen az Alföld pereméig. Létrejöttében alapvető szerepet játszott a helyi előzmény, vagyis a Szakálhát kultúra az Alföld déli felén. Kialakulása után kis idő elteltével jutott el az Észak-Alföld pereméig. Mintegy 20 nagyméretű tell-település és ugyancsak nagyterjedésű, egyrétegű horizontális teleforma jellemző, amelyek mellett tanyaszerű kis telepek is kialakultak. Oszlopos szerkezetű házakat építettek mindkét telepformán. Halottaikat a település területének beépítetlen részén temették el, csoportokat alkotva, amelyekbe feltehetően a rokon családok tagjai tartoztak. Kultuszéletükben nagy szerepe volt az agyagból égetett trónuson ülő nő és férfi alakoknak, amelyek az őseket vagy a különböző, életüket befolyásoló erőket jelképezték. Kerámiájuk jellegzetessége a textilszövés és gyékényfonat mintákra emlékeztető karcolt díszítés. A Tisza kultúra szoros csere- és szellemi kapcsolatban állt a Lengyel kultúra keleti csoportjával, a Herpály és Csőszhalom kultúra közösségeivel.

Tiszapolgár kultúra – A kora rézkori közösség anyagi és szellemi kultúrájának összessége. Kr. e. 4500/4400–4000 között a Tiszántúlon és a Tisza mentén terjedt el. Létrejöttében a három tiszántúli késő neolitikus kultúra (Tisza, Herpály, Csőszhalom) játszott a főszerepet. A régészeti hagyatékok közül a Herpály kultúra tell-telepeinek felső rétegében mutatkoznak a legerőteljesebb származási gyökerek. Teljes kialakulása akkor történt meg, amikor a tellek lakói elhagyták településeiket. Mozgékonyabb, pásztorkodó életmód jött létre, amelynél a közösséget összetartó, állandó helyet az először itt megjelent közösségi temetők jelentették (80–100 temetkezéssel). A Tiszapolgár kultúra képviseli a „rézrobbanás” első fázisát, amikor a felszínen és vízmosásokban talált nagymennyiségű természet és rézércet elkezdtek összegyűjteni értékelhalmazási céllal. A nagy szarvasmarhacsordák mellett az

jelentette a vagyont. A Tiszapolgár kultúra készítette először a késő neolitikus könnyű ékszerekhez képest sokszoros súlyú réztárgyakat, fókuszokat, baltákat stb., amelyeket nyersanyagnak is használtak. Emellett megjelentek az elrejtett réz- és aranykincsek is. Egyszerű fazekassága csak egyes területeken alkotott díszes, inkrusztált edényeket. Kultuszéletében az agyagplasztika már elvesztette korábbi jelentőségét.

tompított hátú hegy – Pattintott kőeszköz, vadászfegyver hegye, amelyet pengéből készítenek úgy, hogy az egyik szélét speciális megmunkálással meredékké, tompává teszik. A Gravettien kultúra jellegzetes szerzőtípusa.

töbör – Mészakőfelszínen kialakult nagy, tálszerű mélyedés, más néven dolina. Általában a felszín alatt a víz által kioldott jaratok berogyásával keletkezik.

travertin – Hévízforrások vizéből lerakódott mészkő felhalmozódásával keletkezett édesvízi mészkő.

triász kor – A földtörténeti középkor (mezozoikum) első, legrégebbi időszaka 225–190 millió évvel ezelőtt. A kor legfejlettebb szárazföldi állatai a dinoszauruszok voltak.

tumulus – A halomsír latin eredetű elnevezése a Hallstatt korban.

Tűzdelt Barázdás Kerámia kultúrája – A Dunántúlon a középső rézkor késői időszakára anyagi és szellemi kultúrájának összessége. Kr. e. 3600–3500/3400 között az egész Dunántúlon és a Gödöllői-dombságban elterjedt, amikor az ország kulturális elkülönülése a Dunántúl és az Alföld (Hunyadihalom kultúra) között még fennállt. Az első olyan közösség, amelynek erőteljes nyugati eredetű összetevője észlelhető a kerámián a jellegzetes tűzdelt barázdás díszítés alkalmazásában és ennek „mészanyaggal” való kitöltésében (inkrusztáció). Ugyancsak az Alpok réznyersanyagát (rézércet) használták fel a kis településeken a feltehetőleg vándor rézművesek, akiknek a tevékenységét a számos öntőegység, ill. töredék bizonyítja. A rézfelhasználás mértéke hanyatlott, feltehetően azért, mert kimerültek a felszínen elérhető nyersanyagforrások. Kultuszéletükre a viszonylag kevés tűzdelt barázdás és mészbetétes díszű női szobrocskák töredékei utalnak.

tűzkő – A kovaféleségek finom szemcséjű, jól hasadó, jó minőségű fajtája. Egyes változatokat az őskori pattintott kőeszközök készítői annyira kedveltek, hogy geológiai forráshelyüktől nagy távolságokra is eljuttatták.

U, Ú

újkőkor – lásd neolitikum

urna – Azokat a hamvasztásos sírokban előforduló kisebb vagy inkább nagyobb méretű agyagedényeket nevezzük urnának, amely az elhunyt hamvait tartalmazta. Az urnák formája és díszítése korszakokként

változott. Előfordult, hogy az urnát kifejezetten a temetés céljára állították elő. A sírkerámia általában díszesebb, de mivel alacsonyabb hőfokon égették, a minősége gyengébb volt, mint a telepeken előforduló, napi használatra szolgáló főző- vagy tárolóedényeké.

Urnamezős kultúra - Az Urnamezős kultúra a bronzkor utolsó, Kr. e. 1300-tól 800-ig terjedő szakaszát foglalja magába. Nevét az uralkodó temetkezési szokásról kapta, ahol az urnás temetkezések akár több száz sírból álló, nagy temetőket képeznek. Az urnasírok mellett meglévő másik rítust a szörthamvas sírok jelentik. Az Urnamezős kultúra megnevezést Nyugat- és Közép-Európában egy nagy és sok szempontból egységes kultúrkör megjelölésére is használják. Magyarország nyugati része és Ausztriának a vele határos régiói (Alsó-Ausztria, Burgenland), valamint Morvaország déli és Szlovákia nyugati része egyaránt az Urnamezős kultúra Duna-vidéki és kelet-alpesi típusú elterjedési területéhez tartozik, ahol a temetkezési szokásokon kívül az anyagi kultúra is szoros kapcsolatot mutat. Településterülete a Kárpát-medencében kelet felé a Dunakanyar vidékéig és a Duna-Tisza közéig, valamint a Balatontól délre a Dráva-Száva közéig is kiterjed, különböző karakterű helyi csoportokat képezve. Ebben az időszakban a bronzművesség magas színvonalú volt, és a műhelyek kiterjedt kapcsolatokkal rendelkeztek. A Dunántúlon kiemelkedő jelentőséggel bírtak a Celldömölk közelében lévő Ság-hegyen és a Velemen működő központok.

Ü

üledék - Általános kifejezés a különböző természeti erők (szél, víz, gravitáció) által mozgatott anyagok felhalmozásából keletkezett összetett megjelölésére. Összetétele, szemcsmérete, származása és kezelezési körülményei alapján sokféle lehet (pl. agyag, homok, lösz, iszap, közettörmelék stb.).

ütőkő - A kovaféléknél keményebb kő, leggyakrabban kvarcitkavics, amelyet a patintásnál a szilánkok levítésére használtak.

üvegpaszta gyöngy - Az üvegpaszta gyöngyök az egyiptomi ékszerek kapcsán váltak ismertté, de a vaskortól kezdve a római, majd különösen a népvándorláskorban igen kedveltek voltak. Leggyakrabban fehér, sárga zöld és kék színben vagy ezek kombinációiban fordulnak elő, mint pl. az ún. pávaszemes gyöngyök, amikor sárga, vagy kék alapon sötétkék-fehér szemek díszítik a gyöngyöket. Az ilyen mintáknak bajelhárító szerepet is tulajdonítottak. Főként a gyermek- és a női sírokban fordulnak elő.

V

vadászmágia - A természeti népek körében megfigyelt olyan mágikus cselekedet vagy

szertartás, amelyet annak érdekében végeznek el, hogy biztosítsák a majdani vadászat sikerességét. Feltételezzük, hogy a felső paleolitikumban élt ősemberek is alkalmazhatták, mert egyes barlangfestményeken az állatok oldalába fúródó nyilakat vagy dárdákat lehet látni.

vakaró(eszköz) - Pattintott kőszerszám, amelynek egyik vagy mindkét végén kisebb leütésekkel kialakított, ívelt vonalú munkaél található. Elsősorban a lenyűzött állatbőrök megtisztításánál használták.

vaskor - A vas használatáról kapta nevét. Időrend szempontjából két nagyobb periódusra tagolják: a korai vaskorra vagy Hallstatt korra, amely Kr. e. 800-tól kb. 450-ig tartott és a késővaskorra vagy La Tène korra, amely a Kr. e. 5. század közepétől Pannonia rómaiak általi meghódításával ért véget. A vas Kárpát-medencei megjelenése a Dunántúlon az Urnamezős kultúra idejére, azaz a késő bronzkor végére tehető. Kelet-Magyarországon a vaskorban a preszkíta, majd szkítakori lakosság élt. A Kr. e. 7. század elején feltehetőleg újabb népcsoportok érkeztek az Alföldre egyrészt a középső Dnyeper-Dnyeszter menti erdős sztyeppe vidékéről, másrészt a Fekete tengertől északra húzódó övezetből és keveredtek a korábbi kulturális hagyományokat őrző népséggel. Ettől kezdve egy békésebb időszak következett, amire a több generáció temetkezéseit őrző, nagy sírszámú szkítakori temetők utalnak. A vaskort a virágzó kézműipar és a szerteágazó kereskedelmi kapcsolatok jellemzik, amit bizonyára megkönnyített a vasból készült zablakkal felszerszámozott lovak és vasalt kerekű kocsik segítségével történő gyorsabb közlekedés is. Ekkorra a Kárpát-medence egész területén fejlett gazdálkodással, vas- és kerámia művességgel rendelkező településhálózat alakult ki, amely a késővaskorban a különböző kelta törzsek letelepedésével érte el fejlődésének csúcspontját.

Vatya kultúra - Magyarországi középső bronzkori népesség, mely Kr. e. 1800 és 1300 között a Mezőföldön, a Duna-Tisza köze nagy részén a déli országhatárig, északon Budapest tágabb körzetétől délfele egészen a Sió torkolatáig tartó területen élt. A kora bronzkori Nagyrév és Kisapostag kultúrák hagyányaiból fejlődött ki. Települései között találhatók kisebb tanyasias és nagyobb falusias jellegűek, ugyanakkor a stratégiailag fontosabb területeken jelentősebb tell településeik is kialakultak. Elsősorban a főbb közlekedési és kereskedelmi útvonalak mentén, vagy azok kereszteződésénél jöttek létre a sok esetben erődített falvak, a földvárak, melyek közül soknak kora bronzkori előzménye van (Nagyrév kultúra). Érdekes az, hogy erődített földvárak között nemcsak méretbeli különbségek voltak, hanem néhánynak többszörös (kétszeres,

háromszoros) belső erődítési rendszere is volt. A nagyobb települések környezetében megtalált nagy sírszámú temetőik alapján tudjuk, hogy halottaikat szigorú rítus szerint elhamvasztották, maradványaikat és a túlvilágra szánt kísérő tárgyakat urnába tették, melyet egy vagy két tállal fedtek le.

vegyes rítusú temető – Azokat az őskori, temetkezésre szolgáló helyeket nevezzük így, ahol mind a csontvázas, mind a hamvasztott temetkezéseket megtaláljuk. A két rítus egyidejűleg vagy különböző, egymásutáni időszakokban is előfordulhat egy hosszabb ideig használt temetőben.

véső(eszköz) – Kőszerszám, amelyet főleg faragásra használtak. Ha pattintással készült, akkor a munkaélét a magkőről lehasított szilánk vagy penge szelén egy vagy több speciális leütéssel alakították ki. A paleolitikumban fa-, csont- és agancseszközök előállításánál használták, s ezzel faragták ki a Vénusz-figurákat és állatszobrocskákat is. A neolitikumban csiszolással is készítették. Ezeknek a formája azonban a kőbaltákra emlékeztet.

világörökségi helyszín – 1972. november 16-án született meg az UNESCO Világörökség Egyezménye („Egyezmény a világ kulturális és természeti örökségének védelméről”), amelynek célja a globális felelősségvállalás a világ kulturális és természeti értékeinek megővéseért, szükség esetén jogi eszközök segítségével is. Az egyezményhez 2007-ig 184 állam csatlakozott. Az első helyszíneket 1978-ban vették fel a listára, mára számuk 878-ra nőtt. Közülük 679 kulturális, 174 természeti és 25 vegyes kategóriában történt, melyek egyaránt képviselnek természeti és kulturális értéket. A Világörökség Bizottság elkészítette a különlegesen veszélyeztetett helyszínek listáját is (jelenleg 30 ilyen van), amelyek száma sajnálatosan egyre nő. Magyarország 1985-ben csatlakozott az egyezményhez és azóta nyolc helyszínt kapta meg a kitüntető, de kötelezettségekkel is járó besorolást. Ezek a következők: Budapest Duna-parti látképe, a Budai Várnegyed, az Andrássy út és történelmi környezete (kulturális/1987); Hollókő ófaluja és táji környezete (kulturális/1987); az Aggteleki-karszt és a Szlovák-karszt barlangjai (természeti/1995); az ezeréves Pannónhalmi Bencés Főapátság és természeti környezete (kulturális/1996); a Hortobágyi Nemzeti Park – a Pusztai (kulturális/1999); a Pécsi ókeresztény sírkamrák (kulturális/2000); a Fertő tó – Neusiedlersee kultúrtáj (kulturális/2001); a Tokaji történelmi borvidék (kulturális/2002).

A listára való felvételtől (vagy lekerülésről) az évente ülésező, 21 tagú Világörökségi Bizottság dönt számos szakértő meghallgatása után. A World Heritage Centre az UNESCO egyik egységeként 1992 óta párizsi székhellyel működik, biztosítva a szervezet folyamatos munkáját. A Világörökség Magyar Nemzeti

Bizottsága 1999-ben jött létre és székhelye a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalban van.

Vonaldiszkes Kerámiák kultúrája – A Dunántúlnak és az Alföldnek a kora neolitikum idején elkülönülő, de párhuzamos fejlődése folytatódott a középső neolitikum időszakát (5500/5400–5000/4900 között) kitöltő vonaldiszkes kerámiák teljes élettartama idején is. A Dunántúli (DVK) vagy Középeurópai Vonaldiszkes Kerámia anyagi és szellemi kultúrájának összessége a Dunántúlt és a Gödöllői-dombsíkat is magába foglaló hatalmas közép-európai terület délkeleti peremén terjedt el. A legidősebb fázisát csak a DNy-Dunántúlról és Bécs környékéről ismerjük. Létrejöttében a Dél-Dunántúlt is megszálló Starčevo kultúra játszotta a főszerepet, a Balkán középső és északi részéről, valamint a Dunánál összpontosuló, a nagy folyók torkolatvidékéről kiinduló népmozgással. Valamivel fiatalabb időszakában még csak az Észak-Dunántúlon terjedt el, és hatolt le a Dráváig. Településein az egész elterjedési területen szinte uniformizált építkezési mód alakult ki, oszlopszerkezetű hosszú házakkal. Faze-kasságában kezdetben még erőteljes volt az előzmény kultúra edényein tapasztalható formai és felületi kiképzések hatása. Hamarosan azonban a névadó díszítésmód, a bekarcolt vonalakból alkotott önálló motívumkincs jött létre az egész elterjedési területen. A fiatalabb időszakban már határozott jelei voltak a nagy egység fellazulásának és a kisebb eltéréseket mutató csoportok kialakulásának. Így az Észak-Dunántúlon a Kottafejes Diszú Kerámia és a Zseliz kultúra, a Dél-Dunántúlon a Keszthely csoport jött létre a régi formákkal, de díszítésben sajátos, új helyi jellegzetességekkel. Az Alföldi Vonaldiszkes Kerámia kultúrája (AVK) a dunántúlival lényegében párhuzamosan alakult ki délen a Tiszántúlnak a Marosig terjedő részén, északon a Mátrától a Zempléni-hegységig és az Alföld pereméig húzódó vidéken. Kezdetre a Körös kultúra hatására kialakult Szatmár csoport volt, majd az AVK klasszikus korai és középső szakasza következett, és végül a tagolódás időszaka következett a Tiszadob, Bükk, Esztár, Szilmege néven elkülönített csoportokkal. Az alapvető díszítésmód a karcolt vonalakból összeállított motívumokat tartalmazta, köztük a magyarországi és kelet-szlovákiai őskor egyik legszebb, iparművészeti szintű faze-kasságával, a Bükk kultúrával, illetve az Esztár csoportnak a végső kiegészítést megelőzően vörös alapon fekete mintás festésű kerámiajával. Az AVK területén található a különleges kőzet, az obszidián, amelyet a kultúra emberei gyűjtöttek, részben vagy egészen feldolgoztak, és messzi földre eljuttattak. Az AVK késői időszakában a településeken már előfordulnak nagyobb sírszámú temetkezések is.

Vučedol kultúra – A dunántúli rézkor és kora bronzkor közötti időszakot töltötte ki Kr. e. 3000–2800 között. Elterjedése a Dunántúl déli, kisebb részén található, nagy része Horvátországban és a szerbiai Szerémségben terül el. Velük kezdődött a kora bronzkori tell-települési forma. Jellemzőes fazekasságukban hangsúlyos a mélyített, mészbetéttel kitöltött díszítés. Meghatározó a fémművessége, melyet több ötvösműhely felszerelése tanúsít, és számos jellegzetes talpa alak és véső öntőformája található bennük.

Z, Zs

zoomorf – Állat alakú kis plasztika, állat alakú edény és állatfej alakúra kialakított fogantyúdísz. Minden korban előfordulnak a zoomorf ábrázolások, a késői időszakban, a vaskorban bronzból is készítettek ilyeneket.

Zseliz kultúra – A Dunántúli Vonaldíszes Kerámia (DVK) utolsó fázisa Kr. e. 5200–4900 között. A Dunántúl északi felén, Nyugat-Szlovákiában és Kelet-Ausztriában (Burgenland) terjedt el, de szórvaányosan előfordul távolabb is. Az edények formájában a korábbiakhoz képest nincs változás, csak a sajátos karcolt díszítésében. A Szakálhát kultúrával fennállott erőteljes kapcsolatot jelzi a főleg Budapest körzetében talált, nagyszámú, közepes méretű amfora alakú arcos edény, melyeknek M betű alakú, karcolt mintával keretezett fej megformálása a Szakálhát kultúra hatására jött létre. Ugyancsak a Szakálhát kultúra hatását tükrözi az edények, arcos edények pasztózus vörös, ritkábban sárga és fehér festése. Az arcos edények különleges kétarcú megformálása elsősorban Budapest körzetében tűnik fel.

A glosszárium címszavait írták

Jerem Erzsébet, Kalicz Nándor, Mester Zsolt, Nováki Gyula, Vicze Magdolna

Helynévmutató

Aba-Belsőbáránd-Bolondvár	63	Hortobágyi Nemzeti Park	207
Abasár-Hajnácskő	147	Jászdózsza-Kápolnahalom	153
Abasár-Rónyabérc	148	Jászfelsőszentgyörgy	156
Aggtelek-Baradla-barlang	194	Jásztelek	154
Aggteleki Nemzeti Park	195	Kajászó-Várdomb	58
Alcsútdoboz-Göböljárás-Pogányvár	59	Karancsalja-Kápolna-hegy	144
Alsóvadász-Várdomb	196	Kemence-Magosfa	140
Arka-Herzsa-rét	198	Korlát-Ravaszyuk-tető	199
Aszód Petőfi Múzeum	159	Lovas	100
Aszód-Manyik	161	Lovasberény-Mihályvár	59
Aszód-Papi földek	160	Martonyi-Szúnyog-tető-Pogány-hegy	193
Atkár-Halomalja	149	Mátrafüred-Benevár-bérc	147
Bag-Peres-dűlő	162	Mátraszentimre-Ágasvár	145
Bajót-Jankovich-barlang	39	Mátraszentimre-Óvár	146
Bakonybél-Som-hegy	98	Mátraszőlős-Kerekbükk	145
Bakonyszentkirály-Zörög-hegy	99	Mezőcsát-Hörcsögös	182
Bakonyszentlászló-Keselő-hegy	99	Mezőkövesd-Mocsolyás	180
Bakonyszűcs-Várhegy	98	Miskolc Herman Ottó Múzeum	184
Balatonboglár-Várhegy	110	Miskolc-Avas	186
Balatonföldvár	110	Miskolc-Büdös-pest	192
Báta-Öreghegy	125	Miskolc-Bükk-szentlászló-Nagysánc	189
Békés-Várdomb	223	Miskolc-Szeleta-barlang	190
Berettyóújfalu-Herpály	210	Miskolc-Tapolca-Várhegy	189
Bodrogheresztúr-Henye-hegy	202	Mórág-Tűzkődomb	124
Boldogkővárja-Tó-hegy	197	Mór-Töröksánc	62
Boldog-Vajdarét	159	Mucsi-Lengyel-Sánc	119
Budapest Budapesti Történeti Múzeum	18	Nagyberki-Szalacska földvár	121
Budapest Magyar Nemzeti Múzeum	15	Nagyberki-Szalacska halmok	123
Budapest-Aquincum-Békásmegyér	30	Nagybörzsöny-Magyar-hegy	138
Budapest-Bátori-barlang	24	Nagycepely-Kupavár	110
Budapest-Farkasrét	23	Nagygörbő-Várhegy	105
Budapest-Gellért-hegy	21	Nagykanizsa Thury György Múzeum	112
Budapest-Remete-barlang	25	Nagykőrös-Földvár	219
Budapest-Remete-Felső-barlang	26	Nagysimonyi-Földvár	88
Budapest-Várhegy	20	Pákozd	60
Cellőmölk-Ság-hegy, Sághegyi Múzeum	89	Pákozd-Pákozdvár	59
Cserépfalu-Mésztető	176	Pannonhalma	92
Cserépfalu-Subalyuk	177	Pécs Janus Pannonius Múzeum	126
Csobánka-Kiskevélyi-barlang	28	Pécs-Jakabhegy	127
Debrecen Déri Múzeum	208	Pécs-Kővágóóttós-Tótvár	130
Dédestapolcsány-Verebce-tető	171	Pécs-Nagyárpád-Dióstető	130
Detk Régészeti Múzeum	149	Pécs-Vasas-Kopasz Óvár	129
Dévaványa	227	Perőcsény-Jancsihegy	139
Diósjenő-Pogányvár	140	Piliny-Borsós	144
Dömös	33	Piliny-Várhegy	143
Dömös-Árpádvár II.	34	Pilismarót	35
Dunaföldvár-Kálvária-domb	65	Pilisszántói kőfülkék	29
Emőd-Nagyhalom	183	Polgár Régészeti Park	204
Érd-Parkváros	50	Polgár-Csőszhalom	205
Esztergom Várhegy és Vármúzeum	37	Polgár-Kenderföldek	206
Esztergom-Gyurgyalg	39	Pomáz-Kő-hegy	33
Fehérvárcsurgó-Eresztvényi erdő	61	Pomáz-Nagy-Csikóvár	33
Felsőtárkány-Bükki Nemzeti Park	172	Rád-Bangor	163
Felsőtárkány-Várhegy	174	Rád-Magashegy	163
Fertő tó - Neusiedler See kultúrtáj	83	Regöly-Földvár	118
Füzesabony Régészeti kiállítóhely	150	Répáshuta-Balla-barlang	175
Füzesabony-Gubakút	151	Ságvár-Lyukas-domb	108
Füzesabony-Öregdomb	152	Sály-Lator-Latorvár-tető	179
Hajós-Hildpuszta-Várdomb	227	Sárbogárd-Bolondvár	64
Hernádbüd-Gibárt-Várdomb	197	Solymár-Mátyás-domb	27
Hódmezővásárhely		Somlósőzlős-Somló-hegy	91
Tornyai János Múzeum	221	Somogyvár-Ápátság	112
Hódmezővásárhely-Gorzsa	222	Sopronbánfalva-Sánc-hegy	82

Sopron-Bécsi-domb	78	Tápióbicske-Kalaposhegy	158
Soproni Múzeum	71	Tápióság-Földvár	158
Sopron-Károly-magaslat	76	Tápiószentmárton	157
Sopronkőhida - Fertőrákos, Kecske-hegy	83	Tard-Tatár-domb	180
Sopron-Krautacker	79	Tatabánya-Szelim-barlang	49
Sopron-Várhely	73	Tata-Kálvária-domb	45
Sülysáp (Tápióság)-Leányvár	158	Tata-Porhanyóbánya	44
Sümeg-Mogyorós-domb	103	Telkibánya-Cser-hegy	200
Süttő-Kis-Gerecse	42	Tihany-Óvár	101
Süttő-Nagysánc tető	41	Tiszaalpár-Várdomb	220
Süttő-Sáncföldek	43	Tiszabábolna-Fehérlői csárda	181
Szabadhídvég-Pusztavár	106	Tiszacsege-Homokbánya	206
Szanda-Szanda-hegy	141	Tiszakeszi-Szódadomb	182
Százhalombatta „Matrica” Múzeum	51	Tokaj-Nagy-Kopasz-hegy	203
Százhalombatta Régészeti Park	52	Tokod-Les-hegy	39
Százhalombatta-Földvár	54	Tolcsva-Várhegy	201
Százhalombatta-Százhalom	56	Tószeg-Laposhalom	216
Szécsény Kubinyi Ferenc Múzeum	142	Törökszentmiklós-Terehalom	217
Szécsény-Kerekdomb	143	Túrkeve-Terehalom	218
Szécsény-Ültetés	143	Váckisújfalu-Vác-hegy	162
Szegvár-Tűzköves	220	Vác-Pogányvár	163
Székesfehérvár		Valkó-Kásatető	159
Szent István Király Múzeum	60	Vál-Pogányvár	58
Szekszárd Wosinszky Mór Múzeum	117	Várvölgy-Nagy-Láz-hegy	103
Szentgál-Tűzköves-hegy	98	Velem-Szentvid	87
Szilvásvárad-Istállós-kői-barlang	169	Vértesszőlős	47
Szilvásvárad-Kelemenszéke (Töröksánc)	170	Veszprém Laczkó Dezső Múzeum	97
Szob	137	Vésztő-Mágor	224
Szolnok Damjanich János Múzeum	215	Zalaszentő-Várrét és Tátika	105
Szombathely Savaria Múzeum	86	Zengővárkony	126
Tác-Gorsium Szabadtéri Múzeum		Zók-Várhegy	131
és Régészeti Park	62	Zsámbok-Kerekhalom	159
Tálya-Óvár	201		

Korszakok szerinti mutatók

paleolitikum, mezolitikum

Arka-Herzsa-rét	198	Miskolc Herman Ottó Múzeum	184
Bajót-Jankovich-barlang	39	Miskolc-Avas	186
Bodrogkeresztúr-Henye-hegy	202	Miskolc-Büdös-pest	192
Budapest Budapesti Történeti Múzeum	18	Miskolc-Tapolca-Várhegy	189
Budapest Magyar Nemzeti Múzeum	15	Mórág-Tűzkődomb	124
Budapest-Farkasrét	23	Mucsi-Lengyel-Sánc	119
Budapest-Remete-barlang	25	Nagykanizsa Thúry György Múzeum	112
Budapest-Remete-Felső-barlang	26	Pécs Janus Pannonius Múzeum	126
Budapest-Várhegy	20	Pilismarót	35
Cserépfalu-Subalyuk	177	Polgár Régészeti park	204
Csobánka-Kiskevélyi-barlang	28	Polgár-Csőszhalom	205
Dömös	33	Polgár-Kenderföldék	206
Dunaföldvár-Kálvária-domb	65	Répáshuta-Balla-barlang	175
Érd-Parkváros	50	Soproni Múzeum	71
Esztergom Várhegy és Vármúzeum	37	Sopron-Krautacker	79
Esztergom-Gyurgyalag	39	Sümeg-Mogyorós-domb	103
Jászfelsőszentgyörgy	156	Süttő-Nagysánc-tető	41
Jásztelek	154	Szécsény Kubinyi Ferenc Múzeum	142
Korlát-Ravaszlyuk-tető	199	Szécsény-Ültetés	143
Lovas	100	Szegvár-Tűzköves	220
Miskolc Herman Ottó Múzeum	184	Székesfehérvár	
Miskolc-Avas	186	Szent István Király Múzeum	60
Miskolc-Büdös-pest	192	Szekszárd Wosinszky Mór Múzeum	117
Miskolc-Szeleta-barlang	190	Szentgál-Tűzköves-hegy	98
Pilismarót	35	Szilvásvár-Istállós-kői-barlang	169
Piliszántói kőfülkék	29	Szolnok Damjanich János Múzeum	215
Répáshuta-Balla-barlang	175	Szombathely Savaria Múzeum	86
Ságvár-Lyukas-domb	108	Tiszacsege-Homokbánya	206
Szekszárd Wosinszky Mór Múzeum	117	Tiszakeszi-Szódadomb	182
Szilvásvár-Istállós-kői-barlang	169	Tolcsa-Várhegy	201
Szob	137	Veszprém Laczkó Dezső Múzeum	97
Szolnok Damjanich János Múzeum	215	Vésztő-Mágor	224
Tatabánya-Szelim-barlang	49	Zengővárkony	126
Tata-Porhanyóbánya	44		
Vértesszőlős	47		

rézkor**neolitikum**

Aggtelek-Baradla-barlang	194	Berettyóújfalú-Herpály	210
Aszód Petőfi Múzeum	159	Budapest Budapesti Történeti Múzeum	18
Aszód-Papi földek	160	Budapest Magyar Nemzeti Múzeum	15
Berettyóújfalú-Herpály	210	Budapest-Aquincum-Békásmegyer	30
Boldogkővár-Ija-Tő-hegy	197	Budapest-Bátori-barlang	24
Budapest Budapesti Történeti Múzeum	18	Budapest-Remete-barlang	25
Budapest Magyar Nemzeti Múzeum	15	Budapest-Remete-Felső-barlang	26
Budapest-Aquincum-Békásmegyer	30	Debrecen Déri Múzeum	208
Budapest-Bátori-barlang	24	Dévaványa	227
Budapest-Gellért-hegy	21	Dunaföldvár-Kálvária-domb	65
Celldömök-Ság-hegy, Sághegyi Múzeum	89	Esztergom Várhegy és Vármúzeum	37
Csobánka-Kiskevélyi-barlang	28	Hódmezővásárhely-Gorzsa	222
Debrecen Déri Múzeum	208	Lovas	100
Detk Régészeti Múzeum	149	Mezőcsát-Hörcsögös	182
Esztergom Várhegy és Vármúzeum	37	Miskolc Herman Ottó Múzeum	184
Felsőtárkány-Várhegy	174	Nagykanizsa Thúry György Múzeum	112
Füzesabony Régészeti kiállítóhely	150	Pécs Janus Pannonius Múzeum	126
Füzesabony-Gubakút	151	Pécs-Nagyárpád-Dióstető	130
Hódmezővásárhely		Perőcsény-Jancsihegy	139
Tornyai János Múzeum	221	Piliny-Várhegy	143
Hódmezővásárhely-Gorzsa	222	Pilismarót	35
Korlát-Ravaszlyuk-tető	199	Polgár Régészeti park	204
Lovas	100	Soproni Múzeum	71
Mezőcsát-Hörcsögös	182	Sopron-Krautacker	79
Mezőkövesd-Mocsolysás	180	Sümeg-Mogyorós-domb	103
		Szekszárd Wosinszky Mór Múzeum	117
		Tata-Kálvária-domb	45
		Vác-Pogányvár	163

Veszprém Laczkó Dezső Múzeum	97	Nagysimonyi-Földvár	88
Vésztő-Mágor	224	Pákozd-Pákozdvár	59
Zók-Várhegy	131	Pécs Janus Pannonius Múzeum	126
bronzkor		Pécs-Jakabhegy	127
Aba-Belsőbáránd-Bolondvár	63	Pécs-Nagyárpád-Dióstető	130
Alcsútdoboz-Göböljárás-Pogányvár	59	Perőcsény-Jancsihegy	139
Alsóvadász-Várdomb	196	Piliny-Borsós	144
Aszód Petőfi Múzeum	159	Pilismarót	35
Aszód-Manyik	161	Polgár-Kenderföldek	206
Atkár-Halomalja	149	Pomáz-Kő-hegy	33
Bag-Peres-dűlő	162	Rád-Bangor	163
Bakonybél-Som-hegy	98	Rád-Magashegy	163
Bakonyszentkirály-Zörög-hegy	99	Regöly-Földvár	118
Bakonyszentlászló-Keselő-hegy	99	Sály-Lator-Latorvár-tető	179
Balatonboglár-Várhegy	110	Sárbogárd-Bolondvár	64
Báta-Öreghegy	125	Solymár-Mátyás-domb	27
Békés-Várdomb	223	Somlószlós-Somló-hegy	91
Berettyóújfalu-Herpály	210	Somogyvár-Apátság	112
Boldog-Vajdaret	159	Soproni Múzeum	71
Budapest Budapesti Történeti Múzeum	18	Sopronkőhida – Fertőrákos, Kecse-hegy	83
Budapest Magyar Nemzeti Múzeum	15	Sopron-Krautacker	79
Budapest-Aquincum-Békásmegyér	30	Sopron-Várhely	73
Budapest-Bátori-barlang	24	Sülysáp (Tápióság)-Leányvár	158
Budapest-Farkasrét	23	Süttő-Kis-Gerecse	42
Budapest-Gellért-hegy	21	Süttő-Nagysántető	41
Budapest-Remete-barlang	25	Szanda-Szanda-hegy	141
Budapest-Remete-Felső-barlang	26	Százhalombatta „Matrica” Múzeum	51
Budapest-Várhegy	20	Százhalombatta Régészeti Park	52
Celldömök-Ság-hegy, Sághegyi Múzeum	89	Százhalombatta-Földvár	54
Cserépfalu-Mésztető	176	Szécsény Kubinyi Ferenc Múzeum	142
Debrecen Déri Múzeum	208	Szécsény-Kerekdomb	143
Dédestapolcsány-Verebce-tető	171	Székesfehérvár	
Detk Régészeti Múzeum	149	Szent István Király Múzeum	60
Dévaványa	227	Szekszárd Wosinszky Mór Múzeum	117
Diósjenő-Pogányvár	140	Szilvásvár-Kelemenszéke (Töröksánc)	170
Dömös-Árpádvár II.	34	Szolnok Damjanich János Múzeum	215
Dunaföldvár-Kálvária-domb	65	Szombathely Savaria Múzeum	86
Emőd-Nagyhalom	183	Tállya-Óvár	201
Esztergom Várhegy és Vármúzeum	37	Tápióbicske-Kalaposhegy	158
Felsőtárkány-Várhegy	174	Tápióság-Földvár	158
Füzesabony Régészeti kiállítóhely	150	Tápiószentmárton	157
Füzesabony-Öregdomb	152	Tard-Tatár-domb	180
Hajós-Hildpuszta-Várdomb	227	Tihany-Óvár	101
Hernádbud-Gibárt-Várdomb	197	Tiszaalpár-Várdomb	220
Hódmezővásárhely-Gorzsa	222	Tiszakeszi-Szódadomb	182
Jászdózsa-Kápolnahalom	153	Tokod-Les-hegy	39
Kajászó-Várdomb	58	Tolcsa-Várhegy	201
Karancsalja-Kápolna-hegy	144	Tószeg-Laposhalom	216
Kemence-Magosfa	140	Törökszentmiklós-Terehalom	217
Korlát-Ravaszlyuk-tető	199	Túrkeve-Terehalom	218
Lovasberény-Mihályvár	59	Váckisújfalu-Vác-hegy	162
Martonyi-Szünnyog-tető-Pogány-hegy	193	Vác-Pogányvár	163
Mátrászentimre-Ágasvár	145	Valkó-Kásatető	159
Mátrászentimre-Óvár	146	Vál-Pogányvár	58
Mátrászlós-Kerekbükk	145	Várvölgy-Nagy-Láz-hegy	103
Mezőcsát-Hörcsögös	182	Velem-Szentvid	87
Miskolc Herman Ottó Múzeum	184	Veszprém Laczkó Dezső Múzeum	97
Miskolc-Bükk-szentlászló-Nagysánc	189	Vésztő-Mágor	224
Miskolc-Tapolca-Várhegy	189	Zsámbok-Kerekhalom	159
Mucsi-Lengyel-Sánc	119	vaskor	
Nagyberki-Szalacska földvár	121	Aggtelek-Baradla-barlang	194
Nagybörzsöny-Magyar-hegy	138	Balatonföldvár	110
Nagygörbő-Várhegy	105	Báta-Öreghegy	125
Nagykanizsa Thúry György Múzeum	112	Budapest Budapesti Történeti Múzeum	18
Nagykőrös-Földvár	219	Budapest Magyar Nemzeti Múzeum	15

Budapest-Aquincum-Békásmegyér	30	Soproni Múzeum	71
Budapest-Gellért-hegy	21	Sopron-Károly-magaslat	76
Budapest-Remete-barlang	25	Sopronkőhida – Fertőrákos, Kecse-hegy	83
Celldömök-Ság-hegy, Sághegyi Múzeum	89	Sopron-Krautacker	79
Detk Régészeti Múzeum	149	Sopron-Várhely	73
Dévaványa	227	Süttő-Nagysánc-tető	41
Esztergom Várhegy és Vármúzeum	37	Süttő-Sáncföldek	43
Fehérvársurgó-Eresztvényi erdő	61	Szabadhídvég-Pusztavár	106
Füzesabony-Öregdomb	152	Százhalombatta „Matrica” Múzeum	51
Hódmezővásárhely-Gorzsa	222	Százhalombatta Régészeti Park	52
Mezőcsát-Hörszögös	182	Százhalombatta-Földvár	54
Miskolc Herman Ottó Múzeum	184	Százhalombatta-Százhalom	56
Miskolc-Bükkszentlászló-Nagysánc	189	Szécsény Kubinyi Ferenc Múzeum	142
Miskolc-Tapolca-Várhegy	189	Székesfehérvár	
Mucsi-Lengyel-Sánc	119	Szent István Király Múzeum	60
Nagyberki-Szalacska földvár	121	Szekszárd Wosinszky Mór Múzeum	117
Nagyberki-Szalacska halmok	123	Szob	137
Nagysimonyi-Földvár	88	Szolnok Damjanich János Múzeum	215
Pákozd	60	Szombathely Savaria Múzeum	86
Pannonhalma	92	Tác-Gorsium	
Pécs Janus Pannonius Múzeum	126	Szabadtéri Múzeum és Régészeti Park	62
Pécs-Jakabhegy	127	Tápiószentmárton	157
Pilismarót	35	Tihany-Óvár	101
Pomáz-Nagy-Csikóvár	33	Tolcsa-Várhegy	201
Regöly-Földvár	118	Várvolgy-Nagy-Láz-hegy	103
Somlószőlős-Somló-hegy	91	Velem-Szentvid	87
Sopronbánfalva-Sánc-hegy	82	Veszprém Laczkó Dezső Múzeum	97
Sopron-Bécsi-domb	78	Zalaszentő-Várret és Tátika	105

Tematikus mutatók

barlangi település

Aggtelek-Baradla-barlang	194
Bajót-Jankovich-barlang	39
Budapest-Bátori-barlang	24
Budapest-Remete-barlang	25
Budapest-Remete-Felső-barlang	26
Cserépfalu-Subalyuk	177
Csobánka-Kiskevélyi-barlang	28
Miskolc-Büdös-pest	192
Miskolc-Szeleta-barlang	190
Pilisszántói kőfülkék	29
Répáshuta-Balla-barlang	175
Szilvásvár-Istállós-kői-barlang	169
Tatabánya-Szelim-barlang	49

bánya

Budapest-Farkasrét	23
Korlát-Ravaszlyuk-tető	199
Lovas	100
Miskolc-Avas	186
Sümeg-Mogyorós-domb	103
Szentgál-Tüzköves-hegy	98
Tata-Kálvária-domb	45

földvár, erősített telep

Aba-Belsőbáránd-Bolondvár	63
Abasár-Hajnácskő	147
Abasár-Rönyabérc	148
Alcsútdoboz-Göböljárás-Pogányvár	59
Alsóvadász-Várhegy	196
Atkár-Halomalja	149
Bakonybél-Som-hegy	98
Bakonyszentkirály-Zörög-hegy	99
Bakonyszentlászló-Keselő-hegy	99
Bakonyszűcs-Várhegy	98
Balatonboglár-Várhegy	110
Balatonföldvár	110
Báta-Öreghegy	125
Boldogkővár-alja-Tó-hegy	197
Boldog-Vajdarét	159
Budapest-Gellért-hegy	21
Cellőmőlk-Ság-hegy, Sághegyi Múzeum	89
Cserépfalu-Mész-tető	176
Dédestapolcsány-Verebce-tető	171
Diósjenő-Pogányvár	140
Dömös-Árpádvár II.	34
Dunaföldvár-Kálvária-domb	65
Emőd-Nagyhalom	183
Esztergom Várhegy és Vármúzeum	37
Felsőtárkány-Várhegy	174
Hajós-Hildpuszta-Várdomb	227
Hernádbüd-Gibárt-Várdomb	197
Kajászó-Várdomb	58
Karancsalja-Kápolna-hegy	144
Kemence-Magosfa	140
Lovasberény-Mihályvár	59
Martonyi-Szűnyog-tető-Pogány-hegy	193
Mátrafüred-Benevár-bérc	147
Mátraszentimre-Ágasvár	145
Mátraszentimre-Óvár	146
Mátraszőlős-Kerebük	145
Mezőcsát-Hörcsögös	182
Miskolc-Bükkszentlászló-Nagysánc	189

Miskolc-Tapolca-Várhegy	189
Mór-Töröksánc	62
Mucsi-Lengyel-Sánc	119
Nagyberki-Szalacska földvár	121
Nagybörzsöny-Magyar-hegy	138
Nagycepely-Kupavár	110
Nagygörbő-Várhegy	105
Nagykörös-Földvár	219
Nagysimonyi-Földvár	88
Pákozd-Pákozdvár	59
Pécs-Jakabhegy	127
Pécs-Kővágótóttós-Tótvár	130
Pécs-Nagyárpád-Dióstető	130
Pécs-Vasas-Kopasz Óvár	129
Perőcsény-Jancsihegy	139
Pomáz-Kő-hegy	33
Pomáz-Nagy-Csikóvár	33
Rád-Bangor	163
Rád-Magashegy	163
Regöly-Földvár	118
Sály-Lator-Latorvár-tető	179
Sárbogárd-Bolondvár	64
Solymár-Mátyás-domb	27
Somlószőlős-Somló-hegy	91
Sopronbánfalva-Sánchegy	82
Sopron-Károly-magaslat	76
Sopronkőhida - Fertőrákos, Kecske-hegy	83
Sopron-Várhely	73
Sülysáp (Tápióság)-Leányvár	158
Süttő-Kis-Gerecse	42
Süttő-Nagysánc-tető	41
Szabadhidvég-Pusztavár	106
Szanda-Szanda-hegy	141
Százhalombatta-Földvár	54
Szilvásvár-Kelemenszéke (Töröksánc)	170
Tállya-Óvár	201
Tápióbitske-Kalaposhegy	158
Tápióság-Földvár	158
Tápiószentmárton	157
Telkibánya-Cser-hegy	200
Tihany-Óvár	101
Tiszaalpár-Várdomb	220
Tiszababolina-Fehérlői csárda	181
Tiszakeszi-Szódadomb	182
Tokod-Les-hegy	39
Tolcsa-Várhegy	201
Váckisújfalu-Vác-hegy	162
Vác-Pogányvár	163
Valkó-Kásatető	159
Vál-Pogányvár	58
Várölgly-Nagy-Láz-hegy	103
Velem-Szentvid	87
Zók-Várhegy	131
Zsámbok-Kerekhalom	159

halomsír, kurgán

Déaványa	227
Fehérvárcsurgó-Eresztvényi erdő	61
Mezőcsát-Hörcsögös	182
Nagyberki-Szalacska halmok	123
Pécs-Jakabhegy	127
Somlószőlős-Somló-hegy	91
Sopron-Várhely	73

Süttő-Sáncföldek	43	Mezőkövesd-Mocsolyás	180
Százhalombatta-Százhalom	56	Mórág-Tűzkődomb	124
Tápiószentmárton	157	Pilismarót	35
Tihany-Óvár	101	Ságvár-Lyukas-domb	108
Zalasántó-Várrét és Tátika	105	Somogyvár-Ápátság	112
múzeum, bemutatóhely, park		Sopronkőhida – Fertőrákos, Kecse-hegy	83
Aggteleki Nemzeti Park	195	Sopron-Krautacker	79
Aszód Petőfi Múzeum	159	Szécsény-Ültetés	143
Budapest Budapesti Történeti Múzeum	18	Szob	137
Budapest Magyar Nemzeti Múzeum	15	Tác-Gorsium	
Celldömök-Ság-hegy, Sághegyi Múzeum	89	Szabadtéri Múzeum és Régészeti Park	62
Debrecen Déri Múzeum	208	Tard-Tatár-domb	180
Detk Régészeti Múzeum	149	Tata-Porhanyóbánya	44
Esztergom Várhegy és Vármúzeum	37	Tiszacsege-Homokbánya	206
Felsőtárkány Bükk Nemzeti Park	172	Vértesszőlős	47
Fertő tó – Neusiedler See kultúrtáj	83	Zengővárkony	126
Füzesabony Régészeti kiállítóhely	150	tell	
Hódmezővásárhely		Aszód-Manyik	161
Tornyai János Múzeum	221	Békés-Várdomb	223
Hortobágyi Nemzeti Park	207	Berettyóújfalu-Herpály	210
Miskolc Herman Ottó Múzeum	184	Boldog-Vajdarét	159
Nagykanizsa Thury György Múzeum	112	Füzesabony-Öregdomb	152
Pécs Janus Pannonius Múzeum	126	Hódmezővásárhely-Gorzsa	222
Polgár Régészeti park	204	Jászdózsa-Kápolnahalom	153
Soproni Múzeum	71	Piliny-Várhegy	143
Százhalombatta „Matrica” Múzeum	51	Polgár-Csőszhalom	205
Százhalombatta Régészeti Park	52	Polgár-Kenderföldek	206
Szécsény Kubinyi Ferenc Múzeum	142	Szécsény-Kerekdomb	143
Székesfehérvár		Szegvár-Tűzköves	220
Szent István Király Múzeum	60	Tőszeg-Laposhalom	216
Szekszárd Wosinszky Mór Múzeum	117	Törökszentmiklós-Terehalom	217
Szolnok Damjanich János Múzeum	215	Türkeve-Terehalom	218
Szombathely Savaria Múzeum	86	Vésztő-Mágor	224
Tác-Gorsium		temető	
Szabadtéri Múzeum és Régészeti Park	62	Bag-Peres-dűlő	162
Tata-Kálvária-domb	45	Budapest-Aquincum-Békásmegyér	30
Vértesszőlős	47	Mezőcsát-Hörszögös	182
Veszprém Laczko Dezső Múzeum	97	Mórág-Tűzkődomb	124
nyílt színi település		Piliny-Borsós	144
Arka-Herzsa-rét	198	Polgár-Kenderföldek	206
Aszód-Papi földek	160	Sopron-Bécsi-domb	78
Bodrogkeresztúr-Henye-hegy	202	Sopron-Krautacker	79
Budapest-Aquincum-Békásmegyér	30	Szob	137
Budapest-Várhegy	20	Zengővárkony	126
Dömös	33	világörökség	
Dunaföldvár-Kálvária-domb	65	Aggtelek	194
Érd-Parkváros	50	Budapest	20, 21
Esztergom-Gyurgyalag	39	Fertő tó – Neusiedler See kultúrtáj	83
Füzesabony-Gubakút	151	Hortobágyi Nemzeti Park	207
Jászfelsőszentgyörgy	156	Pannonhalma	92
Jásztelek	154	Tokaj	203
Korlát-Ravaszlyuk-tető	199		
Mezőcsát-Hörszögös	182		





ARCHAEOLINGUA

Sorozatszerkesztők:
JEREM ERZSÉBET és WOLFGANG MEID

Fő sorozat

Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10. - 14. Mai 1994. Szerkesztők: E. Jerem és A. Lippert. 1996. 588 oldal. 5820,- Ft. ISBN 963 8046 10 4.

Archaeology of the Bronze and Iron Age – Environmental Archaeology, Experimental Archaeology, Archaeological Parks. Proceedings of the International Archaeological Conference, Százhalombatta, 3-7 October, 1996. Szerkesztők: Jerem E. és Poroszlai I. 1999. 488 oldal. 5500,- Ft. ISBN 963 8046 25 2.

From the Mesolithic to the Neolithic. Proceedings of the International Archaeological Conference held in the Damjanich Museum of Szolnok, September 22–27, 1996. Szerkesztők: Kertész Róbert és Makkay János. 2001. 464 oldal. 8000,- Ft. ISBN 963 8046 35 X.

The Archaeology of Cult and Religion. Szerkesztők: Peter F. Biehl, François Bertermes és Harald Meller. 2001. 286 oldal. 9900,- Ft. ISBN 963 8046 38 4.

Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. Szerkesztők: Jerem Erzsébet és Raczky Pál. 2003. 570 oldal. 9000,- Ft. ISBN 963 8046 46 5.

The Geohistory of Bátorliget Marshland. Szerkesztők: Sümegi Pál és Gulyás Sándor. 2004. 360 oldal. 6000,- Ft. ISBN 963 8046 47 3.

Előadások és kismonográfiák

Nándor Kalicz: **Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns.** 1998. 156 oldal. 860,- Ft. ISBN 963 8046 19 8.

Peter Anreiter: **Die vorrömischen Namen Pannoniens.** 2001. 316 oldal. 2500,-Ft. ISBN 963 8046 39 2.

Wolfgang Meid: **Keltische Personennamen in Pannonien.** 2005. 352 oldal. 2800,-Ft. ISBN 963 8046 56 2.

Landscape Ideologies. Szerkesztő: Thomas Meier. 2006. 260 oldal. 2400,- Ft. ISBN 963 8046 71 6.

The Archaeology of Fire. Understanding Fire as Material Culture. Szerkesztők: Dragos Gheorghiu és George Nash. 2007. 261 oldal. 2400,- Ft. ISBN 978-963-8046-79-6.

Erika Gál: **Fowling in Lowlands. Neolithic and Chalcolithic Bird Exploitation in South-East Romania and the Great Hungarian Plain.** 2007. 149 oldal. 1500,- Ft. ISBN 978-963-8046-85-7.

Anthony Harding: **Warriors and Weapons in Bronze Age Europe.** 2007. 224 oldal. 2400,- Ft. ISBN 978-963-8046-86-4.

Præhistoria

Præhistoria. Nemzetközi folyóirat. Szerkesztő: Ringer Árpád. **Volume 1. 2000,** 188 oldal. 1960,- Ft. **Volume 2. 2001,** 201 oldal. 1960,- Ft. (I.–II. szám együtt 3600,- Ft) **Volume 3. 2002,** 337 oldal. 2800,- Ft. (I.–III. szám együtt 6000,- Ft) **Volume 4–5, 2003–2004,** 247 oldal. 2800,- Ft. **Volume 6. 2005,** 130 oldal 2400,- Ft. HU ISSN 1586 7811.

Egyéb

Bökönyi Sándor: **A Przewalski-ló.** 2006. 146 oldal. 2800,- Ft. ISBN 978-963-8046-77-2.

Megrendelhető:
ARCHAEOLINGUA

H-1250 Budapest, Pf. 41. H-1014 Budapest, Üri u. 49. Telefon/Fax: 06-1-3758939
e-mail: kovacs@archaeolingua.hu <http://www.archaeolingua.hu/>

Magyarország műemlékeinek megismerését számos könyv és kiadvány segíti. Az ITINERARIUM HUNGARICUM sorozat ezt útikönyv formájában teszi. Az ICOMOS, a Műemlékek és Történeti Együttesek Nemzetközi Tanácsának Nemzeti Bizottsága, illetve az ennek keretében működő Régészeti Műemlékhelyek Szakbizottság, valamint az Archaeolingua Kiadó a római kori Pannonia emlékeit bemutató első kötet után most őskori kalandozásra hívja a múlt értékei iránt érdeklődőket.

Az őskor az emberi történelem legtávolabbi és leghosszabb időszaka, amely Magyarország területén mintegy 350 000 évet fog át. Ezen évezredek leforgása alatt rendkívül sokszínű és változatos történelmet vetítenek elénk a feltárt régészeti emlékek: barlangi és szabad ég alatti táborok, falvak, településdombok, földvárak, temetők és egyéb lelőhelyek. Köszönhető ez annak, hogy földrajzi helyzeténél és természeti adottságainál fogva a Kárpát-medence mindig is találkozási pont és összekötő kapocs volt Kelet és Nyugat, Észak és Dél határán.

Ez a gazdag kulturális örökség körülvesz bennünket minden napjainkban, még ha nem is mindig tudunk róla. Az útikönyv elkalauzol őskori történelmünk kiemelkedő helyszíneire és a leírásokat kiegészítve, alaprajzokkal, térbeli rekonstrukciókkal, légifotókkal, digitális felületmodellekkel segít megismerni a helyszínen látható emlékeket. További gazdag illusztrációs anyagával, a régészeti leletek rajzaival, fotóival pedig megjeleníti a helyszínen nem látható emlékeket. Elvisz a múzeumok régészeti állandó kiállításaira, a szabadtéri bemutatóhelyekre és régészeti parkokba is, ahol közvetlenül is találkozhatunk a múlt évezredek ránk maradt tanúival.

ÖSKÖRIÉSKÖTÉNGYÖNTÉREK MAGYARORSZÁG KÖZ-100.537